

ГЛАСНИК 36

српског археолошког друштва 2020

Марта 2020. године на Виминацијуму су откривени остаци једног брода и два моноксила. Брод је откривен на дубини од 7,50 м. Ради се о изузетно добро очуваном речном броду равнoг дна. Очувана дужина износи 9,50 м. Може се претпоставити да је био дугачак до 15 м, док му је максимална ширина износила 2,70 м. Брод је био оштећен услед рада багера, али су његови делови пронађени на нижем нивоу копа, тако да ће моћи да се реконструише у целини. Брод и два моноксила подигнути су посебном челичном конструкцијом и помоћу дизалица премештени у одговарајући простор са адекватним условима за њихово постепено сушење, како би могли бити сачувани и потом представљени јавности. Будуће анализе показале да ли се ради о римском, византијском или средњовековном броду, али без обзира на то, као јединствени налаз у Србији и шире, биће изложени у археолошком парку Виминацијум.
(фото: Миомир Кораћ)

Миомир Кораћ

Археолошки институт, Београд

In March 2020, remains of a boat and two monoxyles were discovered at Viminacium. The boat was discovered at the depth of 7.50 m. It is an exceptionally well preserved river boat with a flat bottom. The preserved length of it is 9.50 m. It may be assumed that it was up to 15 m long, while its maximal width was 2.70 m. The boat was damaged during the operation of the excavator, but its parts were discovered at a lower excavation level, hence, a complete reconstruction of it will be possible. The boat and the two monoxyles were lifted with a special steel construction and moved, with the use of cranes, into a suitable space with adequate conditions for them to gradually dry, so that they could be preserved and then presented to the public. Future analyses will show whether this was a Roman, Byzantine or medieval boat, but, regardless of the result, it will be displayed at the Archaeological park Viminacium as a unique finding from the territory of Serbia and beyond.
(photo: Miomir Korać)

Miomir Korać

Institute of Archaeology, Belgrade

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 36

2020

Београд Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Драгана Антоновић, Археолошки институт, Београд

Заменик уредника: Селена Витезовић, Археолошки институт, Београд

Редакциони одбор: Душан Михаиловић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Роберт Вејлон (Одељење за антропологију, Универзитет Мичиген, Ан Арбор), Емина Зечевић (Народни музеј, Београд), Гордана Јеремић (Археолошки институт, Београд), Иван Радман-Ливаја (Археолошки музеј, Загреб), Наташа Миладиновић-Радмиловић (Археолошки институт, Београд), Кристина Шарић (Рударско-геолошки факултет, Универзитет у Београду), Драгана Филиповић (Институт за пра- и протоисторију, Кристијан-Албрехтс Универзитет, Кил), Андреј Обломски (Археолошки институт Руске академије наука, Москва), Анастасиос Антонарас (Музеј византијске културе, Солун)

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд

За издавача: Адам Црнобрња

Лектура и коректура (српски језик): Александра Шуловић

Лектура и коректура (енглески језик): Јелена Витезовић

Прелом: Кристијан Релић

Штампа: Colorgrafx, Београд

ISSN 0352-5678

УДК 902/904

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Dragana Antonović, Institute of Archaeology, Belgrade

Assistant editor: Selena Vitezović, Institute of Archaeology, Belgrade

Editorial board: Dušan Mihailović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Robert Whallon (Department of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor), Emina Zečević (National Museum, Belgrade), Gordana Jeremić (Institute of Archaeology, Belgrade), Ivan Radman-Livaja (Archaeological Museum in Zagreb), Nataša Miladinović-Radmilović (Institute of Archaeology, Belgrade), Kristina Šarić (Faculty of Mining and Geology, University of Belgrade), Dragana Filipović (Institute for Pre- and Protohistory, Christian-Albrechts-University, Kiel), Andrey Mihailovich Oblomsky (Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow), Anastasios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki)

Publisher: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

For publisher: Adam Crnobrnja

Proof reading (Serbian): Aleksandra Šulović

Proof reading (English): Jelena Vitezović

Layout: Kristijan Relić

Printed by: Colorgrafx, Belgrade

Часопис је објављен уз финансијску подршку Министарства културе и информисања Републике Србије.

The journal was published with the financial support of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia

Београд 2020 Belgrade

Сва права задржана © All rights reserved

САДРЖАЈ CONTENTS

РАСПРАВЕ STUDIES

- H. Markova: Red deer antler as raw material at the Neolithic site of Samovodene, Veliko Tarnovo district (Central Northern Bulgaria) 7
- Х. Маркова: Рогови јелена као сировина на неолитском локалитету Самоводене, област Велико Трново (централна северна Бугарска) 25
- D. Filipović, J. Bulatović, A. Bulatović: Food economy during and after the Neolithic–Eneolithic transition in the central Balkans: contextualising crops and domestic animals from Eneolithic Bujanj, southeastern Serbia 27
- Д. Филиповић, Ј. Булатовић, А. Булатовић: Производња хране током и после неолитско-енеолитске транзиције на централном Балкану: шири контекст налаза домаћих биљака и животиња са енеолитског Бубња у јужној Србији ... 54
- A. Путица: Могућа идентификација хлебног идола – загонетне плочице са локалитета Секеш код Дорослова 57
- A. Putica: A possible identification of a bread loaf idol – the enigmatic tiles from the site of Sekeš near Doroslovo 77
- I. Danković: Roman bone distaffs and spindles: could they have been used for spinning? 79
- И. Данковић: Римски коштани прибор за предење вуне: да ли је био функционалан? 97
- M. Savić: Contribution to the study of grave finds of weapons and military equipment of the Roman period on the territory of Serbia 99
- М. Савић: Прилог проучавању гробних налаза наоружања и војне опреме римског периода на територији Србије 127
- A. Sajdl: Early medieval winged spearheads from present-day Serbia 129
- А. Сајдл: Раносредњовековна копља са крилцима из Србије 143

N. Šarkić, T. Branković: Anthropological and paleopathological analysis of skeletal remains from the site of Margum/Morava (Požarevac, Serbia), medieval period – the results of the excavations in 2011	147
Н. Шаркић, Т. Бранковић: Антрополошка и палеопатолошка анализа скелетних остатака са локалитета Маргум/Морава (Пожаревац, Србија), средњи век – резултати ископавања 2011	172

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА EXCAVATIONS AND SURVEYS

Ph. Mihaylov: Rescue excavations of the Dren-Delyan necropolis, South-western Bulgaria	175
Ф. Михајлов: Заштитно ископавање некрополе Дрен-Дељан, југозападна Бугарска	193
П. Пејић: Касноантичко утврђење Турес	195
P. Pejić: The Late Antique fortification of <i>Turres</i>	235
П. Шпехар, Гордан Јањић: Резултати истраживања локалитета Егета (Брза Паланка) у 2018. и 2019. години	243
P. Špehar, G. Janjić: Egeta (Brza Palanka) – excavation results from 2018 and 2019	258
К. Пенезић, Д. Радичевић, Ј. Булатовић, Н. Тасић: Први резултати заштитних археолошких истраживања на Белом Брду у Винчи 2019. године	261
K. Penezić, D. Radičević, J. Bulatović, N. Tasić: First results of rescue archaeological excavations at the site of Belo Brdo in Vinča in 2019	280
М. Б. Миловановић, И. Р. Марјановић: Археолошки локалитет Шетаће на Малом Вукану у Горњачкој клисури	283
M. B. Milovanović, I. R. Marjanović: Archaeological site of Šetaće on the mountain of Mali Vukan in the Gornjačka Klisura gorge	305
Д. Булић: Две цркве османског доба из западне Србије	307
D. Bulić: Two churches from the Ottoman period in west Serbia	330

ПРИЛОЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ
CONTRIBUTIONS FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

A. С. Ропкић Ђорђевић: Меркур боце у Народном музеју у Пожаревцу	333
A. S. Ropkić Đorđević: Mercury bottles form the National Museum in Požarevac ...	341
Д. Рашковић: Делови појасних гарнитура од 5. до 7. века из Народног музеја Крушевац	349
D. Rašković: Parts of belt sets from the 5th up to the 7th century from the archaeological collection of the National Museum of Kruševac	361
Р. Рамадански, А. Ристић: Кадioniца са локалитета Перлек–Хумка код Бечеја	367
R. Ramadanski, A. Ristić: A censer from the site of Perlek–Humka near Bečeј ...	379
А. Ристић: Епиграфски споменик из Жупањевца у збирци Народног музеја у Крагујевцу	381
A. Ristić: An epigraphic monument from the village of Županjevac in the collection of the National Museum in Kragujevac	400

РАЗНО
VARIA

А. Ђуричић, В. Димић: Место и улога експерименталне и искуствене археологије у интерпретацији прошлости	401
A. Đuričić, V. Dimić: Place and role of experimental and experiential archaeology in the reconstruction of the past	422

ПРИКАЗИ
REVIEWS

Branislav Anđelković, ARHEOLOGIJA SMRTI. KA RAZUMEVANJU STAROG EGIPTA. Beograd: Arhipelag, 2018 (U. Matić)	425
--	-----

Ghislaine Elisabeth van der Ploeg, THE IMPACT OF ROMAN EMPIRE ON THE CULT OF ASCLEPIUS, Series: Impact of Empire, Volume XXX, Brill, Leiden 2018 (Ј. Васиљевић) 435

IN MEMORIAM

Агнеш Секереш (1968 – 2020)
(З. Недељковић) 441

Сава П. Тутунџић (1928 – 2020)
(Б. Анђелковић) 443

Предраг Педа Вучковић (1940 – 2020)
(С. Додић) 447

Марко Поповић (1944 – 2020)
(В. Бикић) 451

Мирослава Мирковић (1933 – 2020)
(Г. Јеремић) 457

RED DEER ANTLER AS RAW MATERIAL AT THE NEOLITHIC SITE OF SAMOVODENE, VELIKO TARNOVO DISTRICT (CENTRAL NORTHERN BULGARIA)

Hristina Markova

Historical Museum of Nova Zagora, Bulgaria

e-mail: hmarkovi@gmail.com	Original scientific paper
Received: 21. 4. 2020.	UDC: 903.01-035.56"634"
Accepted: 23. 6. 2020.	903.2-035.56"634" 902.2(497.2)"1974/..."

Abstract: *The Neolithic site of Samovodene (Veliko Tarnovo district) is situated in the north-eastern part of the village on a high non-flooding plain on the left bank of the Yantra River. Archaeological excavations were carried out by Peter Stanev (in 1974, because of road construction activities) and Nedko Elenski (between 1999 and 2000, because of renovation works on the Veliko Tarnovo–Ruse highway). There are five cultural layers and eleven construction horizons distinguished, with no visible hiatus among them, which makes the settlement one of the most important Neolithic sites in the Lower Danube basin. The archaeozoological analyses provided information about a very large percent of red deer (*Cervus elaphus*) bones at Samovodene, placing it second in animal exploitation, after cattle (*Bos taurus*). Over 350 artefacts made of bones were found during the archaeological excavations. Eighty pieces of them were made of red deer antlers, classified in six groups: sickles, punching tools, bevelled tools, handles and undetermined objects. There is a constant distribution of the findings by layers on Samovodene, with the exception of layer B2-C, where only two finds were registered. The production of red deer antler tools is very specialized in terms of both technology and typology and we can see that this raw material was concentrated around two major types of tools related to the agriculture and lithic industry. The fairly well-standardized technology and the simple set of tools indicate a good knowledge of red deer antler properties and qualities and their adaptation to the needs of the Neolithic way of life. It seems that the inhabitants had known this material very well since the inception of the settlement, which proves that knowledge on antler industry had been learned elsewhere and had been passed on to Samovodene through generations.*

Keywords: *red deer antler tools; antler technology; antler tool typology; Early Neolithic; Central Northern Bulgaria*

Introduction

Worked bones are often found during archaeological excavations. One of the important bone materials are red deer antlers, which are strong enough and have a higher degree of elasticity than bones in adapting to prehistoric set of items. This paper presents objects made of antler from the Neolithic tell in

Fig. 1. Location of the site of Samovodene

Сл. 1. Положај локалитета САМОВОДЕНЕ

the village of Samovodene (Central Northern Bulgaria). The village is situated about 10 km to the north from the city of Veliko Tarnovo (Fig. 1). Archaeological excavations began under the direction of Peter Stanev in 1974 because of road construction activities. The excavations were conducted in 9 sectors (Fig. 2). The maximum thickness of the cultural layers reached up to 4.50 m in the central part of the tell. The research of the north-eastern part at the central sector V was key in the stratification of the site. There are five cultural layers and eleven building horizons with no hiatus among them (Станев 1982, 3; Станев 1997, 39; Станев 2002, 42-43). On the basis of ceramic material, Peter Stanev distinguished five phases of development of the settlement. During the archaeological excavations, several samples from animal bones were taken, which correspond to the absolute dates presented here:

Layer A – 5626–5513 cal BC

Layer B1 – 5970–5747 cal BC

Layer B1/B2 – 5484–5375 cal BC

Layer B – 5558–5472 cal BC cal BC (Marinova, Krauß 2014, Table 2, p. 190).

After these large-scale researches, Nedko Elenski carried out rescue field excavations of the site in 1999 and 2000, because of renovation works on the Veliko Tarnovo – Ruse highway. During these excavations, the surface of 70 m² was

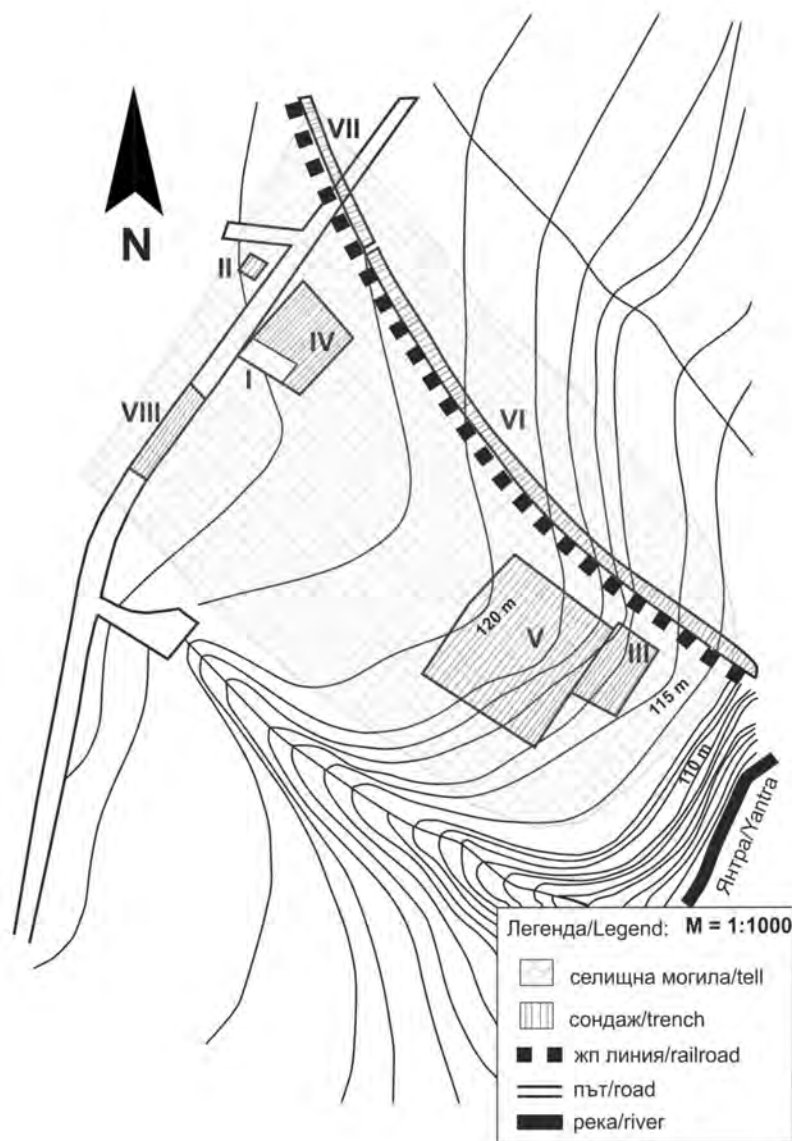

Fig. 2. Plan of the Neolithic site of Samovodene and excavated trenches (after Станев 2002, 242, Обр. 25)

Сл. 2. План неолитског локалитета Самоводене и истражене сонде (према Станев 2002, 242, обр. 25)

examined. The fact that the stratigraphic profile of the settlement was exposed, in the length of 420 m, is of particular importance. Three layers were distinguished: Samovodene A-B1; Samovodene B1 and B2 and Samovodene B2-C. The maximum size of the settlement varies from 140 to 200 decares over various periods of time (Еленски 2001, 19-20).

It should be noted that there are different opinions in scientific works regarding the periodization of the phases of Samovodene, which are based on the synchronization of the ceramic material with that from tell Karanovo (Southern Bulgaria) (Николов 1998; Станев 1997; Станев 2002). In this paper, we used the periodization of Peter Stanev, which has been in use since 1997: Samovodene A1; A2 – Karanovo II; Samovodene A2-B1 – Karanovo II-II; Samovodene B1; B2 – Karanovo III; Samovodene B2-C – Karanovo III-IV (Станев 1997).

Samovodene is linked to the Early Neolithic culture Ovcharovo, which represents the third and fourth phase of the Early Neolithic in North-eastern and Central Northern Bulgaria. This culture is associated with the reneolithisation of Northern Bulgaria (Тодорова, Вайсов 1993, 77, 132). There is only one publication about a very small part of the processed bone collection from Ovcharovo-Gorata by Peter Zidarov (Zidarov 2014) that we can use for comparison with the Samovodene antler items.

A zooarchaeological analysis of Samovodene was performed by Lazar Ninov (Нинов, Станев 1992). The fauna is represented by 22 species. Domestic animals were more common than the wild: 17 mammal species (99.90 %), 2 bird species and one species of mollusc, one of reptiles and one of fish. The inhabitants were well-versed in livestock breeding, which met the nutritional needs of the population, but wildlife hunting was also practiced, to provide food diversity, but also for the hides. By the number of bones and the minimal number of individual animals, it was observed that the bovine occupied the first place, small ruminants, such as sheep and goats, took the second place, and lastly there were pigs. It was only in the later phase Samovodene B2-C that pigs surpassed small ruminants. When it comes to game – red deer was the main hunting prey during all stages of development of the village and took about 60–70%, as assessed by the minimal number of individual animals among all wild animals (Станев, Нинов 1992, 117–126; 267, Обр. 63).

A total of 361 bone artefacts was found during the archaeological excavations and a small number of them (27) was published in the book of Peter Stanev (Станев 2002). There are 76 artefacts made of red deer antler, classified in six groups: sickles, punching tools, bevelled tools, sockets, undetermined artefacts and debris.

Red deer antlers

Antlers are dense skeletal outgrowths, typical for male *Cervidae*, except for reindeer (*Rangifer tarandus*), where they are also found in females (Гуадели 2011, 30; Vitezović 2014, 151; Vitezović 2018, 42). Antlers have a similar structure to bones. They consist of compact tissue that is comprised of a calcified crust surrounding the spongy tissue, and the proportions between the two vary depending on the taxa and the antler portion. There is a “transition zone” between the two parts (Billamboz 1977, 99; Crigel et al. 2001, 27). The simplest antlers are those of the roe deer (*Capreolus capreolus*), which have relatively slender spikes and grow almost vertically from the skull. The most complex and large antlers are those of the red deer (*Cervus elaphus*), which can reach 0.90–1.20 m in length. Red deer antlers consist of a base, beam, crown and tines (Billamboz 1977, 96–97; Vitezović 2014, 152–153; Vitezović 2016, 43). The tines are curved and the crown is well developed. The cross-section is oval, with almost the entire surface covered with irregularities that give the antlers the look similar to tree bark, with the exception of the crown, which is smoother (Vitezović 2014, 153; Vitezović 2018, 43). As a raw material, antlers are available depending on the annual cycle of animal development. Red deer shed their antlers in late winter – between February and April (Schibler 2013, 343; Петков 1999, 61). That means that supplies can be obtained by hunting and gathering.

During the Neolithic, people mainly used antlers of adult deer (3–4 years old), which are sufficiently developed and have at least 5–6 branches (Schibler 2013, 343). There are two methods of getting supplies: hunting and gathering. The latter may not have been an intentional activity, but rather something done in the meanwhile, during assembling expeditions to obtain a variety of natural resources, or they could have been obtained even accidentally, during hunting. The gathering seems to have been rather a secondary method of obtaining antler supplies, while hunting had already been a specialized activity that aimed to supply not only meat but also leather, bone material, veins, trophies. After an animal had been killed, its antlers would have been detached with a stone tool with a cutting edge (Семёнов 1957, 180). The distinction between both methods of supply is complicated to perceive because of the many transformations that a bone would undergo in order to become a finished product. The only certain evidence of antler gathering is the presence of a base, and vice versa – the lack of it could be an indicator of hunting, because the cadavers would have been cut to pieces immediately after the killing in order to enable easier transportation to the village. There are no red deer antler bases in the Samovodene collection. The worked bone assemblage consists mainly of tines with traces of excision at the proximal ends.

The Neolithic inhabitants of Samovodene preferred tine tips, which is unsurprising because the use of their natural shape and sharpened tips is perfectly suited for making sickles, punching tools or sockets. Even in the case of bevelled tools, the tops hadn't been cut out, but rather transformed by one- or two-way sharpening. Red deer antler tips are very hard and stable, because they are composed of compact tissue covering the spongy tissue. Few artefacts were made from the proximal part of the branches and beam fragments, e.g. some sickles that have been separated from the contact area between the beam and some of the tines.

Sickles

A total number of 18 sickles was recovered from Samovodene, which have a high degree of fragmentation (Fig. 3). Two variations are defined according to the morphology of objects: curved and L-shaped sickles. The first were made of tines and are therefore arc-shaped. Only two objects fall into the group of L-shaped sickles (Fig. 3: 009; Fig. 4: 051) that were made from the contact zone between the stem and a branch. The proximal part was located at 90° in relation to the medial part. The débitage of all the sickles was carried out by transversal cutting with a stone or a flint tool, the traces of which can be seen clearly on some of the items (№ 037; 072) in the form of wide facets accompanied by shallow longitudinal and parallel striations (Fig. 4). The technology for shaping the grooves where flints would have been placed was the same. It was longitudinally cut with a chipped stone tool on the inner part of the curve of the antler segment. Traces of cutting, situated on the walls and at both ends, can be observed on most of the sickles (Fig. 4: 030; 051; 060). The finishing consisted of surface smoothing or adding an aesthetical trait with which the basic form of the object didn't change. The smoothing was most likely carried out by grinding on abrasive stones or scraping with chipped stone tools for roughly removing the natural pearly part on the burr. The proximal parts (the handles) were also smoothed, for a more comfortable grip, by scraping. There is a fragmented sickle in the collection with a double-sided perforation made by hand drilling with a flint. Sometimes, the distal edges were embedded or had plastic ornaments added by grinding with an abrasive stone or by string rubbing.

These items are known in archaeological literature as part of the “Neolithic package” and are distinctive Neolithic agricultural elements. The Samovodene collection has similarities to sickles found at other Balkans-Anatolian Neolithic sites (Beldiman, Sztancs 2010, 65, Fig. 7: 3–5; Höglinger 1997, 157–196; 197; Mellaart 1970, CXX: a, b, c, d; Russell 2006, 349; Sidéra 1998, 219, Фиг. 2; 225; Георгиев 1958, 372; Георгиев 1960, 317-318; Гюрова 2008, 54, обр. 2; Ланг

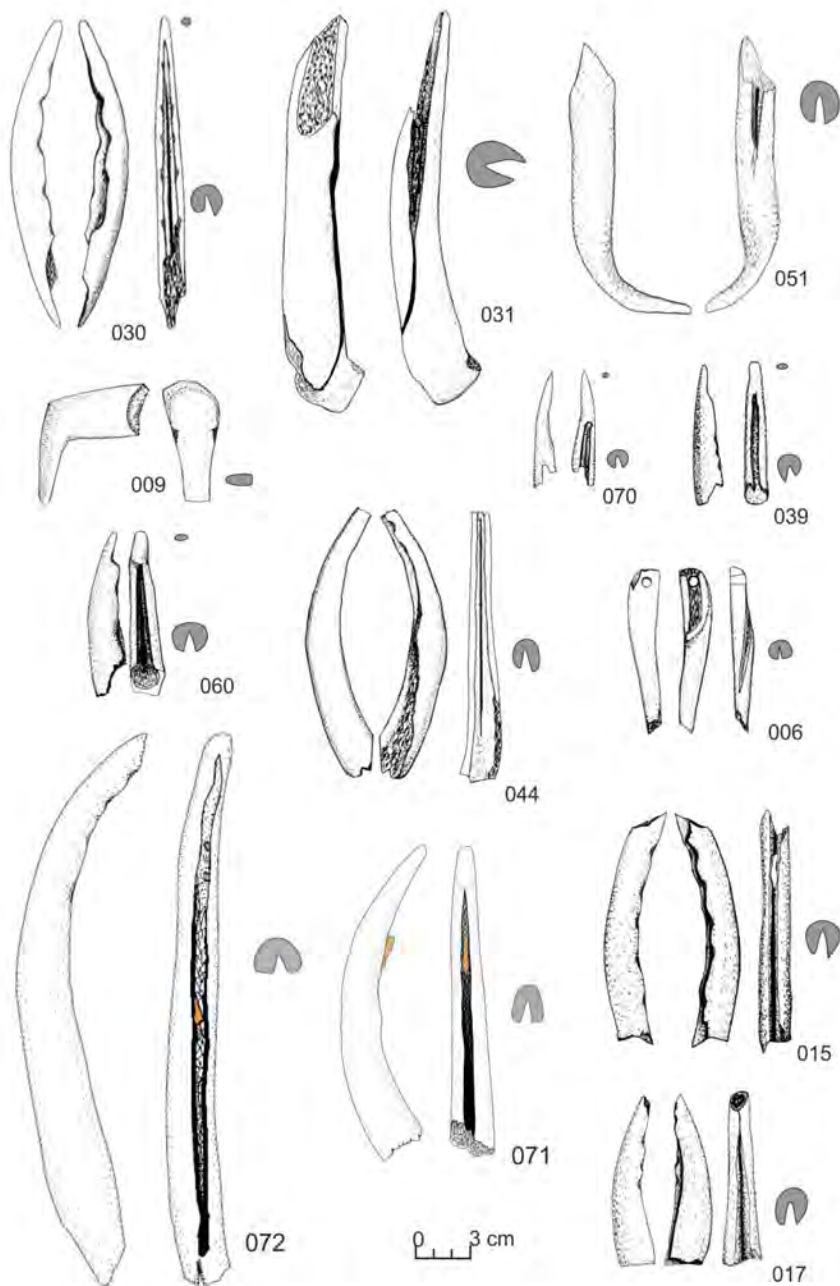

Fig. 3. A selection of red antler sickles from Samovodene
Сл. 3. Одабрани српови од рога јелена са Самоводена

Fig. 4. Details of red deer antler sickles from Samovodene
Сл. 4. Детаљи српова од рога јелена са Самоводена

2004, 360). The L-shaped variation was also found in the Karanovo II layer at the settlement mound in Karanovo (Höglinger 1997, Tafel 81:1) and Ovcharovo-Gorata (Zidarov 2014, 261, Abb. 191:5). There is a variation named “Karanovo sickles”, known from a number of Early Neolithic sites on the territory of Bulgaria, such as tell Karanovo (Георгиев 1958, 371, обр. 2; Gurova 2016, 160-161, Fig. 1–4), tell Azmak, Stara Zagora-Okrazhna Bolnitsa, Ovcharovo-Gorata (Zidarov 2014, 259-260), Gradishte (Маркова 2020, 29-30, 36: Фиг. 8), etc. The Karanovo sickles type is characterized by an arc-shaped antler or a wood handle in which chipped stone elements were arranged at an angle to form a serrated and efficient cutting edge. The flints have characteristic diagonal “scars”, as a result of prolonged use (Гюрова 2008, 42). Judging by the preserved chipped stone items in the grooves, three of the Samovodene sickles certainly resemble the Karanovo type (№ 015; 071; 072). At the edges of the groove of the same sickles, polished dents had been formed, at a relatively equidistant spacing from each other (№ 039; 071), most likely due to the counteraction of the plant sheafs during harvesting, in the zone where the chipped stone items overlap. This variation may include the sickles of Provadia-Solnitsata, related to the period of Karanovo III-IV (Николов 2009, 17–20). Two sickles with straight and perforated proximal ends are particularly interesting (Николов 2009, 18, обр. 3, 19, обр. 4). Such proximal shaping is not known in the Karanovo type and is probably a result of other cultural influences.

Punching tools

Nineteen punching tools were found at the Neolithic tell Samovodene (Fig. 5: B). All of them were made from tine tops, which were removed from the antlers by sawing. These tools hadn't been finely processed: traces of smoothing or scraping are missing.

A number of experimental studies have shown that their use is related to the lithic industry: they were used to strike stones in order to transform them into retouched tools. Use-wear traces may include deep grooves and incisions, generally perpendicular or slightly diagonal to the main axis of the objects, but large damage may also occur on antler surface (Vitezović 2013, 31-32; Гуадели 2011, 37). Traces of such actions can indeed be observed on the surface of the material from Samovodene (Fig 6: 050). They are to be found on different parts of the objects: at the top, longitudinally or on the back. Different types of traces can also be distinguished. Short parallel incisions are usually located on the distal part, which are obtained as a result of the retouching of chipped stone tools. Dents, also located on the distal part, were obtained as a result of compression.

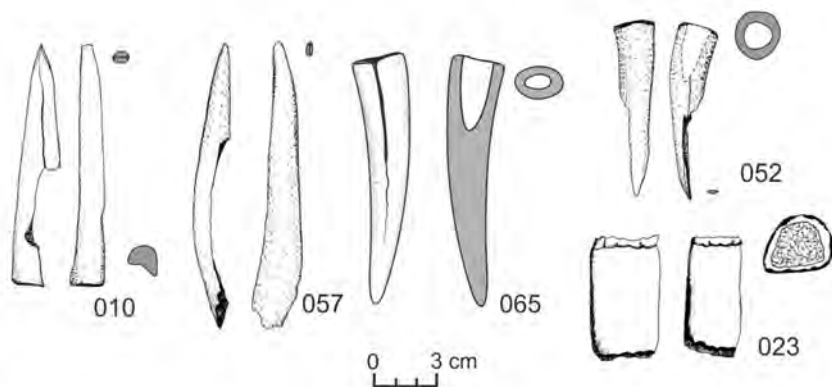
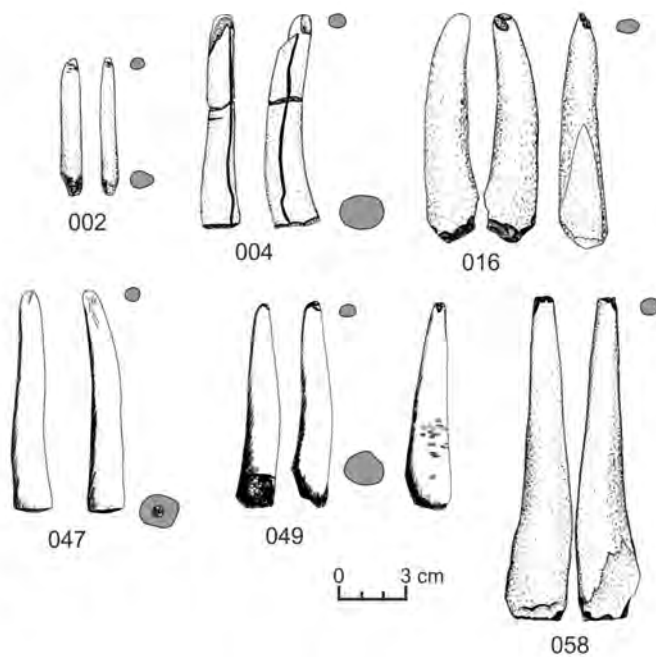
A**B**

Fig. 5. A. Bevelled tools and sockets; B. punching tools
 Сл. 5. А. Алатке са сечицом и усадници; Б. Алатке за ударање

Fig. 6. Details of a punching tool, bevelled tool and socket

Сл. 6. Деталъ алатке за ударање, алатке са сечицом и усадника

The ends of some tools have flaking and crushing because of rough presses and strikes. These items have probably been used to remove flakes from lithic cores.

This kind of tools made of long bones are known on the territory of Bulgaria from the Middle Palaeolithic in the cave of Kozarnika near the town of Belogradchik and continue their development in the Late Palaeolithic period (Guadelli et al. 2013, 155, 157). This type of tools hasn't been registered in layers from the very beginning of the Neolithic in archaeological publications as yet. The appearance of punching tools made of red deer antlers is connected with the third phase of the Early Neolithic, and they were identified in the Ovcharovo-Samovodene culture (third and fourth phase of the Early Neolithic) (Маркова 2018, 136).

Bevelled tools

Three antler objects have bevelled edges (Fig. 5 A: 010; 057). They were produced by transversal chopping with stone edged tool. They have an elongated shape and a slender form. The active tip was formed by abrasion: one-sided (№ 32) and two-sided (№ 10, 57). It is not possible to determine the function of these objects with certainty. Judging by the traces on the surface of the distal end (flaking and scratching) (Fig. 6: 032), it can be assumed that they were used as chisels or wedges in woodwork or for splitting long bones. The appearance of bevelled tools made of antler is also linked to the Ovcharovo-Samovodene culture from that period (Маркова 2018, 136).

Sockets

There are three antler objects defined as sockets (Fig. 5 A: 023; 052; 065). These are relatively short antler pieces with carved spongy tissue for attaching a bone or a chipped stone tool (Fig. 6: 065). All of them were made of red deer antler tine tips and only one was made of the proximal part of the tine (Fig. 5: 023). Two methods for separating blanks are identified: by chopping with a stone tool (Fig. 5: 023) and by sawing with a chipped stone tool (Fig. 5: 052, 065). Traces of these actions are visible at the edges of the objects. The spongy tissue is carved out over 4 cm in depth and this was probably performed with a chipped stone or even a bone tool, having in mind the low hardness of the spongy tissue itself (Fig. 6: 065).

Undetermined objects

There is an object with a finished form and traces of processing that cannot be placed into any classification group. This is an antler tool segment that belongs to the phase Samovodene B1. The entire surface is black and polished as a result of burning. Perhaps it is a small hammer with a perforation for attaching a handle. There is a small two-sided drilled perforation at the medial part and the proximal part has traces of blows (fractures and flaking). Perforated hammer-shaped objects are known from the Neolithic settlement “Golo Bardo” near the village of Gradishte (Pleven district). Several massive and smaller hammers were found there, rather similar to those of Samovodene (Маркова 2020, 29).

Debris

There are 23 unidentified antler objects with traces of processing (cutting, chopping, smoothing, scraping or string rubbing). All of them are tines and there is no burr or beams. There are several small tine tips that were probably waste from the production of sickles or sockets (№ 3, 13, 36, 38). Others may have been stored or intended for blanks (№ 7, 12, 42, 43, 73, 75).

Conclusions

The Neolithic inhabitants of Samovodene must have been obtaining red deer antlers from the surrounding area, if we take into account the rich fauna and large number of red deer bones from the settlement layers. That means that hunting or gathering was a planned, seasonal activity and could be associated with other activities of gathering or exploring. Other Neolithic sites also have a relatively rich collection of worked antlers, such as Katchica, Dzhulyunitsa-Smardesh (Маркова

2018) and Gradishte (Маркова 2020), indicating that a sufficient number of red deer populations were inhabiting the area during that period. Furthermore, a comparison of the collections from the Early Neolithic and also the existence of fairly identical elements in the antler industry between the settlements prove that there was a uniform standard in the production of these objects, and also that same needs were to be met in the life of populations during the Neolithic.

The population of Samovodene seems to have preferred the tips of the tines for the production of antler objects, which is not surprising as the use of the naturally sharpened tips is perfectly suited for making sickles or punching tools. Even in the case of bevelled tools the tips were not cut, but rather transformed by one-sided or double-sided sharpening. Usually, these objects made of tine tips have a naturally smoothed surface because the antlers would get tangled in the trees, be used for digging the ground or for fighting with other deer. Few items were made from the proximal sections of branches and trunk segments, such as some sockets, for which a portion of the contact area between the stem and some of the tines had been separated. There is no evidence of the beam and the burr having been used for making tools, even among the debris.

Red deer antlers were definitely a very important raw material at the Neolithic site of Samovodene and no other processed antlers were found at the site from other *Cervidae* species. The antler exploitation was not accidental, since antler parts used were being selected according to the object that was to be made. They were always used for objects intended for rougher activities (striking, digging, loosening the soil, for agricultural activities, etc.), which can be brought into connection with the mechanical properties of the raw material (hardness, elasticity), which were well-known to the Neolithic men. Antlers were used mainly to produce every-day items, along with stone, flint and bone. There is no evidence in the assemblage that antlers were used for hunting weapons or special items. The production was very specialized because the objects from that collection were processed in a standardized manner and the toolkit concentrated around two main types of tools related to agriculture and chipped stone industry.

The antler objects of tell Samovodene are typologically and quantitatively equally distributed over the chronological phases of the settlement, with the exception of the later phase Samovodene B2-C, which has been barely excavated. It seems that the Neolithic population had a very strong tradition of manufacturing objects from red deer antlers, which is another proof of a peaceful continuity of life in this place. This also indicates a continuity in their economic life: the objects occur over a long period of time of 300–400 years (5970–5747 cal BC to 5484–5375 cal BC) (Marinova, Krauß 2014, Table 2, p. 190). The only tendency

that can be noted is the absence of sockets during the early phases of Samovodene A and Samovodene A2-B1 and their gradual appearance from Samovodene B1. This was undoubtedly caused by changes in the system of holding the tools: most likely with the development of one craft or the improvement of another. The rather well-standardized technology and the simple set of tools indicate a good knowledge of antler properties and qualities that enabled them to adapt them very well to the needs of the Neolithic way of life.

The antler tools of Samovodene have similarities with collections from Central Northern and North-eastern Bulgaria, such as Dzhulyunitsa-Smardesh IV (Маркова 2018), Ovcharovo-Gorata (Zidarov 2014) and Gradishte-Golo Bardo (Маркова 2020). They present the same types of sickles and sockets, except for punching tools and bevelled tools, which seem to be missing at Ovcharovo, as seen from the published materials (Zidarov 2014). The Neolithic collection from Golo Bardo is quite similar and red deer antler exploitation is also very well represented, and, in addition to sickles and retouchers, there are several chisels (Маркова 2020, 28). It is not a coincidence the both antler industries are identical because the settlements were located in the same micro area and it can be presumed that there were cultural contacts between them. In addition, both settlements are located on high non-flooding terraces (Попов *et al. in press*; Станев 2002, 12), which implies a similar ancient ecological environment.

Analogies for antler tools from Samovodene can be found on Neolithic sites located in other regions, such as tell Karanovo (Höglinger 1997, 193), Starčevo, Velesnica, Donja Branevinja (Vitezović 2014), etc. The collection from the southern sector of tell Karanovo (Southern Bulgaria) is poorly presented in terms of antler objects: three sickles and 13 “Geweihspitzen” dated into the Karanovo I and Karanovo II cultures (Höglinger 1997, 193-194). Are the antler objects really typical only for the two earliest layers in Karanovo and why are they missing at Karanovo III? If so, the presence of antler sickles and perhaps “Geweihspitzen”, which continued in later stages at Samovodene, can be taken as another proof of local traditional continuities in red deer antler processing.

Discussion

The production of red deer antler tools was very specialized in terms of technology and typology because the Samovodene collection is very well standardized and the toolkit focused on two main types/instruments related to agriculture and flint knapping. The Neolithic inhabitants of Samovodene knew this kind of raw material very well since the beginning of life in the settlement, which proves that the knowledge of antler industry had been learned elsewhere and had

been passed on to Samovodene through generations. The hypothesis presented in earlier archaeological studies claimed a probable reneolithisation of Central Northern Bulgaria by a population which came from Thrace to the north of the Stara Planina Mountain and created the settlement in Samovodene (Тодорова, Вайсов 1993, 132). On the other hand, there are four prehistoric settlements in the region of Central Northern Bulgaria that have been excavated as well: Belyakokvets-Plochite, Dzhulyunitsa-Smardesh, Koprivets and Orlovets. There, layers from the two earliest phases of the Early Neolithic have been discovered: the phase with monochrome pottery and the phase of white-painted pottery (Вайсов, Попов 2014, 50; Еленски 2004, 67; Еленски 2006, 96–117; Еленски 2008, 773; Станев, Еленски 1998, 311). The earliest inhabitants may have migrated in different directions in the area in order to find better places for living when the resources were spent, or perhaps smaller groups of people opted to separate. When it comes to antler collections from the above-mentioned Neolithic settlements, they are too small or sometimes completely missing (Belyakovets-Plochite), and thus we cannot bring them into connection with Samovodene antler tools. Future excavations and detailed studies of every aspect of Neolithic way of life in the Middle Yantra River would clarify the movement of people and ideas.

Acknowledgements: The results of the study of worked red deer antlers from Samovodene were presented at a session of the *Annual Meeting of the Serbian Archaeological Society*, held in Negotin, from May 30th to June 1st 2019, to which I was invited by Dr. Selena Vitezović, for which I thank her very much. Furthermore, the studying of the material is a part of my master thesis, defended at Veliko Tarnovo University in Bulgaria, for which Dr. Vitezović was my supervisor.

REFERENCES

- Beldiman, C, Sztancs, D.-M.** 2010. Technology of skeletal materials of the Starčevo-Criș Culture in Romania. Some considerations, in *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect. Volume II, Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the territory of Romania*, eds. S. Adrian Luca, and C. Suciuc, 57–70. Oxford: Archaeopress, BAR International Series 2188.
- Billamboz, A.** 1977. L'industrie du bois de cerf en Franche-Comté au Néolithique et au début de l'Age du Bronze. *Gallia préhistoire* 20/1: 91–176.
- Crigel, M.-H., Balligand, M., Heinen, E.** 2001. Les bois de cerf: revue de littérature scientifique. *Annales de médecine vétérinaire* 145 (1): 25–38.
- Еленски, Н.** 2001. Археологически проучвания в селищната могила в с. Самоводене, Великотърновско, през 2000 г, in *Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г., 2001*, eds. Redaktor?, 18–20. НАИМ-БАН: София.

- Еленски, Н.** 2004. Културни контакти през ранния неолит на централна Северна България с Тракия и района на Мраморно море, in *Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30. 09 – 04. 10. 2003*, eds. В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев, 67–79. НАИМ-БАН: София -Стара Загора.
- Еленски, Н.** 2006. Сондажни проучвания на раннеолитното селище Джулоница-Смърдеш, Великотърновско (предварително съобщение). *Археология* XLVII/1–4: 96–117.
- Еленски, Н.** 2008. Раннеолитното селище Беяковец-Плочите, Великотърновско. *Известия на Регионален исторически музей-Велико Търново XXIII*: 7–73.
- Георгиев, Г. Ил.** 1958. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България, in *Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев*, eds. (В. Бешевлиев, Вл. Георгиев), 369–387. Издание на Българската академия на науките: София.
- Георгиев, Г. Ил.** 1960. Главни периоди в развитието на неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите проучвания. *Swiatowit* 23: 309–339.
- Гуадели, А.** 2011. *Костни артефакти от палеолита в България*. Дисертации, том 6. Национален археологически институт и музей - Българска академия на науките: София.
- Guadelli, A., Fernandez, Ph., Guadelli, J.-L., Miteva, V., Sirakov, N.** 2013. The Retouchers from the Gravettian Levels in Kozarnika Cave, in *The Sound of Bones. Proceedings of the 8th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group in Salzburg 2011*, ed. F. Lang, 155–162. Salzburg: Archæopuls, Schriften zur Archäologie und Archäometrie an der Paris Lodron-Universität Salzburg.
- Гюрова, М.** 2008. Праисторическите земеделски сечива – индикатори на неолитизационния процес, In *Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства. Доклади от националната конференция по праистория*, Пещера 26–29.04.200, ed. М. Гюрова), 39–55. Национален археологически институт и музей - Българска академия на науките: София.
- Gurova, M.** 2016. Prehistoric sickles in the collection of the National museum of archaeology in Sofia, in *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, eds. К. Bacvarov, and R. Gleaser. 159–165. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 293 Aus der Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität MünsterVerlag Dr. Rudolf Habelt GmbH: Bonn.
- Höglinger, P.** 1997. Neolithisches Bein- und Geweihgerät, in *Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*, eds. S. Hiller, and V. Nikolov, 157–196. Band I. 1. Salzburg-Sofia: Archäologisches Institut der Universität Salzburg-Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia.
- Ланг, Ф.** 2004. Хронологично представителни типове костни оръдия от тел Караново. in *Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09 – 04.10.2003*, eds. В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев, 359–369. Национален археологически институт и музей - Българска академия на науките: София: София-Стара Загора.

- Marinova, E. and Krauß, R.** 2014. Archaeobotanical evidence on the Neolithisation of Northeast Bulgaria in the Balkan-Anatolian context: chronological framework, plant economy and land use. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 4: 179–194.
- Маркова, Хр.** 2018. *Костената индустрия от неолита по средното течение на река Янтра*. Магистистърска теза). Велико Търново: Великотърновски университет “Св. Св. Кирил и Методий”.
- Маркова, Хр.** 2020. Предмети от твърда животинска материя от неолитното селище „Голо бърдо“ до село Градище (предварително съобщение). in *Мизия от древността до днес*, том II, ред. В. Попов, Пл. Лаков, А. Михова, А. Караиванова, М. Йорданова, С. Григорова, 24–36. Faber: Велико Търново.
- Mellaart, J.** 1970. *Excavations at Hacilar*. Edinburgh: University Press.
- Николов, В.** 1998. *Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа*. София: Агатó.
- Николов, В.** 2009. Колективна находка от къснонеолитни сърпове в тел Провадия-Солницата, in *Сборник в памет на професор Велизар Велков*, eds. Хр. Попов, and А. Тенчова, 15–22. Национален археологически институт и музей - Българска академия на науките: София.
- Нинов, Л. и Станев, П.** 1992. Животновъдна и ловностопанска дейност на населението от неолитната селищна могила Самоводене – археозоологични анализи. *Известия на Исторически музей Велико Търново VII*: 117–126.
- Петков, Р.** 1999. Дивечът. Мари 90: София.
- Попов, В., Вайсов, И., Евлогиев, Й., Маркова, Хр., Марков, Др., Джурковска, Г.** In press. *Нео-енеолитно селище „Голо бърдо“*.
- Russell, N.** 2016. Anatolian Neolithic Bone Tools. *Anatolian Metal VII. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau* 31: 125–134.
- Семёнов, С. А.** 1957. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий по следам работы). *Материалы и исследования по археологии СССР* 54: 9–31.
- Schibler, J.** 2013. Bone and antler artefacts in Wetland sites, in *The Oxford handbook of Wetland archaeology*, eds. F. Menotti, and A. O’Sullivan, 339–355. Oxford: Oxford University Press.
- Sidera, I.** 1998. Nouveaux éléments d’origine Proche-Orientale dans le Néolithique ancien balkanique: analyse de l’industrie osseuse, in *Préhistoire d’Anatolie. Genèse de deux mondes*, ed. M. Otte, 215–239. ERAUL: Liège.
- Станев, П.** 1982. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра. *Годишник на музеите от Северна България VIII*: 1–15.
- Станев, П.** 1997. Неолитна селищна могила Самоводене – резултати от досегашните проучвания. *Известия на Историческия музей - Велико Търново XII*: 38–61.
- Станев, П.** 2002. *Самоводене. Неолитна селищна могила*. Фабер: Велико Търново.
- Станев, П. и Еленски, Н.** 1998. Раннонеолитно терасно селище “Плочите” Велико Търново. *Дни на науката*: 3–11.

- Тодорова, Х и Вайсов, И.** 1993. *Новокаменната епоха в България*. Наука и изкуство: София.
- Вайсов, И. и Попов, В.** 2014. Неолитно селище Копривец (археологически проучвания), in *Археологически открития и разкопки през 2013 г.*, ed. М. Гюрова, 49–54. НАИМ-БАН: София.
- Vitezović, S.** 2013. Retouching Tools from Osseous Raw Materials in the Starčevo Culture. – *Haemus Journal* 2: 31–42.
- Vitezović, S.** 2014. Antler as raw materials in the Starčevo culture, in *Archaeotechnology. Studying technology from prehistory to the Middle Ages*, eds. S. Vitezović, and D. Antonović, 151–176. Serbian Archaeological Society: Belgrade.
- Vitezović, S.** 2016. *Metodologija proučavanja praistorijskih koštanih industrija*. Srpsko arheološko društvo: Beograd.
- Vitezović, S.** 2017. Antler exploitation and management in the Vinča culture: An overview of evidence from Serbia. *Quaternary International* 450: 209–223.
- Vitezović, S.** 2018. Fishing and hunting gear from osseous raw materials in the Early Neolithic from Serbia. *Quaternary International* 472: 38–48.
- Zidarov, P.** 2014. Knochen- und Geweihgeräte: Traditionen und Praktiken im Alltag der Einwohner von Ovčarovo-Gorata, in R. Krauß, *Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien*, 250–270. Habelt Verlag: Bonn.

Христина Маркова

Историјски музеј Нова Загора, Бугарска

**РОГОВИ ЈЕЛЕНА КАО СИРОВИНА НА НЕОЛИТСКОМ
ЛОКАЛИТЕТУ САМОВОДЕНЕ, ОБЛАСТ ВЕЛИКО ТРНОВО
(ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БУГАРСКА)**

Кључне речи: *оруђе од рога јелена, технологија рога, типологија предмета од рога, рани неолит; централна северна Бугарска*

Неолитски локалитет Самоводене (област Велико Трново) смештен је у североисточном делу савременог села Самоводене, на узвишеној заравни која није била плављена, на левој обали реке Јантре. Археолошка истраживања обављена су у неколико кампања: 1974. године заштитна ископавања спровео је Петар Станев, а у периоду 1999-2000. године Недко Еленски. Издвојено је укупно пет културних слојева и једанаест стамбених хоризоната, без видљивог хијатуса, што Самоводене чини једним од најзначајнијих неолитских локалитета у доњем току Дунава.

Археозоолошка анализа показала је да је удео јелена (*Cervus elaphus*) био висок у фауналним остацима, одмах иза говечета (*Bos taurus*). На локалитету је откривена и богата коштана индустрија од око 350 артефаката, од чега је око 80 било начињено од рога јелена. Предмети од рогова могу се класификовати у шест група: српови, алатке за ударање, алатке са сечицом, дршке и неодредиви предмети. Равномерно су налажени у свим слојевима, осим у слоју В2-С, где су откривена само два артефакта.

Пронађено је укупно 18 српова, који су доста фрагментовани. Морфолошки, издвајају се две варијанте: закривљени и српови у облику латиничног слова L. Израђивани су тако што се алатком од окресаног камена начини жлеб са унутрашње стране кривине рога, у који су постављане окресане камене алатке. Често су финално обрађени глачањем и полирањем. Српови се, иначе, сматрају делом „неолитског пакета” и познати су и са других балканских и анадолских неолитских локалитета (Караново, Овчарово-Гората, и други).

Укупно деветнаест алатки припадају групи алата за ударање. Све су израђене од парожака круне, одвојени тестерисањем од преосталог дела. Ове алатке биле су мање fine израде; трагови финог глачања на њима нису нађени. Ови су предмети највероватније служили као ретушери.

Три алатке припадају алаткама са сечицом. Произведене су трансверзалним сечењем сегмената рога. Имају издужену, танку форму, а радни

крај формиран је помоћу једностране или двостране абразије. На основу трагова употребе који су на њима уочени, можемо претпоставити да су коришћене као нека врста клина или длета у обради дрвета или за расцепљивање дугих костију.

Међу усаднике сврстана су три предмета, израђена од сразмерно кратких сегмената рога, са спонгиозним ткивом које је издубљено.

Откривен је и један предмет чији се тип није могао одредити, нагорео, могуће мањи чекић са перфорацијом за дршку.

Осим готових предмета, откривена су и двадесет три фрагмента рога јелена са траговима обраде (сечење, цепање, глачање, стругање, итд.). Ради се искључиво о парощцима, док фрагменти базног дела или стабла нису нађени.

Производња алатки од рога јелена била је веома посебна како по питању технологије, тако и типологије, и можемо уочити да је ова сировина била коришћена понајвише за два основна типа алата који су повезани са обрадом земље и са литичком индустријом. Сразмерно добро стандардизована технологија и једноставни сетови алата указују на добро познавање својстава и одлика рога јелена и њихову адаптацију на неолитски начин живота. Чини се да су становници Самоводена познавали ову сировину доста добро од самог почетка живота у овом насељу, што показује да је знање о индустрији рога било усвојено негде другде и да је на Самоводену преношено из генерације у генерацију.

FOOD ECONOMY DURING AND AFTER THE NEOLITHIC-ENEOLITHIC TRANSITION IN THE CENTRAL BALKANS: CONTEXTUALISING CROPS AND DOMESTIC ANIMALS FROM ENEOLITHIC BUBANJ, SOUTHERN SERBIA

Dragana Filipović

Institute for Pre- and Protohistory, Kiel University, Germany

Jelena Bulatović

Laboratory for Bioarchaeology, Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

Aleksandar Bulatović

Institute of Archaeology, Belgrade, Serbia

e-mail: drfilipovic12@gmail.com	Original scientific paper
Received: 10. 5. 2020.	UDC: 903"636"(497.11)
Accepted: 31. 7. 2020.	903:63"636"(497.11)

Abstract: *In the central Balkans, the period from the second half of the 5th through the mid-3rd millennium BC is known as the Eneolithic. The earlier part of this period has been described as the transition between the Late Neolithic and Early Eneolithic and the time of transformations – societal, economic and ideological. Prevailing understanding of the archaeological record from this period is that the remarkable shifts in the settlement system reflect disintegration of the Neolithic society. What effect did this have on food economy? This question has not yet been addressed using the direct evidence of food production and consumption from archaeological sites. Although such evidence is scarce, it has in recent years been enlarged through new excavations, including those at the long-lasting site of Bubanj in southern Serbia. This paper combines the archaeobotanical and zooarchaeological datasets from Bubanj and examines the integrated evidence from a broader chronological and geographical perspective using the information from other Eneolithic and, also, Late Neolithic sites in Serbia. A picture of agricultural diversity emerges, perhaps reflecting diachronic changes in the production methods and choices. These may have been driven by the social and ecological factors that led to the cultural transformations during and after the transitional period.*

Keywords: *central Balkans (Serbia), Late Neolithic, Eneolithic, crop husbandry, animal herding, socio-economic change*

Introduction

Periods of cultural transformations, reflecting discontinuity/instability, bring excitement to the researchers; in comparison, periods of continuity/stabil-

ity may even be regarded as “dull periods of little change” (Tringham and Krstić 1990: 573). The transition from the Late Neolithic to the Early Eneolithic (Early Copper Age) in the central Balkans (c. 4500 – 4000 BC) was one such dynamic period that witnessed dramatic changes in the settlement pattern, funerary practice and technology of production of tools and other objects (Tasić 1995; Borić 2015; Bulatović and Milanović 2020; Radivojević et al. in prep.). The end of the Late Neolithic is here taken as marked by the end of the well-known Vinča culture phenomenon in the central Balkans. Most of the elements of material expression of this culture disappeared by c. 4550 cal BC (Borić 2009, 2015; Tasić et al. 2015). Archaeological record shows that, following the abandonment of some sizeable Vinča culture sites, small settlements appeared across the central Balkans, including in locations understood as “marginal lands” from the point of view of crop cultivation technology of the time (Chapman 1990). These new settled areas were located away from the previous Vinča culture sites and often situated on hilltops and similar high ground, for instance on high river terraces (Милановић 2017; Kapuran et al. 2018). The proposed reasons for this process include, *inter alia*, a reduction in soil fertility, deforestation, climatic deterioration and, consequently, unsustainability of the growing population (Chapman 1982, 1990; Kapuran et al. 2018). The dispersion into agriculturally less favourable areas may have been triggered or facilitated by the adoption of inventions such as plough and wheeled transport (Sherratt 1981). A different factor of change, though likely related to the assumed low resource availability, is seen in the “inability” of Late Neolithic communities to participate in the increasingly complex social networks leading to “the breakdown of the networks themselves” (Tringham 1992: 137). Tringham (1992) highlights several variables that could have caused this social fissioning, including tightening the control of labour pool, increasing power over the circulation of goods and people, and the organisational limits of large, aggregated settlements.

The social fissioning played out as “budding dispersal” of small(er) social groups that seem to have created new networks, while exhibiting similarities in the material culture (Tringham 1992). The similarities are visible in, for example, regional pottery forms and decorative styles. Based on these, cultural complexes/networks of the Early and Middle Eneolithic have been reconstructed, such as Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr in the northern Balkans and Bubanj-Sălcuța-Krivodol (or Bubanj-Hum Ia) in the central Balkans (Гарашанин 1973; Tasić 1995). In addition to the new developments recorded at archaeological sites from these periods, significant presence of elements associated with the preceding Late Neolithic/Vinča culture was also noted, primarily in the areas south of

Fig. 1. Bubanj, southern Serbia: examples of preserved house floor made of compacted earth. In the photo on the left, outlines of the floor and the locations of postholes are indicated

Сл. 1. Бубањ, јужна Србија: примери очуваних подница од набијене земље. На левој слици су означене контуре пода и позиције јама за стубове

the Danube, indicating a degree of continuity in material culture. For instance, wattle-and-daub walls and earth-beaten floors known from Neolithic buildings are features of Eneolithic structures (e.g. Гарашанин 1973; Forenbaher 1994; see Fig. 1). On the other hand, previously undetected architectural elements, such as house floors reinforced by river pebbles and stone slabs at some sites in central and southern Serbia (Fig. 2; Томић 1988), speak to new developments.

The available data from the central Balkans are insufficient to allow reconstruction of the size of Eneolithic houses, their number per settlement and the settlement layout. To the north, in the Carpathian Basin, Eneolithic houses and settlements were small and short-lived in contrast to the extensive flat or tell-type settlements composed of large structures that characterised the preceding, Neolithic period (e.g. Parkinson et al. 2004; Link 2009). For the Carpathian Basin too, a far-reaching social change has been postulated during the transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age, which seems to have entailed “relaxation” of the social boundaries and relations in response to possible social tensions (Parkinson 2006). In the central Balkans, Eneolithic sites are generally short-lived, at least based on the number of successive occupation layers, since the absolute chronology is lacking in the majority of cases (e.g. Зотовић 1988; Капуран et al. 2018). The site of Bubanj, however, is one of few known exceptions, as it has been occupied through all the phases of the Eneolithic; the

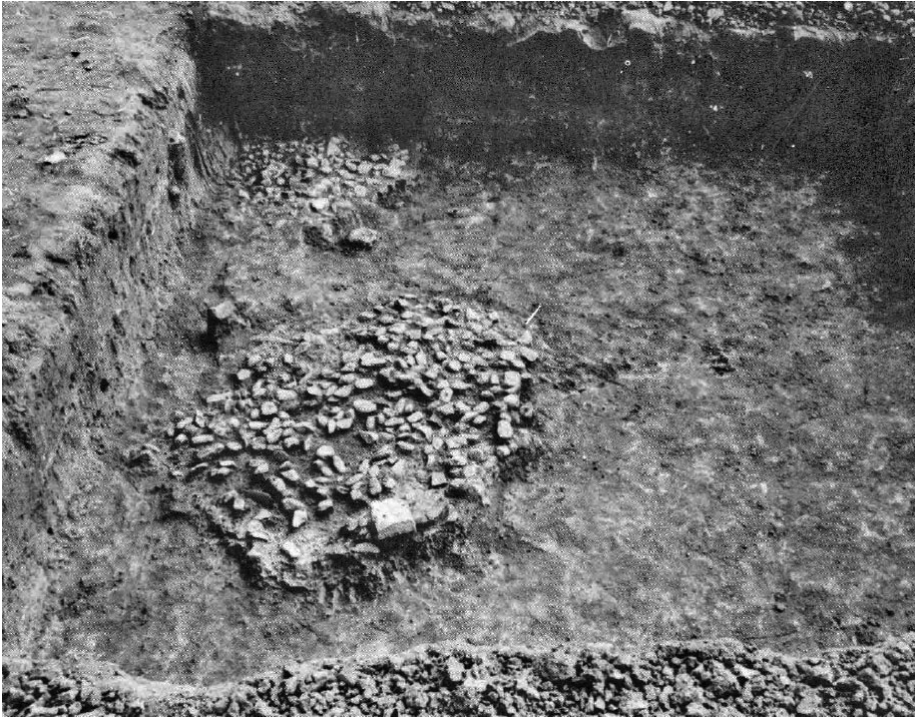

Fig. 2. Makrešani, central Serbia: structure foundation made of river pebbles and stone slabs (after Томић 1988)

Сл. 2. Макрешани, централна Србија: супструкција пода формирана од речних облутака и камених плоча (према Томић 1988)

settlement lasted for at least a millennium, from c. 4400 to 3400/3100 cal BC (Bulatović and Milanović 2020: Table 16).

The evidence of Eneolithic plant and animal economy in the central Balkans is modest. This is because zooarchaeological and archaeobotanical analyses have been conducted for only a handful of sites (Fig. 3) and the assemblages recovered are small in comparison to those from Late Neolithic sites (e.g. Bulatović 2018, 2020; Filipović 2020). Nevertheless, when the data from all of the analysed sites are combined, they allow for some trends and patterns to be discerned in the representation of different taxa across the region. Moreover, they enable a comparison between the Eneolithic and the evidence from the Late Neolithic or Vinča culture period, thus offering a basis for identification of dis-/continuities in the crop and animal husbandry across the Late Neolithic-Eneolithic transition. This is what the present paper is concerned with. The resulting observations facilitate wider geographical and chronological contextualisation of the information gleaned from Bujanj.

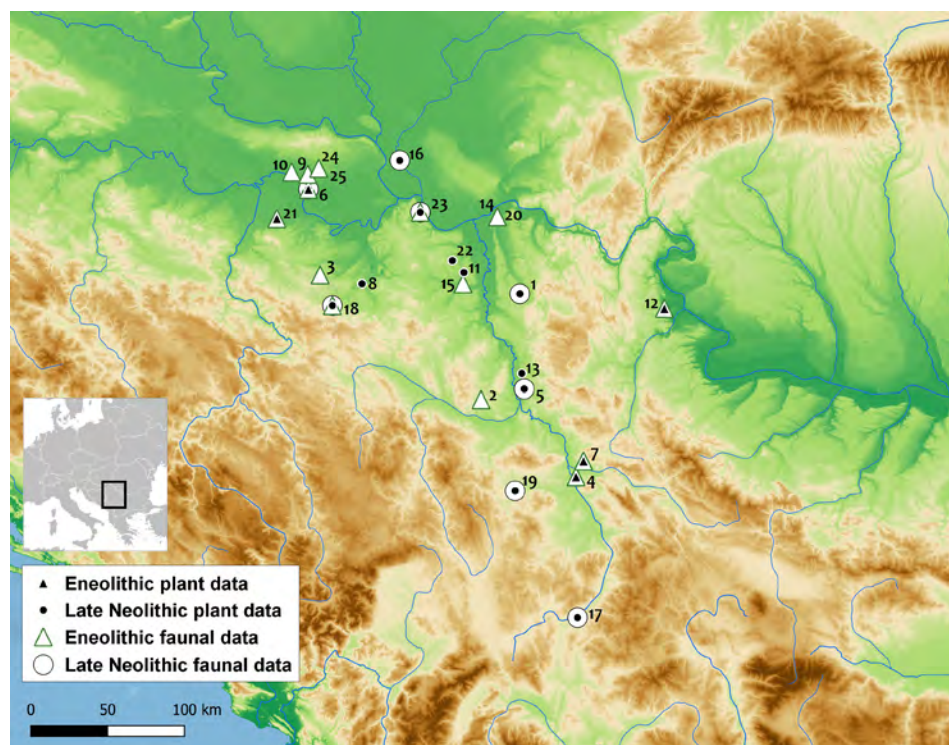

Fig. 3. Location of the Late Neolithic and Eneolithic sites in Serbia from which faunal and/or archaeobotanical assemblages have been analysed: 1. Belovode 2. Blagotin 3. Bodnjik 4. Bubanj 5. Drenovac 6. Gomolava 7. Humska Čuka 8. Jaričište 1-Mali Borak 9. Kudoš-Šašinci 10. Livade-Sremska Mitrovica 11. Medvednjak 12. Mokranjske Stene 13. Motel-Slatina 14. Nad Klepečkom 15. Novačka Ćuprija 16. Opovo 17. Pavlovac-Gumnište 18. Petnica 19. Pločnik 20. Rit 21. Šanac-Izba 22. Selevac 23. Vinča-Belo Brdo 24. Žirovac-Ruma 25. Zlatara-Ruma

Сл. 3. Положај каснонеолитских и енеолитских локалитета у Србији са којих су анализирани остаци биљака и/или животиња: 1. Беловоде 2. Благодин 3. Бодњик 4. Бубањ 5. Дреновац 6. Гомолава 7. Хумска Чука 8. Јаричиште 1 – Мали Борак 9. Кудош–Шашинци 10. Ливаде – Сремска Митровица 11. Медведњак 12. Мокрањске стене 13. Мотел – Слатина 14. Над Клепечком 15. Новачка Ћуприја 16. Опово 17. Павловац–Гумниште 18. Петница 19. Плочник 20. Рит 21. Шанац–Изба 22. Селевац 23. Винча – Бело Брдо 24. Жировац–Рума 25. Златара–Рума (map-base / основа карте © *OpenStreetMap contributors*; figure created using / карта креирана коришћењем *QGIS 3.10.5 – A Coruña* (<https://qgis.org>))

The Eneolithic settlement at Bubanj, southern Serbia

Bubanj is a multi-period site that, as a result, has the shape of a mound with up to 3.5 m thick cultural layer (Fig. 4). The major portion of the cultural de-

Fig. 4. Bubanj, southern Serbia: section through the mound from the most recent excavations

Сл. 4. Бубањ, јужна Србија: профил кроз тел у сонди отвореној током НОВИХ ИСКОПАВАЊА

posit is attributed to the Eneolithic period, which is here represented by three successive settlements – from the Early, Middle and Late Eneolithic, each comprising two or more occupation phases (Bulatović and Milanović 2020). Recently, a programme of radiocarbon dating has been conducted, producing 18 ^{14}C dates for the sequence considered here (Vander Linden and Bulatović 2020; Bulatović et al. 2020). With this, solid chronological frame of the Eneolithic occupation of Bubanj has been established (Table 1).

Only the early excavations at Bubanj, i.e. those conducted in the 1930s and 1950s, had the privilege to observe and investigate the c. 5 ha area over which the site likely extended. After the 1958 field campaign, erosion and road construction works destroyed all but c. 200 m² of the site's extent. This remaining portion was investigated in seasons 2008-2014, during which faunal remains and flotation samples were collected.

The site is located on a low terrace (198 m asl) on the left bank of the Nišava river, several kilometres east of the confluence of the Nišava and the Južna Morava (South Morava) rivers in southern Serbia (Fig. 5). The low ridge

Period / Период	Time-span based on AMS-dates (cal BC) / Дужина периода на основу радиокарбонских датума (број датума)	Cultural attribution / Културна атрибуција	Number of occupation horizons / Број насеобинских хоризоната
Early Eneolithic / Рани енеолит	4389 – 3800 cal BC (6 dates)	Bubanj-Hum Ia (Bubanj-Sălcuța-Krivodol complex)	3
Middle Eneolithic / Средњи енеолит	3511 – 3227 cal BC (5 dates)	Cernavodă III-Boleráz-Baden complex	2
Late Eneolithic / Касни енеолит	3341 – 2943 cal BC (7 dates)	Coțofeni-Kostolac culture	3

Table 1. Phases of Eneolithic occupation at Bubanj, their duration based on the absolute dates and the cultural attribution of settlement horizons based on the characteristics of pottery

Табела 1. Енеолитски слој насељавања на Бубњу: фазе, период (на основу апсолутних датума) и културна детерминација (на основу карактеристика керамике)

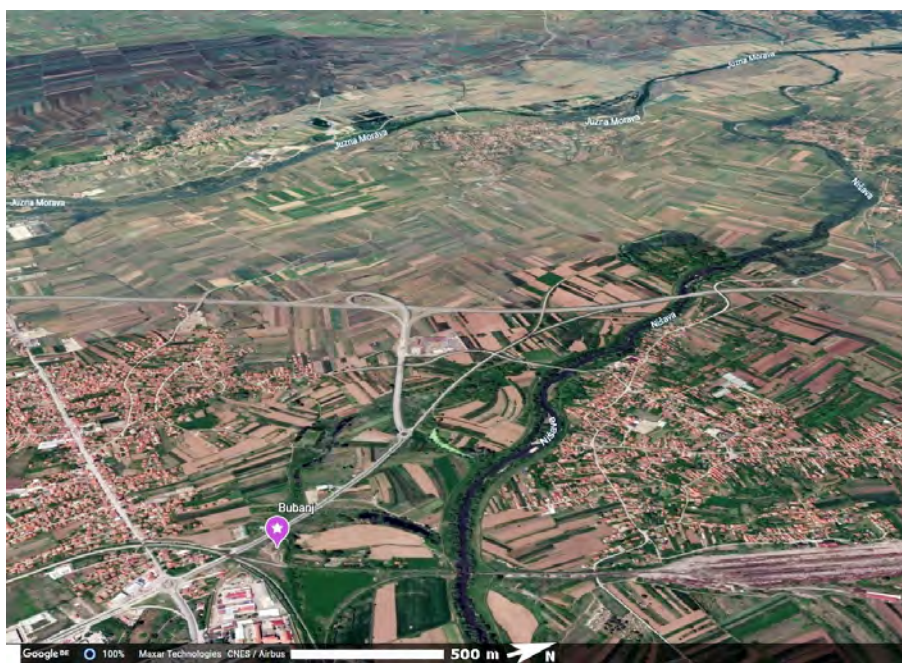

Fig. 5. Google Earth image of the location of Bubanj in the Južna Morava-Nišava interfluvial, southern Serbia (© Google)

Сл. 5. Позиција локалитета Бубањ у међуречју Јужне Мораве и Нишаве, *Google Earth* сателитски снимак

(15 m high) on which the site is situated extends further to the east, up the Nišava river. It overlooks the extensive alluvial plain of the Južna Morava to the south and the west, whereas to the north it used to be immediately bordered by the Nišava; this changed in the 20th century when the river bed was relocated further northwards. The area around the site is covered by alluvial soils shaped and re-worked by the changing, meandering Nišava course. Prior to the recent river

channelling, the dynamic river course probably created pockets or larger areas of wetland environment, in addition to the zones seasonally flooded by the Južna Morava (Милановић и Трајковић-Филиповић 2015). It is conceivable that the patterns and flow regimes of the two rivers governed the soil and vegetation cover in much of the site's surrounding. The macro-plant assemblage from Eneolithic Bubanj contains remains of both dry land and wet-loving flora and it is possible that there was a mosaic of vegetation forms around the site, with (seasonally) dry areas or higher ground used for crop cultivation. Among the cultivated crops most prominent were einkorn (*Triticum monococcum*), emmer (*T. dicocum*), barley (*Hordeum vulgare*) and lentil (*Lens culinaris*) (Filipović 2020).

The faunal record from Eneolithic Bubanj shows a similar quantitative representation of sheep/goat and cattle, with a slightly higher proportion of sheep/goat remains. The presence of pig was relatively low in the Early Eneolithic but increased through time and approached that of sheep/goat and cattle in the Late Eneolithic (Bulatović 2020). The prominence of sheep/goat in the assemblage may reflect their overall dominance and high importance to the residents, perhaps because of their close integration with arable farming, primarily of sheep (cf. Halstead 2000, 2006). Pigs may also have had a role in the crop cultivation routine – to clear land and break up clayey soils. Perhaps this led to their apparently greater role in the Late Eneolithic settlement at Bubanj (Bulatović 2020), especially if new areas for cropping needed to be cleared. Cattle could have browsed on pannage in riparian woodland, along with pigs and goats, or grazed on alluvial grassland and crop stubble; if manuring of arable fields was practiced, cattle would have served as a key source of manure (Halstead 1987, 2000: 121). Seasonal transhumant herding in the uplands about a dozen kilometres to the north or south could also have been practiced, perhaps of small ruminants (cf. Arnold and Greenfield 2006: 30, 121; Halstead 2000: 121), as a way of keeping the animals away from arable areas during key periods of crop growth and agricultural field work. Greenfield (1999: 31; Arnold and Greenfield 2006: 1, 122) suggested that, following the Neolithic, transhumant pastoralism could have enabled colonisation of agriculturally marginal lands of southeast Europe, principally highlands. However, there have been no conclusive evidence of this form of mobility in the Eneolithic due to the insufficient data and small size of the available faunal assemblages (Arnold and Greenfield 2009: 122). We concede that this is also the problem with the Bubanj dataset as well as other Eneolithic collections of animal remains from Serbia. Even so, mobile herding remains a possibility and can be viewed as an adjustment of former management strategies to maximise the yield of secondary animal products (cf. Sherratt 1993).

Animals at Late Neolithic and Eneolithic sites in Serbia

The zooarchaeological assemblages have been analysed for several sites located south of the Danube, in central (eastern and western) and southern Serbia (Fig. 3). They show that the Eneolithic in this region was characterised by rearing of cattle (*Bos taurus*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*) and pig (*Sus domesticus*). In the record of wild animals, the best represented are red deer (*Cervus elaphus*), roe deer (*Capreolus capreolus*) and wild boar (*Sus scrofa*). All of the listed species occur – moreover, dominate – in the animal bone collections from Late Neolithic sites in Serbia. Therefore, an initial impression is that animal-based economy did not change much during the 5th millennium BC, i.e. the Neolithic-Eneolithic transition. However, a simple comparison of livestock spectra from the period before and after the mid-5th millennium BC is devalued by the low data availability for the Eneolithic. There is a relatively large number of publications presenting the results from Late Neolithic sites and discussing the animal economy of Vinča culture communities (e.g. Bökönyi 1988; Legge 1990; Russell 1993; Dimitrijević 2008; Orton 2008, 2012; Bulatović 2018). On the other hand, there is information for only one location where the occupation seems to have started immediately following the end of the Vinča culture in Serbia. This is the Early Eneolithic site of Bodnjik in western Serbia (Borić 2009; Bulatović, Vander Linden 2017), but the faunal assemblage from it is exceedingly small, with NISP¹ as low as 37 (Bulatović 2018: 344, D1.4). Similar problem exists with the datasets from later phases of the Eneolithic, such as from the sites of Nad Klepečkom and Rit in eastern Serbia (Vuković and Marković 2019), Novačka Ćuprija in central Serbia (Greenfield 1986) and two sites in northern Serbia, in the Srem region, Zlatara–Ruma and Pirovac–Ruma (Блажић 1995). Furthermore, the taphonomy of the remains has in some cases not been unresolved (for more details see Greenfield 1986; Стојановић и Булатовић 2013).

Only a handful of Eneolithic sites yielded faunal assemblages that are, in terms of their size, suitable for more detailed consideration and cross-comparison conducted in this study.² These are Kudoš–Šašinci (Блажић 1995), Vinča–Belo Vrdo (Јазвић 1992), Petnica (Greenfield 1986), Mokranjske Stene

¹ NISP=Number of Identified Specimens

² With a minimum NISP \geq 150 of identified macromammal specimens. This value is comparable to those used in some recent zooarchaeological studies of the central-western Balkans. Namely, Gaastra *et al.* 2019 apply a cut-off value of 100, and Orton *et al.* 2016 use a minimum NISP of 200. The study of the faunal assemblage from Bujanj (presented in Bulatović 2010 and Bulatović 2020) demonstrated that the percentages of individual species remained unchanged when calculated based on low NISP values (those resulting from preliminary analyses) and those based on higher NISP values (obtained after the analyses were completed). This gives us confidence that the patterns we see in proportions of the remains can reflect changes in animal husbandry over time.

Period / Период	Site / Локалитет	NISP / БОП	Cattle		Sheep/goat		Pig		Red deer		Wild boar		Roe deer		Other	
			Домаће говече		Овикапдини		Домаћа свиња		Јелен		Дивља свиња		Срна		Остало	
			NISP / БОП	%	NISP / БОП	%	NISP / БОП	%	NISP / БОП	%	NISP / БОП	%	NISP / БОП	%	NISP / БОП	%
Late Neolithic / Касни неолит	Gomolava	3240	1411	43.5	59	1.8	154	4.8	798	24.6	302	9.3	110	3.4	406	12.6
	Vinča-Belo Brdo	3202	1075	33.6	625	19.4	652	20.4	285	8.9	169	5.3	84	2.6	313	9.8
	Petnica	3657	1067	29.2	224	6.1	169	4.6	1191	32.6	323	8.8	270	7.4	413	11.3
	Pločnik	3710	2340	63.1	620	16.6	321	8.7	136	3.7	106	2.9	23	0.6	164	5.4
Early / Рани	Bubanj	2719	828	30.6	908	33.4	399	14.5	205	7.5	104	3.8	29	1.1	246	9.1
	Humska Čuka	185	51	27.6	69	37.3	37	20.0	6	3.2	7	3.8	–	–	15	8.1
Middle / Средњи	Bubanj	395	131	33.2	170	43.0	41	10.4	20	5.1	4	1.0	4	1.0	25	6.3
	Kudoš-Šašinci	767	602	78.5	68	8.8	41	5.3	31	4.0	10	1.4	–	–	15	2.0
Late / Касни	Vinča-Belo Brdo	176	60	34.1	38	21.6	36	20.5	13	7.4	11	6.3	4	2.3	14	7.8
	Petnica	250	56	22.4	20	8.0	34	13.6	120	48.0	8	3.2	9	3.6	3	1.2
	Mokranjske Stene	229	65	28.4	76	33.2	40	17.5	13	5.7	6	2.6	9	3.9	20	8.7
	Bubanj	719	197	27.4	207	28.8	163	22.7	45	6.3	35	4.9	6	0.8	66	9.1

Table 2. NISP values and frequencies (relative quantities in %) of domestic and wild animals at Neolithic and Eneolithic site in Serbia; only Eneolithic sites with NISP \geq 150 are considered here

Табела 2. БОП вредности (број идентификованих примерака) и процентуална заступљеност домаћих и дивљих животињских врста на неолитским и енеолитским локалитетима у Србији; у раду су размотрени искључиво енеолитски локалитети са 150 и више идентификованих примерака

(Булатовић и Милошевић 2015), Humska Čuka (Bulatović 2018: 345, D1.5) and Bubanj (Bulatović 2018, 2020). In order to compare the Eneolithic datasets with those from the Late Neolithic, we use the results from several Vinča culture sites with representative assemblages: Gomolava (Orton 2008), Vinča–Belo Brdo (Bulatović 2018), Petnica (Orton 2008) and Pločnik (Bulatović 2018). We focus on the most commonly occurring domestic and wild species mentioned above. Because of the significant morphological overlap between osteological elements of sheep and goat, many of their generally poorly preserved remains from these sites could not be attributed to one or the other genus with sufficient certainty. Therefore, they are here included as a single taxonomic category (sheep/goat). Table 2 shows frequencies (i.e. relative proportions) of the major species within the total number of identified animal remains (% NISP) from the selected Neolithic and Eneolithic sites. The so far produced results for the Early, Middle and Late Eneolithic occupation phases at Bubanj are given separately. Figure 6 illustrates the frequencies of the main animal species through time, based on the data given in Table 2.

In comparison to the Vinča culture sites, where cattle appears to have been the most important animal resource (cf. Russell 1993; Orton 2008; see also Spasić 2012), the Eneolithic sites reveal a temporal trend towards potentially greater-than-before role of sheep/goat and pig in this period. The beginning of this trend is visible immediately following the end of the Vinča culture, as demonstrated by the composition of Early Eneolithic assemblages from Bubanj and

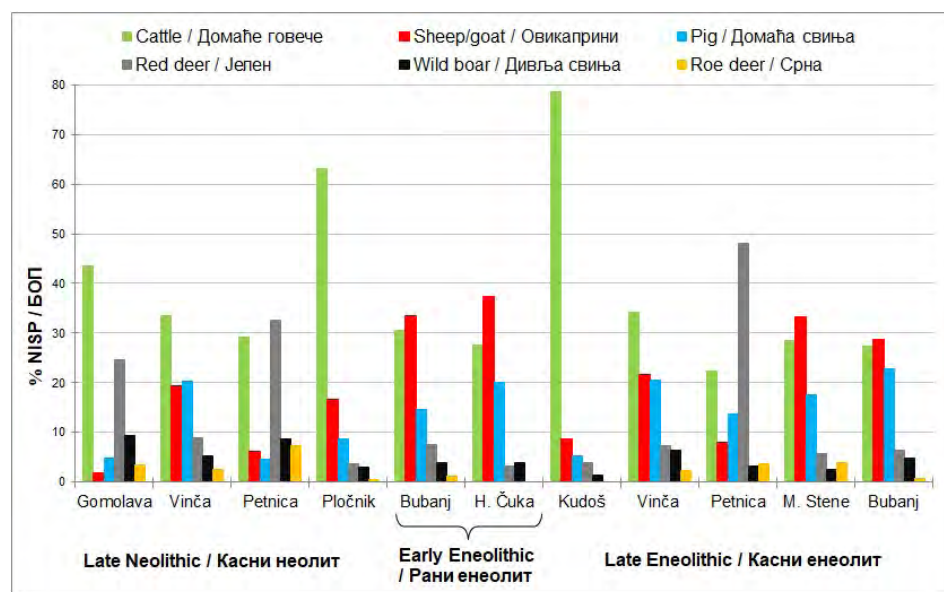

Fig. 6. Frequencies (relative quantities in %) of domestic and wild animals at Neolithic and Eneolithic sites in Serbia; only Eneolithic sites with NISP \geq 150 are considered in this study

Сл. 6. Процентуална заступљеност домаћих и дивљих врста животиња на неолитским и енеолитским локалитетима у Србији; у раду су размотрени искључиво енеолитски локалитети са 150 или више идентификованих примерака (број идентификованих примерака – БОП \geq 150)

Humska Čuka. The prominence of sheep/goat characterises the later phases of the Eneolithic too. However, rather than a region-wide tendency, this development seems to have been linked with different cultural traditions represented at the study sites. For instance, Late Eneolithic layers at Mokranjske Stene and Bujanj have been attributed to the Coțofeni-Kostolac culture circle; they both contained high proportions of sheep/goat remains. Unlike these two sites in eastern and southern Serbia, the assemblages from both Neolithic and Late Eneolithic layers at Petnica (western Serbia) are characterised by low percentages of sheep/goat versus high percentages of cattle and especially red deer. Late Neolithic/Vinča culture layer at Gomolava also produced high proportions of cattle and red deer, and very little sheep/goat.

At Late Eneolithic Kudoš–Šašinci, the largest number of faunal remains derived from cattle. This site has been associated with the Tiszapolgár culture of the Carpathian Basin, for which it was initially suggested that the animal-based economy was focused on herding and consumption of cattle (Bökönyi 1986).

However, more recent analysis of several sites of this culture in Hungary has demonstrated the predominance of sheep and goat among domestic animals. It has also been suggested that wild animals and hunting had less important role in the Eneolithic compared to the Neolithic (Weinstein 2007). It is possible that there were differences in food production strategies, such as in the choice and degree of use of domesticates, between communities that shared aspects of material culture. Perhaps this was typical of extensive and ecologically diverse biogeographical regions, such as the Carpathian Basin, even at times when they were characterised by generally uniform cultural traditions. This was the case with the Vinča groups as well. For example, the amount of cattle remains found at Pločnik is unusually high when observed alongside other contemporary sites considered here (Fig. 6). On the other hand, it corresponds to the situation encountered in the Vinča culture layer at the site of Divostin, where nearly 50% of the remains of domesticated fauna came from cattle (Bökönyi 1988). There may have been both cultural and ecological reasons behind the apparent preference for cattle by these communities, as discussed elsewhere (Russell 1993; Greenfield 1991, 2014; Orton 2008, 2012; Блажић и Радмановић 2011; Bulatović 2018; Bulatović and Orton in press; Orton et al. in press; Stojanović and Orton in press).

The data presented here enable a diachronic perspective at the site level. The Late Neolithic and Late Eneolithic records from Vinča–Belo Brdo are almost identical in their composition (Fig. 6). At Petnica, when compared to the Late Neolithic, the assemblage from the Late Eneolithic layer consists of lower proportions of some wild taxa (wild boar and roe deer) and higher proportions of pig and red deer. There seem to have existed both continuity and discontinuity through time in the choice of animals to herd and hunt at these locations. The results from Early, Middle and Late Eneolithic Bubanj show almost unchanged relative presence of cattle and sheep/goat over the duration of the settlement, whereas the importance of pig increased in the course of the Eneolithic. In general, the percentages of domestic pig are consistently higher at Eneolithic relative to Late Neolithic sites in Serbia, with the exception of Kudoš–Šašinci. Since pigs do not generate secondary products, this tendency could reflect growing importance of pig in meat and fat provision, perhaps due to other livestock becoming more valued for their secondary products. As noted above, pigs may also have been used to clear new land for cropping and turn the soil.

As regards the wild taxa, at the majority of sites discussed here their presence is much lower than that of domestic animals, and remains such throughout the period. Red deer is found everywhere, and in higher percentages than wild boar and roe deer, which reflects its continual significance as a source of food

and raw material. All but one of the sites included in this study contained remains of all three major hunted animals, suggesting the availability of, and interest in, these resources in both periods and in different parts of the study region. This will pertain to any future investigations into changes in the landscape, including the natural habitats of these species, resulting from human activity and/or palaeoenvironmental change in this phase of prehistory of the central Balkans.

The so far analysed zooarchaeological assemblages from Late Neolithic and Eneolithic sites in Serbia offer a good picture of the range of domestic and wild animals kept or hunted for food and other purposes during the 5th and 4th millennia BC in the central Balkans. They show that the same faunal spectrum was available and used throughout this period, in various parts of the region, reflecting continuity in the choice of animal resources across the Late Neolithic-Eneolithic transition. They also reveal some intra-regional and inter-site synchronic and diachronic differences in the degree of use of different taxa. Two overall trends can broadly be discerned at the regional level based on the presence/absence and frequencies of the remains of major species in the Late Neolithic and Eneolithic records: (a) greater presence of sheep/goat and pig in the Eneolithic, lower of cattle; (b) lower percentage of wild fauna, most prominently of red deer and wild boar in the Eneolithic. In the assemblage from Bubanj, a further diachronic change is evident – increase in the proportion of pig from the Early to the Late Eneolithic (Bulatović 2020).

Plants at Late Neolithic and Eneolithic sites in Serbia

As with the zooarchaeological data, there is much more archaeobotanical information for the Late Neolithic than for the Eneolithic period in the central Balkans. In contrast to over a dozen studied Vinča culture sites, only a few sites from the later part of the 5th and the 4th millennium BC have been analysed (Fig. 3). The work at Bubanj was, therefore, of high significance because it introduced regular collection of soil samples for the extraction of plant remains, recovery by way of flotation and detailed analysis of the material. A similar procedure was applied in the investigations of Humska Čuka, another Eneolithic tell-site in southern Serbia, located very close to Bubanj.

Despite the overall low number of archaeobotanical remains retrieved from Bubanj, the assemblage is diverse and includes traces of various plant-related activities – crop cultivation and processing, discard of by-products, collection of wild fruit, gathering of wood fuel (Filipović 2020). Previously, the only available data on plant use in the Eneolithic were those for the Coțofeni-Kostolac culture layer at Gomolava in northwestern Serbia (van Zeist 2002). Recently, in the

Period / Период	Late Neolithic (Vinča culture) / Касни неолит (винчанска култура)												Eneolithic / Енеолит				
	Gomolava	Opovo	Vinča-Belo Brdo	Janičište 1-Mali Borak	Peštica	Selevac	Medvednjak	Belovode	Motel-Slatina	Drenovac	Pločnik	Pavlovac-Gumnište	Gomolava	Šanac-Izba	Mokranjske Stene	Bubanj	Humska Čuka
Crop type / Гајена врста																	
einkorn / једнозрна пшеница	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
emmer / двозрна пшеница	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
'new type' glume wheat / пшеница "нови тип"			X	X				X		X	X	X					
free-threshing wheat / хлебна/дурум пшеница	X	X	X				X	X	X	X	X	X			X		X
barley / јечам	X	X	X	X	X	X		X		X	X	X				X	X
lentil / сочиво	X	X	X	X		X		X	X	X	X	X			X	X	X
pea / грашак	X		X			X		X		X	X	X			X	X	
bitter vetch / грахорица			X	X				X		X	X	X				X	X
grass pea / граор								X			X	X					
flax/linseed / лан	X	X	X	X				X		X	X	X				X	

Table 3. Presence/absence of the crop types recorded at Late Neolithic and Eneolithic sites in Serbia

Табела 3. Пољопривредне културе забележене на каснонеолитским и енеолитским локалитетима у Србији

region of Mačva in western Serbia, one of the "obrovac-type" sites (Šanac–Izba near Lipolist) dating from the Early Eneolithic was sampled for plant remains (Трипковић и др. 2017). Unfortunately, it yielded little and badly preserved plant material, including few grains of einkorn and emmer. The Early Eneolithic layer at Mokranjske Stene produced a small botanical collection which, nonetheless, enabled identification of at least some of the plants consumed at this site (Филиповић 2015). Analysis of the botanical remains retrieved from Humska Čuka is under way (Булатовић и Филиповић in press) and the initial results are referred to here.

Table 3 lists the crops likely cultivated at the so far examined Neolithic and Eneolithic sites in Serbia. Evidently, the spectrum of plants grown in the 5th and 4th millennia BC in the region is wide and generally consistent throughout this period. There are, however, a few species found at Neolithic sites that are apparently 'absent' at Eneolithic sites. For instance, at the site of Pločnik about 30 km west of Bubanj, two types of wheat were registered that were not documented at Bubanj: 'new type' glume wheat (*Triticum timopheevi* group) and free-threshing wheat (*T. durum/aestivum*). Further, bitter vetch (*Vicia ervilia*) is present in greater quantities at Late Neolithic sites of Vinča–Belo Brdo and Belovode than at Bubanj (Filipović 2020, in press a, b). Differences in the representation of some of the taxa could be due to the limited size of the Eneolithic record relative

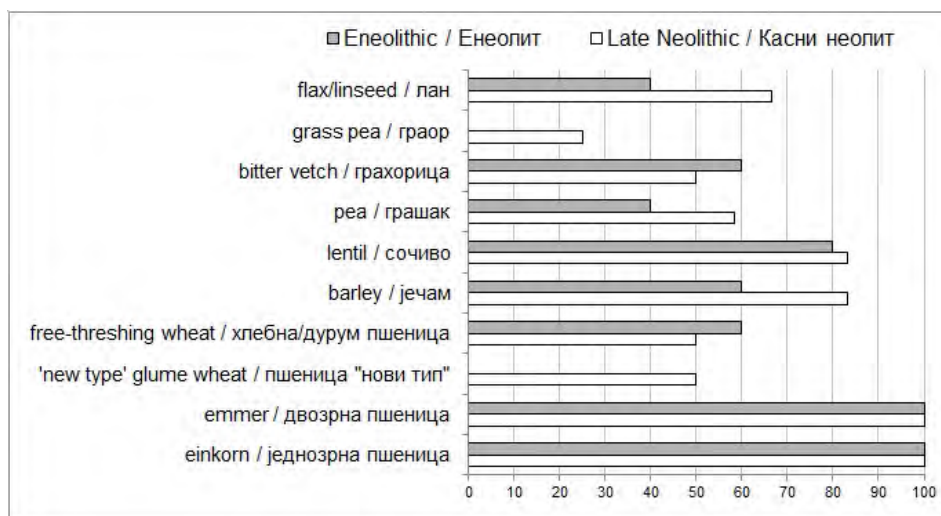

Fig. 7. Percentage of Late Neolithic (n=12) and Eneolithic (n=5) sites in Serbia at which the different documented crop types occur

Сл. 7. Процент локалитета касног неолита (n=12) и раног енеолита (n=5) у Србији на којима се јављају различите пољопривредне културе

to that from the preceding period. It is, thus, difficult to speak about possible ‘narrowing’ of the crop spectrum or other changes in it after the Neolithic. Nevertheless, a look at the presence/absence of various crop taxa at the regional level may hint at potential trends in the choice of cultivars.

Figure 7 shows the number of Late Neolithic sites at which the crops characterising this period occur; twelve sites are considered using the information summarised in some recent publications (e.g. Filipović and Obradović 2013; Filipović 2014). According to this overview, the most common crop types are einkorn and emmer, followed by barley, lentil and flax (*Linum usitatissimum*); free-threshing wheat, pea (*Pisum sativum*) and bitter vetch were found at about half of these sites; grass pea (*Lathyrus sativus/cicera*) was discovered in only two locations. A similar regional perspective is not possible for the Eneolithic because the data exist only for five sites (Table 3). It is, however, worth comparing the composition of the assemblages derived from two presumably contemporary layers at Bubanj and Gomolava – those attributed to the Late Eneolithic/Coţofeni-Kostolac culture – although the dataset from Gomolava is much larger than the corresponding one from Bubanj (Table 4). At least based on the range of crops represented, the two assemblages look similar (see Table 5).

The record from Gomolava is particularly interesting because of the abundance of barley in it, which may suggest that barley was here the most im-

Стор туре (plant part)	Гајена врста (део билјке)	Total count										
		Укупан број	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
einkorn (grain)	једнозрна пшеница (зрно)	1474	81	36	62	170	25	94	374	54	286	292
emmer (grain)	двозрна пшеница (зрно)	308			2	28	6	11	113	11	119	18
einkorn/emmer (spikelet fork)	једнозрна/двозрна пшеница (рачва класића)	42		6	2		4	3		12	11	4
einkorn/emmer (glume base)	једнозрна/двозрна пшеница (основа рачве класића)	20			1		1			7	6	5
free-threshing wheat (grain)	хлебна/дурум пшеница (зрно)	96	3	30	2	2	11	4		15	14	3
barley (grain)	јечам (зрно)	1809	4	45	25		1700	6				12
lentil (seed)	сочиво (семе)	6			1						3	1
bitter vetch (seed)	грахорица (семе)	1							1			
flax/linseed (seed)	лан (семе)	1										

Table 4. Absolute counts of stor types recovered from the Late Eneolithic (Sofofeni-Kostolac culture) layer at Gomolava, northern Serbia (after van Zeist 2002: Table 3)

Табела 4. Број остатака пољопривредних култура издвојених из касноенеолитског (култура Коцофени-Костолац) слоја на Гомолави, северна Србија (према ван Зеист 2002: Табела 3)

Стор туре (plant part)	Гајена врста (део билјке)	Total count				
		Укупан број	Рани енеолит	Middle Eneolithic	Late Eneolithic	Касни енеолит
einkorn (grain)	једнозрна пшеница (зрно)	106		37		28
einkorn (glume base)	једнозрна пшеница (основа рачве класића)	31		18		1
emmer (grain)	двозрна пшеница (зрно)	20		9		5
emmer (glume base)	двозрна пшеница (основа рачве класића)	35		33		1
barley (grain)	јечам (зрно)	17		12		1
barley (rachis segment)	јечам (део рахиса)	1		1		
lentil (seed)	сочиво (семе)	8		1		2
cf. pea (seed)	грашак (семе)	3		2		1
cf. bitter vetch (seed)	грахорица (семе)	1				
flax/linseed (seed)	лан (семе)	29		29		

Table 5. Absolute counts of the remains of stor types recovered from the Eneolithic layers at Vibanji, southern Serbia

Табела 5. Број остатака пољопривредних култура издвојених из енеолитских слојева на Вибанју, јужна Србија

portant crop type. Most of the c. 1800 barley grains from Eneolithic Gomolava came from a single context described as the “remains of a basket” (van Zeist 2002: Table 1). The rest of the Eneolithic contexts contained much fewer or no barley grains (Table 4). This makes the site distinct from other Late Neolithic and Eneolithic sites in the central Balkans, including the Late Neolithic layer at Gomolava itself, where barley was relatively frequent but found in very small quantities (van Zeist 2002: Table 2). At Gomolava, einkorn grain was present in at least 95% of the analysed Late Neolithic and in all of the analysed Eneolithic contexts; in case of the latter, it was nearly as abundant as barley. It seems that einkorn was more regularly used and/or deposited than barley, which is comparable to the situation observed at other Neolithic and Eneolithic sites in Serbia (Filipović 2014). It is noteworthy that barley is prominent at Late Neolithic and Eneolithic sites in Hungary, along with einkorn and emmer (Gyulai 2010: 88, Table 3) and perhaps this also exemplifies inter-regional differences in the choice of cultivars. Although found in Neolithic and Eneolithic layers at Gomolava (and some other sites in Serbia), broomcorn millet grains are intrusive since they are much younger than the age of these layers, as has now been confirmed by radiocarbon dates on the grains (Filipović *et al.* 2020).

Acknowledging the limited archaeobotanical evidence, the plant remains from Bubanj still offer an opportunity to explore potential changes at the site level in the crop spectrum through the Eneolithic. Figure 8 depicts the percentage ubiquity³ of crops across securely defined contexts (features) from different settlement phases of this site.⁴ The number of crop remains per phase is given in Table 5. These results indicate that most of the detected crops were in use during the entire Eneolithic occupation, with glume wheats (einkorn and emmer) as the likely staples. This compares well to the picture for the Late Neolithic in the central Balkans. Although the quantities at Bubanj may suggest that emmer drops in importance through time, these numbers are rather low and quite a few glume wheat grains could not be identified with precision. The same is true of barley, lentil and pea, found only in traces. The absence of flax/linseed, however, is probable, at least in the Late Eneolithic when it is also virtually absent from a much richer botanical dataset from Gomolava (only one seed was found; van Zeist 2002: Table 3).

Drawing on the available data from Serbia, our general impression is that plant food production in the 5th and 4th millennium BC in the central Balkans relied on several cereal and legume crops, of which einkorn and emmer likely

³ The percentage of contexts in which these crops occur.

⁴ See Filipović 2020 for detailed sample-by-sample archaeobotanical data for Bubanj.

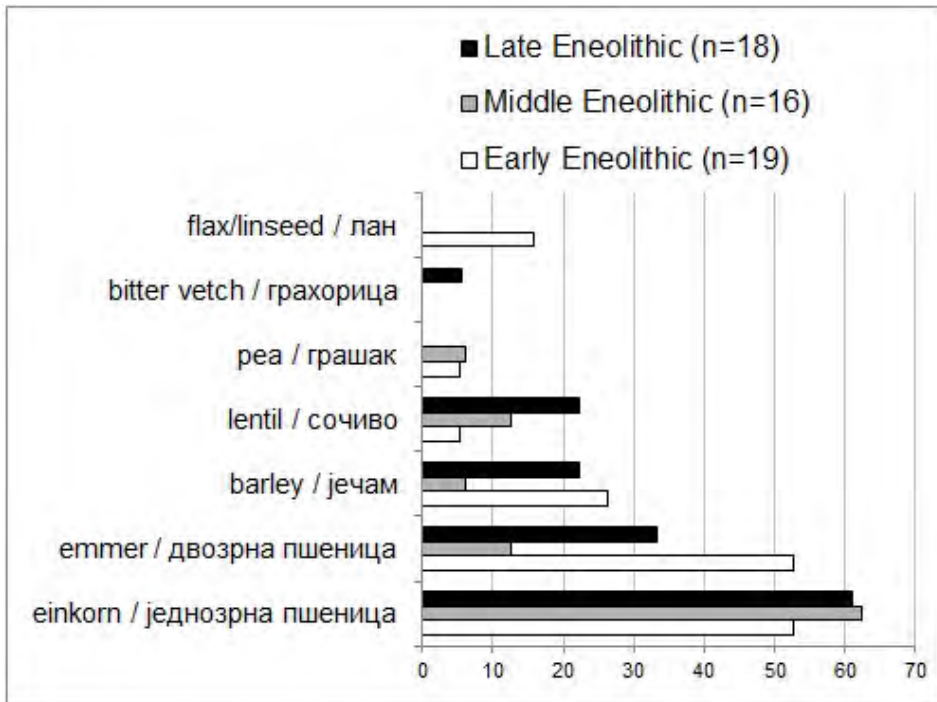

Fig. 8. Percentage of contexts/features at Bubanj, from different phases of the Eneolithic occupation, containing the documented crop types

Сл. 8. Процент целина (контекста) из различитих фаза енеолитског насеља на Бубњу у којима се јављају наведене пољопривредне културе

were at the core of plant economy. No major changes in the crop spectrum are observed for the period of Late Neolithic-Early Eneolithic transition, suggesting an overall continuity in the choice of cultivars. It is, however, possible that the role (e.g. food vs. fodder) or importance of some crops changed during this time, and especially towards the Late Eneolithic, as to some extent indicated by the evidence from Late Eneolithic Gomolava and Bubanj. It was pointed out before that the degree of use of certain crops varied between the settlements in the region characterised by the Vinča culture phenomenon (Filipović 2014). The spectrum of cultivated resources seems to have differed between these settlements too (Обрадовић 2020). Such variability perhaps reflects diverse agricultural practices and methods, and/or different knowledge of crop properties and cultivation techniques. Local topography and environment could have played a role in this too (cf. Gastra et al. 2019), as well as possible specialisation of the communities for a certain economic activity, such as ore or salt extraction or animal husbandry (Kapuran and Milošević 2013: 25-26; Kapuran et al. 2018).

The continuity in the repertoire of cultivated crops from the Neolithic into the Eneolithic may indicate that cultivation strategies remained unchanged during this long period. The results of archaeobotanical and stable isotopic analysis of Neolithic sites in different parts of southeast Europe support the model of generally small-scale, intensive agricultural regime, with high labour and time investments into small cultivation plots that were thoroughly tilled, regularly weeded and manured in order to secure (high) yields (Bogaard *et al.* 2013; Bogaard and Halstead 2015; Allen 2017). Perhaps this model can be applied to Eneolithic agriculture in the central Balkans, but the data we have are too limited for any conclusions on this. Besides more archaeobotanical data that may become available in the future, other forms of evidence could be considered as relevant for the identification of possible changes in the agricultural choices and techniques. At Bubanj, for instance, a diachronic change was observed in the shape of flint pieces that formed parts of composite tools potentially used for cutting plant materials, as concluded based on the presence of gloss along their edges (Šarić 2020). The pieces could have been inserted in tools such as sickles and threshing sledges (Šarić 2020: 393, 409). Their form changed from the Early to Late Eneolithic, and the later ones may have rendered the composite tools more efficient (Šarić 2020: 410). Perhaps this had implications for the harvesting method, though the tools may not have been meant (exclusively) for harvesting crops.

Similarly to the evidence from Serbia, an overall continuity in agricultural production was observed across the Late Neolithic-Early Eneolithic transition and through the Late Eneolithic in continental Croatia. This is visible in the range and quantity of crops, of which the main were emmer, einkorn and probably also barley (Reed 2017). It appears that barley was here more frequent in the Eneolithic compared to the Late Neolithic, and the same may apply to flax/linseed, although the number of remains is relatively small, especially for the Early/Middle Eneolithic. It was concluded that there was no dramatic change in agriculture after the Late Neolithic and during the Eneolithic in northern Croatia and that the crop and animal husbandry were equally important (Reed 2017). This is opposite to what was suggested for the Eneolithic in Hungary, where post-Neolithic decline in crop production was postulated based on the low quantities of crop remains found. Unfavourable climate and a shift to predominantly animal-based economy were seen as possible reasons for this change (Gyulai 2010: 87-88). The Late Eneolithic sites here contained more cereal remains, particularly barley and einkorn, perhaps reflecting an increase in agricultural activity due to improved climatic conditions towards the end of the period. However, the number of plant remains recovered from archaeological sites depends heavily on the formation

processes, preservation and sampling methodology, as was demonstrated for Croatia (Reed 2017). Thus, the low numbers alone should not be taken as indicating low importance of crop cultivation in general.

Conclusions and questions for the future

Notwithstanding the scarcity of the sites analysed, limited size of the datasets, uneven regional coverage and, in some cases, insecure or inadequate sampling and analytical methodology, this overview offers a useful insight into animal- and plant-based food economy of the central Balkans in the 5th and 4th millennia BC – during the Late Neolithic and Eneolithic periods. It enables placing of the evidence from Eneolithic Bubanj into a wider chronological and geographical context. Further, by looking at the composition of the faunal and floral assemblages and the proportional representation of taxa, we have identified certain similarities and differences between the sites and periods.

There is a general continuity in the taxonomic spectra of crops and animals (herded and major hunted species) from the Neolithic into and during the Eneolithic. At Eneolithic sites, the remains of sheep/goat and pig appear more abundant, whereas cattle is less represented. This is quite clear at Bubanj, where a diachronic perspective at the site level is possible. The trend may be indicative of an increase in importance of caprines and pig relative to cattle, which is different to the situation observed at most of the Late Neolithic sites, where cattle prevails. The data also show that there are exceptions to this general observation. For instance, at the site of Vinča–Belo Brdo, proportions of domesticates are virtually the same in the Late Neolithic and Late Eneolithic assemblages. At Late Eneolithic Kudoš–Šašinci, the vast majority of the remains belong to cattle. As an interim conclusion, in the Eneolithic, the importance of cattle and wild animals (especially red deer) seems to have been lower than before, whereas sheep/goat and pig may have had a more prominent place in the economy. There are exceptions to this potential pattern.

Both Neolithic and Eneolithic plant assemblages from the central Balkans are mainly composed of einkorn and emmer, followed by barley. Pulses, of which lentil, pea and bitter vetch have been recorded, are much less visible. Flax/linseed has not been registered at Eneolithic sites. The regional archaeobotanical picture suggests continued cultivation of very much the same set of crops through the 5th and the 4th millennium BC, but with probable differences in the importance or role of some crops between the sites and through time. This variability maybe reflects differences in the agricultural methods or cultural preferences, and/or may have been a result of environmental constraints and affordances in the biogeographically diverse study region.

The available evidence of economic practices does not suggest any major changes in food production during or immediately after the time of cultural transformations at the end of the Late Neolithic/start of the Early Eneolithic in the central Balkans. In other words, the diachronic changes seen in certain aspects of life and material culture do not find parallels in plant and animal husbandry. It is highly possible, however, that the data collected so far are insufficient to detect changes, especially if they were minor, during the transitional period. As one moves later into the Eneolithic, visible differences emerge in the range and quantity of plant and animal resources in comparison to the Late Neolithic, at the regional and site levels. Perhaps they indicate new economic practices, which could have been developed in response to the proposed disintegration or reorganisation of the Late Neolithic/Early Eneolithic society.

Key questions remain as to which particular strategies are reflected in the here-described trends and variations in the composition of plant and animal assemblages. For instance, the importance of animals generating secondary products and those used as main sources of meat may have shifted over time. Livestock management would have been shaped to account for or promote these changes; for example, new practices, such as (more) mobile herding, could have been introduced. Plant production may have placed greater emphasis on growing of crops for fodder; this, in turn, would have had a bearing on aspects such as the scale and intensity of cultivation, agricultural routine, organisation of labour, specialisation of production. A further set of questions can be posed about how the changes or adjustments in food economy articulated with social, technological, and ideological transformations associated with this period. The environmental context in which these developments took place is also of interest and may have influenced decisions and choices of the food producers. Future research should be designed to address these questions, which are vital to understanding the dynamics of post-Neolithic society and economy in the central Balkans.

Acknowledgements: DF acknowledges the support of the German Research Foundation (Project Ref. 2901391021 – SFB 1266) in the preparation of this paper.

REFERENCES

- Allen, S. E.** 2017. Cultivating identities: Landscape production among early farmers in the Southern Balkans, in *Balkan Dialogues: Negotiating Identity between Prehistory and the Present*, eds. M. Gori and M. Ivanova, 213–239. Routledge: Oxford/New York.
- Arnold, E. and Greenfield, H.** 2006. *The Origins of Transhumant Pastoralism in Temperate South Eastern Europe: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans*. Oxford: Archaeopress.

- Блажић, С.** 1995. Остаци животињских врста са локалитета на траси ауто-пута кроз Срем, у *Археолошка истраживања дуж ауто-пута кроз Срем*, ур. З. Вапа, 321–346. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.
- Блажић, С. и Радмановић, Д.** 2011. Фауна касновинчанских станишта Црквине и Бележ. *Колубара* 5: 239–250.
- Bogaard, A., Fraser, R., Heaton, T. H. E., Wallace, M., Vaiglova, P., Charles, M., Jones, G., Evershed, R. P., Styring, A.K., Andersen, N. H., Arbogast, R.-M., Bartosiewicz, L., Gardeisen, A., Kanstrup, M., Maier, U., Marinova, E., Ninov, L., Schäfer, M. and Stephan, E.** 2013. Crop manuring and intensive land management by Europe's first farmers. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 110 (31): 12589–12594.
- Bogaard, A. and Halstead, P.** 2015. Subsistence practices and social routine in Neolithic southern Europe, in *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, eds. C. Fowler, J. Harding and D. Hofmann, 385–410. Oxford: Oxford University Press.
- Bökönyi, S.** 1986. Environmental and Cultural Effects on the Faunal Assemblages of Four Large Fourth Millennium B.C. Sites. *A Béri Balough Ádám Múzeum Évkönyve* 13: 69–88.
- Bökönyi, S.** 1988. The Neolithic fauna of Divostin, in *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, eds. A. McPherron and D. Srejović, 419–445. Ethnology Monographs 10. Pittsburg: University of Pittsburg.
- Borić, D.** 2009. Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans, in *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, eds. T.K. Kienlin and B.W. Roberts, 191–245. Bonn: Habelt.
- Borić, D.** 2015. The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture, in *Neolithic and Copper Age Between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE*, eds. S. Hansen, P. Raczky, A. Anders and A. Reingruber, 157–217. Bonn: Habelt.
- Bulatović, A. and Vander Linden, M.** 2017. Absolute Dating of Copper and Early Bronze Age Levels at the Eponymous Archaeological Site Bubanj (Southeastern Serbia). *Radiocarbon* 59 (4): 1047–1065.
- Bulatović, A. and Milanović, D.** 2020. *Bubanj, the Eneolithic and the Early Bronze Age tell in southeastern Serbia*. MPK series 90. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Bulatović, A., Gori, M. and Vander Linden, M.** 2020. Radiocarbon Dating the 3rd Millennium BC in the Central Balkans: a re-examination of the Early Bronze Age sequence. *Radiocarbon*. <https://doi.org/10.1017/RDC.2020.61>
- Bulatović, J.** 2010. *Ostaci faune iz zatvorenih eneolitskih celina na nalazištu Bubanj kod Niša*. Unpublished master thesis, University of Belgrade.
- Bulatović, J.** 2018. *Arheozoološki aspekti društvenih i kulturnih promena na centralnom Balkanu u V milenijumu pre nove ere*. Unpublished doctoral dissertation. University of Belgrade.
- Bulatović, J.** 2020. Preliminary Report on Animal Bones from Bubanj, in *Bubanj, the Eneolithic and the Early Bronze Age tell in southeastern Serbia*, eds. A. Bulatović and D. Milanović, 329–337. MPK series 90. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.

- Булатовић, Ј. и Милошевић, С.** 2015. Животињски остаци из поткапине Мокрањске стене, у *Мокрањске стене: културно наслеђе Неготинске крајине*, eds. А. Капуран и А. Булатовић, 41–55. Неготин: Музеј Крајине.
- Bulatović, J. and Orton, D.** in press. Animal remains from the site of Pločnik, in *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, eds. M. Radivojević, B.W. Roberts, J. Kuzmanović-Cvetković, M. Marić, D. Šljivar and T. Rehren. Oxford: Archaeopress.
- Булатовић, Ј. и Филиповић, Д.** in press. Преглед археозоолошких и археоботаничких података са енеолитских налазишта у Србији, in *Бубањ, праисторијско насеље и некропола из Новог века*, eds. А. Булатовић, Д. Милановић и Т. Трајковић-Филиповић. Ниш: Народни музеј – Београд: Археолошки институт.
- Чарман, Ј.** 1982. ‘The Secondary Products Revolution’ and the Limitations of the Neolithic. *Bulletin of the Institute of Archaeology London* 19: 107–122.
- Чарман, Ј.** 1990. The Neolithic in the Morava-Danube confluence area: a regional assessment of settlement pattern, in *Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia*, eds. R. Tringham and D. Krstić, 13–43. Monumenta archaeologica 15. Los Angeles: University of California.
- Dimitrijević, V.** 2008. Vertebrate fauna of Vinča – Belo Brdo (excavation campaigns 1998-2003). *Старинар* 56: 245–269.
- Forenbaher, S.** 1994. The Late Copper Age Architecture at Vučedol (Croatia). *Journal of Field Archaeology* 21: 307–323.
- Filipović, D.** 2014. Southwest Asian founder- and other crops at Neolithic sites in Serbia. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 4: 195–215.
- Филиповић, Д.** 2015. Археоботанички налази из средњеенеолитског (Бубањ – Салкуца) хоризонта локалитета Мокрањске стене – поткапина у североисточној Србији, in *Мокрањске стене: културно наслеђе Неготинске крајине*, eds. А. Капуран и А. Булатовић, 57–69. Неготин: Музеј Крајине.
- Filipović, D.** 2020. A Glimpse of Eneolithic Plant Economy at the Site of Bujanj in Serbia, in *Bujanj, the Eneolithic and the Early Bronze Age tell in southeastern Serbia*, eds. А. Bulatović and D. Milanović, 339–307. MPK series 90. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Filipović, D. and Obradović, Đ.** 2013. Archaeobotany at Neolithic Sites in Serbia: A Critical Overview of the Methods and Results, in *Bioarheologija na Balkanu: bilans i perspektive*, eds. N. Miladinović-Radmilović and S. Vitezović, 25–55. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Filipović, D., Meadows, J., Dal Corso, M., Kirleis, W., Alsleben, A., Akeret, Ö., Bittmann, F., Bosi, G., Ciută, B., Dreslerová, D., Effenberger, H., Gyulai, F., Heiss, A.G., Hellmund M., Jahns, S., Jakobitsch, Th., Kapcia, M., Kloöß, S., Kohler-Schneider, M., Kroll, H., Makarowicz, P., Marinova, E., Märkle, T., Medović, A., Mercuri, A.M., Mueller-Bieniek, A., Nisbet, R., Pashkevich, G., Perego, R., Pokorný, P., Pospieszny, Ł., Przybyła, M., Reed, K., Rennwanz, J., Stika, H.-P., Stobbe, A., Tolar, T., Wasylkova, K., Wiethold, J., Zerl, T.** 2020. New AMS ¹⁴C dates track the arrival and spread of broomcorn millet cultivation and agricultural change in prehistoric Europe. *Scientific Reports* 10:13698.

Filipović, D. in press a. Plant use at Neolithic-Early Chalcolithic Belovode, in *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, eds. M. Radivojević, B.W. Roberts, J. Kuzmanović-Cvetković, M. Marić, D. Šljivar and T. Rehren. Oxford: Archaeopress.

Filipović, D. in press b. Archaeobotanical analysis of the Neolithic-Early Chalcolithic site of Pločnik, in *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, eds. M. Radivojević, B.W. Roberts, J. Kuzmanović-Cvetković, M. Marić, D. Šljivar and T. Rehren. Oxford: Archaeopress.

Gaastra, J., de Vareilles, A. and Vander Linden, M. 2019. Bones and Seeds: An Integrated Approach to Understanding the Spread of Farming across the Western Balkans. *Environmental Archaeology*. DOI: 10.1080/14614103.2019.1578016

Гарашанин, М. 1973. *Праисторија Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Greenfield, H. 1986. *The Paleoecology of the Central Balkans (Serbia). A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age (ca. 4500-1000 B.C.)*. Oxford: Archaeopress.

Greenfield, H. 1991. Fauna from the Late Neolithic of the Central Balkans: issues in subsistence and land use. *Journal of Field Archaeology* 18: 161–186.

Greenfield, H. J. 1999. The advent of transhumant pastoralism in the temperate southeast Europe: a zooarchaeological perspective from the Central Balkans, in *Transhumant Pastoralism in Southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology*, eds. L. Bartosiewicz and H.J. Greenfield, 15–36. Budapest: Archaeolingua.

Greenfield, H. 2014. The origins of secondary product exploitation and the zooarchaeology of the Late Neolithic, Eneolithic, and Middle Bronze Age at Vinča-Belo Brdo, Serbia: the 1982 excavations, in *Animal Secondary Products. Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East*, ed. H. Greenfield, 274–334. Oxford: Oxbow Books.

Gyulai, F. 2010. *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverage Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic to the late Middle Ages*. Budapest: Archaeolingua.

Halstead, P. 1987. Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: plus ça change? *Journal of Hellenic Studies* 107: 77–87.

Halstead, P. 2000. Land use in postglacial Greece: cultural causes and environmental effects, in *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*, eds. P. Halstead and C. Fredrick, 110–128. Sheffield: Sheffield Academic Press.

Halstead, P. 2006. Sheep in the garden: the integration of crop and livestock husbandry in early farming regimes of Greece and Southern Europe, in *Animals in the Neolithic of Britain and Europe*, eds. D. Serjeantson and D. Field, 42–55. Oxford: Oxbow.

Kapuran, A. and Milošević, S. 2013. Rockshelter Mokranjske Stene – a New Late Prehistoric Site in Eastern Serbia region. *Archaeologia Bulgarica* XVII(2): 17–37.

Kapuran, A., Bulatović, A. and Milanović, D. 2018. Settlement pattern changes during the Central Balkans Copper Age, in *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, eds. S. Dietz, F., Mavridis, Ž. Tankosić and T. Takaoğlu, 77–88. Oxford: Oxbow.

- Лазнић, М.** 1992. Допринос археозоологије у проучавању економије праисторијских друштвених заједница, in *Археологија и природне науке*, ed. Д. Срејовић, 49–60. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Legge, A.** 1990. Animals, economy and environment, in, in *Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia*, eds. R. Tringham and D. Krstić, 215–242. Monumenta archaeologica 15. Los Angeles: University of California.
- Link, T.** 2009. Das Ende der spätneolithischen Tellsiedlungen im Karpatenbecken – der Beginn einer mobileren Lebensweise? in *Varia neolithica V, Mobilität, Migration und Kommunikation in Europa während des Neolithikums und der Bronzezeit*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 53: 95–101.
- Милановић, Д.** 2017. *Централни Балкан у 5. миленијуму пре н.е.: обрасци насељавања и друштвено-економске промене*. Unpublished doctoral dissertation. University of Belgrade.
- Милановић, Д. и Трајковић-Филиповић, Т.** 2015. *Стара ископавања на локалитету Бубањ*. Ниш: Народни музеј Ниш.
- Обрадовић, Ђ.** 2020. *Археоботаничка истраживања у касном неолиту Поморавља: друштвени и економски аспекти производње и припреме хране*. Unpublished doctoral dissertation. University of Belgrade.
- Orton, D.** 2008. *Beyond Hunting and Herding: Humans, animals and the political economy of the Vinča period*. Unpublished doctoral dissertation, University of Cambridge, UK.
- Orton, D.** 2012. Herding, Settlement, and Chronology in the Balkan Neolithic. *European Journal of Archaeology* 15 (1): 5–40.
- Orton, D., Gaastra, J. and Vander Linden, M.** 2016. Between the Danube and the Deep Blue Sea: Zooarchaeological Meta-Analysis Reveals Variability in the Spread and Development of Neolithic Farming across the Western Balkans. *Open Quaternary* 2(6): 1–26.
- Orton, D., Bulatović, J. and Stojanović, I.** in press. Evidence for animal use in the central Balkan Neolithic across the early metallurgical horizon: the animal remains from Belovode and Pločnik in context, in *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, eds. M. Radivojević, B.W. Roberts, J. Kuzmanović-Cvetković, M. Marić, D. Šljivar and T. Rehren. Oxford: Archaeopress.
- Parkinson, W. A.** 2006. Tribal boundaries: stylistic variability and social boundary maintenance during the transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain. *Journal of Anthropological Archaeology* 25: 33–58.
- Parkinson, W. A., Yerkes, R.W. and Gyucha, A.** 2004. The Transition from the Neolithic to the Copper Age: Excavations at Vésztő-Bikeri, Hungary, 2000–2002. *Journal of Field Archaeology* 29: 101–121.
- Radivojević, M., Roberts, B. W., Kuzmanović-Cvetković, J., Marić, M., Šljivar, D. and Rehren, T.** (in prep.) *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Balkans*. Oxford: Archaeopress.
- Reed, K.** 2017. Agricultural change in Copper Age Croatia (ca. 4500-2500 cal B.C.)? *Archaeological and Anthropological Sciences* 9: 1745–1765.

- Russell, N.** 1993. *Hunting, Herding and Feasting: human use of animals in Neolithic Southeast Europe*. Unpublished doctoral dissertation, University of California at Berkeley.
- Šarić, J.** 2020. Chipped Stone Artefacts from the Bubanj Site – Excavations from Seasons 2008, 2009, 2012 and 2014, in *Bubanj, the Eneolithic and the Early Bronze Age tell in southeastern Serbia*, eds. A. Bulatović and D. Milanović, 388–418. MPK series 90. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Sherratt, A.** 1981. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution, in *Pattern of the Past*, eds. I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond, 261–301. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sherratt, A.** 1993. The secondary products revolution of animals in the Old World. *World Archaeology* 15: 90–104.
- Spasić, M.** 2012. Cattle to settle – bull to rule: on bovine iconography among Late Neolithic Vinča communities. *Documenta Praehistorica* 39: 295–308.
- Стојановић, И. и Булатовић, Ј.** 2013. Археозоолошка истраживања млађе праисторије на територији Србије, in *Bioarheologija na Balkanu: bilans i perspektive*, eds. N. Miladinović-Radmilović i S. Vitezović, 13–24. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Stojanović, I. and Orton, D.** in press. Animal remains from the site of Belovode, in *The Rise of Metallurgy in Eurasia: The Archaeology of Early Metallurgy and Society in the Central Balkans*, eds. M. Radivojević, B.W. Roberts, J. Kuzmanović-Cvetković, M. Marić, D. Šljivar and T. Rehren. Oxford: Archaeopress.
- Tasić, N.** 1995. *Eneolithic cultures of the central and western Balkans*. Beograd: Balkanološki Institut.
- Tasić, N., Marić, M., Penezić, K., Filipović, D., Borojević, K., Borić, D., Reimer, P., Russell, N., Bayliss, A., Barclay, A., Gaydarska, B. and Whittle, A.** 2015. The end of the affair: formal chronological modelling for the top of the Neolithic tell of Vinča – Belo Brdo. *Antiquity* 89: 1064–1082.
- Томић, Е.** 1988. Енеолитско насеље на локалитету Јазбина у Макрешанима, in *Рашика баитина*, eds. С. Ђорђевић, 179–186. Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Tringham, R.** 1992. Life after Selevac: Why and how a Neolithic settlement is abandoned. *Balkanica* 23: 133–145.
- Tringham, R. and Krstić, D.** 1990. Conclusion: Selevac in the Wider Context, in *Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia*, eds. R. Tringham and D. Krstić, 567–616. Monumenta archaeologica v. 15. Los Angeles: University of California.
- Трипковић, Б., Церовић, М., Филиповић, Д., Трипковић, А. и Живаљевић, И.** 2017. Шанац-Изба код Липолиста, локалитет типа “Обровац”: стратиграфија и релативна хронологија. *Гласник Српског археолошког друштва* 33: 47–71.
- Vander Linden, M. and Bulatović, A.** 2020. Bubanj: The Absolute Chronology, in *Bubanj, the Eneolithic and the Early Bronze Age tell in southeastern Serbia*, eds. A. Bulatović and D. Milanović, 239–244. MPK series 90. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.

van Zeist, W. 2002. Plant Husbandary and Vegetation of Tell Gomolava, Vojvodina, Yugoslavia, *Palaeohistoria* 43/44: 87–115.

Vuković, S. and Marković, D. 2019. Animal remains from the late prehistoric horizons from the sites Nad Klepečkom and Rit, in *Viminacium in Prehistory – Excavations 2005 – 2015*, eds. A. Kapuran, A. Bulatović, S. Golubović and V. Filipović, 224–248. Belgrade: Institute of Archaeology.

Weinstein, M. 2007. Understanding the Transition from the Late Neolithic to the Early Copper Age Using Faunal Analysis from Two Balkan Region Early Copper Age Sites: Vésztő-Bikeri and Körösladány-Bikeri, Hungary. *Journal of Young Investigators* 2007. (Available online at <https://www.jyi.org/2007-november/2007/11/10/understanding-the-transition-from-the-late-neolithic-to-the-early-copper-age-using-faunal-analysis-from-two-balkan-region-early-copper-age-sites-veszt-bikeri-and-krsladany-bikeri-hungary>).

Зотовић, М. 1988. Основе енеолитског развоја у југозападној Србији. *Ужички зборник* 17: 57–78.

Драгана Филиповић

Институт за праисторију и протоисторију, Универзитет у Килу, Немачка

Јелена Булатовић

Лабораторија за биоархеологију, Филозофски факултет, Београд

Александар Булатовић

Археолошки институт, Београд

ПРОИЗВОДЊА ХРАНЕ ТОКОМ И ПОСЛЕ НЕОЛИТСКО- ЕНЕОЛИТСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ: ШИРИ КОНТЕКСТ НАЛАЗА ДОМАЋИХ БИЉАКА И ЖИВОТИЊА СА ЕНЕОЛИТСКОГ БУЊЊА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Кључне речи: *централни Балкан (Србија), касни неолит, енеолит,
ратарство, сточарство, друштвено-економска промена*

Друга половина 5. и већи део 4. миленијума пре нове ере на централном Балкану означава се као период прелаза из касног неолита (тј. винчанске културе) у рани енеолит, и енеолитски период. На основу значајних промена у обрасцима насељавања и величини насеља, у погребној пракси и у материјалној култури, сматра се да је током прелазног периода дошло до развоја нових образаца у друштвеним односима и организацији, у економији и производњи и у идеологији поствинчанских заједница, које су, за разлику од претходних великих, дуготрајних насеља, почеле да оснивају мање, релативно краткотрајне насеобине, углавном на претходно ненасељеним локацијама. Различити фактори су предложени као покретачи ових трансформација – друштвени сукоби, инвазије са стране, климатске промене, те пад расположивих природних ресурса и недовољно хране. За разматрање евентуалних климатских промена током енеолита не постоје никакви подаци, а доскора се веома мало знало и о економији заснованој на биљкама и животињама у постнеолитском периоду.

Најјасније формулисан закључак о узроцима распада каснонеолитског друштва, који налази и највише потпоре у археолошким сазнањима, јесте тај да су винчанске заједнице достигле границе одрживости заједничког живота (у социолошком смислу), што је довело до „фисије” и фрагментације великих заједница на мање групе. Сличан модел каснонеолитско-раноенеолитских друштвених промена предложен је и за Карпатски басен – „попуштање” друштвене кохезије као одговор на могуће друштвене тензије. Поред промена и нових трендова које наступају почетком и током енеолита на

централном Балкану, приметан је и висок степен сличности/континуитета у појединим аспектима живота; на пример, поред мањих, развијају се и велика, дуготрајна енеолитска насеља, попут оних на локалитетима Бубањ и Велика Хумска Чука у јужној Србији. Док су ови и други аспекти енеолитских заједница у извесној мери познати и истражени, производња хране је доскора била велика непознаница. До сада је пак зооархеолошки и археоботанички истражено неколико енеолитских локалитета, а нова ископавања на Бубњу донела су важне податке о узгајању и употреби домаћих биљака и животиња. Иако су подаци и даље скромни, посебно они о пољопривредним активностима, сада је ипак могућ увид у поједине аспекте производње хране.

У овом раду смо до сада прикупљене зооархеолошке и археоботаничке податке са Бубња размотрили у ширем географском и хронолошком контексту тако што смо упоредили сазнања о узгајању и употреби животиња и биљака са до сада анализираних каснонеолитских и енеолитских налазишта на територији Србије. Упоредна анализа показала је да су исте врсте домаћих животиња – говеда, овце/козе и свиње – гајене и у неолиту и у енеолиту. С друге стране, остаци оваца и коза и свиња су, спрам говечета, заступљенији у узорцима са енеолитских налазишта. Утисак је, стога, да је значај оваца и коза, као и свиња, био већи у енеолиту, што је важна разлика у односу на касни неолит, током ког је говече било доминантно. Постоје, међутим, и изузеци од овог општег запажања; на пример, на налазишту Винча – Бело брдо, релативни однос економски најзначајних домаћих животиња је мање-више исти током оба периода. Такође, на каснонеолитском налазишту Кудош–Шашинци, већина остатака припада домаћем говечету. Прелиминарни закључак је да генерално уједначена слика карактеристична за касни неолит постаје разноврснија током енеолита и јављају се јасне регионалне и хронолошке разлике у погледу значаја домаћих животиња.

Археоботанички подаци показују да се спектар гајених врста на налазиштима касног неолита и енеолита у Србији увелико преклапа, те да основне културе познате из неолита – једнозрна и двозрна пшеница – остају основ пољопривредне производње и током енеолита. И овде се, међутим, као и код домаћих животиња, уочавају могуће разлике између локалитета. Рецимо, у каснонеолитском слоју Гомолаве забележена је већа количина јечма, што је за сада једини случај како за неолит тако и за енеолит, јер се јечам на другим анализираним локалитетима из ових периода јавља само у траговима. Подаци са Бубња указују на могући раст у важности махунарки, тачније сочива, од раног ка касном енеолиту, те мање значајну улогу двозрне пшенице кроз време, али је број остатака изузетно мали за чврсте закључке.

Док релативно непромењен избор гајених врста кроз касни неолит и енеолит истиче континуитет, донекле су видљиве потенцијалне разлике између локалитета у степену производње појединих пољопривредних култура. Могуће је да долази до промене у методама и интензитету земљорадње, а врло вероватно у вези са променама у сточарству, рецимо у погледу потребе за производњом сточне хране или варијацијама у величини површина под усевима или оним намењеним за испашу. Увид у ове и сличне аспекте производње хране у енеолиту захтева знатно већу количину података од оне која је сада на располагању.

МОГУЋА ИДЕНТИФИКАЦИЈА ХЛЕБНОГ ИДОЛА – ЗАГОНЕТНЕ ПЛОЧИЦЕ СА ЛОКАЛИТЕТА СЕКЕШ КОД ДОРОСЛОВА

Анђелка Путица
Градски музеј Сомбор

e-mail: anputica@gmail.com	Оригинални научни рад
Примљено: 30. 4. 2020.	УДК: 903.26"636"(497.113)
Прихваћено: 31. 7. 2020.	902.2(497.113)"2012"

Апстракт: У раду ће након кратког, општег увода о феномену загонетних плочица – хлебног идола, бити презентован примерак са локалитета Секеш код села Дорослова. По својим основним карактеристикама одступа од уобичајене шеме: кружно је, више дискоидног облика са три урезана знака у облику цветне крунице. Са територије Србије је до сада познато шест идола у облику векне хлеба, са локалитета: Лепенски Вир (4), Банатска Паланка и Вриац „Ат”, по један. За идентификацију предмета са локалитета Секеш као идола у облику векне хлеба послужили су фрагментовани примерци који се такође не уклапају у типичне обрасце и форме идола које срећемо на већини локалитета. Загонетне плочице свакако спадају у ред најзанимљивијих налаза из насеља и некропола раног и средњег бронзаног доба. Идентификација и презентација нашег примерка и његово укључење у мрежу ових загонетних предмета свакако доприноси разумевању повезаности подручја Бачке, а тиме и територије Републике Србије са централном и источном Европом.

Кључне речи: идоли у облику векне хлеба, хлебни идоли, загонетне плочице, *tavolette enigmatique*, *Brotlaibidol*, плочице са отиском, бронзано доба, Дорослово

Повод за писање рада је налаз предмета са локалитета Секеш код села Дорослова, који припада оној врсти артефаката чију намену није могуће лако утврдити, а какве често срећемо на локалитетима и склони смо да им припишемо загонетна, најчешће ритуална значења. Покушаћемо да кроз анализу и поређење са сличним врстом налаза са других локалитета интерпретирамо и класификујемо дорословачки загонетни предмет као загонетну плочицу са отиском, групу предмета која је током бронзаног доба била средство комуникације, преносилац идеја, те поседовала велику комуникативну моћ повезујући становништво на широком географском подручју, од језера Гарда до Карпата. Функција коју су хлебни идоли или загонетне плочице имали у животу појединца и заједница током бронзаног доба још увек није довољно разјашњена иако се наука тиме бави више од једног века. При-

ликом тумачења ове врсте артефаката највише пажње се обраћа на облик предмета и украсне мотиве, али поменути елементи и даље не дају одговоре о њиховој функцији и разлогу настанка. Најчешће им се кроз време давало ритуално значење, међутим, како је број пронађених предмета растао, тако се постављају и различите хипотезе о функцији ових предмета. Већина аутора која је проучавала ову проблематику сагласна је са следећим: а) кориштене су као трајна подршка за очување информација, б) биле су познате међу удаљеним и различитим заједницама повезаним само честим комерцијалним контактима и разменама, в) јављају у периоду раног и на почетку средњег бронзаног доба на територији Немачке, Аустрије, Словачке, Чешке, Пољске, Мађарске, Румуније, Хрватске и Србије, али пре свега у области северне Италије, где су и најбројније (David 2011; Carafa 2013; Carafa 2014; Battisti 2015, Ilon 2015; David 2016).

Дефиниција

Назив загонетна плочица¹ или хлебни идол користи се да означи археолошке налазе распрострањене широм Европе, чију је функцију тешко дефинисати, а израђени су од глине, ређе од камена, дуги између 3 и 12 цм. Најчешће имају елипсоидни, јајолики и правоугаони облик. Заједничка карактеристика им је присуство знакова на једном или оба лица: геометријски мотиви као што су тачке, кругови, квадрати, правоугаоници, троуглови, жлебови, мотиви крста, ромбови, спирале, понекад испуњени тачкицама или цртама. На једном примерку је отиснут мали спирални наочараста привезак – карактеристичан украсни предмет у бронзаном добу (Trnka 1982, abb. 4; Mihovilić et al. 2017, 4). У многим случајевима знаци су распоређени преко урезаних водоравних, паралелних линија, али постоје и плочице са знацима распоређеним без очигледног реда. Обично су ознаке утиснуте на свежу глину те овакав начин бележења отисака пре печења указује да су број и организација знакова осмишљени на јединствен начин и представљају трајни запис према јасно утврђеном систему (David 2011, 2; Battisti 2015, 6). Разноликост облика и образаца украса сугерише да се ни у једном случају предмети груписани заједно под колективним називом хлебни идоли или загонетне плочице, у смислу њихове функције, не могу тумачити једнако (David 2016, 27).

¹ Како у српској археологији не постоји општеприхваћени термин за овакву врсту налаза, него су се до сада користили преводи углавном са немачког говорног подручја, у даљем тексту биће коришћен термин загонетне плочице (превод са италијанског *tavolette enigmatiche*), хлебни идоли или плочице са отиском. Порекло речи: Енигма (грч. Ainigma) 1. загонетка, задатак за решавање; 2. Фиг. нејасан, нерешив случај, оно што је загонетно.

Називи су се мењали током времена у складу са епохама, стањем истражености или функционалним интерпретацијама. Њихова функција је најчешће повезивана са магијско-религијском сфером и у том смислу тумачени су као идоли или талисмани у облику плочице (Cornaggia Castiglioni 1976. *talismani a tavoletta*; Berciu 1953. „idoli”). У употреби су били још и обредни хлеб, пинтадера, глинени идол, идол у облику векне хлеба, рабош, ливачки калуп (Рађајски 1998/99, 15), а поједини аутори задржавају назив *Tonstempel*, глинени печатњак (Bándi G. 1974, Köninger 1998, Köninger 2006).

На територији Италије најчешћи су у области језера Гарда и називају се загонетне плочице или предмети: *tavolette enigmatiche* односно *oggetti enigmatici*.² Према италијанским ауторима А. Пиколију и А. Занинију већ сама употреба термина „плочица” подразумева идентификацију предмета са епиграфским значењем (нпр. за бројеве или регистрацију), те они сугеришу да би исправнији назив био *tavolette impresse*, плочице са отиском (Piccoli and Zanini 1999, 67).

Назив *Brotlaibidol* везан је за немачко говорно подручје, изведен је од њиховог облика који подсећа на векну хлеба, као што се може видети у компаративном раду Г. Трнке (Trnka 1982), који приказује 32 идола из Аустрије, Швајцарске, Италије, Пољске, Румуније, Словачке и Мађарске. Појам „идоли у облику векне хлеба” у домаћу литературу је увео Р. Рашајски (1988–89), који наглашава да такав назив не сугерише нити морфолошко нити функционално тумачење предмета. На територији Р. Хрватске у скороје време пронађено је 10 предмета са подручја Истре и један из континенталног дела, а приликом интерпретације овог феномена аутори користе термине: крушни идоли, енигматске плочице, плочице са отиском (Mihovilić et al. 2017; Mihovilić 2020).

Н. Тасић наглашава да се тумачење ових загонетних предмета као идола у облику векне хлеба заснива само на форми која подсећа на данашње облике хлеба, те сам термин не треба доводити у везу са њиховом правом функцијом (Tasić 1997, 51).

Ови загонетни предмети обрађени су у богатој стручној литератури неколико пута, при чему су испитани подручје дистрибуције, функција и хронологија (сажети описи Fasani 1970; Bándi; 1974; Trnka 1982; Trnka 1992; Köninger 1998). Стефанија Карафа је дала детаљан попис свих до сада публикованих плочица на територији Европе, уз систематизацију знакова и поделу на седам основних група (Carafa 2013).

² Шездесетих и седамдесетих година прошлог века открића се множе, нарочито у локалитетима културе Полада на територији северне Италије, те П. Симони први уводи назив „загонетне плочице” – *tavolette enigmatiche*, који се у италијанској литератури користи до данас (Carafa 2013, 54; Battisti 2015, 4).

Временски и културни оквир

Загонетне плочице су европски феномен који пратимо на линији од око 1500 км у правцу северозапад–југоисток, од средње Рајне до северозападне Бугарске, током раног и средњег бронзаног доба (2000–1300. године п. н. е.), највише током фазе BrA₂ до периода BrC₂ (David 2016, 26). Прва загонетна плочица у Словачкој откривена је још 1872. године, у насељу Мађаровце (Мађарад), а у исто време откривен је и први налаз из области културе Полада југозападно од језера Гарда у Италији (Carafa 2013, 63, 77; David 2016, 26).

Поглед на карту распрострањености ове врсте налаза потврђује мишљење које је дао Рашајски о постојању три основна географска и културна комплекса: карпатска, поладска и подунавска група (Rašajski 1988/89, 15). Са овим се, уз мање промене, слаже већина аутора (Tasić 1997, 51; Şandor Chicideanu, 2002; Carafa 2013, Battisti 2015, 17; David 2016, 26, 27). Број пронађених примерака се од осамдесетих година прошлог века знатно увећао па сада износи преко 300 (Battisti 2015, 4).

Географске групе распрострањања идола у облику векне хлеба су:

1. Северна Италија, јужно од језера Гарда, развијена и касна фаза културе Полада, 2077–1990. п. н. е. (Br A₁) до 1600. п. н. е. (Carafa 2014, 181).
2. Централни Дунав, југозападна Словачка са северозападном Мађарском, Доња и Јужна Моравска у контексту културе Мађаровце: *Mad'arovce–Věteřov–Böheimkirchen*³ (класична и посткласична фаза – 1730–1500 п. н. е. Vátora 2000, 510). По мишљењу Г. Бандија трају до краја периода BrA₂ и половине Br B₁, паралелно са завршетком фазе Косидер у дунавском региону, од 1450. до 1350. године п. н. е. (Bándi 1974, 210). Међутим, нови Ц14 датуми за Косидер период дају веома широк распон: од 1870. до 1260. године п. н. е. (Fishl at al. 2013, 357, fig. 6, fig. 8; Kiss 2012, 222).⁴ Фаза Br C₁–C₂ у јужној Немачкој око 1450–1400. и 1400–1300. г. п. н. е. одговара фази касног бронзаног доба, односно класичном периоду културе гробних хумки у Мађарској (Fishl at al. 2013, 358).
3. Област Доњег Дунава, Србија, Олтенија, северозападна Бугарска, класична фаза културе Грла Маре – Крна, односно културе инкрустоване керамике Доњег Дунава, датоване у Br B₁–C₁ по централноевропској хронологији, де-

³ По Герхарду Трнки јављају се у раном бронзаном добу (Br A₂–B₁), повезани са културом Ветеров–Мађаровце (Трка 1992, 620).

⁴ Датуми насељавања касног периода културе гробних хумки почињу око 1400. г. п. н. е. (Поп 1996).

лимитно се временски поклапају са посткласичном фазом културе Мађаровце између 1600. и 1400. п. н. е. (BrV₁), али се задржавају до Br C₁ између 1450. и 1350. г. п. н. е. (Şandor Chicideanu 2002).

Бавећи се детаљнијом анализом места настанка и међусобним утицајима између култура, М. Батисти је отишао нешто даље упоређујући локални распоред са временом употребе предмета: прва група плочица (култура Полада) користи се само локално, и то између 2100. и 1850. г. п. н. е., друга група 1850–1650. г. п. н. е. почиње са експанзијом, па су потврђене у трансалпском подручју; одвајају се подгрупе Немачка, Аустрија и Словачка,⁵ од којих се потоња даље шири према западу и Италији, и трећа – између 1650. и 1400. г. п. н. е. – култура Мађаровце врши утицај дуж Дунава до Румуније, док се на италијанском тлу јављају нове подгрупе (Battisti 2015, 17).

Загонетна плочица из Дорослова

Заштитна археолошка ископавања обављена су на месту изградње брикетаре (фабрика агропелета), на потесу Секеш.⁶ Ископ се налази са десне стране асфалтног пута Дорослово – Српски Милетић, јужно од села Дорослова, на некадашњој обали реке Мостонге. Резултати истраживања омогућили су нам да склопимо прелиминарну хронолошко-стратиграфску слику живота на насељу. Истражен је укупно 201 објекат са покретним материјалом, који је хронолошки опредељен од периода раног бронзаног доба до 16. века (Путица и Узелац 2018). С обзиром на наведени хронолошки оквир у ком се јављају идоли на територији Европе, за овај рад су значајне археолошке јединице из бронзаног доба. Најстарије насеље је везано за рано бронзано доба (Мако култура) са једном стамбеном јединицом, док чак 108 истражених објеката припада периоду средњег и касног бронзаног доба. Богатство покретног археолошког материјала сведочи о преплитању култура (Путица и Узелац 2018, 12–13).

Налази сведоче о бројним привредним и занатским активностима (керамичка производња, обрада метала, коштана индустрија, ткање), различитим гранама пољопривреде, а присуство импозантног фортификационог рова сугерише да је насеље бронзаног доба било трајно и стабилно.

⁵ Габор Банди први се бавио односом између Поладе и културе Мађаровце, на северу Италије (Bándi 1974).

⁶ Покрајински завод за заштиту споменика културе је у сарадњи са Градским музејом Сомбор спровео заштитна археолошка ископавања на траси гасовода у оквиру гасификације општине Сомбор, од априла до децембра 2012. године. Руководилац ископавања био је Драган Анђелић а чланови екипе из Градског музеја Сомбор били су археолози Драган Радојевић и Анђелка Путица.

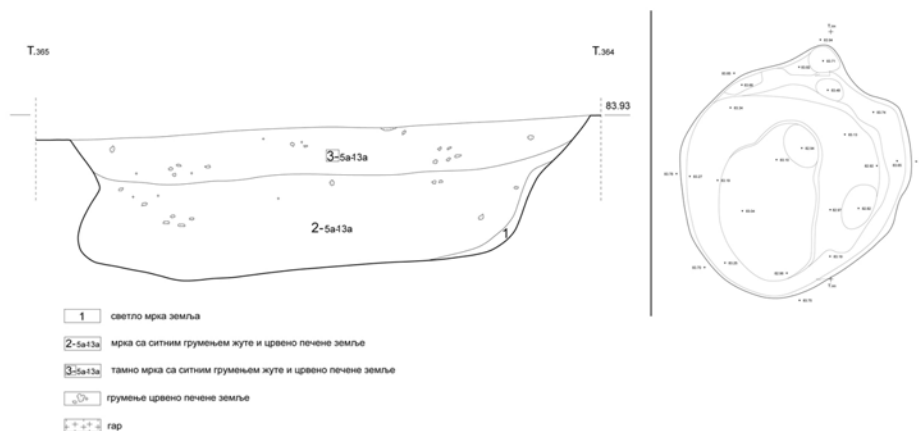

R 1:1

Сл. 1. Фрагментовани хлебни идол (1), коштана игла (2), керамичке перле (3), фрагмент шоље са дршком (4), локалитет Секеш, Дорослово

Fig. 1. Fragmented bread loaf idol (1), bone pin (2), ceramic beads (3), fragmented cup with a handle (4); the site of Sekeš, Doroslovo

Насеље на локалитету Секеш је вероватно имало улогу посредника између различитих култура, што се потврђује и открићем могућег „загонетног предмета”, који ће бити представљен у овом раду. Фрагментована плочица је дискоидног облика, израђена од светлосмеђе-сиве глине, са равном и нагорелом доњом површином (сл. 1). На горњој, конвексној површини налазе се три знака: круг са тачком у средини, око којег су кружно распоређена зракаста ребра, и два мања круга са зракасто распоређеним ребрима без тачке

Сл. 2. Објекат 195 (јама), локалитет Секеш, Дорослово

Fig. 2. Feature 195 (pit), the site of Sekeš, Doroslovo

у средини. Пречник: 60 мм; дебљина: 13 мм, инв. бр. 6601. Пронађена је у објекту 195 – јами неправилног облика и неравног дна, димензије објекта: 4,20 x 3,70 м, дубина 0,84 м (сл. 2). У самом објекту ништа не упућује на функцију, а оскудни налази керамике говоре о култури гробних хумки (фрагмент шоље са дршком,⁷ док су остали предмети културно и хронолошки неосетљиви (коштана игла, керамичке перле; слика 1). Фрагмент керамичке шоље са дршком припада носиоцима културе гробних хумки, што свакако није охрабрујући податак за идентификацију нашег предмета као загонетне плочице са отиском, с обзиром на то да постоји мишљење да с појавом ове културе престаје и употреба загонетних плочица (Bándi 1974, 241). Међутим, према недавним подацима, плочице са територије Румуније, па тиме и из читавог региона (трећа група по географској подели), у употреби су до BrC₁, између 1450. и 1350. године п. н. е. (Şandor Chicideanu 2002). Резултати АМС анализе из гроба бр. 107 са некрополе Велебит (Karunan 2018: 40, fig. 8) показују хронолошки оквир између 1407. и 1236. године п. н. е. Док се не ураде анализе материјала са локалитета Секеш (који припада носиоцима културе гробних хумки), а које би показале тачно опредељење, претпостављамо да се временски уклапа са налазима из Велебита.

⁷ Ово је један од најчешћих облика посуда за пиће касне фазе средњодунавске културе гробних хумки, који се у исто време даље развија у култури поља са урnama. Употреба шиљастих испуста на дршкама троугластог попречног пресека почиње такође у овој млађој фази културе гробних хумки (Ilon 1996, Taf. VIII; Kustár 2000, T.IV/7–10; Mali 2018, T.8/6–7, T. 9/ 1).

Иако плочица из Дорослова представља изолован случај, покушаћемо да на основу облика знакова на површини пронађемо сличности са доступним примерцима са територија и међу културама бронзаног доба који су били обухваћени овом појавом.

Интерпретација знакова

Важна прекретница у историји истраживања знакова јесте стварање Европског корпуса загонетних плочица Адалберта Пиколија и Алесандра Занинија.⁸ Знакови су кодирани (компјутерски систем кодирања и упоређивања) у 10 основних типова: тачкасти, једноставни кружни печати, печати са уписаним крстом, троуглови, квадрати, правоугаоници, жлебови, сваки основни знак се јавља у варијантама (Carafa 2013, fig.1, 2). Стефанија Карафа је у својој студији предложила типолошку класификацију плочица на основу основних карактеристика као што су: облици знакова, синтакса, распоред ознака на линијама и морфологије, те су плочице подељене у седам основних група (Carafa 2013).

У неким случајевима фигуративни репертоар одступа од уобичајеног састава знакова (Carafa 2013, 173), као што се и облици појединих плочица разликују до непрепознатљивости од основног обрасца (Rašajski 1989/99, 15). Такве плочице налазимо на територији Италије – Корте Виваро (*Corte Vivaro*), Немачке – Зинген (*Singen*), Валхаузен (*Wallhausen*), и две плочице из Румуније – Дершида (*Derșida*) (Trnka 1982, 64, abb. 7) и Хрватске, Монкодоња (Mihovilić 2020, sl.2), те примерак са локалитета Алиловци Липље (Mavrović Mokos i Pavličić 2015, sl.18; Mihovilić 2020, sl. 21). Сви наведени примерци су кружног или овалног облика, који се среће веома ретко (Carafa 2013, 176). Куриозитет представља мотив радијално распоређених линија на површини два примерка из Немачке из Зингена и Валхаузена (Trnka 1982, 64, abb. 6; Carafa 2013, 177). Ове две плочице представљају налаз из насеља раног бронзаног доба A_2/B_1 и тумаче се као утицаји Карпатске регије (Trnka 1982, 64). На плочици из Валхаузена у средини се налази отвор од чијег се центра зракасто шире праве линије делећи круг на десет делова. Облик предмета сугерише на употребу точка у моделима кола која се јављају у средњем Подунављу у контексту културе Мађаровце (Тоџић, 1964) и култури Полада (Königer 2006, 256 f.). Кенингер види идола из Валхаузена као резултат контакта са територијом јужне Француске (Königer, 2006, abb. 2).⁹

⁸ (Corpus delle Tavolete Enigmatiche europee), ажурирани каталог свих загонетних плочица. www.tavoletteenigmatiche.it

⁹ У средини плочица као што је речено налази се отвор са траговима употребе настао након печења предмета. То би могло бити последица уметања дрвене шипке, која функционише као ротирајућа осовина.

С. Карафа, међутим, примећује да се наведени мотив точка често налази на италијанским плочицама групе 2б (Carafa 2013, 172).

Да бисмо предмет са локалитета Секеш могли да придружимо великој групи загонетних предмета, требало је анализирати како његов облик, тако и мотив на површини. Због тога је истраживање обављено у два смера: облик знака и облик самог предмета који се не уклапа у предложену типолошку класификацију.

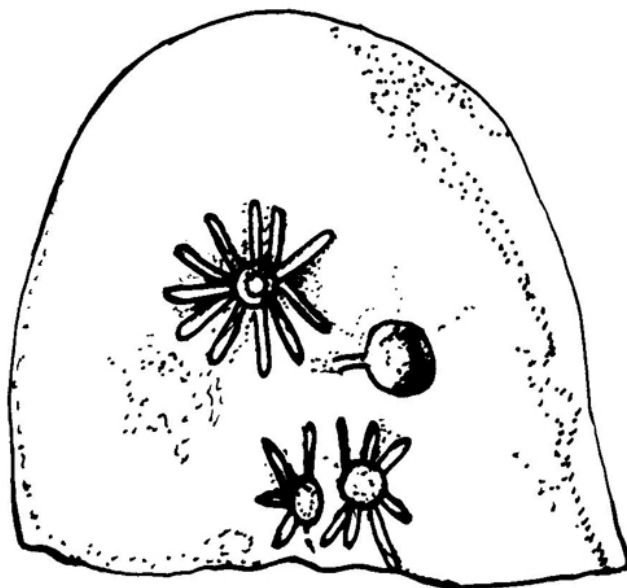
Две плочице са локалитета Дершида у Румунији такође су типолошки јединствене, те не постоје генетске везе према другим областима дистрибуције (Trnka 1982, 64, abb. 7). Оба примерка припадају средњем бронзаном добу ВrB-C (Trnka 1982, 64). Нетипичним обрасцима припада и примерак са локалитета Алиловци Липље у Пожешкој котлини, пронађен 2009. године у стамбеном објекту датованом на прелазу из раног у средње бронзано доба¹⁰ (Mavrović-Mokos i Pavličić 2015, 4–7; Mihovilić 2020, 137). На површини плочице овалног облика налази се 14 утиснутих двоструких кругова са радијалним цртицама и дубоким средишњим убодом (Mavrović Mokos i Pavličić 2015, sl. 18). По облику би припадао посебним облицима везаним уз типолошку групу 1, док је распоред отисака на површини плочице сличан групи 4 по типологији идола Карафа 2013 (Mihovilić 2020, 137, sl. 21).

Управо је облик плочица из Немачке, Румуније и Хрватске послужио за идентификовање предмета са локалитета Секеш као могућег идола у облику векне хлеба. Распоред и облик знакова урезаних на површину плочице из Дорослова такође одступа из познатих образаца. Ради се о три урезана знака у облику цвета, два мања и један већи, неправилног распореда, на очуваном делу горње површине (сл. 4). Сва три знака имају централни круг око којег су радијално распоређени зраци који чине цветну круницу, док највећи има тачку у средини круга. Сличан примерак са три знака на површини неправилног распореда потиче са локалитета Молина ди Ледро (TN; Италија), датован у рано до средње бронзано доба италијанске поделе (*Bronzo alto/medio*) (Carafa 2013, 178, LED 12).¹¹ На лицу су урезана три знака која се такође састоје од круга и цветне крунице са тачком у средини.¹² (сл. 3). Ова врста, односно облик знакова типичан је за прву групу (Carafa

¹⁰ Ц14 датуми показали су да припада старијој фази стамбеног објекта у ком је пронађен, 1670–1460. cal BC. (Mavrović-Mokos i Pavličić 2015, 7; Mihovilić 2020, 138).

¹¹ Плочица је такође фрагментована, као и наш примерак, LED 12 плочица Molina di Ledro део је приватне колекције и можда је површински налаз.

¹² Знакови Ц5 (круг или чашица са средишњом тачком, зракаста круна и прстенасто распоређене тачке или цртице) и Ц6 (круг или круница са централном тачком и зракастим мотивом).

Сл. 3. Фрагментовани идол, Molina di Ledro (TN; Italia),
према S. Carafa 2013, LED 12 (цртеж Викторија Узелац)

Fig. 3. Fragmented bread loaf idol from Molina di Ledro (TN; Italia),
according to Carafa 2013, LED 12 (drawing by Viktorija Uzelac)

Сл. 4. Хлебни идол, локалитет Секеш (фото Павле Карабасил)

Fig. 4. Bread loaf idol, the site of Sekeš (photo by Pavle Karabasil)

Сл. 5. Хлебни идол, Veselé–Hradisko (Slovačka), prema W. David 2011, abb. 5
Fig. 5. Bread loaf idol, Veselé-Hradisko (Slovakia), according to W. David 2011, abb. 5

2013,173), која је најзаступљенија на локалитетима у Словачкој, Чешкој, те Мађарској равници¹³ (Plon 2015, 65, 3. kép.; Plon and Nagy 2013, 301, abb. 2; Bándi 1974, abb. 3, abb. 4/2, 3, 4, 6, abb. 5, abb. 7, abb. 8/5, 6, 8; Vladar 1973, abb. 77/1, 3, 4, 6; Bartik and Vača 1999, obr. 2, obr. 3/1, 3, 4, 20, 21; Carafa 2013, 63, 84–95). За плочице укључене у прву групу, која представља уједно и највећу групу, заједничко је присуство једног знака (сл. 5), који се налази у центру сваког реда: кружница или цветна круница са централном тачком у варијантама (Carafa 2013, 63–95). Највећа концентрација ових плочица је у Словачкој, и то углавном у утврђеном насељу Нитријански Храдок, са којег потичу 24 примерка (Тоčíк 1981; Bándi 1974, abb. 4/1–11, abb. 5/1–2). Поред тога, ова група идола заступљена је и у Аустрији (Trnka 1982, abb. 9, abb. 10/1, abb. 13/4, 6, 8), затим Хрватској (Hänsel et al. 1999, fig. 45/8; Teržan et al. 2017, kat. 4, 5; Mihovilić 2020, 122, sl. 6, 7), Румунији (Bándi 1974, abb. 7, 8; Șandor Chicideanu 2002) и наравно Италији (Carafa 2013, 77–81). Једна од две плочице пронађене у Пољској из Бискупина такође припада овој групи (Carafa 2013, 84).

Када се осврнемо на досад познате идоле са територије Србије и Румуније, који припадају култури Грла Маре – Крна (*Gârla Mare-Cîrna*)¹⁴ (Bándi 1974, 239; Rašajski 1988/89, 13–20) средњег бронзаног доба, највећи број њих по облику и украсном мотиву има обележја поменуте 1. групе. Са територије Румуније познато је 13 примерака, а из Србије 6: Банатска Паланка и Вршац „Ат” (Rašajski 1988/89, сл. 1, 2; Tasić 1996, T.V/6), од којих

¹³ Ménfőcsanak, Süttő, Kisterenye, Füzesabony, Tiszafüred (Kovács 1988) и Nagyrosvány (Koós 2010, 40).

¹⁴ Ову трећу групу идола са Доњег Дунава, по географској подели, Тасић везује за Ватин или раније културе са инкрустованом керамиком у Банату, Серемле или Дубовац тип, односи се на налаз са локалитета Вршац „Ат” (Tasić 1997, 47).

4 са локалитета Лепенски Вир, из приватних колекција (Trnka, 1992). На плочици из Банатске Паланке делимично су очувани трагови црвене боје (Rašajski 1998/99, 17). Ниједан налаз са територије Србије не потиче из археолошки потврђених контекста, него се ради о случајним налазима (Банатска Паланка, Вршац „Ат”), углавном поред некропола Серемле и дубовачко-жутобрдске групе (Rašajski 1998/99, 13).

Претпоставља се да је порекло отиска у облику цветне крунице (са централном тачком и зрацима), с обзиром на велику распрострањеност и концентрацију налаза (око 50%), вероватно територија културе Мађаровце (David 2011, 10; Battisti 2015, 14). Ширење истог мотива на плочицама на подручје Немачке, Румуније и Србије навело је неке ауторе на мишљење да би предмет/инструмент којим су се знаци наносили на влажну површину могао бити од кости или дрвета (Trnka 1992, abb. 1; Bartik and Ваћа 1999, 20). Археоботаничка студија једног од идола са локалитета Veselé–Hradisko¹⁵ (сл. 5) показала је кроз пресек попречних жлебова да су у питању округли отисци плодова жбунасте биљке (*Lavatera Thuringiaca* L.) или неке друге биљке из породице слезова *Malvaceae*.¹⁶ (Bartik and Ваћа 1999, 20, сл. 2/1, 3, сл. 3/1, 3; Najnalova 1999, 27–28; David 2011, Abb. 5). Чињеница да се „округли, зракасти отисци” не јављају на идолима у Италији може се повезати са подручјем настанка ове биљке. Утиснути плодови биљке слеза на загонетним плочицама свакако нису случајност по мишљењу Бартика, јер се мотиви могу наћи на керамичким формама поменутих култура, те аутор претпоставља да је слез вероватно имао посебан значај за човека и заједницу на крају раног и почецима средњег бронзаног доба (Bartik and Ваћа 1999, 20).

Приликом археометријских анализа је потврђено присуство бакра на површини примерка из Валона (Италија), а највећа концентрација је регистрована у близини знакова, што говори о техници израде – урезивање бакарним шилом (Di Nocera et al. 2015, 118, 119). Претпоставка је да су знаци на плочици из Дорослова такође урезани а не утиснути на влажну глину, што је случај и са примерком из Молине ди Ледро. Према томе, дорословачки идол у облику векне хлеба би као и примерак из Молине ди Ледро припадао групи 7, односно посебним облицима, према С. Карафа (Carafa 2013, 173–178), са урезаним мотивом цвета слеза, који је главно обележје 1. групе.

¹⁵ Округле, зракасте форме протумачене као отисци плова слеза уочене су на четири примерка идола у облику векне хлеба: два са локалитета Веселе и два са локалитета Нитријански Храдок (Bartik and Ваћа 1999, 20, obr. 2 / 1–3, obr. 3 / 1, 3).

¹⁶ Латински назив *Malva Thuringiaca* (L.) Српски назив угарски слез, бледоружичаста стола. <http://www.biologydiscussion.com/plants/flowering-plants/an-overview-on-malvales-family-malvaceae-botany/19510>

Околности налаза и функција загонетних плочица

Чињеница да многе плочице не долазе из археолошки јасних контекста, него се углавном ради о случајним налазима, отежава одређивање њихове функције. Контекст налаза их дефинише као предмете за свакодневну употребу, јер се ни на једном локалитету не могу директно повезати са културним активностима. Рашајски се, на пример, ослањао на тумачење објеката у ритуалном смислу, међутим, није искључио могућност да су ови артефакти имали различите намене у различитим културама (Rašajski 1989/99, 17, 18). Потичу углавном из насеља, али у централној и источној Европи (Bándi 1974, 237; Trnka 1982, 61; Trnka 1992, 616) постоје примерци са некропола: пример је некропола са спаљеним покојницима Островул Маре Биволари у Румунији (Şandor Chicideanu, 2002). За ове налазе је упитан претпостављени ритуални карактер, јер не постоје јасне индикације које упућују на повезаност са културним радњама. Чак и ако су глинене плочице са некрополе Биволари потицале из гробова, о њиховој повезаности с ритуалним праксама нема аргументоване потврде (Sandor Chicideanu 2002). Једина плочица која долази директно из контекста сахране јесте она са аустријске некрополе Францхаузен (*Franzhausen*) (Neugebauer and Neugebauer 1997, 175).¹⁷

На основу података које читамо из околности налаза, оригинална функција ових предмета остаје и даље нејасна, те се поставља питање, ако се не ради о обредним предметима, талисманима, амулетима, да ли они имају посве другачију намену.

Према неким ауторима, плочице су биле повезане са регистрацијом, бележењем¹⁸ (имовине, добара, занатлија, производа...) и комуникацијом (David 2011, 3, 4; Battisti 2015, 6; David 2016, 27, 28; Palincas 2012, 25). Начин њихове производње, у ствари, гарантује непроменљивост ознака, а намерно ломљење плочица објашњава се испуњењем сврхе – вид је потврде о неком довршеном, закљученом послу (Mihovilić et al. 2017, 8). Још 1956. године италијански аутор Зорзи је предложио, а с временом је већина аутора прихватила ту тезу, да ове предмете треба посматрати као рачуноводствене документе везане за размену (Carafa 2013, 54). Највећи број пронађених идола потиче из насеља бронзаног доба, у којима се одвијала нека значајна трговинска делатност, а сама насеља била су укључена у велику мрежу

¹⁷ Нађена је у гробу 205, са бронзаним шилом на карлици покојника. Постоје индикације да се радило о торби у коју је био смештен овај прибор. Гроб је датован у почетак 18. века п. н. е., а некропола Францхаузен у рано бронзано доба, група Унтервелблинг (*Unterwölbling*), између 2000. и 1750. године п. н. е. (Carafa 2013, 174).

¹⁸ Регистрација, lat. *Registratio* 1. Уношење, уписивање у регистар, регистарску књигу; 2. Документ као доказ да је спроведено регистровање.

размене добара, знања и искуства (Mihovilić et al. 2017, 8). Као трајна врста документа могли би да упућују на врсту и количину робе која се превози (Battisti 2015, 6),¹⁹ као нека врста товарног листа или власничке ознаке (David 2016, 28). Могућу везу плочица са трговином ћилибаром²⁰ први је предложио Г. Банди (Bándi 1974, 251), док је то мишљење данас упитно. Као разлог наводи се чињеница да је већина европских налаза ћилибара концентрисана у горњим долинама Рајне и Дунава, тј. тамо где су идоли веома ретко документовани. К. Миховилић, напротив, сматра да би се налази могли повезати и са трговачким ћилибарским путем који је водио од Балтика преко подручја реке Зале (*Bornhöck*),²¹ где је констатован уједно и најсевернији примерак у укупној дистрибуцији плочица са отиском у Европи. Пут би се даље, како предлаже Миховилић, кретао преко западне Мађарске (локалитети *Ménfőcsanak* и *Vér*), у правцу *Caput Adriae*, према Монкодоњи, док би упитне плочице из Литваније²² могле представљати наставак једног од ћилибарских путева уз Балтик или би биле део трговачке руте металним сировинама (Mihovilić 2020, 124, 126, 140). Из подручја културе Грла Маре познат је само један комад ћилибара (Şandor Chicideanu, 2002), а поред тога, нигде нису пронађени комади ћилибара у облику загонетних плочица. Свакако треба споменути налаз перле од ћилибара из насеља Алиловци Липље, уз већ поменути добро очувани примерак загонетне плочице. Перла је датована у 1700. годину п. н. е. и представља једини налаз ћилибара са простора континенталне Хрватске (Mavrović-Mokos i Pavličić 2015, 23, sl.16).

Контакти између заједница на великој удаљености тумаче се присуством истих знакова на плочицама (нетипични, односно некарактеристични за одређену регију). На пример, на плочицама из Монкодоње (Р. Хрватска) јављају се концентрични кругови који су повезани са подручјем северне Италије, док су примерци са попречним урезима и отиском у средини ближи средњоевропском утицају (Mihovilić et al. 2017, 8; Di Nocera et al. 2010, 118).

¹⁹ Према овом тумачењу подсећају на месопотамски систем у периоду сумерског протописања, тзв. токене, односно жетоне од глине (прототипови данашњих доставница, транспортних докумената (Battisti 2015, 6)

²⁰ Идеја о печатима коришћеним у трговини ћилибаром заснива се на сличности идола са печатима из источног медитеранског слива – Египта и микенског подручја, између 15. и 13. века п. н. е. Дистрибуција идола се углавном преклапа са путевима ћилибара или се барем може повезати с њом (Bándi 1974).

²¹ Плочица из Борнхука потиче из тумула уњетичке културе, чије се богатство повезује са трговином металима, бакром, цинком, калајем (Mihovilić 2020, 125).

²² Споран налаз од три плочице за које се сматрало да представљају калупе за ливење накита, пронађене у средњовековном контексту. Једна потиче из женског гроба, уз перле од ћилибара и накит који је чест инвентар у гробовима бронзаног доба (Mihovilić 2020, 140).

Такав је и пример плочице из насеља Физешабоњ-Орегдомб (*Füzesabony-Oregdomb*) у Мађарској, који припада истоименој култури (Kovacs 1988). На плочици се налази серија кружних отисака и припада групи 3, која се искључиво јавља на територији Италије (Carafa 2013, 136).²³ Петрографске и минералошке анализе показале су да плочица из Будмерице има исти састав глине као керамички производи пронађени на том локалитету, док је састав глине плочице са локалитета Дворњики–Посадка (*Dvorniky-Posádka*) потпуно другачији од састава глине који се налази у саставу локалне керамике. Аутори су закључили да је први примерак локалне производње, а да је други увезен, што такође говори о трговинским контактима међу заједницама, те улози и значају загонетних плочица у тим односима (Di Nocera et al. 2015, 118, 119; Bartik and Ваћа 1999, obr. 3/5).

Најстарије плочице пореклом су са територије културе Полада у северној Италији (Köninger 1998, 457–459), где је и највећа концентрација у укупном броју пронађених предмета – око 45%, те се претпоставља да је на наведеном подручју био успостављен систем циркулације и регистрације имовине. Међусобни трговински контакти територије Поладе са областима у Чешкој и Словачкој које су богате каменоломима и рудницима бакра потврђени су у облицима материјалне културе (Vladar 1973, 322; Battisti 2015, 12). Претпоставља се да се тај утврђени систем контроле превезених производа, успостављен између области Поладе и Словачке, проширио преко Алпа на Аустрију, Немачку а потом и на доњи ток Дунава (Battisti 2015, 8).

Још једна важна заједничка карактеристика насеља у којима су пронађени идоли јесте положај на раскрсници важних речних путева и у подручјима богатим рудом (David 2016, 27; Battisti 2015, 8). Проучавајући идоле у облику векне хлеба са територије Мађарске, Габор Илон је дошао до закључка да је распоред локалитета са којих потичу управо на великим раскрсницама речних путева: долина Мораве, Нитре, Хрона (Гарам), Ипеља, те дуж Рабе (Пон 2015, 65). Аутор на крају закључује да су сви ови путеви који су постојали миленијумима створили интеракције између различитих културних заједница које живе у суседним и удаљеним крајевима током раног и средњег бронзаног доба, преко којих објашњава популарност и ширење загонетних плочица (Пон 2015, 65). Када се сажму налази са територије Хрватске, поред добро познате везе Монкодоње са областима Италије па преко Аустрије ка северу, занимљив је и положај локалитета Алиловци Липље у близини реке Саве. Могуће је да се ради о новом саобраћајном путу у

²³ Датована је у период Вг В/В1; најстарије плочице групе 3 су из Поладе а представљају и прве објављене налазе са територије Италије (Carafa 2013, 136).

дистрибутивној мрежи плочица који дуж реке Саве повезује територије до ушћа Дунава и обрнуто (Mihovilić 2020, 138).

Поред области северне Италије, југозападна Словачка је други велики центар дистрибуције идола, а издвајају се већ поменута налазишта Веселе–Храдишко и Нитријански Храдок Замечек²⁴. Осим тога, ова два насеља су везана за производњу металних предмета и веома развијену металургију (Тоџић 1978). На територији Мађарске једно такво насеље је Нађрозвађ Пап Домб (*Nagyrosvágy-Pap Domb*), где су у контексту Физешабоњ–Отомани културе нађени калупи за производњу металних предмета (Кооs 2010, 40). У насељу је пронађено 6 плочица: 2 од глине и 4 од камена. Локалитет Секеш се налази јужно од села Дорослова, на некадашњој обали реке Мостонге. Њено корито је данас уређено и представља део система Канала Дунав–Тиса–Дунав, те самим положајем који је заузимало (близина Дунава) говори да је било повезано са системом реке Дунав као важном смерницом за културну размену између централне и југоисточне Европе (David 2016, 27). То би била прва карактеристика коју насеље код Дорослова има као заједнички елеменат са поменутим локалитетима у Мађарској, Словачкој и Хрватској. Друга је свакако недавно откриће калупа за производњу накита и оруђа, који непобитно сведоче о неком виду обраде метала и производњи металних предмета у самом насељу (Путица и Јончић 2019). У областима сиромашним рудом, попут Бачке, велика заступљеност металних предмета означава мање или више развијену трговину са околином. Налаз плочице из Дорослова не може се ставити у контекст производње металних предмета, као што то није могуће претпоставити ни на једном локалитету где је потврђена производња металних предмета и налази загонетних плочица. Међутим, подручје њихове дистрибуције подудар се са „путовњем” – међусобним културним контактима и трговином металним предметима и керамиком између различитих заједница током бронзаног доба.

Закључак

Загонетне плочице су предмети од глине који носе утиснуте или урезане знакове, произведени током бронзаног доба на већини европских територија, као трајна подршка за очување информација међу заједницама које су биле повезане комерцијалним контактима и разменом добара. Један такав предмет са локалитета Секеш покушали смо да на основу аналогича прикључимо овој великој и загонетној групи предмета, па тако и територи-

²⁴ Са локалитета Нитријански Храдок потичу чак 43 примерка плочица са отиском (Bartik and Vača 1999, 16).

ју Бачке на систем комуникације који је повезивао удаљене области и био неопходан за одржавање економских и социјалних односа. Циљ овог рада било је и дефинисање врсте и облика могућих контаката које је територија Бачке имала са централном Европом или италијанским полуострвом током средњег бронзаног доба. Докази о загонетној плочици пронађени у овом подручју доприносе и редефинисању географске распрострањености ове врсте налаза, за које се до сада обично веровало да су везани за источне области Србије и културу Жуто брдо.

Можемо закључити да је плочица са локалитета Секеш – иако није препознатљива по систему знакова у предложеној кодификацији – неоспорно могла имати једну од функција, одговарајући на заједничку потребу чак и ако је она још увек нејасна. Препознатљив знак – цветна чашица на дорословачкој плочици са отиском карактеристичним за насеља и културе Карпатског басена, говори о значају и улози самог симбола/знака који се преносио, а то је у овом случају плод слеза.

Гледајући слику распрострањености загонетних плочица у огромном делу древне Европе и анализирајући репертоар утиснутих и урезаних знакова, ограничен на неколико битних облика са њиховим варијацијама, уочава се велика ефикасност овог система комуникације. На основу изнетог претпостављамо да је на загонетним плочицама изражен систем који је вероватно коришћен за комуникацију и регистрацију добара и имовине у већем делу централне и источне Европе и централне и северне Италије током раног и средњег бронзаног доба. Па ипак, ти мали предмети са разноликошћу синтаксе и симбола, које су заједнице бронзаног доба користиле као код, били су вероватно употребљени као средство за пренос специфичних информација (Marchesini 2010, 178).

Унутар ове опште слике постоји и низ различитих тумачења њихове улоге, те и могућност да су плочице имале регионални или чак локални карактер. С друге стране, немогуће је искључити међурегионалне контакте, који су документовани на плочици из Дворњики–Посадке, за сада једином импорту, а затим и преко ширења појединих знакова какав је пример плочице из Дорослова. Парадоксално је, како су навели италијански аутори Пиколи и Занини, да је овај врло једноставан облик бележења и комуникације европског бронзаног доба једини изворни елемент наше заједничке прошлости, иако на крајње парцијалан и ограничен начин (Piccoli and Zanini 2015, 300). Очито су ови предмети играли улогу у трговини на даљину, вероватно и металима. Да ли се ради о некој врсти теретне ознаке или печата као потврде о аутентичности? Да ли су можда чак и кодирани бројеви или друге информације, остаје за сада још увек загонетка.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bándi, G.** 1974. Über den Ursprung und die historische Beziehungen der Tonstempel der bronzenzeitlichen Gruppen: Mad'arovce und Polada, *Preistoria Alpina* 10: 237–252.
- Bartík, J., Bača, R.** 1999. Bochníkové idoly z Veselého. Príspevok k bochníkovitým idolom z územia Slovenska. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 93: 13–25.
- Battisti, M.** 2015. Le tavolette enigmatiche della Vallagarina (Rovereto, TN) nel contesto Europeo, *Annali del Museo Civico Rovereto Sezione: Archeologia Storia Scienze Naturali* 30 (2014): 3–26
- Bátora, J.** 2000. Das Gräberfeld von Jelšovce-Slovakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpathenbecken, *Prähistorische Archäologie Südosteuropas* 16, Oetker/Voges, Kiel.
- Berciu, D.** 1953. Catalogul muzelui arheologic din Turnu-Severin, *Materiale și Cercetări Arheologice* 1: 589–691.
- Vladar, J.** 1974. Mediterrane Einflüsse auf die Kulturentwicklung des nordlichen Karpatenbeckens in der alteren Bronzezeit. *Preistoria Alpina* 10: 219–236.
- Vladar, J.** 1973. Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenska Archeologia* 21/2: 253–357.
- David, W.** 2011. Aenigma – Der rätselhafte Code der Bronzezeit. „Brotlaibidole“ als Medium europäischer Kommunikation vom mehr als 3500 Jahren. *Mitteilungen der Freunde der bayerischen Vor- und Frühgeschichte* 130: 2–15.
- David, W.** 2016. Brotlaibidole als Zeugen transalpiner zwischen Südbayern und Norditalien, *Bayerische Archäologie* 4, 26–30.
- Di Nocera, G. M., Rossi, F., Petitti, P., Santamaria, U., Morresi, F.** 2015. New data for the understanding of the Vallone enigmatic tablet - Latera Caldera (Valentano, Viterbo, Lazio). In: Tavolette Enigmatiche. Un antico processo di interazione in Europa. *Annali Benacensi* 15: 113–145.
- Ilon, G.,** 1996. A késő halomsíros–kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Németszánya határában (Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber-Frühurnenfelder-kultur in der Gemarkung Németszánya). *Pápai Múzeumi Értésítő* 6: 89–208.
- Ilon, G., Nagy, M.** 2013. Brotlaibidole aus Vép (Komitat Vas, Westtransdanubien, Ungarn), *Archaeologiai Értésítő* 138: 293–303
- Ilon, G.** 2015. Brotlaibidol („kenyéridol”) Ménfőcsanakról / Ein Brotlaibidol aus Ménfőcsanak, *Ősrégészeti Levelek* 14 (2012): 63–69
- Kapuran, A.** 2018 Jewellery made of bronze sheets from the prehistoric necropolis at the village of Velebit, near Kanjiža, *Старинар* (н.с.) 68: 33–45.
- Carafa, S.** 2013. Le tavolette enigmatiche dell'età del Bronzo: proposta di raggruppamento tipologico, tesi di laurea magistrale in Scienze dell'Antichità, Università Ca' Foscari di Venezia, relatore prof. Paolo Biagi, a.a. 2011–2012.
- Carafa, S.** 2014. Le tavolette enigmatiche: un mistero ancora irrisolto, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici*: 37–38.

- Kiss, V.** 2012. Megjegyzések a magyarországi kora és középső bronzkor relatív és abszolút keltezésének kérdéséhez, ΜΩΜΟΣ IV Őskoros Kutatók IV. összejövetelének konferenciaköte : Debrecen, 2005. március 22–24. Debrecen : Déri Múzeum, 215–250
- Köninger, J.** 1998. Gemusterte Tonobjekte aus der Ufersiedlung Bodman-Schachen I. Zur Verbreitung und Chronologie der sogenannten “Oggetti enigmatici”, in Fritsch B., Moute M., Matuschik I., Müller J., Wolf C. (eds.) Tradition und Innovation: 429-468, Rahden Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Köninger, J.** 2006. Deckel, Töpfe und gemusterte Tonobjekte. Nachrichtenbl. *Arbeitskreis Unterwasserarchäologie* 13: 79–82.
- Koós, J.** 2010. A fűzesabonyi kultúra települése Nagyrosványon, *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 49:37–47
- Kovács, T.** 1988. Die bronzezeitliche Siedlung von Süttö, ein kurze Übersicht. *Slovenska Archeologia* 36/1: 119–132.
- Kustár, R.** 2000. Spätbronzezeitliches Hügelgrab in Isztimér-Csőszpuszta, *Alba Regia* XXIX: 7–53
- Mali, P.** 2018. Visegrád–Diós halomsíros időszakai települése, *Studia Comitatus* 36: 56–83
- Marchesini, S.** 2015. Le Tavolette Enigmatiche: virtù e limiti di un codice, *Annali Bena-censi* XV: 171–181
- Mavrović-Mokos, J., i Pavličić, M.** 2015. Alilovci, život prije 3700 godina. Katalog izložbe, Požega: Gradski muzej Požega
- Mihovilić, K., Hänsel B., Teržan, B.** 2017. *Brončanodobni krušni idoli, enigmatske pločice ili ? tavolette enigmatiche, talismani dell’età del bronzo? Bronze age Loaf-of-Bread Idols, enigmatic Tablets or?* Katalog izložbi. Pula: Arheološki muzej Istre
- Mihovilić, K.** 2020. Krušni idoli – enigmatske pločice – pločice s otiscima iz Monkodonje u: MONKODONJA Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre, Knjiga 3, Nalazi od metala, gline, kosti i kamena te ljudskih i životinjskih kostiju, Eds. Biba Teržan, Kristina Mihovilić, 115–146, Monografije i katalozi 34, Pula: Arheološki muzej Istre
- Neugebauer, C., Neugebauer, J.W.** 1997. Franzhausen. Das Frühbronzezeitliche Graberfeld I. *Fundeberichte aus Österreich Materialheft* A5. Horn: Berger & Söhne.
- Palincaş, N.** 2012. Investigating Bronze Age Social Organisation in the Lower Danube Region, *Istros* XVIII: 13–38
- Piccoli A., Zanini, A.** 1999. Le tavolette impresse italiane dell’età del Bronzo. Proposte per una metodologia d’analisi e nuove acquisizioni. *Annali Benacensi* XII: 63–89.
- Piccoli, A., Zanini, A.** 2010. Conclusioni, Atti del Congresso Internazionale, *TAVOLETTE ENIGMATICHE Un antico processo di interazione in Europa*, 16 - 17 - 18 Settembre 2010, Museo Archeologico Cavriana, 297-30
- Путица, А., Узелац В.** 2018. *СоАрхео 2012, резултати заштитних археолошких ископавања на траси гасовода у Општини Сомбор*, Сомбор: Градски музеј
- Путица, А., Јончић, Н.** 2019. Ватра, камен, земља: калупи из бронзаног доба у Градском музеју Сомбор, *Зборник Народног музеја* (Београд) 24–1: 85–116

Rašajski, R. 1988–1989. Nalaz „idola u obliku vekne hleba” kod Banatske Palanke, *Rad voivođanskih muzeja* 31: 13–20.

Şandor Chicideanu, M. 2002. Neue Brotlaibidole aus ton dem becken der unteren Donau, in «*European Archaeology online*», www.archaeology.ro/mcs_brot.htm pristupljeno 14.04.2020.

Tasić, N. 1996. Das Problem der Funde von Szeremle in Banat. The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd milenium B.C. Ed.N. Tasić. Symposium on the occasion of the year of the Bronze age – The first golden age of Europe, October 11-14 1995., Vršac, 147–162. Belgrade: Serbian Academy of Sciense and arts and Institut for Balkan Studies

Tasić, N. 1997. Niederösterreich und der jugoslawische Donaauraum in der Frü- und Mittelbronzezeit, Relativchronologische Verhältnisse, *Старинар н.с.* XLVIII: 46–52

Točik, A. 1964. Befestigte bronzzeitliche Ansiedlung in Veselé. *Studijné Zvesti* 12: 187–291.

Točik, A. 1978. Nitriansky Hrádok-Zameček Bez. Nové Zámky. Bronzzeitliche befestigte Ansiedlung der Mađarovce Kultur, *Materialia Archaeologica Slovaka* 3: 1–187

Trnka, G. 1982. “Brotlaibidole in Osterreich. *Archaeologia Austriaca* 66: 61–80.

Trnka, G. 1992. Neues zu den „Brotlaibidolen“, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 8:615–622.

Fischl, K. P., Kiss, V., Kulcsár, G., and Szeverényi V. 2013. Transformations in the Carpathian Basin around 1600 B.C. in: 1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs?/1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption? Eds. Harald Meller, François Bertemes, Hans-Rudolf Bork und Roberto Risch, 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale), 355–371, Halle:Landesmuseum für vorgeschichte

Hajnalová, E. 1999. Bochníkové idoly s odtlačkami rastlín. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 93–Archeológia 9: 27–28.

Hänsel, B., Mihovilić, K., Teržan, B. 1999. MONKODONJA utvrđeno protourbano naselje starijeg i srednjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri, *Histria Archaeologica* 28/1997: 31–107

Andelka Putica

The Town Museum of Sombor

**A POSSIBLE IDENTIFICATION OF A
BREAD LOAF IDOL – THE ENIGMATIC TILES FROM
THE SITE OF SEKEŠ NEAR DOROSLOVO****Keywords:** *Bread loaf idols, bread-like idols, Bronze Age, the site of Sekeš*

Objects made of clay, rarely of stone, between 3 and 12 cm long, most commonly of elliptic shape, with recognizable patterns consisting of different imprints and lines on the surface, are called bread-like or bread loaf idols.

They have been found in Bronze Age settlements from periods between 1850 and 1450 BC across the vast territory of Germany, Austria, Czech Republic, Poland, Croatia, Romania, and Italy, which yielded the largest number of them. It is assumed that bread-like idols were witnesses of sorts of the early European communication network between certain very different cultural groups, among whom were also those from the territory of Serbia. Their common properties include the presence of signs on one or both sides, among which there were some of the favourite geometrical elements from that period (dots, circles, squares, rectangles, triangles), and also motifs of the cross, rhombus, and spirals. In the German-speaking area, they were named “Brotlaibidol” because of their elongated shape, while on the territory of Italy, they are called “enigmatic tiles” or “enigmatic objects” (“tavolette enigmatiche” or “oggetti enigmatici”, respectively).

Arrangement and combination of lines and imprints were evidently not accidental or arbitrary and, therefore, there are many different hypotheses about their function. The most common recovery context of bread-like idols defines them as objects for everyday use, because it is rarely that they can be directly associated to cult activities, and there are only two specimens which originate from tombs. Specimens of mid-Danube and Carpathian origin have also been found in settlements in which metallurgical activities were documented.

One such “enigmatic” object was found in Feature 195 (pit) on the site of Sekeš, near Doroslovo. By its basic traits, it deviates from the usual scheme: it has an oval, more discoid shape, with three imprinted motifs (motif of a flower cup). A fragmented example from Molina di Ledro, which also doesn't fit in the typical form of bread idols we encounter on most sites, served as a parallel which enabled the object from the site of Sekeš site to be identified as a bread-like idol.

The fact that these, essentially uniform objects, are being found in regions distant from one another indicates that tiles have “travelled”, covering long distances. In that sense, some scientists have established the hypothesis that bread loaf idols were part of a communication system – as carriers of direct messages or during exchanges of goods. Since the majority of objects is fragmented, we may conclude that they were intentionally broken after being used.

ROMAN BONE DISTAFFS AND SPINDLES: COULD THEY HAVE BEEN USED FOR SPINNING?

Ilija Danković

Institute of Archaeology, Belgrade

e-mail: ilija.dankovic@yahoo.de

Original scientific paper

Received: 8. 5. 2020.

UDC: 904:745.51(497.11)''01/02''

Accepted: 4. 9. 2020.

904:726.8(497.11)''01/02''

Abstract: *Bone spinning implements have traditionally been a neglected part of Roman material culture, due to a general lack of interest for topics outside of the so-called “male domain”. The consequence of such a situation is that hand distaffs often remained unidentified, in manners that contributed to the persistence of stereotypes about women in the Roman world. The predominant occurrence of these artefacts in sepulchral contexts, as well as their supposed fragility and miniature dimensions, led some scholars to the conclusion that they had a symbolic and ritual role. On the other hand, most of bone spinning implements possess some undoubtedly functional elements. This article presents an attempt to systematize all available data on bone spinning equipment, with particular focus on the collection of distaffs and spindles from ancient Viminacium. At the current stage of research, it can be concluded that there is no compelling evidence for the use of bone spinning tools in everyday wool working in Viminacium.*

Keywords: *Roman wool spinning, bone distaffs, bone spindles, Viminacium*

Wool had a special significance in the Roman world. The Latin word for it – *lana* was simultaneously used to name clothes in general (Larsson Lovén 1998, 85). Garments worn by priests of the traditional Roman religion were exclusively made out of wool. It was also used for bands that were tied around the heads of sacrificial animals, sacred trees, altars, temple columns, etc. Wool symbolizes the correct relationship with nature because, unlike leather, it comes from an animal that continues to live (Sebesta 2001, 47).

A very important step in the process of making a finished product from the raw material was the spinning of the yarn. Equipment used for this task consisted of three implements: a distaff – *colus*, a spindle – *fusus*, and a basket for storing tools as well as rovings of unspun wool and balls of yarn – *calathus* (Facsády 2008, 166). A roving of wool would have been attached to a distaff held in the left hand, and from it, fibres would be extracted with two fingers. The spindle was in the right hand, and on it, there was some yarn already spun, the

Fig. 1. A woman spinning – Part of the freeze on the temple of Minerva, Forum Transitorium, Rome (After: Raĵiu 2016, Pl. VII, 1)

Сл. 1. Жена која преде – Део фриза Минервиног храма, Нервин форум, Рим (Према: Raĵiu 2016, Pl. VII, 1)

end of which would be connected to the extracted fibres. At that point, the spindle would be rotated, spinning the fibres into yarn (Fig. 1). When the spindle reached the ground, the spun thread was wound around it, and the whole process could be repeated (Facchinetti 2005, 203–204).

Wool spinning, as well as weaving, was considered a woman's task, and it was expected of female members of the household to supply clothes for the family (Allason-Jones 2005, 104). In time, this task became a sort of a symbol of the entire gender, and an expression of female virtue. For this reason, epitaphs from the period of the Republic often incorporate the phrase *lanam fecit* ("she worked with wool"). The grave stone of a certain Claudia is a very good example of this. Passers-by are informed that she was married, pleasant to talk to, gave birth to two sons, and that she spun wool (Larsson Lovén 1998, 88). Apparently, those were the qualities that should have adorned a Roman woman. The grave stone of *Allia Potestas* is also quite illustrative, where it is stated:

... *lana cui manibus nunquam sine causa recessit...*
 ... *her wool never left her hands without good reason...*
 (CIL VI.39765).

In all probability, a developed industrial textile production must have existed by that time, which would render home manufacturing obsolete. However, a woman spinning gained metaphorical meaning in literature. Livy's story of Lucretia is perhaps the most significant in this sense. Her husband was absent because of his military obligations. During the siege of a city, he met with other commanders, Etruscan nobles, and the conversation about the merits of

Fig. 2. A man spinning, sarcophagus, Rome (Photo: Carrol Krause)

Сл. 2. Мушкарац који преде, саркофаг, Рим (Фотографија: Керол Краус)

their wives commenced. The decision was made to pay them a surprise visit in the city of Rome, where the majority of the women were dancing and indulging themselves in leisure, while Lucretia was at home, spinning, not minding it was late at night (Thurston Peck 1898, 1526). After a few days, an Etruscan prince raped Lucretia. She made her father and brother swear an oath to avenge her, committing suicide afterward. A chain of events started by this led to the uprising against the Etruscan rule and the foundation of the Republic (D'Ambra 2007, 58). Female virtue, evoked by the wool spinning metaphor, thus lies at the very core of the story of the establishment of the Roman state.

Although Roman writers connected men to spinning in attempts to discredit, mock, and publicly shame them (Pásztoókai-Szeőke 2011, 128), male individuals employed in wool working activities had to have existed. A possible confirmation for this assumption is provided by a relief decoration of a sarcophagus located in Museo Nazionale in Rome. A man engaged in spinning fibres can be clearly seen (Fig. 2), although it is most likely that this individual is spinning flax, or some other plant bast fibre, which was deemed an appropriate activity for a man.

Fig. 3. Funerary portrait of Veriuga, Dunaújváros, Hungary (After: Carroll 2013, 296)

Сл. 3. Портрет Вериуге, Дунајварош, Мађарска (Према: Carroll 2013, 296)

Wool spinning was accepted as a symbol of feminine virtue across the Empire. Instead of the *lanam fecit* formula used in epitaphs, the custom of representing distaffs and spindles on tombstones emerged. It is important to note that the act of spinning itself is never shown, only the tools (Facsády 2008, 169), sometimes passively in the hands of the portrait of the deceased (Fig. 3). Distaffs are usually represented with rovings of wool attached to them, and the coiled yarn can be observed on spindles. Spinning implements are shown exclusively in this manner in Pannonia (Pásztókai-Szeőke 2011, 129), but there are numerous examples from the eastern Aegean area, Syria, Germania, and rarely from Britannia (Carroll 2013, 301).

The final symbolical expression of feminine virtue and care for the household are luxurious distaffs and spindles deposited in graves of deceased women.¹ By rule, these rarely surpass 20 cm in length, which was deemed as

¹ A basket is sometimes shown on tombstones, placed on the ground, and storing spinning tools and yarn. Given the organic nature of materials these baskets were made of, it is uncertain if they were also deposited in graves. The find of a glass *calathus* inside a sarcophagus in Constanța (Romania), together with a distaff and a spindle (Rădulescu et al. 1973, 260), tells us that baskets had to be parts of grave furnishings at least in some cases.

miniature by some researchers. They were often lavish objects, manufactured from various materials such as amber, jet, ivory, glass, and sometimes precious metals. This makes them precious parts of personal belongings, which exceed their primary function, and play an important role in the construction of identity. Careful execution, fragile materials, and miniature dimension were among the reasons that led a certain number of scholars to the conclusion that these artefacts weren't actually used for spinning (Bíró 1994, 211; Trinkl 2005, 290–291; Bíró et al. 2012, 22).

Bone distaffs and spindles represent the most numerous group of Roman spinning equipment, and they provide the possibilities of discussion about their functionality the most. As will be shown, despite numerous pieces of evidence that suggest purely symbolical value and ritual nature of these objects, some of them possess certain elements that can be described as simply functional. The corpus of bone spinning tools discovered in ancient *Viminacium*² will be under particular scrutiny, given that these were available to the author for a more detailed examination. Also, this archaeological site stands out due to the large quantity of these objects.

Hand distaffs

Distaffs are a heterogeneous category of artefacts. The ones that were used during everyday activities were probably made of wood, and any kind of stick or branch pronged at the top could have been used for that purpose. Due to the perishable nature of this material, only a few distaffs of this kind have been preserved to our days.³ A fragment of one has been found inside a grave in Martres-de-Veyre in France (Audollent 1923, 305). It is forked at the top, and it is also unique by the fact that unspun wool is still bound to it (Gottschalk 1996, 486).

The question that arouses is: were the objects which were used for spinning in day-to-day activities longer than specimens made from pricier materials, due to the need for placing the distaff under the armpit or resting it on the hip or waste? Historically, such distaffs are known from different societies and time periods. Their main role is to reduce the tiredness of the hand during work. Hence, this type is labelled as waist distaffs (Smith 1859, 565).

² *Viminacium* is located in modern-day Serbia. It was founded as a legionary fort, in which *Legio VII Claudia* was stationed until the Late Antiquity. Near the fort, a civil settlement emerged, which in time became an administrative centre of the province of *Moesia Superior*.

³ Unfortunately, the wooden specimen from *Viminacium* (Голубовић 2000, 90–91) is nowadays known only from the sketchy description in the field journal.

Fig. 4. Clotho spinning, sarcophagus, Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Italy (Photo: Jebulon, Wikimedia Commons)

Сл. 4. Клото преде, саркофаг, Национални археолошки музеј у Напуљу, Италија (Фотографија: Jebulon, Wikimedia Commons)

Fig. 5. Clotho spinning, sarcophagus, Louvre, France (Photo: Jastrow, Wikimedia Commons)

Сл. 5. Клото преде, саркофаг, Лувр, Француска (Фотографија: Jastrow, Wikimedia Commons)

At this place, four ivory waist distaffs need to be mentioned. Two were discovered in Cologne, one in Milan, and one in Selongey (Facchinetti 2005). These are rare proofs that significantly longer distaffs actually existed in the Roman world. A problem related to their interpretation is that visual culture originating from that period never illustrates wool working with such tools, but always with smaller hand distaffs. The truth is that scenes of women engaged in spinning are extremely rare prior to the 5th century (Gines Taylor 2018, 47). Some of them include a relief of Minerva instructing women to spin and weave located in the *Forum Transitorium* (Fig. 1), a fresco of Clotho spinning, from Ostia in Italy, two sarcophagi with scenes of the creation of man, on displays in Museo Archeologico Nazionale di Napoli (Fig. 4) and the Louvre Museum (Fig. 5), respectively, a mosaic of Hercules in disguise from Valencia, etc. Although we must have in mind that an accurate representation of the spinning process and needed tools was

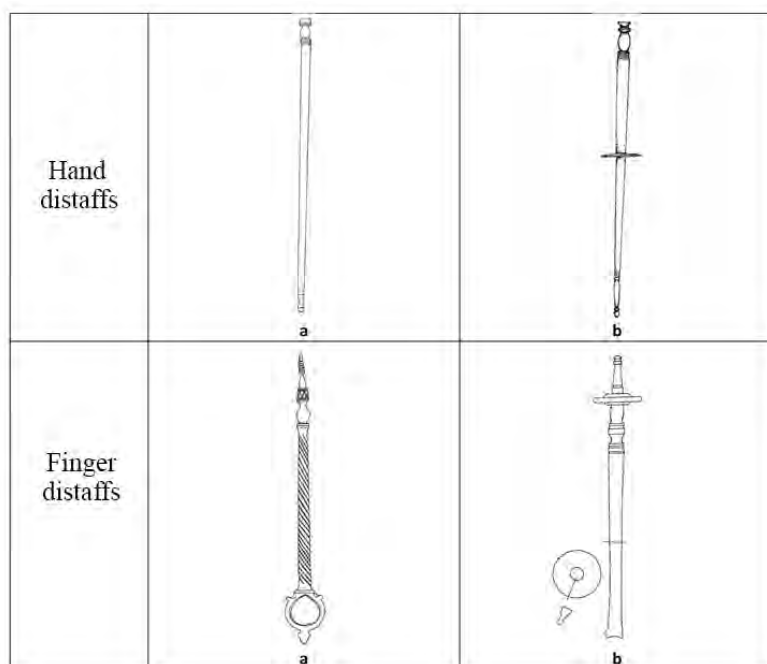

Fig. 6. Typology of bone distaffs from Viminacium (DCV)

Сл. 6. Типологија преслица од кости из Виминацијума (ДЦВ)

not the intention of artists that produced these works, distaffs on them do seem a little bit longer than the ones usually present in archaeological records.

Bone specimens discovered so far are exclusively hand distaffs, which are significantly shorter, mainly around 20 cm in length. These can be subdivided further, depending on the existence of a ring in the bottom part of the object, intended to secure a better grip during work. If this was the case, they are called *finger distaffs*. Figure 6 shows that bone distaffs from *Viminacium* conform to general typology, with the existence of subtypes defined by the presence or absence of a central disc, the functionality of which will be addressed in this paper.⁴

As it has already been stated, bone specimens represent by far the most numerous group of Roman distaffs discovered on archaeological sites across the Empire. For a long time, these artefacts have been interpreted in various ways in

⁴ Specimens labelled as hand distaffs in Fig. 6 have been interpreted as spindles in some cases (Pásztókai-Szeőke, Radman-Livaja 2013, 263, Kat.23.20). On the other hand, Grazia Facchinetti recognizes these artefacts as distaffs of the IIa type (Facchinetti 2005, 221). Indeed, this particular wooden object was found inside a grave in *Viminacium* alongside a spindle (Fig. 8), thus completing the wool spinning kit. We should, however, acknowledge the possibility of regional patterns in the usage of these objects.

scholarly papers,⁵ most often as toiletry spatulas or cosmetic rods for extraction and smearing of perfume oils and ointments (Шарановић-Светек 1981, 156; Т II, 11,12; Т IV, 7; Petković 1995, 35–36; Korać, Golubović 2009, 61–62). Another fairly common stance was that they represent decorative hairpins (Зотовић, Јордовић 1990; Јевремовић 1996). In rare cases, distaffs are described as fan handles or spindles (Микулчић 1975, 91–94), or even as distaff-spindles (Спасић-Ђурић 2007, 182), which is a non-existing category.⁶

Ethno-archaeological and archaeological testaments, primarily the material culture discovered in sepulchral contexts, as well as depictions on numerous tombstones, have greatly contributed the discarding of alternative interpretations, and archaeological community nowadays is unanimous in the identification of these artefacts as distaffs. A. Wasowitz (1987, 268–278) was the first researcher to point out similarities between modern-day distaff in Bulgaria and the ones from different eras, including those from classical Antiquity. M. T. Bíró expanded such interpretations further, suggesting that those with figural depictions were not used as tools (Bíró 1994, 208–212). Given that a large number of bone finger distaffs originates from the territory of modern-day Turkey, it can be assumed that it is indeed one of these represented on the funerary altar displayed in the İzmir Museum (Trinkl 2000), as well as on the sarcophagus discovered in Ephesus (Trinkl 1994), as implied by a clearly recognizable ring at the bottom parts of objects. Furthermore, amongst other furnishing deposited in this sarcophagus, containing remains of a young pregnant woman and a child, a distaff, a spindle, and several spindle whorls were discovered (Fig. 7).

On the cemeteries of *Viminacium*, there are four examples of distaffs and spindles being deposited together (Fig. 8), and in two more cases, a spindle whorl was present beside a distaff. This implies that it was a custom to bury a complete spinning kit with the deceased, but because of different circumstances,

⁵ This is also true for distaffs made of other materials. The glass ones have most often been identified as pestles for grinding cosmetics, medicines, or pigments for painting, while distaffs with figural decorations have been seen as hairpins, votive objects, or cosmetic rods (Ružić 1994, 56; Ропкић 2006; Facsády 2008, 165; Стаменковић et al. 2016, 30, Сл. 16). Specimens from Cologne have even been identified as strigils (Fremersdorf, Polonyi-Fremersdorf 1984, 111–112). Amber distaffs have been identified as scented sticks lit during funeral ceremonies or as cosmetic rods for putting on perfumes (Gagetti 2006, 146). Other authors recognize them as sceptres, i.e. regard them as insignias of power. In several cases, they have been interpreted as fan handles (Auriscchio et al. 2002, 108). Identifying the original purpose of this type of artefacts isn't the problem only of Roman archaeology, but also of that of the Early Byzantine period. Distaffs have been identified as cult objects related to the followers of the heresy of Bonus, anointing equipment, or cosmetic rods (Špehar 2010, 106).

⁶ As a result, finger distaffs are commonly drawn or photographed upside down, with the ring shown at the top, especially when being interpreted as cosmetic rods for smearing perfumes.

Fig. 7. a) Scene depicted on the sarcophagus from Ephesus, Turkey;
b) Spinning equipment found inside the sarcophagus (After: Trinkl 1994)

Сл. 7. а) Представа покојнице на саркофагу из Ефеса у Турској,
б) Прибор за предење откривен унутар саркофага (Према: Trinkl 1994)

it hasn't always survived to modern times. The first reason is the possibility that a fair number of these objects was made out of wood, which most often completely deteriorates. Wooden hand distaffs are known from *Viminacium* (Голубовић 2000, 90–91), and Nowy Łowicz (Poland), where it incorporated an amber and a glass bead (Gottschalk 1996, 486). Another important circumstance is the fact that the majority of discovered objects originates from graves of cremated individuals and there is a possibility that spinning implements had been destroyed by fire on the funeral pyre. Indeed, traces of burning are clearly visible on many distaffs. Figure 9 shows a bone and a glass specimen which were exposed to high temperatures.

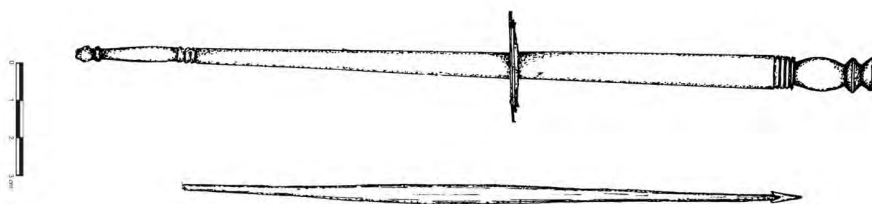

Fig. 8. Bone distaff and spindle from a grave discovered in Viminacium, Serbia (DCV)

Сл. 8. Преслица и вретено од кости откривени скупа у гробу, Виминачијум (ДЦВ)

Fig. 9. Bone and glass distaffs that had been exposed to high temperatures (DCV)

Сл. 9. Преслице са интензивним траговима горења:
примерци од кости и стакла (ДЦВ)

Spindles

Spindles consist of a shaft in the shape of a needle with both ends pointed, and a thick part usually located at one-third of the length of the spindle, and the spindle whorl secured at the thickest part of the shaft.

Viminacium yielded nine spindles in total, which is significantly less than the number of distaffs (61 made out of various materials). Reasons for such a situation should be sought in the possibility that the majority of spindles were manufactured out of wood, which couldn't be preserved. Wooden spindles are known from Egypt (Walker et al. 1997, 253), where six of them, together with spindle whorls, have been found in a grave of a young woman (Спасић-Ђурић 2007, 182–183). The other possibility that has to be taken into consideration is that a spindle whorl could have come off the spindle, making it hard to distinguish the shaft of the spindle from a pin.

Spindles discovered in *Viminacium* were all made of bone and were, as a rule, parts of grave assemblages. Five specimens have spindle whorls still in place (three made of bone, one of stone and one of glass). An interesting trait that can be

observed in these five spindles is that their upper part is shaped in the form of an arrow (Fig. 8). Analogous artefacts are known from several other locations. Two specimens originate from burials discovered in Stobi in North Macedonia (Kovancaliev 2018), two from Salona in Croatia (Ivčević 2002a, 474; Ivčević 2002b, 213), and one from an unknown site in Hungary (Bíró 1994, Pl. XXXIII, 368).

The functionality of bone spinning implements

Having in mind that hand distaffs, at least in some parts of the Roman world, are most commonly discovered in graves, exclusively in ones belonging to females, there is a stance in contemporary academic discourse that these were objects of purely ritual character (Buljević 2002, 299; Bíró et al. 2012, 22, Danković 2019). Specimens from *Viminacium* confirm the overwhelming role of bone spinning tools in funerary practices. Out of the total number of 50 bone distaffs from this site, as many as 32 were found in graves (28 belonging to cremated individuals, and only four placed with inhumed deceased), and further 14 from the territory of cemeteries. It can be assumed that the latter were dislocated from their original contexts during the cleaning of the necropolis and devastation of graves by digging new ones. It has already been mentioned that all of the spindles were found in burials. Only four distaffs from *Viminacium* originate from contexts that are not sepulchral. The deposition of a distaff and four clay lamps in the area of the amphitheatre of *Viminacium* particularly stands out, given its possible ritual significance.

Similar situations have been recorded in other parts of the Empire, whenever circumstances of finds are available. Examples of distaffs that had been found in profane contexts are very rare, at least in the literature available to the author of this paper. The corpus of 13 specimens originating from the residential part of ancient Ephesus in Turkey will be addressed once more in this paper. Single distaffs have been found inside a tower in the fortlet *Castrum Novae* in Serbia (Bacih 1984, 106, 109), at the acropolis of Stobi in North Macedonia (Kovancaliev 2019, 127), and in the so-called “Edifice with Apse” in Roman and Early Byzantine fort of Capidava in Romania (Rațiu 2016). The last-mentioned specimen is of significantly later date than most of the bone distaffs and has been dated into the 6th century. Rare finds from profane contexts are not in any way a definitive proof of the everyday use of bone distaffs, so we need to analyse them from a functional perspective in order to try and come to any conclusions.

As it has already been stated, considerable skills required for the manufacture of these items, as well as the costliness and/or fragility of the ones made out of amber, jet, glass, ivory, and precious metals, all speak in favour of the ritual

role of such spinning equipment. Bone distaffs, albeit more financially affordable, are still too small to serve for the spinning of a significant amount of yarn. Kovancaliev considers their thickness, ranging from 0.4 to 0.7 cm, too thin and fragile to withstand the weight of a spindle with spindle whorl and spun thread (Kovancaliev 2019, 129). Other authors think that at least the distaffs with figural decorations on their tops represent objects of symbolical, rather than utilitarian character (Bíró 1994, 208–212; Ivčević 2000, 474).

On the other hand, some of the bone spinning tools possess certain elements that can be explained only from the functional standpoint. First of them is, of course, the ring-shaped bottom part of numerous distaffs, which was intended to secure a firmer grip during the process of spinning. Spirally fluted bodies, which are a very common feature, as well as jagged edges on one specimen from *Viminacium* (Fig. 13), could be explained by the need to prevent rovings of wool from sliding downwards. The same reason would justify the presence of a central disc on some of the artefacts. However, an amber distaff from *Viminacium* (Danković 2019), whose functional value is pretty much out of the question in the author's opinion, also incorporates a discoid central pearl. A possible explanation is that these objects are in fact shrunk down but precise copies of implements that were actually used for the spinning of the wool.

The arrow-shaped top of some of the spindles could have had the function of firmly attaching the thread coming from the distaff. It is interesting to note that this type of artefacts is still unknown from contexts that are not sepulchral, as far as the author of this paper is aware. It is possible that some of the wooden spindles, used in day-to-day activities, had metal hooks attached to the top (Kovancaliev 2019, 129). A similar function can be attributed to the incised notch on one of the spindles from Salona (Ivčević 2002a, 474; Ivčević 2002b, 214).

Possible use-wear marks are rarely taken into consideration when spinning tools are discussed and published. It is stated that bone distaffs from *Sirmium* in Serbia with tops modelled in the form of a woman's head show marks of use. Namely, the author informs us that backs of the heads are polished due to their role as sticks for smearing perfumes (Шарановић-Светек 1981, 156). The only specimen that shows use-wear marks on the lower part of the shaft and the ring is the already mentioned distaff from Capidava (Rațiu 2016, 138). This is a particularly puzzling artefact, given that its top is modelled in the form of the goddess Venus. Such bone distaffs are considered to be amongst the least likely to have been actually used. Another intriguing detail is a very late dating of this object, which has been found on the floor of a 6th century house.⁷

⁷ Bone distaffs and spindles from *Viminacium* are dated into the period from the end of the 1st until the mid-3rd century, with the bulk of the finds coming from the 2nd-century contexts. The type of distaffs with the depiction of Venus Pudica, such as the one from Capidava, were produced during the period from the end of the 1st until the end of the 4th century (Ivčević 2000, 477; Rațiu 2016, 139–140).

Fig. 10. Bone distaff from the amphitheatre of Viminacium, Serbia (Photo: Goran Stojić)

Сл. 10. Преслица од кости откривена на простору виминацијумског амфитеатра (Фотографија: Горан Стојић)

Fig. 11. Bone distaff from the north-eastern necropolis of Viminacium, Serbia (Photo: Goran Stojić)

Сл. 11. Преслица од кости откривена на простору североисточне некрополе Виминацијума (Фотографија: Горан Стојић)

In order to acquire data regarding use-wear marks, which could help in pursuit of answers to the questions at hand, some of the distaffs discovered in *Viminacium* have been studied under magnification at the Laboratory for Bioarchaeology at the Faculty of Philosophy in Belgrade.⁸ For this purpose, a stereo microscope from Italian manufacturer Bio-Optica was used, with a maximum magnification of 45x.

The main assumption was that the detection of possible use-wear marks was most likely on ring ends of distaffs, whose inner loop would be polished because of being repeatedly put on of the finger and held. Traces of such manipulation couldn't be observed on available specimens. Figure 10 shows a distaff

⁸ I would like to express my gratitude to Dr Vesna Dimitrijević and Dr Sonja Vuković of the Department of Archaeology at the Faculty of Philosophy in Belgrade, for the opportunity of examining bone distaffs at the Laboratory for Bioarchaeology, as well as for useful suggestions during that process.

made of a long bone of a large mammal. The ring in the bottom part was drilled through, and then additionally shaped with a sharp tool. This process produced clearly visible facets and rough edges (Fig. 10a). It is to be expected that these would be worn out if the object was continuously put on the finger during the spinning. This distaff is a very good example, given that it doesn't originate from a grave, but from the amphitheatre of *Viminacium*, so it is more probable that it was used during everyday activities.

The same distaff was suitable for trying to detect the existence of use-wear marks that could have been formed during the supposed smearing of perfumed ointments. The top, shaped in the form of a pinecone, is decorated with crosshatched incisions. Once again, no visible signs of wear could have been observed (Fig. 10b).

The specimen discovered on the territory of the north-eastern necropolis of *Viminacium*, in a pit filled in during the cleaning of the necropolis, was considered appropriate for observing the traces that could originate from tying of rovings of wool to the shaft, as well as from extracting the fibres from the rovings. Sides of the body of this particular object are jagged, which has already been described as a possible functional trait. Figure 11 shows that only rough facets made by a sharp tool can be observed inside these notches, with the absence of use-wear traces.

Conclusion

As it was shown, there is no compelling evidence that bone spinning equipment was actually used during everyday activities in *Viminacium*. It is more probable that these are, in fact, objects of purely symbolical and ritual character. A question that needs to be addressed is whether bone distaffs and spindles were produced for the needs of funeral ceremonies or they were parts of personal belongings of women during their lives. Mentions of wool spinning implements by ancient writers might be rare, but they can lead to the answer we seek. During the procession that led from the house of the bride to the one where she would be living after the wedding (*deductio in domum mariti*), the girl was holding a distaff and a spindle in her hands (D'Ambra 2007, 75). Both Pliny the Elder and Plutarch inform us of this custom (Plin. *El. Nat.* VIII.74; Plut. *Quaes. Rom.* 31).

One can assume that luxurious, ritual spinning equipment was acquired especially to be used during such an important event in life (Facsàdy 2009, 690), simultaneously highlighting the prestige of the bride's family. Later in life, lavish distaffs were probably amongst the most prized possessions of the matron and could have been used during public appearances to communicate the status, or

in front of guests and clients in *domus*, symbolically expressing the care for the household. The group of distaffs discovered in the residential neighbourhood in ancient Ephesus is particularly informative in this regard, given that all of the specimens were discovered in public spaces within houses (Trinkl 2005, 300–302).

Lavish spinning equipment, being very personal in nature, was deposited in graves of deceased women. In this way, it was confirmed for the last time that she took care of the household and the family and that she was the embodiment of female virtue. Given that these objects were used during wedding ceremonies, their appearance in funerary contexts could point out the marital status of a buried individual, an information which would otherwise stay beyond the reach of archaeologists.

ABBREVIATIONS

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*

DCV – *Documentation Center Viminacium*

PRIMARY SOURCES

Plin. El. Nat. – Gaius Plinius Secundus, *Historia Naturalis. The Natural History of Pliny* (trans. by J. Bostock and H. T. Riley), London: Henry G. Bohn, 1855.

Plut. Quaes. Rom. – Lucius Mestrius Plutarchus, *Quaestiones Romanae (‘Αίτια ‘Ρωμαϊκά). Plutarch’s Moralia in fifteen volumes, IV 263d-351b* (trans. by F. C. Babbitt), Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1962.

REFERENCES

Allason-Jones, L. 2005. *Women in Roman Britain*, Bootham: The Council for British Archaeology.

Audollent, A. 1923. Les tombes gallo-romaines à inhumation des Martres-de-Veyre (Puy-de-Dôme), in *Mémoires présentés par divers savants à l’Académie des inscriptions et belles-lettres de l’Institut de France*, Première série, Sujets divers d’érudition. Tome 13, 1e partie, 275–328.

Aurischio, C. Ferro, D. Martinelli G. Nunziante Cesaro, S. and Rapinesi, I. A. 2002. A study of a distaff of the second century A.D. from a necropolis of Boccone D’Aste (Roma, Italy) - tomb 75, *Journal of Cultural Heritage* 3, 107–116.

Bíró, M. 1994. The Unknown Goddess of Late-Roman popular Religious Belief, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XLVI, 195–229.

Bíró, M. 1996. *The bone objects of the Roman collection*, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

- Bíró, M. Choyke, A. M. Lóránt, V. Ádám, V.** 2012. *Bone Objects in Aquincum*, Budapest: Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye 2.
- Buljević, Z.** 2002. Stakleni štapići, in E. Marin (ed.) *Longae Saloniae*, Split: Arheološki muzej, 297–311.
- Carroll, M.** 2013. *The Insignia of Women: Dress, Gender and Identity on the Roman Funerary Monument of Regina from Arbeia*, *Archaeological Journal*, 169, 281–311.
- D'Ambra, E.** 2007. *Roman Women*, New York: Cambridge University Press.
- Danković, I.** 2019. Burial of a Woman with an Amber Distaff at *Viminacium*, *Starinar* LXIX/2019, 215–229.
- Facchinetti, G.** 2005. La Rocca, *La signora del sarcofago*, 199–223; 333–334.
- Facsády, A. R.** 2008. Glass Distaff From Aquincum: Symbol or Tool?, *ANODOS Studies of the Ancient World* 8, 165–174.
- Facsády, A. R.** 2009. La représentation de la femme sur les stèles funéraires romaines du musée d'Aquincum (Budapest), in V. Gaggadis-Robin, A. Hermary, M. Reddé et C. Sintés (eds.), *Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain (Arles-Aix, 21-23 mai 2007)*, Arles, 683–691.
- Fremersdorf, F. Polonyi-Fremersdorf, E.** 1984. *Die Farblosen Gläser der Frühzeit in Köln*, Köln: Archäologische Gesellschaft Köln.
- Gagetti, E.** 2006. Locum in deliciis... sucina optinent. Le ambre di Aquileia e di Spalato, *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana*, Castello di Udine: Fondazione Cassamarca, 135–162.
- Gines Taylor, C.** 2018. *Late Antique Images of the Virgin Annunciate Spinning: Allotting the Scarlet and the Purple*, Leiden: Brill.
- Голубовић, С.** 2000. Обућа из триконхалне гробнице из Виминацијума, *Viminacium* 11, 83–100.
- Gottschalk, R.** 1996. Ein Spätromischer Spinnrocken aus Elfenbein, *Archäologisches korrespondenzblatt* 26, 483–500.
- Ivčević, S.** 2000. Koštane preslice s prikazom Afrodite iz Arheološkog muzeja Split (Summary: Bone distaffs with depictions of the goddess Aphrodite in the Archaeological museum in Split), *Opuscula Archaeologica* Vol. 23-24, No. 1 (1999-2000), 473–480.
- Ivčević, S.** 2002a. Predmeti za šivanje, tkanje i pređenje, *Longae Saloniae*, Vol. I, Split: Arheološki muzej, 469–481.
- Ivčević, S.** 2002b. Predmeti za šivanje, tkanje i pređenje, *Longae Saloniae*, Vol. II, Split: Arheološki muzej, 212–216.
- Јевремовић, Н.** 1996. Прилог проучавању посебне групе коштаних инструмената из Збирке Дуњић, *Зборник Народног музеја XVI-1*, 225–232.
- Korać, M. Golubović S.** 2009. *Viminacium, Više Grobalja, Tom 2*, Beograd: Arheološki institut.
- Kovancaliev, Z.** 2019. Roman and Late Roman bone spinning tools from Stobi, Macedonia, *CPAG* 29, 2019, 119–131.
- Larsson Lovén, L.** 1998. Lanam fecit - Woolworking and Female Virtue, *Aspects of Woman in Antiquity*, 85–95; T. XVI-XX.

- Микулчић, И.** 1975. Раноримски скелетни гробови из Скупа, *Старинар* XXIV-XXV, 89–102.
- Pásztókai-Szeőke, J.** 2011. “The Mother Shrinks, The Child Grows. What Is It?” The Evidence of Spinning Implements in Funerary Context from the Roman Province of Pannonia, *Mujer y vestimentia, Aspectos de la identidad femeninala antigüedad*, Valencia: Sema, 125–140.
- Pásztókai-Szeőke, J. Radman-Livaja, I.** 2013. [2015]. Textilműhely az Iseum területén. In: O.Sosztarits, P. Balázs, A. Csapláros (eds.) *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona –kiállítási katalógus*, Sistrum – Serie A, No. 1. Szombathely, 255–268.
- Petković, S.** 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Beograd: Arheološki institut.
- Rădulescu, A. Coman, E. Stavru, C.** 1973. “Un sarcofago di età Romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis (Mangalia)”, *Pontica* VI, 247–265.
- Rađiu, A.** 2016. *Venus Pudica* on a bone distaff from *Capidava, Cercetări Arheologice*, XXIII, MNIR, 137–150.
- Ропкић, А.** 2006. Стаклени инструменти-мешалице из Виминацијума, *Гласник Српског археолошког друштва* 22, 375–380.
- Ružić, M.** 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Sebesta, J. L.** 2001. Symbolism in the Costume of Roman Women, in J. L. Sebesta and L. Bonfante (eds.) *The World of Roman Costume*, Madison: The University of Wisconsin Press, 46–53.
- Smith, W. LL. D.** (Ed.) 1859. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston: Little, Brown, and Company.
- Спасић-Ђурић, Д.** 2007. Медаљон и други налази из гроба Г-1733 из Виминацијума, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, 323–340.
- Стаменковић, С. Иванишевић, В. Пешић, Ј.** 2016. Римска некропола у Малој Копашници, у С. Перић и А. Булатовић (ур.) *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011-2014)*, Београд: Археолошки институт, 17–46.
- Шарановић-Светек, В.** 1981. Типологија коштаних предмета из Сирмијума, *Радо војвођанских музеја* 27, 149–179.
- Špehar, P.** 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd: Arheološki institut.
- Thurston Peck, H.** (Ed.) 1898. *Harper's Dictionary of Classical Antiquities*, New York: Harper & Brothers.
- Trinkl, E.** 1994. Ein Set aus Spindel, Spinnwirtel und Rocken aus einem Sarkophag in Ephesos, *ÖJh* 63 Beiblatt, 80–86.
- Trinkl, E.** 2000. “Die spinnen, die Römerinnen”, in L. Dollhofer u. a. (Hrsg.), *Altmodische Archäologie. Festschrift F. Brein, Forum Archaeologiae 14/III/2000*, (<http://farch.net> – accessed 08.05.2020).
- Trinkl, E.** 2005. Zum Wirkungskreis einer kleinasiatischen matrona anhand ausgewählter aus dem Hanghaus 2 in Ephesos, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 1 (73), 281–304.

- Васић, М.** 1984. Чезава – Castrum Novae, *Старинар XXXIII-XXXIV*, 91–122.
- Walker, S. Bierbrier, M. Roberts, P. Taylor, J.** 1997. *Fayum: Misteriosi Volti Dall'Egitto*, Roma: Leonardo Arte.
- Wasowicz, A.** 1987. Deux aspects de l'art funéraire dans les antiquités du Bosphore cimmérien, *La revue du Louvre et des musées de France*, No. 4, 268–277.
- Зотовић, Љ. Јордовић, Ч.** 1990. *Viminacium I, Некропола Више гробаља*, Београд: Археолошки институт.

Илија Данковић

Археолошки институт Београд

РИМСКИ КОШТАНИ ПРИБОР ЗА ПРЕДЕЊЕ ВУНЕ: ДА ЛИ ЈЕ БИО ФУНКЦИОНАЛАН?

Кључне речи: *римски прибор за предење вуне, преслице од кости, вретена од кости, Виминацијум*

Римске коштане алатке за предење вуне дуго су представљале запостављени део материјалне културе античког периода, што је у вези са генералним недостатком интересовања за све теме које се не тичу доминантних наратива археологије класичног периода, тј. такозваног мушког домена. Последица такве ситуације је да су ручне преслице неретко тумачене на погрешне начине, као козметички штапићи за наношење миришљавих масти или игле за високу пунђу, што је доприносило продубљивању и јачању стереотипа о женама у антици. Нажалост, таква пракса је и даље спорадично присутна у домаћој стручној литератури.

Захваљујући бројним визуелним сведочанствима на надгробним споменицима као и све већем броју налаза преслица и вретена у јасно дефинисаним контекстима, отклоњена је свака сумња о томе да се ради о алаткама за предење. Међутим, готово искључиво јављање ових предмета у целинама сепулкралног карактера, те њихова минуциозна израда и фрагилност, навели су одређен број аутора на закључак да се ради о предметима симболичке вредности и ритуалног карактера, који нису могли бити коришћени у свакодневним активностима. Такве тврдње додатно су поткрепљене постојањем изузетно луксузних прибора за предење, израђених од ћилибара, гагата, слоноваче, стакла и племенитих метала, који показују идентичну дистрибуцију у археолошком регистру.

С друге стране, примерци од кости недвосмислено поседују елементе који се не могу објаснити другачије него са функционалног становишта. У питању су централни дискови, тордирана тела и прстенови за сигурније држање код преслица, као и врхови у виду стрелице код вретена.

У овом раду је извршен покушај систематизације свих сазнања о коштаном прибору за предење вуне, те су у обзир узета сведочанства визуелне културе о процесу предења у антици, услови налаза, морфолошке карактеристике артефаката, као и евентуални трагови употребе на самим алаткама. Посебан осврт начињен је на корпус налаза из античког Виминацијума, бу-

дући да је овај локалитет изнедрио једну од највећих колекција прибора за предење на територији целог Царства (50 преслица и 9 вретена од кости).

С обзиром на тренутни степен истражености, може се закључити да не постоје убедљиви докази о коришћењу коштаних алатки за предење у свакодневном процесу обраде вуне у Виминацијуму. Вероватније је да су биле средство за слање симболичке поруке о жени као чуварки домаћинства, која је својим врлинама гарантовала опстанак породице, основне јединице у структури римског друштва. Будући да је из историјских извора познато да су преслица и вретено били неизоставни део свадбене процесције, може се претпоставити да су луксузни, минијатурни примерци прибора за предење прибављани управо за ову прилику, те да су остајали у поседу жене до краја њеног живота и бивали положени у гроб након смрти.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF GRAVE FINDS OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT FROM THE ROMAN PERIOD ON THE TERRITORY OF SERBIA

Milan Savić
Kuršumlija

e-mail: milan.savic93@gmail.com	Review article
Received: 15. 6. 2020.	UDC: 904:726.821"652"(497.11)
Accepted: 4. 9. 2020.	904:623.44"652"(497.11)

Abstract: *The following text analyses finds of weapons and military equipment in funerary contexts from the ancient Roman period on the territory of Serbia. This paper aims at determining the period and the sites on the territory of Serbia during the Roman times where the phenomenon of burying military equipment in funerary contexts has been recorded, and presenting the data that archaeology comes across by analysing archaeological finds of this type as well as pointing out the complexity and problems of interpreting "warrior" or "military" graves. An analysis of the existing material has shown that this funerary custom was practiced during the entire period of Roman domination. The paper singles out several interesting grave units that pose several new questions in the field of considering grave finds of weapons from the ancient Roman period.*

Keywords: *grave finds of weapons, grave contexts, Roman period, funerary rite, warrior, soldier*

Introduction

The study of grave contexts is a very important topic in archaeology, given that necropolises are one of the main spheres of life in which a community defines its identities, those that connect them, but also those that distinguish them from others (Mattingly 2011, 226). Therefore, graves can be viewed as private spaces of personal expression, and at the same time, as a social arena of the dead and the living (Pearson 2003, 28). By analysing grave forms and grave goods, which are mediators in burial practices, we try to understand their value in socially constructed contexts. The obtained data are used in an attempt to reconstruct funerary practices, the social structure of the community, social ties, identity, age, gender, and perception of their influence on the organization of a necropolis (Cvjetičanin 2016, 719, Pearce 2017, 4).

It must be borne in mind that grave goods represent a kind of a rearrangement of the entire system, which implies placing everyday objects in a new context (Cvjetičanin 2016, 721). That is why their symbolism is mostly unknown

today; still, it could have been quite obvious to the participants and organizers of a funeral (Korać and Golubović 2009, 527), while the logic of a funeral act that created archaeological records also remains mostly unclear (Morris 1992, 108).

When it comes to the Roman period, special attention is paid to the finds of weapons and military equipment in funerary contexts, on the basis of which “warrior” or “military” graves are defined. It is a complex funerary phenomenon that is interpreted differently in the professional literature. Historical sources provide little information about military burials from the Roman period. It is only known that soldiers who would die honourably on the battlefield were buried where possible – in mass graves or cremated (*funus militare*) (Toynbee 1971, 55, Retief and Cilliers 2010, 136). In his work *Epitoma Rei Militaris*, Flavius Vegetius Renatus states that soldiers had to contribute half of their income “under the flag”. Part of that money served, among other things, as a mutual fund to cover the costs of burying deceased soldiers (Vegetius II, XVI). However, these written sources do not mention placing weapons as grave goods.

The aim of this paper is to determine the period and sites on the territory of Serbia during the Roman domination where the phenomenon of placing military equipment in funerary contexts has been recorded and to present the data that archaeology comes across by analysing mobile finds of this kind and pointing out the complexity and problems of interpretation. One of the goals is to relativize the concept of “warrior” or “military” graves, which can also be defined in several ways.

The notion of a “warrior” or “military” grave in Roman archaeology

In an attempt to explain the term “warrior” or “soldier” grave as precisely as possible, it is necessary to analyse these two terms, which we encounter equally often in the Serbian language, as synonyms¹.

¹ In Serbian, the term soldier (*vojnika*) means a person who is a member of the armed forces intended for the defence of a country; a person who serves in the army, a conscript during his military service, as well as the reserve of the armed forces, in case of war (Вујанић et al. 2011, 155). He belongs to the military – a state institution and is obliged to act according to the rules of the military law and ethics (Гроздић, Кузмановић and Николић 2011). The term warrior (*ratnik*) is a term with a narrower sense and means a person who is a participant in a war (Вујанић et al. 2011, 1119). In addition to the terms warrior and soldier, Serbian language has other synonyms: *vojniče*, *vojničar*, *borac*, *bojovnik*, *borač*, *borilac*, *boritelj*, *bojđžija*, *bojac*, *ustanik*, *megdandžija*, etc. (Стевановић et al. 1962, 65). On this occasion, I would like to thank the director of the National Library from Kuršumlija, Nebojša Gašić, who helped me find adequate dictionaries of terms and synonyms of the Serbian language. In the communities of the past, the term soldier or warrior could have had different meanings. For the concept of warriors of the Late La Tène period see: Pernet 2010, for the Ancient Greece: Kagan and Viggiano 2013, Lloyd 2014, the ancient Roman period: Santosuosso 1997, Phang 2008. During the period of the Roman Empire, certain universal and obligatory frameworks of military life and the army as an institution were undoubtedly created, which have remained almost unchanged in modern societies; life in the barracks, order of advancement in the army, military trumpet, order of duty, morning report, right to a pension, and even the battlefield as a stage on which the conflict between two armies takes place (Капrije 2006, 119).

Namely, considering different archaeological material from the ancient Roman period, a “warrior” or “military” grave can be defined in several ways. First of all, through epigraphic monuments – grave stelae with inscriptions that can provide us with personal and professional information about the deceased. However, locating a “warrior” or “military” grave on the basis of epigraphic monuments is very difficult and limited, since stelae are rarely found *in situ*.

On the other hand, graves of this type can be determined on the basis of the finds of weapons and military equipment, which were put along the deceased as grave goods. Tempting as it is, it is not always possible to claim with certainty that it is a grave of a “warrior” or a “soldier” based on these finds for the simple reason that weapons can be found in graves of women and children too. Such contexts clearly indicate that it was not always a burial of military personnel, and one should be especially careful when interpreting such grave units, as suggested by the authors who process grave finds of weapons of ancient Greek warriors (Lloyd 2014, 2).

However, grave goods can be interpreted in other ways, i.e., a specific symbolic value of these objects can be assumed. Although it is challenging to determine a symbolic value, it is possible to assume that they ended up in graves as inheritance from a husband, father, or some other family member, and that they could be an indicator of the social class of a deceased. It should be added that, for example, one set of spurs in graves (Ercegović 1961, 125–137) (List 1) of the La Tène epoch could be interpreted as a possible sign of belonging to the equestrian class (Филиповић 2009, 163–188), which was reserved for members of tribal aristocracy in prehistoric communities.

Finds of military equipment in graves can also be a result of a deliberate selection by the community conducting a funeral. Thus, Czarnecka assumes that finds of a scabbard without a sword indicate a deliberate choice of grave goods, which served as a replacement (*pars pro toto*) (Czarnecka 2013, 166). We should not lose sight of graves with weapons, in which no remains of human bones were found, or anthropological remains in them were very scarce. This is the case of a tomb, 50 m away from the ramparts of *Felix Romuliana*, which according to the author (Bülow von 2013), may represent a cenotaph (List 31).

However, it should be said that finds of weapons in graves do not have to be exclusively parts of grave goods, but could have entered such a context in a completely different way. Thus, in some cases, arrows can be found buried in bones or among the bones of the deceased, indicating the direct cause of death. For the time being, two such examples from the Roman period have been confirmed in the area of today’s Serbia; one is a Late Antique grave 123 at the ne-

ropolis of Slog, in which an arrow was found buried among the rib bones of the deceased (Petković et al. 2005, 43, Pl XI/G. 125) (List 37), while a three-edged arrow was also found buried deeply in the right femur of the deceased in grave 152 at the *Viminacium* necropolis Pirivoj (Golubović, Mrđić, and Scott Speal 2007, Fig. 15) (List 54). Care should also be taken when interpreting such examples because the deceased with wounds or those who died a violent death did not necessarily have to be military personnel, but also any other person who may have died in combat.²

It should be noted that in the Serbian scientific literature, graves of Roman soldiers or even presumed commanders of the Roman regular army are defined only on the basis of the findings of Late Antique cruciform fibulae and belt buckles (Petković et al. 2005, 328–329, Петковић 2010, 186–187, Fig. 158, 160).

Finds of weapons in graves of the Central Balkan tribes

At this point it is very important to look at prehistoric graves of the Central Balkan tribes with findings of weapons and military equipment. From long before the arrival of the Romans, such funerary rites have been recorded in the area of today's Serbia and a larger part of the Balkan Peninsula during the Iron Age. Burial practices of such type have been registered in areas that were presumably ruled by ancient Celts, i.e., Scordisci, Taurisci, Karni, Autariats, Dardani, Thracians, and others. With this in mind, the territory of today's Serbia is even more interesting, since such funerary rites and ceremonies can be considered even before the establishment of the Roman domination, within numerous prehistoric communities.

As interesting grave units from the Iron Age in the Balkans, we should certainly mention the so-called "Princely Graves" within the Glasinac culture. Such graves are distinguished by the type and quantity of grave goods, which largely include finds of weapons of autochthonous and Greek origin. These are the graves of cremated or inhumed deceased individuals under tumuli, in which weapons can be found from the phase IVa (800–750/725 BC) to the phase Va (500/475–350 BC) (Palavestra 1997, 316–319). So far, numerous interpretations of these grave units have been offered in professional literature (Benac and Čović 1957, 31, Бабић 2004, 102).

Let us also look at the period of the Late Iron Age, which is not only chronologically before the establishment of the Roman rule, but also because some funerary practices of the La Tène period left traces and have been recorded

² See the paper: Novak 2013, 347–355 on anthropological analyses of skeletons from the ancient Roman period, with traces of injuries caused by cold weapons.

on findings from the Roman Empire period. Numerous autochthonous tribes, which inhabited parts of today's Serbia, Croatia, Slovenia (Scordisci, Taurisci, Karni) are associated with a funerary ritual which meant that swords, spears, and other parts of military equipment were deformed, bent, and partially destroyed and then placed in the graves of the deceased (Todorović 1968). It is assumed that those were graves in which members of the warrior elite were buried and that weapons in the form of grave goods could testify to their prominent position in the community (Dizdar, Šoštarić and Jelinčić 2003, Dizdar and Radman-Livaja 2004, Istenič 2013, Tonc, Radman-Livaja and Dizdar 2013, Dizdar and Potrebica 2014, Dizdar and Radman-Livaja 2015).

Is placing of weapons in graves a funerary custom of the Romans or not?

Grave inventory in the form of weapons is generally accepted in professional literature as a Germanic custom (Bülów von 2013, 154). The cremation of a deceased with his weapons by Germanic tribes was also mentioned by Tacitus (Tacitus I, 27). However, we should not forget the fact that laying weapons in graves was not typical of all Germanic tribes. For example, the complete absence of weapons and warrior equipment in the graves of deceased male individuals stands out as a trait of East Gothic funerary customs (Милинковић 1998, 55). Germanic funerary customs of placing weapons may also have influenced a number of burial contexts of the Roman period, as many members of the Germanic tribes also served in the Roman army as auxiliaries or federates (*foederati*).

On the other hand, the appearance of weapons in grave units is usually considered a funerary practice that is not typical of the Romans. Although it was not uncommon for a Roman soldier to be buried with weapons and military equipment, these were sporadic examples. The fact that there are finds of weapons placed in graves during the Roman period should in itself serve as a reason for a careful interpretation of the “users” of weapons, i.e., the individuals found with them (Bishop and Coulston 1993, 33).

The fact that there have been few finds of legionnaire weapons in graves can be partly explained by numerous laws of the Roman state, which implied severe penalties for losing weapons (Phang 2008, 83). A soldier was personally responsible even when it came to repairing his equipment (Nicolay 2007, 166–167). It is known that Roman soldiers, after serving their military service, decommissioned or returned their weapons to the Roman state (MacMullen 1960, 23). Certain finds of early imperial helmets, on which several different inscriptions have been noted, which mentioning different names of legionnaires and units, indicate that the weapons had indeed been inherited and handed over to other recruits. Sev-

eral different inscriptions were registered on the neck-shield of an early imperial helmet from the river Sava near the village of Rugvica in Croatia (Radman-Livaja and Dizdar 2010, 49), and one specimen taken from the river Thames in Great Britain (Olson 2013, 12, Fig. 2). The inscriptions on these helmets show that the equipment could have been inherited even among soldiers of different units, although a much more common case was inheritance within the same unit (Vujović 1998, 11).

However, it would seem that decommissioning weapons and returning them to the Roman state hadn't been always respected, although there were finds of Roman *gladius*, *cingulum*, *pilum*, and *pugio* in some graves, sometimes outside the Empire, even in southern Scandinavia, which indicates that their owners may have belonged to different ethnic groups (Grane 2008, 70, Fig. 4, Jensen 2013, 177–182). Gladius finds were also discovered in graves of cremated soldiers from the end of the old era – the beginning of the new era, at the site of Tribanjska Draga (Radman-Livaja 2010, 257), Sveta Trojica near Starigrad Paklenica (Tonc, Radman-Livaja and Dizdar 2013, Fig. 2, 4), Ilok in Croatia (Dizdar and Radman-Livaja 2012, 219, Fig. 9), as well as at the sites of Idrija near Bača, Bobovk near Kranj, Smolenja Vas in Slovenia (Istenič 2013, 23–35, Fig. 4, 5, 7, 8, 9)³. Parts of the legionary body armour – laminated armour (*lorica segmentata*) were recorded in a grave of a cremated individual from the 1st – beginning of the 2nd century at the necropolis of Mala Gorica – 2 near Lederata (Цуњак and Јовановић 2014, 41, 48) (List 5). The top of a pilum was found in grave 11 at the site of Reka near Cerkno in Slovenia (Istenič 2013, 25, Fig. 3/1), and one specimen comes from the site of Požarevac – Bolnica (Piletić 1971, 26, T. IV/17, Vujović 1998, 58, T XVIII/1) (List 57).

Having completed his military service and after returning to the civilian life, a veteran was still able to keep certain parts of his weapons. Such objects would lose their previous war-related and gain a certain “social” role – as symbols of wealth, status, veteran identity, the Roman way of life, but also a kind of personal memorabilia that could evoke various memories from the war days, etc. (Nicolay 2007, 173–174, 177–189, Aarts and Heeren 2017, 144–146). A soldier could also keep a military belt, a symbol of military service that represented his personal property and remained in his possession (Vujović 1998, 162). A soldier's personal property could also contain weapons that he obtained by looting and which he could consider his war trophies⁴. One could only guess what the

³ It is assumed that these graves belong to warriors from Celtic tribes (Taurisci, Carni – territory of Slovenia) who served in the Roman army, retaining their indigenous funerary customs, such as bending swords, but now those of Roman origin – gladius (Dizdar and Radman-Livaja 2012, 210, Istenič 2013).

⁴ See papers: Rost and Wilbers-Rost 2013, Rost and Wilbers-Rost 2017 about the importance of archaeological research in locating battlefield locations and on what happened to the dead Roman soldiers after the Battle of the Teutoburg Forest in the year 9 AD.

further fate of the retained parts of weapons was. A soldier could sell them (Pernet 2010, 34), bequeath them to his descendants, preserve them as souvenirs, give them as a ritual gift to deities in numerous sanctuaries (Nicolay 2007, 180, 182, Fig. 5.9, 5.10, Aarts and Heeren 2017, 144), and the possibility that he could have been buried with such objects upon his own request should not be ruled out. Even if the placing of weapons in graves is accepted as a funerary custom that was not typical of the Romans, the fact that there are such graves on the territory of the Roman Empire cannot be denied.

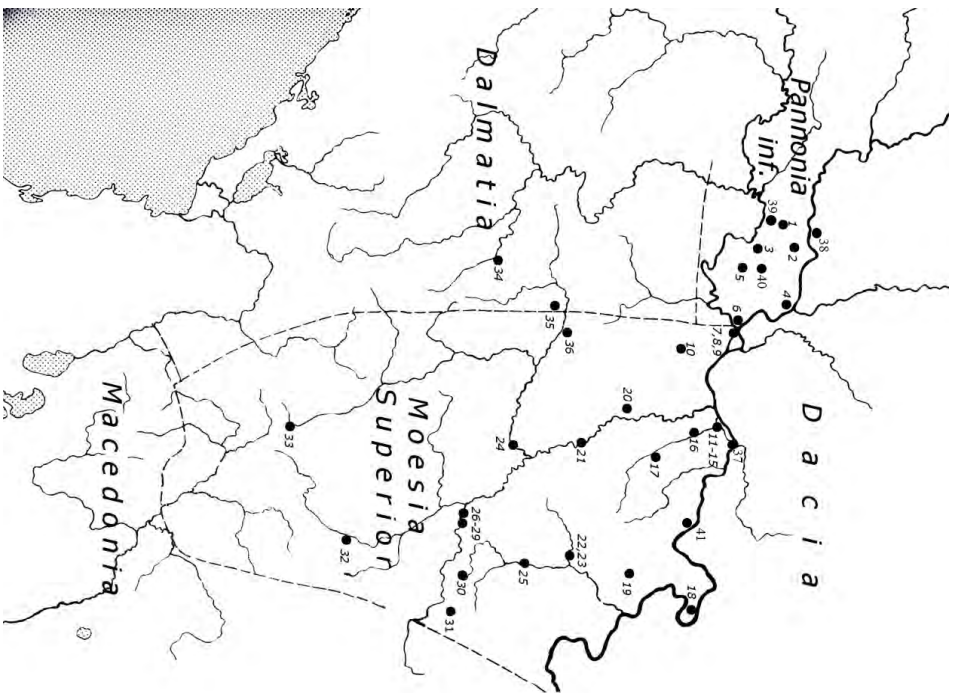
Finds of weapons in funerary contexts on the territory of Serbia during the Roman period

Previous research on Roman necropolises in the area of today's Serbia has brought to light a number of examples of grave weapons. They have been registered in the province of Lower Pannonia, Dalmatia, and Upper Moesia, whose areas were a part of today's territory of Serbia (Map 1). These are graves dating from the period from the 1st up to the middle of the 5th century, so we can say that the placement of weapons in graves of the deceased in this territory was practiced during the entire period of Roman domination. Out of a total of 94 processed grave units, 37 belong to graves of cremated individuals, 31 were inhumed, while, unfortunately, for 26 grave units, there are no more precise data (Graph 1).

Grave weapons were found in various grave forms, so there were burials in ceramic urns (Gardoš, Vranj near Hrtkovci, Čačak), graves in the shape of a well (*Sirmium*, *Singidunum*, *Viminacium*), high-rise graves (Guberevac-Gomilice, *Viminacium* (Više Grobalja, Pećine), Ljubavica, kod Bresta), tumuli (Magura, Šarkamen), brick or stone grave structures (*Viminacium* – Pećine, *Timacum Minu* – Ravna, *Mediana* – Railway Station Čele Kula, *Horreum Margi*, Pirivoj), tombs (*Felix Romuliana*, Gomolava, Erdevik "Banja Kulina"), stone sarcophagi (Niška Banja), presumed wooden coffins (Beška, *Singidunum*), while a number of the deceased was freely buried in a grave (*Viminacium* – Pećine, Gomolava, Beška, Sviloš, Jagodin Mala, *Pontes* – Trajan's Bridge, *Timacum Minus* – Ravna, Vranj near Hrtkovci, *Singidunum*) (Map 1).⁵

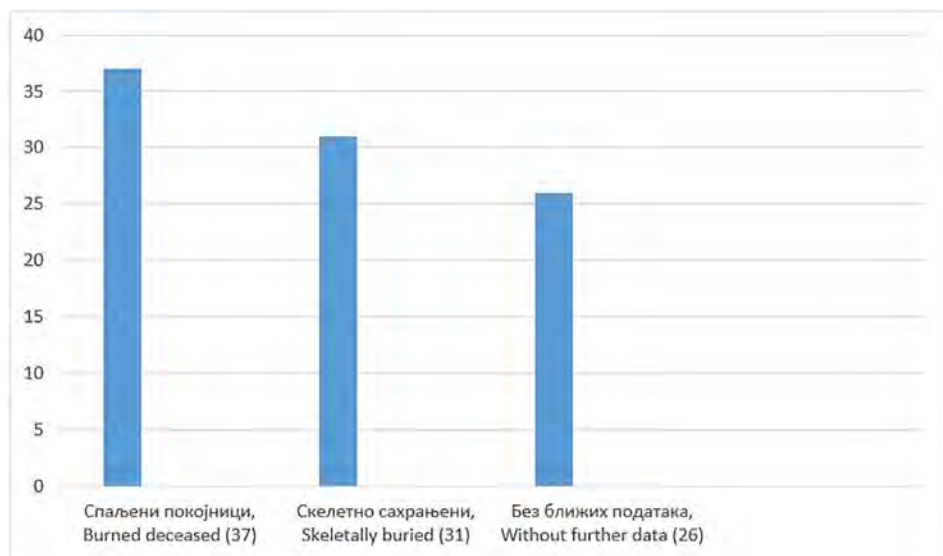
The analysis of grave weapons, which was conducted in this paper, clearly shows that there is a significantly higher prevalence of offensive weapons (100)

⁵ It is difficult to say anything about the tombstones of these graves. Namely, for now, we do not know whether the graves in which the finds of weapons and military equipment were found, have been separated in any way from other graves at the necropolises, from which they do not differ in any significant way. For example, the high-rise graves of Mala Kopašnica-Sase, in which weapons were found, do not differ in quantity and type of grave inventory from other graves of this type.

Map 1. Findings of weapons and military equipment in funeral contexts in Roman provinces on the territory of Serbia from the 1st up to the middle of the 5th century: 1. Erdelvik; 2. Svilož; 3. *Sirmium*; 4. Beška; 5. Урани; 6. Земун (Gardoš); 7. The Republic Square (graves in the shape of a well); 8. Мајке Јевросиме Street; 9. West *suburbia* of the Belgrade fortress; 10. Guberevac–Gomilice; 11. Više Grobalja; 12. Реџине; 13. Код Кораба; 14. Код Врста; 15. Привој; 16. Роѓатевас–Вољница; 17. Каменово; 18. *Romles–Trajan’s Bridge*; 19. *Šarkamen*; 20. Адровас; 21. *Норгетт Марги*; 22. *Felix Romiliana*; 23. Магуча; 24. *Џитук*; 25. *Тимасит Минус*; 26. Јагодин-Мала; 27. Виник; 28. *Mediana* – Railway Station *Џеле Кула*; 29. Нишка Вапца; 30. Глама; 31. Љубавица; 32. Грапада; 33. Заскок near Урошевас; 34. Радоиња; 35. Ртирац; 36. Џаџак; 37. Мала Горца 2 (*Lederata*); 38. Кува near Вегеџ; 39. Кузмин; 40. Сакле, village of Деџ–Реџинци; 41. Monastery (Iron Gates / *Ђетдар Горге*)

Карта 1. Напази оружја и војне опреме у погребним контекстима у римским провинцијама на територији Србије од 1. до половине 5. века: 1. Ердлвик; 2. Свилош; 3. Сирмијум; 4. Бешка; 5. Вран; 6. Земун (Гардош); 7. Трт Републике (гробови у облику бунара); 8. Ул. Мајке Јевросиме 36; 9. Западно подграђе Београдске тврђаве; 10. Губеревац–Гомилце; 11. Више пробаља; 12. Пећине; 13. Код Кораба; 14. Код Бреста; 15. Привој; 16. Пожаревац–Бољница; 17. Каменово; 18. Понтес–Трајанов мост; 19. Шаркамен; 20. Адровас; 21. Хорсум Марги; 22. Феликс Ромулијана; 23. Магуча; 24. Читлук; 25. Тимакум Минус; 26. Јагодин-Мала; 27. Виник; 28. Медијана – станица Пеле-кула; 29. Нишка Бања; 30. Глама; 31. Љубавица; 32. Грамађа; 33. Заскок код Урошевца; 34. Радоиња; 35. Прилипац; 36. Чајак; 37. Мала Горца 2 (Ледерата); 38. „Кува“ код Бегеча; 39. Кузмин; 40. Сакле, село Деџ – Пећинци; 41. Манастир (Ђетдарска клисура)

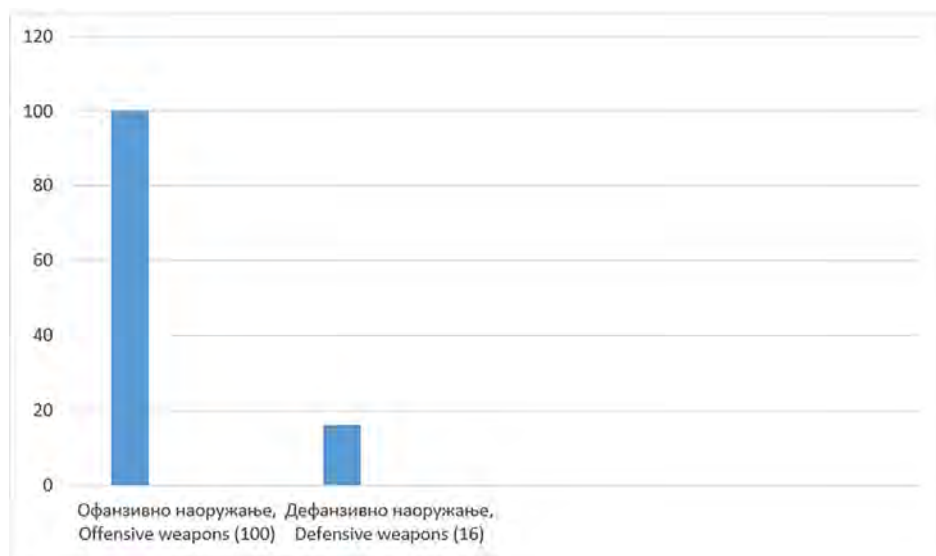
Graph 1. The ratio of the number of burned and skeletally buried individuals in whose graves findings of weapons and military equipment, from the 1st up to the middle of the 5th century in Roman provinces on the territory of Serbia

Графикон 1. Однос броја спаљених и скелетно сахрањених покојника у чијим гробовима су пронађени налази наоружања и војне опреме, од 1. до половине 5. века у римским провинцијама на територији Србије

compared to defensive weapons (16) (Graph 2)⁶. Of the offensive weapons, the following finds have been found in grave units so far: spears, arrows, knives, and daggers (they do not always have to be identified as finds of weapons), swords, axes, one ceramic slingshot projectile, as well as two reflex bow bone sheaths. The finds of defensive weapons include shield parts, armour, and helmets. Spears and arrows are the most common weapons in graves (Graph 3). In terms of grave goods in the form of a quiver, a ceramic slingshot projectile, and a *pilum*, only one example of each has been found (Graph 3).

When it comes to the finds of spears and arrows, it should be born in mind that they were often used by hunters. Thus, grave finds of spears and arrows may represent potential hunting equipment, as indicated by some foreign researchers (Márton 2002, 134). However, as it is difficult to establish the difference between hunting and military spears and arrows, it is almost impossible to

⁶ It should be noted that the given ratios in Graphs 2 and 3 are made on the basis of the current state of research and available literature. Given that we still do not have the final number of such grave units, it is logical to expect that, during future archaeological research, there will certainly be more of them and that the stated ratio of offensive and defensive weapons will change accordingly.

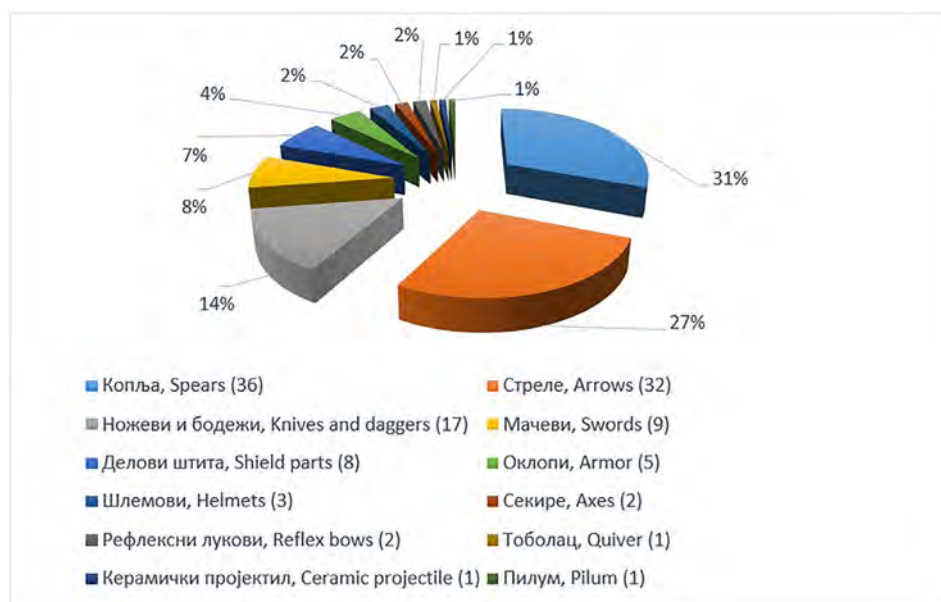
Graph 2. The ratio of offensive and defensive weapons found in grave contexts from the 1st up to the middle of the 5th century, in the area of Roman provinces on the territory of Serbia

Графикон 2. Однос офанзивног и дефанзивног наоружања пронађених у гробним контекстима од 1. до половине 5. века, на подручју римских провинција на територији Србије

determine the graves on this basis. The problem of “warrior” or “military” graves is complicated by the graves of women and children, in which there were also finds of weapons and military equipment. One such example comes from the territory of Serbia. It is an accidental find of a stone sarcophagus in Niška Banja in 1936, in which a gold earring, a grey-baked jug, and a spear were stored next to a child’s skeleton. The grave is dated into the first half of the 4th century (Јовановић 1994, 123) (List 71). Children’s graves with weapons have been registered in areas of other provinces, but also in the area of *Germania Magna*, which did not belong to the territory of the Roman Empire. Children’s graves from the early imperial period were found in this area with weapons of small dimensions, which indicates that they were made with a special purpose (Martin-Kilcher 2000, 74)⁷.

Graves that are being considered in this paper can be divided into several chronological frameworks, although their frequency is not the same in the period from the 1st up to the middle of the 5th century. They were most likely the result of

⁷ Finds of weapons in the graves of children are also known from later periods. A leaf-shaped arrow with a barrel was found in the children’s grave no. 4 at the Slav necropolis at the site of No. 99 Duga Ulica in Vinkovci (Sekelj Ivančan and Tkalčec 2006, 162, Pl. 8/2).

Graph 3. The ratio of the number of weapons found in grave contexts from the 1st up to the middle of the 5th century in Roman provinces on the territory of Serbia

Графикон 3. Однос броја пронађеног наоружања у гробним контекстима од 1. до половине 5. века у римским провинцијама на територији Србије

several cultural, social, and ethnic influences under which they came into being. The lowest number of graves belongs to the 1st century (List 1–4). They can be seen as a trace of indigenous populations⁸, most likely members of Celtic tribes who retained their old burial customs – bending grave weapons. Among those were graves in the shape of a well (*Sirmium*, *Singidunum*, *Viminacium*) (List 2, 4, 24–26), which were also defined as Celtic. In this regard, we should not forget that the province of Upper Moesia, covering most of today’s Serbia, is especially important, given that the active participation of the indigenous population was confirmed during the beginning of the 1st century. Research in the field of epigraphy and onomastics shows that the main source of recruitment of the Upper Moesian legions *IV Flavia* and *VII Claudia*, during the 2nd century however, were the members of native tribes of the province of Upper Moesia, as much as 72% (Ферјанчић 2008, 80). The question remains, however, did the autochthonous population, and to what extent, retain their traditional funerary customs, during Roman domination, including the placing of weapons as grave goods.

⁸ Some foreign researchers see a number of grave finds from other provinces as a potential trace of the indigenous population in the service of the regular Roman army, i.e., auxiliary soldiers (Mráv 2013, Márton 2002, Bishop and Coulston 1993, 33).

The next group includes high-rise graves (Mala Kopašnica-Sase) of cremated individuals (List 5–23), dated into the period between the 2nd and the 3rd century. They are often characterized by the presence of only one piece of weapon, most often a spear or an arrow, with several weapons registered in a small number of cases (List 10, 16, 17). Due to the fragmentation or poor preservation of anthropological remains in graves of this type, it is often impossible to determine the sex of the buried individual. Therefore, for a large number of high-rise graves in which weapons were found, it is only assumed that they belonged to male individuals. Also, the origin of this grave type has been the subject of scientific debate for a long time in archaeology, but still without a final solution (Cvjetičanin 2016).

The largest group of graves processed in this paper are those from the period of the 3rd – 4th century, with the provision that some grave units can be dated into the middle of the 5th century (List 30–50, 53–56, 60, 62–67, 71, 76). Unfortunately, for a large number of graves of this group, even basic data are unavailable because they were found by chance, so it is very difficult to provide more detailed analyses. However, some basic characteristics can be seen. Those were inhumed deceased individuals, with various forms of weapons and military equipment placed: swords, spears, arrows, parts of belts, shields, reflex bows, etc. For a certain number of deceased people in this group, it is possible to assume Germanic origin, which has been suggested in earlier literature.

At the site of Vranj near Hrtkovac, a grave of an inhumed man with traces of deformation on the skull was discovered, placed with parts of a sheath of a reflex bow and one biconical vessel (Dautova-Ruševljan 1998, 97) (List 34). According to the author V. Dautova-Ruševljan, this grave belonged to a warrior of Germanic origin from the end of the 4th and the beginning of the 5th century. This assumption is confirmed by the biconical vessel found in this tomb, decorated with geometric motifs, in polishing technique, which has its analogies in ceramic vessels found in the Czech Republic and Germany determined as a Germanic product (Dautova-Ruševljan 1998, 97).

Graves 27, 97, 123 at the necropolis Slog (*Timacum Minus*) near Ravna (List 35–37), from the end of the 4th and the beginning of 5th century, are presumed to belong to soldiers who served in auxiliary units of the Roman army, better known as *Timacenses auxiliarii*, recruited among the Eastern Goths or Alans (Petković and Miladinović-Radmilović 2014, 111–112). An inhumed individual in grave no. 7, not far from the ramparts of Pontes and Trajan's Bridge (List 49), may also have belonged to Germanic soldiers, since belt buckles of the Aquileian type were found near him, which were often used by Germanic soldiers or mercenaries in the service of federates (*foederati*) (Vujović 1998, 175).

Graves 2/2006 and 3/2005 on the IV necropolis in *Singidunum*, from the end of the 4th up to the middle of the 5th century (List 55, 56), undoubtedly belong to the group of Germanic warriors from the time of the Migration Period, formed within the Hun domination. They are characterized by weapons of oriental origin, such as swords of the “Asian” type with an iron protector, “nomadic” arrows. The Germanic origin of the warriors is also indicated by the deliberate breaking of weapons in that case, sword, spear, reflex bow sheath, while the fibula found in this grave is typical for Germanic populations in the Danube region (Ivanišević and Kazanski 2007).

Grave no. 50 of a cremated soldier from the end of the 3rd – the beginning of the 4th century found in Čačak seems to be interesting (List 30). A. Jovanović considered that the funerary feature of this grave, namely cremation and the presence of the recipient and weapons, resembled Germanic or Burgundian graves with similar characteristics (Јовановић 1994, 121).

Further in the paper, unique examples of grave weapons from the territory of Serbia will be listed, which provide new perspectives on the issue of interpretation of this funerary custom. Namely, in the Late Antique grave of an inhumed individual from the end of the 3rd – the beginning of the 4th century, not far from the ramparts of *Felix Romuliana*, among numerous finds of weapons, a bent *spata* was discovered (Živić 2007, IIb/5a) (List 51). As mentioned earlier, deliberate destruction and bending of weapons was typical of Celtic and Germanic funerary rites. It is difficult to say whether the influence of the Germanic funerary practice should be sought in the case of the bent *spata* from the Late Antique grave on *Felix Romuliana*, although such an assumption should not be rejected.

As a special grave unit from the territory of Serbia, a consecrated monument 2 stands out – a tumulus 2 from Magura, not far from *Felix Romuliana*, the place where emperor Galerius and his mother Romula ascended to godhood (Срејовић and Васић 1994, 15). Research has confirmed the remains of a monumental royal pyre (*rogus*) where the body was cremated, or more likely a wax figure (*efigie*) of Emperor Galerius, whose remains were placed in the nearby mausoleum 2 (Vujić 2017, 242). Among the numerous luxury items in Galerius tumulus, weapons were also found, which gives this imperial funerary context exceptional significance⁹.

The group of found weapons consists of: a spear, parts of a chainmail (*lorica hamata*), belt buckles and one fragment of a helmet paragnatide of the Intercisa or Berkasovo type (Vujić 2017, 244, Fig. 10–16) (List 32). Bearing in mind the significance of these finds, the question arises if the found military

⁹ See papers: Sreјović 1993, 47–48; Живић 2003, 72, cat. 262, 263, Vujić 2017.

equipment perhaps belonged to emperor Galerius himself. No matter how tempting and logical it may seem, this question, unfortunately, still remains without a final answer. It must be borne in mind that tumulus 2 on Magura was looted and devastated during the Late Antique period. The chainmail armour found in Galerius' tumulus is one of the most reliable forms of this type of weapon, and was shown on coins from the period of the tetrarchy (Galerius, Constantine II and Licinius), which indicate that it could have been used for imperial public appearances (Vujović 2017, 247)¹⁰.

The problem of interpretation of this imperial funerary context is complicated by the fact that the exact place of Galerius' death in 311 has not been definitively determined. If the terrible death of that emperor really happened in *Serdica* (today's Sofia), then it is difficult to assume that the remains could have been quickly transported to *Felix Romuliana*, about 240 km away. It is more logical to assume that the emperor's wax figure was burned on tumulus 2 on Magura in a grandiose apotheosis, the last of its kind in Roman history. The wax figure which was publicly mourned and declared dead in Roman funerary customs (Cass. Dio, Hist. LXXV, 4; Herodian, 4.2.6–11) could have been dressed in Roman military equipment in that case, symbolizing Galerius as an emperor – warrior, who rose from his humble pastoral origin (*Armentarius*) to the imperial throne and became one of the most famous emperors of the Roman world (Vujović 2017, 248). The appearance of weapons in Galerius' imperial tumulus opens new questions in the field of considering grave finds of weapons, as a funerary practice that was not typical of the Romans.

The find of a shield that covered the body of the deceased over the head, torso and down to the knees, found in grave 2427 at the *Viminacium* necropolis Pećine is also worth mentioning. Only the metal parts of the band fittings of the shield which was the only object placed in that grave have survived. The grave is not chronologically determined, and the funerary custom itself, i.e., the way in which the deceased was buried, currently has no known analogy on the territory of the Roman Empire and is a unique example. It is interesting to mention that no shield umbo was found in the grave (Mrđić and Raičković 2013, 118, 121, Fig. 3) (List 51).

Conclusion

The analysis of previous finds of grave weapons on the territory of Serbia shows that this burial phenomenon has been recorded on numerous sites in Lower Pannonia, Dalmatia, and Upper Moesia. They appear almost equally in the graves

¹⁰ In the area of Upper Moesia, a part of a chainmail (*lorica hamata*) was also found in grave 240 at the necropolis of Guberevac-Gomilice, on Kosmaj. It is a grave of a cremated individual, dated into the period of emperor Hadrian (Глумац 2014, 92, Fig. 147) (List 6).

of cremated as well as inhumed deceased individuals. The analysed material in this paper shows that the presence of offensive weapons was significantly higher than that of defensive weapons.

The placement of weapons in graves of the deceased was practiced during the entire period of Roman domination in this area, from the 1st up to the middle of the 5th century. Their frequency was different over the centuries, and therefore, the grave units that are treated in this paper can be divided into several chronological frameworks. In the first place are the oldest chronologically determined graves from the 1st century, which could be defined as a potential trace of autochthonous populations, which kept their old burial customs during the Roman period. In this respect, it should not be forgotten that the indigenous populations of the Upper Moesia were the main source of recruitment for the legions *IV Flavia* and *VII Claudia* (as many as 72%), which were permanently stationed in that province. However, it should be noted that such a relatively high percentage of recruitment refers to the 2nd century, i.e., one century after the Roman conquest of the territory of the province of Upper Moesia.

A special group consists of high-rise graves (Mala Kopašnica-Sase) of cremated individuals from the period of the 2nd – 3rd century. However, for now, it is not possible to decide on their ethnic origin with certainty.

Several grave units from the area of today's Serbia stand out for their unusualness and pose new questions about the funerary customs during the Roman period. First, these are the finds of weapons in a Late Antique grave, from the end of the 3rd century – beginning of the 4th century, found not far from the ramparts of *Felix Romuliana*, among which a deliberately bent *spata* stands out. This is especially important, since deliberate destruction and bending of weapons was practiced by Celts and Germans. Tumulus 2 on Magura, not far from *Felix Romuliana*, where the apotheosis of emperor Galerius took place, stands out as a separate unit. The finds of weapons discovered in this imperial funerary context pose new questions in the field of considering grave finds of weapons as a funerary practice that was not typical of the Romans. The wax figure of emperor Galerius, which was burned at the imperial stake in a grandiose apotheosis on Magura, the last of its kind in Roman history, may have been dressed in Roman military equipment. The tumuli on Magura and Šarkamen erected near the birthplace of emperors Galerius and Maximinus Daia should be viewed in the context of the imperial funerary practice (Јовановић 2006, 147, 203).

Several of the deceased from the graves analysed in this paper most likely belong to warriors of Germanic descent. Among them are graves in Vranj near Hrtkovci, Čačak, *Pontes* near Trajan's Bridge, at the necropolis Slog near *Tima-*

cum Minus, as well as graves 3/2005 and 2/2006 at necropolis IV from the time of the Migration Period in *Singidunum*.

Numerous questions posed in this paper require obligatory linking between the research of prehistoric and Roman archaeology, joint treatment of many problems related to the period of the establishment of Roman rule – transitional period, but also analyses of grave units in territories inhabited by Germanic populations. We hope that future archaeological research will bring to light a significantly larger number of grave weapons from the Roman period, which will significantly complement our knowledge of this funerary phenomenon.

List of grave units with findings of weapons and military equipment from the 1st up to the middle of the 5th century in Roman provinces on the territory of Serbia

1. Zemun, Gardoš. Manner of burial / dating: cremated individual / 1st century. Finds of weapons and military equipment: shield boss, shield grip, sword, knife, razor, spur, horse bit, spear (Hoffiller 1912, 67–68, sl. 27; Ercegović 1961, 125–137; Срејовић 1965, 58; Vujović 1998, 46, T XII/1, T XIV/6).
2. *Sirmium* (eastern necropolis) – 12 graves in the shape of wells. Manner of burial / dating: ? / 1st century. Finds of weapons and military equipment: 6 spears, 3 swords, 5 arrows, 1 ax (Брукнер, Даутова-Рушевљан and Милошевић 1987, 13–24; Милошевић 2001, 159–163).
3. *Sirmium* (north-eastern necropolis). Manner of burial / dating: cremated individual / 1st century. Finds of weapons and military equipment: spear (Брукнер, Даутова-Рушевљан and Милошевић 1987, 18, кат. бр. 28, T. III/10).
4. *Singidunum* (The Republic Square) – grave in the shape of a well. Manner of burial / dating: ? / 1st century. Finds of weapons and military equipment: part of a scale armour (*lorica squamata*)? (Валтровић 1885, 73; Vujović 2013, 32–34).
5. Mala Gorica 2 near *Lederata*. Manner of burial / dating: cremated individual / end of the 1st century – beginning of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a laminated armour (*lorica segmentata*) (Цуњак and Јовановић 2014, 41, 48).
6. Guberevac – Gomilice. Manner of burial / dating: cremated individual / first half of 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a chain armour (*lorica hamata*) (Глумац 2014, 92, сл. 147).
7. *Viminacium* G1-1697. Manner of burial / dating: cremated individual / ? Finds of weapons and military equipment: spear (Mrđić and Raičković 2013, 120, fig. 14).
8. *Viminacium* G1-161. Manner of burial / dating: cremated individual / 2nd century. Finds of weapons and military equipment: spear (Mrđić and Raičković 2013, 120, fig. 10).
9. *Viminacium* G1-222. Manner of burial / dating: cremated individual / 2nd – first half of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: arrow (Зотовић and Јордовић 1990. 102–103, T. CLXXIV/1–3; Mrđić and Raičković 2013, 120, fig. 11).

10. *Viminacium* G1-579. Manner of burial / dating: cremated individual / ? Finds of weapons and military equipment: arrow, fragmented knife (Mrđić and Raičković 2013, 119, fig. 8).
11. *Viminacium* G1-20. Manner of burial / dating: cremated individual / ? Finds of weapons and military equipment: spear (Mrđić and Raičković 2013, 119, fig. 5).
12. *Viminacium* G1-461. Manner of burial / dating: cremated individual / 2nd century. Finds of weapons and military equipment: spear (Mrđić and Raičković 2013, 120, fig. 12).
13. *Viminacium* G1-531. Manner of burial / dating: cremated individual / ? Finds of weapons and military equipment: arrow (Mrđić and Raičković 2013, 120, fig. 13).
14. *Viminacium* G1-91. Manner of burial / dating: cremated individual / end of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: arrow (Golubović 2004, 71, 203, T. LXIII; Mrđić and Raičković 2013, 119, fig. 6).
15. *Viminacium* G1-329. Manner of burial / dating: cremated individual / ? Finds of weapons and military equipment: arrow (Mrđić and Raičković 2013, 119, fig. 7).
16. *Viminacium* G1-58. Manner of burial / dating: cremated individual / 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a scabbard, part of a sword, dagger, part of a belt (Зоговић and Јордовић 1990, 84, T. LXXXVI / 1–7; Mrđić and Raičković 2013, 119, fig. 9).
17. Ljubavica – grave no. 12. Manner of burial / dating: cremated individual / first half of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: arrow, knife (Пејић 1993, 25–26, T. 5).
18. *Viminacium* G1-32. Manner of burial / dating: cremated individual / middle of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Golubović 2004, 71, 159–160, T. XXX, XXXI).
19. *Viminacium* G1-99. Manner of burial / dating: cremated individual / middle of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Golubović 2004, 70, 210–211, T. LXXI, LXXII).
20. *Viminacium* G1-41. Manner of burial / dating: cremated individual / end of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Golubović 2004, 70, 167–168, T. XXXVIII, T. XXXIX, T. XL).
21. *Viminacium* G1-74. Manner of burial / dating: cremated individual / end of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Golubović 2004, 70, 191, T. CLII).
22. *Viminacium* G1-66. Manner of burial / dating: cremated individual / middle of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Golubović 2004, 70, 183–184, T. LV).
23. *Viminacium* G1-1570, G1-1622, G1-291, G1-716, G1-695, G1-622, G1-64, G1-490 (8 graves). Manner of burial / dating: cremated individuals / middle of the 2nd – middle of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: finds of military belt sets *VTERE FELIX* (Redžić 2008, 155–162).
24. *Viminacium* G1-70 – grave in the shape of a well. Manner of burial / dating: cremated individual / middle of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: spear (Golubović 2008, 20–21, 156, T.2).

25. *Viminacium* G1-263 – grave in the shape of a well. Manner of burial / dating: cremated individual / first decade of the 2nd century – middle of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: 2 trilobate arrows (Golubović 2008, 24–28, 159–160, T. 5, 6).
26. *Viminacium* G1-295 grave in the shape of a well. Manner of burial / dating: cremated individual / beginning of the 2nd century – last decade of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: arrow nock (Golubović 2008, 32–34, 165–166, T. 11, 12; Вујовић 2019–2020, 233–242).
27. *Viminacium* G 18 (pit 3) – part of a sacrificial surface. Manner of burial / dating: ? / from the beginning up to the end of 2nd century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt and horse harness (Golubović 2008, 60–65, 190, 192, T. 36, 38).
28. *Viminacium* pit 3, part of sacrificial surface 3. Manner of burial / dating: cremated individual / beginning of the 2nd – beginning of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: spear, shield boss, ceramic slingshot projectile (Golubović 2008, 71–77, T. 49/26, 54/25, 57/35).
29. Vranj near Hrtkovci. Manner of burial / dating: cremated individuals / middle or second half of the 2nd century. Finds of weapons and military equipment: shield boss (Dautova-Ruševljan 1986–1987, 103, T I, IV; Dautova-Ruševljan 1991, 43; Вујовић 1998, 46, T XIII/2).
30. Čačak, gate of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin – grave no. 50. Manner of burial / dating: cremated individual / second half of the 3rd – second half of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: spear, knife, ах (Дмитровић and Радичевић 2009, 14, кат. бр. 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87).
31. *Felix Romuliana*. Manner of burial / dating: cremated individual (very few remains) / end of the 3rd – beginning of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: bent sword (*spatha*), dagger, spear, shield boss, horse bit, ring for hanging a sword on a belt (Živić 2007, 277–307; Petković 2007, 251–257; Dimitrijević and Medović 2007, 315–323; Поп-Лазивић 2013, 70, сл. 21).
32. *Magura* – consecrative monument 2. Manner of burial / dating: cremated individual / beginning of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a chain armour (*lorica hamata*), dagger, spear, part of a helmet, parts of a belt (Срејовић and Васић 1994; Vasić 1997; Живић 2003, 262–265; Поповић 2010, 141–158; Вујовић 2017, 239–250).
33. Šarkamen – (burial mound) – grave no. 6. Manner of burial / dating: cremated individual / beginning of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: knife, spear (Tomović et al. 2005, 36–49, cat. no. 86–92).
34. Vranj near Hrtkovci. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 4th – beginning of the 5th century. Finds of weapons and military equipment: bone parts of a reflex bow (Dautova-Ruševljan 1998, 97–101).
35. *Timacum Minus* – grave no. 27. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 4th – beginning of 5th century. Finds of weapons and military equipment: arrow, parts of a belt (Petković et al. 2005, 29, 100, Pl. IV/G. 27; Petković and Miladinović-Radmilović 2014, 87–130; Миладиновић-Радмиливић, Букић and Вуловић 2016, 53–67).

36. *Timacum Minus* – grave no. 97. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 4th – beginning of 5th century. Finds of weapons and military equipment: spear, arrow (Petković et al. 2005, 41, 100, Pl. X/G. 97; Petković and Miladinović-Radmilović 2014, 87–130; Миладиновић-Радмиловић, Ђукић and Вуловић 2016, 53–67).
37. *Timacum Minus* – grave no. 123. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 4th – beginning of the 5th century. Finds of weapons and military equipment: arrow (Petković et al. 2005, 43, 100, Pl. X/G. 123; Petković and Miladinović-Radmilović 2014, 87–130; Миладиновић-Радмиловић, Ђукић and Вуловић 2016, 53–67).
38. *Horreum Margi*. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / ? Finds of weapons and military equipment: 2 spears (Piletić 1969, 20, 22, sl. 28; Пековић 2007, 83, сл. 61; Јовановић 1994, 123).
39. Gomolava – grave no. 4. Manner of burial / dating: Skeletally buried individual / 3rd–4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Dautova-Ruševljan and Brukner 1992, 168, T. 2).
40. Gomolava – grave no. 14. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 3rd–4th century. Finds of weapons and military equipment: arrow (Dautova-Ruševljan and Brukner 1992, 169, T. 5).
41. Gomolava – grave no. 33. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 3rd–4th century. Finds of weapons and military equipment: spear (Dautova-Ruševljan and Brukner 1992, 171, T. 10).
42. Sviloš – grave no. 41. Manner of burial / dating: skeletally buried individual/ middle of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt, knife (Dautova-Ruševljan 2003, 20, 117, T XVIII).
43. Beška – grave no. 5. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Manojlović-Marijanski 1987, 37, T. 10).
44. Beška – grave no. 15. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Manojlović-Marijanski 1987, 41, T. 16).
45. Beška – grave no. 19. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Manojlović-Marijanski 1987, 43, T. 18).
46. Beška – grave no. 47. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Manojlović-Marijanski 1987, 51, T. 31).
47. Čitluk – grave no. 126. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 4th century. Finds of weapons and military equipment: knife, part of a belt (Рашковић 2014, 208–209, T 5/1,2; Шпехар 2007, 282).
48. Zaskok near Uroševac. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 3rd– beginning of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt (Поповић 1994, 53, кат. бр. 247–249).

49. *Pontes* – Trajan's Bridge – grave no. 7. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 4th – beginning of the 5th century. Finds of weapons and military equipment: part of a belt set (Чернач-Ратковић 1994, 159–163; Vujović 1998, 174–175, Т ЛII/4; Поп-Лазич 2013, 70, сл. 22).
50. Jagodin mala – grave no. 19. Manner of burial / dating: skeletally buried individual/ second half of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: parts of a belt set (Дрча et al. 2014, 23–25, сл. 13, кат. бр. 74, 148, 186).
51. *Viminacium* G-2427. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / ? Finds of weapons and military equipment: shield fittings (Mrđić and Raičković 2013, 118, fig. 3).
52. *Viminacium* G-443. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / ? Finds of weapons and military equipment: spear (Korać and Golubović 2009, 365; Mrđić and Raičković 2013, 119, fig. 8).
53. *Viminacium* G-291. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / middle of the 3rd century. Finds of weapons and military equipment: knife (Golubović 2004, 71, 264, Т. СХХ).
54. *Viminacium* G-152. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / middle of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: arrow (Golubović, Mrđić and Scott Speal 2007, 55–63).
55. *Singidunum* – grave no. 3/2005. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 4th – beginning of the 5th century. Finds of weapons and military equipment: shield boss (Ivanišević and Kazanski 2007, 115, fig. 3).
56. *Singidunum* – grave no. 2/2006. Manner of burial / dating: Skeletally buried individual / 430s-440s (5th century). Finds of weapons and military equipment: Part of a belt set, knife, fragmented sword, shield boss, shield grip, fragmented spear, fragmented bone parts of a reflex bow, part of a quiver, 10 arrows (Ivanišević and Kazanski 2007, 116, fig. 4–10).
57. Požarevac – Bolnica. Manner of burial / dating: ? / 2nd – 3rd century. Finds of weapons and military equipment: sword, 2 spears, pilum, bent knife (Piletić 1971, 8–10. цреж бр. 14–20, 24; Vujović 1998, 58, Т XVIII/ 1).
58. Kamenovo – Međe gave no. 1. Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: bent arrow (Piletić 1971, 9–10, цреж бр. 21-30).
59. Kamenovo – Međe grave no. 2. Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: 2 spears, 3 knives (Piletić 1971, 9–10, цреж бр. 21-30).
60. Vinik near Niš. Manner of burial / dating: ? / 3rd–4th century ? Finds of weapons and military equipment: helmet (Nenadović 1961, 167–168; Vujović 1998, 18, Т II/4).
61. *Singidunum* (No. 36 of Majke Jevrosime Street). Manner of burial / dating: Skeletally buried individual / ? Finds of weapons and military equipment: part of a belt, horse bit (Pop-Lazić 2000, Т. XXX; Pop-Lazić 2002, 28, sl. 22/10, 13, 23/13, 18).
62. *Sirmium* – grave no. 36. Manner of burial / dating: ? / first half of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: spear, part of a belt (Јовановић 1994, 123).
63. *Sirmium* – grave no. 38. Manner of burial / dating: ? / first half of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: spear, part of a belt (Јовановић 1994, 123).

64. Prilipac. Manner of burial / dating: skeletally buried individual/ second half of the 4th century ? Finds of weapons and military equipment: spear (Јовановић 1994, 122).
65. *Mediana*, Railway Station Ćele Kula. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / first half of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: spear (Јасановић 1981, 97–98; Јовановић 1994, 122).
66. Ruma “Borkovac”. Manner of burial / dating: ? / 3rd–4th century. Finds of weapons and military equipment: “findings of weapons” only mentioned in the literature, without precise data (Јовановић 1994, 123).
67. Radoinja “Bjelin” – grave 3/54. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / end of the 3rd–beginning of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: arrow (Јовановић 1994, 122).
68. Adrovac near Rača. Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: arrow (Јовановић 1994, 122).
69. Erdevik. Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: spear (Јовановић 1994, 123).
70. Gramađa. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / ? Finds of weapons and military equipment: spear (Јовановић 1994, 122).
71. Niška Banja. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / first half of the 4th century. Finds of weapons and military equipment: spear (Јовановић 1994, 123).
72. Glama near Bela Palanka (*Remesiana*). Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: spear (Јовановић 1994, 123).
73. “Kuva” near Begeč. Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: sword, shield boss (Dautova-Ruševljan 1972–1973, 144, T IV/1).
74. Kuzmin. Manner of burial / dating: skeletally buried individual / ? Finds of weapons and military equipment: “findings of weapons” only mentioned in the literature, without precise data (Славнић 1952, 60).
75. Sakule, village of Deč, Municipality of Pećinci. Manner of burial / dating: ? / ? Finds of weapons and military equipment: parts of an armour (without precise data) (Popović 1967, 174).
76. Monastery (Đerdap Gorge / Iron Gates). Manner of burial / dating: skeletally buried individual / 4th century. Finds of weapons and military equipment: helmet application with a Chi-Ro motive (Vujović 2012, 29–43, fig. 1/1, Pl. I/13).

ANCIENT SOURCES

Cassius Dio – Roman History, Volume IX, Books 71-80. Loeb Classical Library 177. E. Cary (tr.), Cambridge-London, 2001.

Herodian – Herodian of Antioch’s History of the Roman Empire. E. C. Echols (tr.), Berkeley and Los Angeles, 1961.

Tacitus Cornelius – Germania, University of California Libraries, 1890.

Vegetius – Epitome Rei Militaris. Reeve M. D. (tr.), Oxford University Press, 2004.

REFERENCES

- Aarts, J. and Heeren, S.** 2017. Buried Batavians: Mortuary rituals of a rural frontier community, in *Death as a Process: Studies in Funerary Archaeology* Vol. 12. eds. J. Pearce and J. Weekes. 123-154. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- Бабих, С.** 2004. *Поглаварство и полис*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- Венас, А. and Čović, В.** 1957. *Glasinac II - Željezno doba*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Bishop, M. C. and Coulston, J. C. N.** 1993. *Roman Military Equipment from Punic Wars to the fall of Rome*. London: Oxbow Books.
- Брукнер, О. Даутова-Рушевљан, В. and Милошевић, П.** 1987. *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*. Нови Сад: Матица српска.
- Bülow von, G.** 2013. Romuliana-Gamzigrad in der provinz Dacia Ripensis – ein neu entdecktes waffengrab, in *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 151–155. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Свјетићанин, Т.** 2016. Grobovi tipa Mala Kopašnica – Sase: narativ o kontinuitetu. Етноантрополошки проблеми, н. с. год. 11 св. 3: 711–730.
- Czarnecka, K.** 2013. Warriors in this World and the Afterlife Przeworsk Culture Graves Containing Weapons, in *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 163–175. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Цуњак, М. and Јовановић, А.** 2014. *Ледерата у светлу резултата досадашњих истраживања*. Велико Градиште-Рам: Народна библиотека „Вук Караџић”.
- Чернач-Ратковић, С.** 1994. Оков појасне копче Аквилеја типа из кастела Понтес. Гласник Српског археолошког друштва 11: 159–163.
- Dautova-Ruševljan, V.** 1972–1973. Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta „Kuva” kod Begeča. Rad vojvođanskih muzeja 21-22: 141–152.
- Dautova-Ruševljan, V.** 1986–1987. Grobni nalazi sa Vranja i Gomolave. Rad vojvođanskih muzeja 30: 103–112.
- Dautova-Ruševljan, V.** 1991. Sondažno-zaštitna iskopavanja na lokalitetu Vranj kod Hrtkovaca u Sremu (1980–1989). Rad vojvođanskih muzeja 33: 41–62.
- Dautova-Ruševljan, V. and Brukner, O.** 1992. *Gomolava: rimski period*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Dautova-Ruševljan, V.** 1998. Kasnoantički grob sa lokaliteta Vranj u Hrtkovcima. Rad vojvođanskih muzeja 40: 97–101.
- Dautova-Ruševljan, V.** 2003. *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*. Novi Sad: Matica srpska, Muzej Vojvodine.
- Dimitrijević, V. and Medović, A.** 2007. Animal and Plant Remains in a Tomb in test-pit 1/05, outside the Fortified Imperial Palace Felix Romuliana. Старинар LVII: 315–323.

- Dizdar, M. Šoštarić, J. and Jelinčić, K.** 2003. Ranorimski grob iz Iloka kao prilog poznavanju romanizacije zapadnog Srijema. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 20: 57–77.
- Dizdar, M. and Radman-Livaja, I.** 2004. Nalaz naoružanja iz Vrtne ulice u Vinkovcima kao prilog poznavanju rane romanizacije istočne Slavonije. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 21: 37–53.
- Dizdar, M. and Potrebica, H.** 2014. Late La Tène Warrior Grave from Mali Bilač (Požega Valley, Croatia). *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 30: 355–376.
- Dizdar, M. and Radman-Livaja, I.** 2015. Continuity of the Late La Tène warrior elite in the Early Roman Period in south-eastern Pannonia, in *Waffen–Gewalt–Krieg* Hrsg. S. Wefers, M. Karwowski, J. Fries-Knoblach, P. Trebsche, P. C. Ramsel. *Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des Institut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego–Rzeszow* 19.–22. September 2012, Langenweißbach, BUFGM, 79: 209–227.
- Дмитровић, К. and Радичевић, Д.** 2009. *Касноантичка некропола у Чачку*. Чачак: Народни музеј Чачак.
- Дрча, С. et al.** 2014. *Јагодин мала касноантичка некропола*. Ниш: Народни музеј Ниш.
- Ерcegović, S.** 1961. Keltski konjanički grob s Gardoša u Zemunu. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2: 125–137.
- Ферјанчић, С.** 2008. Регрутација горњомезијских легија IV Flavia и VII Claudia. *Зборник Народног музеја у Чачку XXXVIII*: 63–82.
- Филиповић, В.** 2009. Мамузе из млађег гвозденог доба у Србији. *Гласник Српског археолошког друштва* 25: 163–188.
- Глумац, М.** 2014. Римска некропола Губеревац-Гомилице на Космају: социјална структура становништва од I до III века н. е. Докторска дисертација. Универзитет у Београду.
- Golubović, S.** 2004. Sahrnjivanje u Viminacijumu od I do IV veka. *Doktorska disertacija*. Univerzitet u Beogradu.
- Golubović, S. Mrdić, N. and Scott Speal C.** 2007. Killed by the arrow: grave No. 152 from Viminacium, in *Waffen in Aktion, Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference*, eds. A. W. Busch and Hans-Joachim S. 55-63. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Golubović, S.** 2008. *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma*. Beograd: Arheološki institut.
- Grane, T.** 2008. South Scandinavian foederati and auxiliarii? *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16: 69–80.
- Гроздић, Б. Кузмановић, С. and Николић, Б.** 2011. Војна етика у систему наука и њен однос према наукама о одбрани, у *Војно дело, општевојни научно-теоријски часопис* (лето 2011), ур. Д. Марковић. 237–250. Београд: Министарство одбране Републике Србије.
- Hoffiller, V.** 1912. Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*. Vol. 12: 16–123.

- Ivanišević, V. and Kazanski, M.** 2007. Nouvelle Necropole des Grandes Migrations de Singidunum. *Старинар* LVII: 113–135.
- Istenič, J.** 2013. Early Roman Graves with Weapons in Slovenia: An Overview, in *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 23–35. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Jacanović, D.** 1981. Medijana, žel. stanica Čele Kula – kasnoantička nekropola. *Arheološki pregled* 22: 97–98.
- Jensen, P. X.** 2013. Imitation and Transformation – Roman Militaria in South Scandinavian Grave Finds, in *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 177–183. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Јовановић, А.** 1994. О проблему касноантичких гробова с оружјем на тлу Србије. *Зборник Народног музеја* 15-1: 119–132.
- Јовановић, А.** 2006. *Тло Србије – завичај римских царева*. Београд: Принцип-Бонарт прес.
- Kagan, D. and Viggiano, G. F.** 2013. *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*. New Jersey and Oxford: Princeton University Press.
- Карије, Ж. М.** 2006. Војник, у Ликови Старог Рима, ур. А. Ђардина (превели: Мила Самарџић, Јасна Видић и Јелена Косовац). 119–163. Београд: Клио.
- Korać, M. and Golubović, S.** 2009. *Viminacium 2. Više Grobalja. 281–530 (kremacija), 268–550 (inhumacija)*. Beograd: Arheološki institut.
- Lloyd, M.** 2014. *The Archaeology of Greek Warriors and Warfare from the Eleventh to Early Seventh Century B. C. E.* University of Oxford: Merton College.
- Manojlović-Marijanski, M.** 1987. *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Martin-Kilcher, S.** 2000. Mors immatura in the Roman world—a mirror of society and tradition, in *Burial, Society and Context in the Roman World*, eds. J. Pearce, M. Millett and M. Struck. 63–77. Oxford: Oxbow Books.
- Márton, A.** 2002. Roman burial with a weapon from the Besci road cemetery (Aquincum-Budapest), in *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, ed. F. István. 117–152. Budapest: Nemzeti Museum.
- Mattingly, J.** 2011. *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- MacMullen, R.** 1960. Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire. *American Journal of Archaeology* 64.1: 23–40.
- Миладиновић-Радмиловић, Н. Ђукић, К. and Вуловић, Д.** 2016. Трагови насилних повреда у пределу главе и врата на примеру скелетних остатака из историјских периода у Србији. *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност* 43: 53–67.

- Милинковић, М.** 1998. Германска племена на Балкану: археолошки налази из времена сеобе народа, Докторска дисертација. Универзитет у Београду.
- Милошевић, П.** 2001. *Археологија и историја Сирмијума*. Нови Сад: Матица српска.
- Morris, I.** 1992. *Death – Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge: University Press.
- Mráv, Z.** 2013. Graves of Auxiliary Soldiers and Veterans from the First Century AD in the Northern Part of Pannonia, in Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference, Weapons and Military Equipment in a Funerary Context, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 57–116. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Mrdić, N. and Raičković, A.** 2013. Soldier Burials with Weapons at Viminacium Cemetery, in Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 117–132. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Nenadović, A.** 1961. Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližjoj okolini. Limes u Jugoslaviji I: 165–170.
- Nicolay, J.** 2007. *Armed Batavians: Use and significance of weaponry and horse gear from non military contexts in the Rhine delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam: University Press.
- Novak, M.** 2013. Tavern Brawls, Banditry and Battles – Weapon Injuries in Roman Iader, in Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 347–355. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Olson, B. R.** 2013. Roman Infantry Helmets and Commemoration Among Soldiers. Vulcan 1: 3–19.
- Palavestra, A.** 1997. Glasinačka kultura, u Arheološki leksikon, ur. D Srejović. 316–319. Beograd: Savremena administracija.
- Pejiћ, П.** 1993. Римске некрополе и насеље код Мале Лукање на Старој планини. Магистарски рад. Универзитет у Београду.
- Пековић, М.** 2007. *Војни музеј: Пет деценија археолошких истраживања 1954-2004*. Београд: Српско археолошко друштво, Војни музеј – Београд.
- Pearce, J.** 2017. Introduction: Death as a process in Roman funerary archaeology, in Death as a Process: Studies in Funerary Archaeology Vol. 12. eds. J, Pearce and J. Weekes. 1–26. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- Pearson, P.** 2003. *The Archaeology of Death and Burial*. Phoenix Mill: Sulton Publishing.
- Pernet, L.** 2010. *Armement et auxiliaires gaulois IIe et Ier siècles avant notre ère*. Université de Lausanne: Éditions Monique Mergoïl Montagnac.
- Petković, S. et al.** 2005. *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac*. Belgrade: the Institute of Archaeology.

- Petković, S.** 2007. Late Necropolis of Romuliana, Area South of the Fortified Palace (Research 2005-2006). *Старинар* LVII: 251–275.
- Петковић, С.** 2010. Ромулјана у време после царске палате, у Felix Romuliana – Гамзиград, ур. И. Поповић. 167–199. Београд: Археолошки институт.
- Petković, S. and Miladinović-Radmilović, N.** 2014. Military graves from the late Roman necropolis at Slog in Ravna (Timacus Minus). *Старинар* LXIV: 87–130.
- Piletić, D.** 1969. Rimski kastrum Ćuprija - Horreum Margi. *Vesnik Vojnog muzeja* 15: 9–57.
- Piletić, D.** 1971. Rimsko oružje sa teritorije Gornje Mezije. *Vesnik Vojnog muzeja* 17: 7–22.
- Pop-Lazić, S.** 2000. Antičke nekropole Singidunuma. *Magistarski rad*. Univerzitet u Beogradu.
- Pop Lazić, S.** 2002. Nekropole rimskog Singidunuma. *Singidunum* 3: 7–100.
- Поп-Лазич, С.** 2013. Преглед римске војске у Србији током касне антике, у Константин Велики и Милански едикт 313. рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић. 60–73. Београд: Народни музеј.
- Popović, D.** 1967. *Rekognosciranje u Sremu*. *Arheološki preglad* 9: 172–180.
- Поповић, И.** 1994. Продукција сребра у периоду раног царства: локални производи и импорт, у Античко сребро у Србији, ур. Ивана Поповић. 45–54. Београд: Народни музеј.
- Поповић, И.** 2010. Сакрално-фунерарни комплекс на Магури, у Felix Romuliana-Гамзиград, ур. Ивана Поповић. 141–158. Београд: Археолошки институт.
- Phang, E. S.** 2008. *Roman military service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge: University Press.
- Radman-Livaja, I.** 2010. Lokalizacija civilnog karaktera i slučajni nalazi, u *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, ur. I. Radman-Livaja. 247–262. Zagreb: Arheološki muzej.
- Radman-Livaja, I. and Dizdar, M.** 2010. Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD: Evidence and Conjectures, in *IMPERIUM – Varus und seine Zeit*, ed. T. Capelle. 47–58. Münster: Aschendorff Verlag.
- Рашковић, Д.** 2014. Примери касноантичких налаза и налазишта на подручју централне Србије III и IV века. Ниш и Византија XII: 205–218.
- Redžić, S.** 2008. Vtere Felix Belt Sets on the Territory of Viminacium. *Старинар* LVIII: 155–162.
- Retief, F. P. and Cilliers, L.** 2010. Burial customs the afterlife and the pollution of death in ancient Rome: procedures and paradoxes. *Acta Theologica* 26(2): 128–146.
- Rost, A. and Wilbers-Rost, S.** 2013. Bestatungen auf dem schlachtfeld von Kalkriese, in *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 37–48. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Rost, A. and Wilbers-Rost, S.** 2017. They fought and died – but were covered with earth only years later: ‘Mass graves’ on the ancient battlefield of Kalkriese, in *Death as a Process: Studies in Funerary Archaeology Vol. 12*, eds. J. Pearce and J. Weekes. 155–173. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.

- Santosuosso, A.** 1997. *Soldiers, Citizens, and the Symbols of War: From Classical Greece to Republican Rome 500-167 B. C.* Boulder, Colorado: Westview Press.
- Sekelj Ivančan, T. and Tkalčec, T.** 2006. Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23: 141–212.
- Славнић, М.** 1952. Предмети из античких гробова код Кузмина у Срему. Рад војвођанских музеја 1: 60–63.
- Срејовић, Д.** 1965. Римске некрополе раног царства у Југославији. Старионар XIII–XIV: 49–84.
- Sreјović, D.** 1993. *Roman imperial towns and palaces in Serbia.* Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Срејовић, Д. and Васић, Ч.** 1994. *Царски маузолеји и консекративни споменици у Felix Romuliani, Гамзиград, Источна Србија.* Београд: Српска академија наука и уметности.
- Стевановић, М. et al.** 1962. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика (књига II).* Београд: Српска академија наука и уметности.
- Шпехар, П.** 2007. Налази металних делова војног појаса са територије Виминацијума. Ниш и Византија V: 269–290.
- Todorović, J.** 1968. *Kelti u jugoistočnoj Evropi.* Beograd: Muzej grada Beograda.
- Tomović, M. et al.** 2005. *Šarkamen (eastern Serbia): A tetrarchic imperial palace, the memorial complex.* Belgrade: Archaeological Institute.
- Тонс, А. Radman-Livaja, I. and Dizdar, M.** 2013. The Warrior Grave from Sveta Trojica near Starigrad Paklenica, in Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference Weapons and Military Equipment in a Funerary Context, eds. M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić and I. Radman-Livaja. 245–258. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za arheologiju; Arheološki muzej u Zagrebu.
- Тоунбее, Ј. М. С.** 1971. *Death and Burial in the Roman World.* London: Thames & Hudson.
- Валтровић, М.** 1885. Римски гробови у облику бунара. Старионар II: 35–45, 69–74.
- Vasić, Č.** 1997. Symbolics of the sacral complex of Romuliana (Gamzigrad), у Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесетих година живота од пријатеља, сарадника и ученика, ур. Мирослав Лазивић. 443–460. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Универзитета у Београду.
- Вујанић, М. et al.** 2011. *Речник српског језика.* Нови Сад: Матица српска.
- Vujović, M.** 1998. Наорузање и опрема римског војника у Горњој Меџији i југоисточном делу Паноније. Магистарски рад. Универзитет у Београду.
- Vujović, M.** 2012. Few Contribution on the Late Roman Helmets from Iron Gate. Vesnik Vojnog muzeja 39: 29–43.
- Vujović, M.** 2013. Roman Weapons and Military Equipment from Singidunum. Vesnik Vojnog muzeja 40: 29–48.
- Vujović, M.** 2017. Ring Mail from Galerius' Burial Rite at Gamzigrad (Romuliana), in Ante Portam Auream, Studia in honorem proffesoris Aleksandar Jovanović, ed. M. Vujović. 239–250. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy.

Вујовић, М. 2019–2020. О једном „јахачу” из Виминацијума – прилог проучавању римског стрељачког наоружања у Србији. *Архаика* 7-8: 233–242.

Зотовић, Љ. and Јордовић, Ч. 1990. *Viminacium: некропола “Више гробаља”*. Београд: Археолошки институт.

Живић, М. 2003. *Felix Romuliana – 50 година одгонетања*. Зајечар: Народни музеј Зајечар.

Živić, M. 2007. Catalogue of Small Finds from Excavations outside the Fortified Palace of Romuliana. *Старинар* LVII: 277–307.

Милан Савић
Куршумлија

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГРОБНИХ НАЛАЗА НАОРУЖАЊА И ВОЈНЕ ОПРЕМЕ РИМСКОГ ПЕРИОДА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ

Кључне речи: *гробни налази наоружања, гробни контексти, римски период, погребни ритуал, ратник, војник*

У приложеном тексту су анализирани налази наоружања и војне опреме у погребним контекстима римског периода на територији Србије. Циљ овог рада је да утврди у ком временском интервалу и на којим налазиштима се на територији Србије током римског периода бележи феномен прилагања војне опреме у погребним контекстима; да покаже до каквих података археологија долази на основу анализе археолошких налаза ове врсте и укаже на комплексност и проблематику тумачења „ратничких” или „војничких” гробова.

Појава наоружања у гробним целинама обично се сматра погребном праксом која није карактеристична за Римљане. Иако није био чест случај да се римски војник сахрани са оружјем и војничком опремом, постоје спорадични примери. Чињеница да су налази наоружања прилагани у гробове током римског периода сама по себи требало би да послужи као разлог за опрезно тумачење „корисника” оружја, односно индивидуа које су са њима сахрањене.

На основу анализе досадашње грађе утврђено је да се овај погребни обичај практиковао током читавог периода римске доминације од 1. до половине 5. века, на простору провинција Доње Паноније, Далмације и Горње Мезије, али не увек са истим интензитетом. Њихова учесталост кроз векове је различита, те стога гробне целине обрађене у овом раду можемо поделити у неколико хронолошких оквира. На првом месту су најстарије хронолошки опредељени гробови из 1. века и они би се могли определити као потенцијални траг аутохтоних популација, које су задржале своје старе погребне обичаје и током римског периода. У том погледу не треба заборавити да су домородачке популације Горње Мезије биле главни извор регрутовања легије *IV Flavia* и *VII Claudia* (чак 72%), које су биле стално стациониране у овој провинцији. Ипак, треба напоменути да се овај релативно висок проценат регрутације односи на 2. век, дакле један век након римског освајања територије провинције Горње Мезије.

Посебну групу чине етажни гробови (Мала Копашница – Сасе) спављених покојника из периода 2–3. века. Међутим, за сада није могуће са сигурношћу понудити њихово етничко порекло.

Неколико гробних целина са простора данашње Србије издваја се по својој несвакидашњости и отвара нова питања о погребним обичајима римског периода. То су најпре налази наоружања у касноантичкој гробници, с краја 3. века – почетка 4. века, нађеној недалеко од бедема Феликс Ромулијане, међу којима се посебно издваја намерно савијена спата. Она је посебно важна, с обзиром на то да су Келти и Германи практиковали намерно уништавање и савијање наоружања. Као засебна целина издваја се тумул 2 на Магури, недалеко од Феликс Ромулијане, место где је спроведена апотеоза цара Галерија. Налази наоружања пронађени у овом царском фунерарном контексту отварају нова питања на пољу размишљања о гробним налазима наоружања, као погребне праксе која није карактеристична за Римљане.

Неколико покојника из гробних целина анализираних у овом раду највероватније припада ратницима германског порекла. Међу њима су гробови у Врању код Хртковца, Чачку, Понтесу код Трајановог моста, на некрополи „Слог” код Тимакум Минуса, као и гробови 3/2005 и 2/2006 на некрополи IV из времена Сеобе народа у Сингидунуму.

Бројна питања постављена у овом раду траже обавезно повезивање у истраживањима праисторијске и римске археологије, заједничко третирање многих проблема везаних за период успостављања римске власти – прелазни период, али и анализирање гробних целина на територијама које су насељавале германске популације.

EARLY MEDIEVAL WINGED SPEARHEADS FROM PRESENT-DAY SERBIA

Aleksandar Sajdl
Petrovaradin

e-mail: aleksandar.sajdl@gmail.com | Original scientific paper

Received: 27. 4. 2020. | UDC: : 904:623.444.4"653"(497.11)

Accepted: 23. 6. 2020.

Abstract: *In Bačevci, a village on the bank of the Drina, a winged spearhead with a preserved piece of a wooden shaft was found by accident. Only two similar spearheads have been discovered in Serbia, also without an archaeological context. The paper describes these spearheads and presents the results of botanical, radiographic, typological, and chronological analyses. The lack of context challenges archaeological interpretations.*

Keywords: *Syrmia, Drina, Bačevci, Vinča, Fruška Gora, winged spearhead, early Middle Ages*

Introduction

Europe yielded a large number of early medieval winged spearheads. They were being discovered accidentally (as a rule of thumb) or during archaeological excavations (as an exception), from Scandinavia (e.g. Petersen 1919) and the British Isles (e.g. Shetelig 1940) in the north, across Western and Central Europe (e.g. Husár 2014; Westphal 2002; Ypey 1982), up to the Balkan Peninsula (e.g. Bitenc and Knific 2009; Demo 2011; Miletić 1991) and the Mediterranean Sea in the south (Schwarzer 2004), and the Mureş Valley in the east (Pinter 1998). Three of them have been discovered on the territory of present-day Serbia (Fig. 1), each without a proper archaeological context. The aim of this paper is to describe these weapons, compare them with other similar artefacts, classify, and date them. Without an archaeological context, any deeper analysis seems elusive.

The most recent discovery

In May 2017 a member of a closed Facebook group posted three photos of a winged spearhead thrust into the ground, with preserved remains of a wooden shaft in its socket, stating that ‘they’ found it during a reconnaissance

¹ Whenever the name of a country is mentioned in this paper, it refers to that country with the borders at the time of writing (March/April 2020), unless specified otherwise.

Fig. 1. Map of sites in Serbia with winged spearheads

Сл. 1. Карта налазишта копаља са крилцима у Србији

survey of a World War I battlefield. The spearhead was given to a bayonet collector, who kindly sent it to the author to examine, analyze, and publish, allowing the wood to be sampled for botanical analysis and possible radiocarbon dating. He wished to remain anonymous.

According to its owner, the spearhead was found in Bačevci, a small village in western Serbia, situated between Ljuboviđa and Bajina Bašta, near the confluence of the river Bačevačka Reka into the Drina. He claims that the spearhead was not taken out of the Drina or its banks, but rather found in its vicinity, although the exact finding site has never been revealed. During World War I, a trench war between Serbian and Austro-Hungarian armies raged along the Drina, including the areas near Bačevci (Игњић 1985, 324). Therefore, it is plausible that this medieval weapon was dug out from a 20th-century battlefield.

The spearhead is well preserved despite the lack of proper conservation (Pl. I). Corrosion damaged the blade's surface layer and created holes in the socket.

The spearhead is 428 mm long, and it weighs 980 g. A deltoid shaped blade has a rhomboid cross-section. It is 300 mm long, with a maximum width of

56 mm at the bottom of the blade, 259 mm below the tip. At this point, the blade is 16 mm thick. X-radiography revealed no signs of pattern welding or any other significant changes in metal consistency (Pl. I: 4–6).

The bottom of the blade gently and gradually transforms into a simple undecorated socket with a circular cross-section. The socket is 128 mm long; its outer diameter is 44 mm; inner – 39 mm. Rounded, almost oval and equally wide (17 mm each) wings sit 27 mm above the socket's mouth. The wings' span is 93 mm (one wing is 27 mm long, the other 30 mm). Below each wing, there is one iron nail piercing the socket 21 mm above its mouth. The head of one of them is missing. The nails hold the remains of a wooden shaft that once carried the spearhead in place (Pl. I: 9–10).

Other winged spearheads from Serbia

The National Museum in Belgrade purchased a winged spearhead from an inhabitant of Vinča in 1955 (Марјановић-Вујовић 1984, 132–133, cat. no. 326; Нинковић 2009, 465). László Kovács published its length, keeping place, inventory number, and a simple sketch, describing it as a stray find (Kovács 1980, 102, 356, Taf. 64: 4). The sketch represents the spearhead as more robust than it actually is. The authors of two exhibition catalogues considered it an inventory item from a destroyed grave, providing a photograph (Марјановић-Вујовић 1984, 92, 133, cat. no. 326, fig. 326) and a slightly different but still very simple sketch (Јанковић и Јанковић 1990, 82, cat. no. 28.13). Veselinka Ninković supplemented the description of the spearhead with additional details, measurements, and a new drawing (Нинковић 2009, 464, Т. III: 1).

The spearhead from Vinča (Pl. II: 1–6) has a long, deltoid-shaped blade with a rhomboid cross-section, a narrow socket with an octagonal cross-section, and two almost identical wings with flat tops and concave bottoms. Two vertical grooves trim the end of each wing.

The spearhead is 425 mm long, and it weighs 587 g. The blade with pronounced ridges and damaged edges is 305 mm long. It reaches its maximal width of 41 mm at the bottom (11 mm thick), which sharply converts into an undecorated socket. The socket is 120 mm long and 89 mm deep; its outer diameter is 31 mm; inner – 26 mm. The wings sit slightly above the socket's mouth. Their span is 71 mm (each wing is 23 mm long). Radiographic testing showed a uniform metal structure without inconsistencies (Pl. II, 5–6).

The spearhead from the southern slopes of Fruška Gora (found in Gr-gurevci, Šuljam, or their vicinity) is a well preserved, long (560 mm) and massive (1593 g) stray find kept in the Archaeological Museum in Zagreb (Croatia).

The permanent exhibition of the Military Museum in Belgrade displays a replica of this weapon.²

The spearhead (Pl. III) has a blade with a lenticular cross-section with an almost uniform width that reaches its maximum in the lower part of the blade. From this point, the blade gently curves toward the undecorated socket with a polygonal cross-section (octagonal in the lower and hexagonal in the upper part). Two wings with flat tops and concave bottoms sit near the socket's mouth. Two vertical grooves trim the end of each wing, and one iron nail pierces the bottom of each wing (a nail per wing). Two small juts placed below each of the blade's edges decorate the blade-socket connection. The radiographic examination did not show traces of pattern welding. However, a circular motif of higher transparency to X-rays emerged in the lower part of the blade – an inlay of a more radiolucent metal or a faded gentle imprint (Sajdl 2018, 150, Pl. 1–4).

Archaeologists labelled a winged spearhead from a destroyed necropolis in Prilipac near Požega (Pl. II: 7–8) as Carolingian and dated it into the beginning of the 9th century (Зотовић et al. 1978, 118; Бућић и Петровић 1985, 13, сл. 10h), or the 9th/10th century (Мандић 1995, 33, 94, Т. XX: 1). However, it probably belongs to the late Middle Ages, since it differs in shape and size from the early medieval pieces. Also, its wings are not in the same plane with the blade surface; they are perpendicular to it. The Military Museum in Belgrade keeps a similar spearhead from the 14th/15th century found in Liplje near Ljig (Пековић 2006, 121, inv. no. 16041). Due to its probable late medieval date, the spearhead from Prilipac will not be further discussed in this paper.

Remains of the wooden shaft

As a rule of thumb, wooden spear shafts do not survive in archaeological records. Analyses of scarce fragmentary shaft remains showed that, in the early Middle Ages, they were usually crafted from elastic hardwood such as ash and, less frequently, hazel in North-western Europe (Haneca and Deforce 2020, 8), or beech, oak, and mulberry in the Carpathian Basin (Csiky 2015, 51; Husár 2008, 458–459), although softwood such as silver fir seems to be occasionally used as well (Haneca and Deforce 2020, 8; Husár 2008, 460). Several other wood taxa were used for spear shaft production, but rarely (Haneca and Deforce 2020, 8; Husár 2008, 457–461). Preserved remains of the shafts that carried winged spearheads were made of ash (Milošević 2000a, 254; Sekelj Ivančan 2004, 110) and beech (Schwarzer 2004, 363).

² According to Mirko Peković, museum advisor and curator of the Archeological Collection in the Military Museum, replicas of archaeological finds kept in various museums from the territory of former Yugoslavia were crafted in the Archeological Museum in Zagreb between 1957 and 1961 to be exhibited in the Military Museum. The idea behind this activity lies beyond the scope of this paper.

The socket of the Bačevci spearhead holds crumbling and decaying pieces of a wooden shaft, which took the colour of the rust. A small fragment of wood was cut out for a biological analysis and possible radiocarbon dating. The microscopic examination of the specimen indicates that the remains are that of a hardwood, specifically a beech tree (genus *Fagus* L.).³

Experts disagree on the taxonomy of the genus *Fagus*, beginning with the number of species it includes (Denk et al. 2002, 214). According to the traditional classification, two taxa dominate Europe and South-western Asia – *Fagus sylvatica* L. and *Fagus orientalis* Lipsky. *Fagus sylvatica* L. spreads from southern Scandinavia, across Western and Central Europe up to South-eastern Europe, Sicily and Spain, while *Fagus orientalis* Lipsky can be found on the Balkan Peninsula, Caucasus, Anatolia, northern Iran and Crimean Peninsula (Tutin 1964, 61; Jovanović i Cvjetičanin 2005, 82). Significant taxa for Serbia, with its complex taxonomy history, is *Fagus moesiaca* Domin, Maly/Czeczott (Jovanović 2000, 201–211; Denk et al. 2002, 214; Jovanović i Cvjetičanin 2005, 75–77), although *F. sylvatica* and *F. orientalis* occur as well (Jovanović 2000, 213; Jovanović i Cvjetičanin 2005, 77). However, a nuclear rDNA study of *Fagus* in Europe and Asia Minor showed that *Fagus sylvatica* L. is the only species on this territory, while *F. orientalis* and *F. moesiaca* should be “treated as synonyms of *Fagus sylvatica*” (Denk et al. 2002, 213).

Estimates of shaft length for the spears with winged spearheads vary from 150–200 cm (Szameit 1987, 155) to 200–250 cm (Husár 2006, 48) or even 240–400 cm (DeVries and Smith 2007, 76). Using the diameter of the preserved shaft remains, Schwarzer concluded that the shafts could have been “several meters long” (Schwarzer 2004, 384), while Kurasiński estimated the length of two Polish spear shafts to cca. 180 and cca. 260 cm based on the size of the grave pits (Kurasiński 2005, 173). Analyzing early medieval graves with spear remains from Slovakia, Husár determined that the total spear length (including the spearhead) varied from 125–233.4 cm for infantry to 170–240/266 for cavalry (Husár 2008, 461–465), but the analysis was not limited to spears with winged spearheads. The scarcity of evidence prevents forming an estimate of the length of the spear shaft from Bačevci.

³ Dragica Vilotić, PhD, professor at the Faculty of Forestry, University of Belgrade, sampled and analyzed the wood remains. Macroscopic analysis of the small crumbling rust-colored sample did not yield results. Professor Vilotić prepared temporary anatomic samples for microscopic observation by cutting the specimen into extremely thin slices using Reichert microtome. She determined biological genus of the sample from transversal, radial, and tangential cross-sections 15µm thick, observing and photographing them on a Boeco microscope.

Comparisons

The author compared winged spearheads from Serbia with morphologically and technologically analogous weapons known from archaeological literature. The main characteristics used for comparisons are contours, dimensions and proportions, weight, craft technique, and decoration.

The closest analogy to the find from Bačevci is a spearhead pulled out by a scuba diver from the river Mrežnica near Duga Resa (Croatia), broadly dated between the 9th and the 11th century. They are similar in contour, blade and socket shape, dimensions, proportions and weight (Table 1), and both lack decoration and pattern welding. Blade edges of the Duga Resa spearhead curve slightly more and it has differently shaped wings with a wider span (Bošković 2002, 108, no. 17).

Spearhead WP5, discovered on a Byzantine shipwreck in Serçe Limanı bay (Turkey), dated into the third decade of the 11th century (Bass 2004, 3–4), resembles the Bačevci find in contours, dimensions, and blade length/socket length ratio (Table 1). The underwater find is narrower (Table 1) and its socket cross-section is hexagonal at the top (Schwarzer 2004, 367, WP 5, Fig. 21-5, WP 5). Its weight could not be determined (Bass and van Doorninck 2004, 65).

The Bačevci spearhead and the stray find with a broken tip from Bosnia and Herzegovina (B1) share a somewhat similar contour, socket shape, wings' position, dimensions and proportions (Table 1), and they both lack decoration and pattern welding. B1 spearhead weighs less (Table 1) and has a sharper blade to socket transition, more pronounced blade ridge, and differently shaped wings (Sijarić 2014, 212, 221, T. XLV: 2).

The spearhead from Vinča shares certain features with the find from Bačevci and with spearhead B1: somewhat similar contour and blade shape, approximate dimensions (Table 1), and lack of decoration and pattern welding. The Vinča spearhead is narrower, has a socket with an octagonal cross-section, more parallel blade edges, differently positioned and shaped wings, and weighs less than the other two (Table 1). Mirsad Sijarić considered the Vinča find to be the closest analogy for the spearheads of his variant VIa dated between the second half of the 9th and the beginning of the 11th century, to which he included spearhead B1 (Sijarić 2014, 213, 215, T. XLV: 1–2).

The contour of the Vinča spearhead reminded László Kovács of a spearhead from Tuna (Sweden), dated into the first half of the 11th century (Kovács 1980, 106). According to Nada Miletić, two stray finds from Bosnia and Herzegovina (B2 and B3) resemble the spearhead from Vinča by their sturdy shape, sharp blade to socket transition, blade to socket ratio, and dimensions (Miletić

	Find site, country / Налазиште, држава								
	Budeci, Serbia / Будеци, Србија	Duga Resa, Croatia / Дуга Реца, Хрватска (1)	B1, BiH / B1, BiH (2)	Vinča, Serbia / Винча, Србија	Serçe Limani WP5, Turkey / Српче Лимани WP5, Турска (3)	B2, BiH / B2, BiH (4)	B3, BiH / B3, BiH (5)	Dobrá Voda, Slovakia / Добра Вода, Словачка (6)	Fruška Gora, Serbia / Фрушка гора, Србија
Length (mm) / Дужина (mm)	428	431	404*	425	428	517*	495	480	560
Blade length (mm) / Дужина бодила (mm)	300	308	280*	305	306	385*	368	390	386
Maximum blade width (mm) / Максимална ширина бодила (mm)	56	54.5	58	41	40	65	56	51	63
Socket length (mm) / Дужина ујана (mm)	128	123	124	120	122	132	127	90	174
Socket diameter (mm) / Пречник ујана (mm)	39 / 44	43 / 44	41	26 / 31	27 / 30	?	?	18 / 29	32 / 38
Wing span (mm) / Распон крила (mm)	93	125	72*	71	cca. 94*	N/A	N/A	?	118
Blade length : Blade width : Socket length : Дужина бодила : ширина бодила : Дужина ујана	5.36	5.65	> 4.82	7.44	7.65	> 5.92	6.57	7.65	6.13
Blade length : Socket length : Дужина бодила : Дужина ујана	2.34	2.5	> 2.26	2.54	2.51	> 2.92	2.9	4.33	2.22
Weight (g) / Маса (g)	980	900	793.5	587	?	1333	1113.7	?	1593
Westphal's Type / Тип према Вестфалу	III	III		II/III		III	III		III

Table 1. Measurements, proportions, weight and type according to Westphal's typology of the winged spearheads from Serbia and comparison examples (*damaged; B1, B2, B3 – unknown find site in BiH)

Data according to: (1, 4, 5) Demo 2011, 72, Tablica 3, 74, Tablica 4; (2) Sijarić 2014, 221, Tabela 15, br. 27; (3) Schwarzer 2004, 389, Table 21-3; (6) Kovács 1980, 98

Табела 1. Димензије, пропорције, маса и тип према Вестфалу копаља са крилцима из Србије и поредбених примерака (*оштећено; B1, B2, B3 – непознато налазиште у БиХ)

Подаци према: (1, 4, 5) Demo 2011, 72, Tablica 3, 74, Tablica 4; (2) Sijarić 2014, 221, Tabela 15, br. 27; (3) Schwarzer 2004, 389, Table 21–3; (6) Kovács 1980, 98

1991, 204). They have a somewhat similar contour. However, they differ considerably: the finds from Bosnia are larger, more robust, weigh approximately two times more (Table 1), and have socket grooves; additionally, spearhead B2 has a socket with a circular cross-section and a blade with an engraved cross (Miletić 1991, 204, T. IV: 1–2). Veselinka Ninković found the closest analogy for the Vinča spearhead in the 9th-century find from Dobrá Voda (Slovakia) (Нинковић 2009, 465). These two spearheads bear almost no resemblance. The spearhead from Dobrá Voda has a blade with arch-shaped edges and lenticular cross-section, narrow socket with a hexagonal cross-section in the upper and nearly rectangular cross-section in the lower part, and short trapezoidal wings positioned slightly above the socket mouth. Both spearheads lack decoration and pattern welding and have an approximate blade length/blade width ratio (Table 1) (Ruttkey 1978, 27, 104, cat. no. 9; Kovács 1980, 98; Husár 2014, Tab. XVIII: 1).

The find from Vinča resembles the Serçe Limani spearhead WP5 the most. They have very similar contours, blade shape, dimensions, and proportions

(Table 1). Spearhead WP5 differs by its oval blade tip, socket cross-section that is hexagonal at the top and circular at the bottom, and larger wingspan (Schwarzer 2004, 367, WP 5, Fig. 21-5, WP 5).

The closest analogy for the Fruška Gora find is the 10th/11th century spearhead from Malá Kopanja (Ukraine). Similar in contour, dimensions, proportions, and lack of socket grooves, they differ in wing shape and blade cross-section (Kovács 1980, 100, 106, Taf. 64: 1; Sajdl 2018, 150, Tables 1–2). The find from Luboń (Poland), dated into the end of 10th and the first half of the 11th century, and spearhead WP6 from Serçe Limanı wreck (Turkey) mirror the Fruška Gora find in contour and lack of socket grooves but differ in proportions and placement of wings (Kurasiński 2005, 169–170, Abb. 5; Schwarzer 2004, 367, 369, WP 6, Fig. 21-6, WP 6, 389, Tab. 21, 3; Sajdl 2018, 150–151, Tables 1–2). The Fruška Gora find is similar in weight, size, proportions, and the lack of socket grooves with the spearhead found in the Danube near Budapest and a stray find from the Museum of Republika Srpska, but they differ in shape (Kovács 1980, 98, 105, Taf. 61: 4; Sijarić 2014, 212–213, 221, T. XLV: 1; Sajdl 2018, 151, Tables 1–2).

Typology and dating

According to the well-known Peter Paulsen's classification, the spearheads from Serbia could probably be included in his second group of the *Flügel-lanze mit vollendeter Form*, characterized by the lack of socket grooves and 10–15 cm wingspan, dated into the period up to the year 1000 (Paulsen 1967, 257–259, 262–264). Although only the spearhead from Fruška Gora has the wingspan over 10 cm, and the one from Bačevci has somewhat archaically shaped wings, they all lack socket grooves and pattern welding.

According to Martin Husár's typology of the spearheads from the Carpathian Basin, the spearheads from Vinča and Fruška Gora belong to his variant BAd: winged spearheads with wide, flat, straight-topped and concave-bottomed wings (Husár 2014, 33, Tab. XVIII–XXVI). The spearhead from Bačevci could be considered as a transitional form from his variant BAa with relatively massive but narrow wings (Husár 2014, 29–32, Tab. XVI) to his variant BAd.

Herbert Westphal developed a typology of winged spearheads based on their metrical, morphological, and technological characteristics by analyzing grave and stray finds from Germany (Westphal 2002, 221–266), with types II and III being relevant for this paper. The spearheads of Westphal's type II have a blade with a maximum width in its middle and arch-shaped edges; a socket with a circular or octagonal cross-section, diameter up to 30 mm, and often decorative grooves; and reinforced wings often have vertical grooves trimming their

ends. The type was dated into the second half of the 8th and the first half of the 9th century (Westphal 2002, 257). The type III spearheads dating from the end of the 8th until the second half of the 9th century have a blade with a mostly uniform width; a socket with a circular, octagonal, or square cross-section, diameter up to 38 mm, and decorative grooves; they weigh around 1 kg (Westphal 2002, 258).

Martin Husár included the spearhead from Fruška Gora into Westphal's type II and the spearhead from Vinča into type III (Husár 2014, 35, n. 57–58). Proportions of the Fruška Gora spearhead (Table 1) approximate the proportions of the type II spearheads from Germany, Netherlands, and Austria (Westphal 2002, 294, Tab. 3.4.a, 296, Tab. 3.4.c, 298, Tab. 3.4.e.) and type III spearheads from Croatia and Bosnia and Herzegovina (Demo 2011, 72, Tablica 3). Due to its morphological features, dimensions, weight, and analogies it should be included in Westphal's type III and broadly dated from the middle of the 9th to the end of the 10th/beginning of the 11th century (Sajdl 2018, 153).

The proportions of the Vinča spearhead (Table 1) are approximate to the proportions of type III spearheads from Germany and Netherlands (Westphal 2002, 294, Tab. 3.4.a, 296, Tab. 3.4.c.) and type II spearheads from Croatia and Bosnia and Herzegovina (Demo 2011, 72, Tablica 3). Although its blade shape is characteristic for type III, due to its dimensions, wing decoration, and weight it is closer to Westphal's type II. Researchers considered it a "typical Carolingian" or "Frankish" weapon, dating it into the second half of the 9th century (Марјановић-Вујовић 1984, 92, 133, no. 326; Нинковић 2009, 465). Based on Westphal's typology, the spearhead from Vinča could be older, perhaps from the beginning of the 9th century, since it shares features of both types II and III, but lacks pattern welding and socket grooves. Due to similarities with spearhead WP5 from Serçe Limanı shipwreck, a possibility of a later date should not be completely excluded.

While hoping for a possibility of radiocarbon dating, judging on the basis of morphological, metrical, and technological characteristics and analogies the spearhead from Bačevci could be included in Westphal's type III and roughly dated between the second half of the 9th and the beginning of the 11th century.

On the origin

As a rule of thumb, the researchers interpreted the appearance of winged spearheads in the Carpathian Basin and Balkan Peninsula as a consequence of the Frankish political activities in the southeast at the end of the 8th and the beginning of the 9th century: the creation of the Eastern March, Frankish-Avar wars (e.g. Kovács 1980, 97; Tomičić 1985, 227–228; Sekelj Ivančan 2004, 122), Slavic-Frankish conflicts in the times of Liudewit or Ratimar (e.g. Bekić 2004, 174–176;

Bitenc and Knific 2009, 328, cat. no. 91), the establishment of Frankish control in medieval Croatia (e.g. Милетић 1979, 149–150).

Their presence in the 9th and 10th century Carpathian Basin was explained through cultural influences of the empires on its western borders (Kovács 1980, 97, 106–107). Some of those, according to Nada Miletić, even reached Herzegovina later in the 9th century (Miletić 1991, 204–206). On the other hand, younger finds from Slovenia were associated with Hungarian raids in Italy (Bitenc and Knific 2009, 328, cat. no. 91).

Some researchers believe that Frankish workshops produced the winged spearheads (e.g. Miletić 1991; Tomičić 1985, 224–226). Others proposed a possibility of local production based on Carolingian examples (Milošević 2000b, 132–133; Kovács 1980, 107; Ruttkay 1976, 300). That could be the case with the spearheads lacking pattern-welded blades and socket grooves found in Croatia and Bosnia and Herzegovina, as suggested by Ante Milošević (Milošević 2000b, 132–133). Joseph Schwarzer hypothesized that all the weapons from Serçe Limani shipwreck were made in Bulgaria. Their wooden parts were crafted from two species of beech (*Fagus sylvatica* and *Fagus orientalis*) growing on southern Crimea and in southern and south-eastern parts of Bulgaria being one of the Schwarzer's main arguments (Schwarzer 2004, 363, 386, 396, n. 3). Complex taxonomy of the genus *Fagus*, as discussed above, and the results of the nuclear rDNA study impact the efforts to determine the origin of wooden shafts and, potentially, the spears themselves, including the spearhead from Bačevci. Even if we adopt the traditional taxonomy, we must acknowledge that *Fagus sylvatica* spreads all over the European continent, while *Fagus orientalis* grows on the eastern parts of the Balkan Peninsula and Crimea (Tutin 1964, 61). To the best of the authors' knowledge, winged spearheads have not been discovered in Bulgaria yet (Ћоров 2004). Finally, a botanical analysis of the shaft remains testifies to the origin of the shaft alone, not necessarily of the iron parts of the spear (Sajdl 2018, 154). We could be seriously wrong by presuming otherwise. Until metallographic analyses are done, it is not possible to trace the production place of any of the winged spearheads from Serbia with any certainty.

Conclusion

All winged spearheads from Serbia were accidental finds. Archaeological context and absolute dating are completely missing, significantly limiting possible interpretations. For the Fruška Gora spearhead, even the exact place of discovery is unknown. The current state of knowledge of the history of the Fruška Gora region between the 9th and 11th century prevents tying this find to a histori-

cal event or context (Sajdl 2018, 149–150, 154). If *Syrmia*, where Fruška Gora rises, became a border region of the Frankish Empire after the conquest of the Avar territories at the end of the 8th and beginning of the 9th century, as some authors believe (Калић-Мијушковић 1967, 28, 31–32; Gračanin 2011, 154, 175), Vinča, which is near Belgrade, was located fairly close to the empire's border. According to Gordana Marjanović-Vujović, the discovery of a winged spearhead in Vinča confirms this claim (Марјановић-Вујовић 1984, 89). The hypothesis of a destroyed grave was logical and natural (Марјановић-Вујовић 1984, 92, 132–133), bearing in mind that a large 8th to 17th-century necropolis was excavated in Vinča on the right bank of the Danube, above the prehistoric horizons (Марјановић-Вујовић 1984, 87–91). Can the Vinča spearhead be a remnant of a Frankish-Avar battle instead? If we accept the proposed earlier dating (beginning of the 9th century), it could be possible, especially if we take into account sporadic evidence of Avar presence to the south from the Sava and the Danube (Bugarski et al. 2013). The somewhat younger Vačevci spearhead could potentially, also with great caution, be tied to Serbian-Hungarian clashes in the Drina Valley at the time of archon Časlav (Благојевић 2005, 34–35; Живковић 2006, 69–71). To the best of the authors' knowledge, no other early medieval archaeological site exists in or near Vačevci. The question of ownership is also difficult to answer because weapons can easily change hands, whether in the course of a battle, as a gift, or as loot. With the amount of available reliable information, any deeper interpretation seems impossible and could lead to completely erroneous conclusions.

Acknowledgments: I would like to thank Slobodan Fidanovski, retired museum adviser of the National Museum in Belgrade, who granted me access to the Vinča spearhead and its museum documentation for the autopsy, and to Milica Stojanović, conservator in the same institution, who helped me with the entire X-radiography process. A special debt of gratitude I owe to Mihailo Milinković, former professor of medieval archaeology at the University of Belgrade, who induced me to examine the spearhead and made the X-radiography examination possible. Mirko Peković was very kind to check the documentation of the Military Museum in Belgrade and share his findings with me, and for that I am grateful. Any possible errors and omissions are mine.

REFERENCES

Bass, G. 2004. Introduction and Explanations, in *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck Vol. I, The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, eds. G. F. Bass, S. D. Matthews, J. R. Steffy, F. H. van Doorninck, Jr., 3–9. College Station: Texas A&M University Press.

- Bass, G. and van Doorninck, Jr. F. H.** 2004. Discovery, Excavation, and Conservation, in *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck Vol. I, The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, eds. G. F. Bass, S. D. Matthews, J. R. Steffy, F. H. van Doorninck, Jr., 49–72. College Station: Texas A&M University Press.
- Bekić, L.** 2004. Novi nalaz ranosrednjovjekovnog koplja s krilcima. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XXXVI: 165–180.
- Bitenc, P. and Knific, T.** 2009. 91 Spearheads, in *The Ljubljanica – a River and its Past*, eds. P. Turk, J. Istenič, T. Knific, and T. Nabergoj, 328–329. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Благојевић, М.** 2005. Подриње између српских средњовековних држава, у *Дрина*, ур. М. Благојевић, 29–67. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Bošković, D.** 2009. Slatkovodni nalazi u zbirci hladnog oružja Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu, u *Jurišičev zbornik: zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića*, ur. L. Bekić, 98–133. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod.
- Бућин, Ј. и Петровић, П.** 1985. Римски VICVS и терме у Прилипцу. *Ужички зборник* 14: 5–21.
- Bugarški, I., Miladinović-Radmilović, N., Popadić, I. and Marjanović M.** 2013. Early Mediaeval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave. *Acta Archaeologica Carpathica XLVIII*: 285–305.
- Csiky, G.** 2015. *Avar-Age Polearms and Edged Weapons: Classification, Typology, Chronology and Technology*. Leiden and Boston: Brill.
- Denk, T., Grimm, G., Stögerer, K., Langer, M. and Hemleben, V.** 2002. The evolutionary history of *Fagus* in western Eurasia: Evidence from genes, morphology and the fossil record. *Plant Systematics and Evolution* 232: 213–236.
- Demo, Ž.** 2011. Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki. *Archaeologia Adriatica IV*: 61–84.
- DeVries, K. and Smith, R. D.** 2007. *Medieval Weapons: An Illustrated History of Their Impact*. Santa Barbara: ABC-Clio.
- Gračanin, H.** 2011. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada.
- Haneca, K. and Deforce, K.** 2020. Wood use in early medieval weapon production. *Archaeological and Anthropological Sciences* 12/9: 1–16.
- Husár, M.** 2006. Včasnostredoveké kridelkovité kopije na území Karpatskej kotliny. *Studia Historica Nitriensia* 13: 47–78.
- Husár, M.** 2008. Niektoré aspekty včasnostredovekých kopiji a oštepov z územia Slovenska – otázky násad a odtlačkov textílií. *Archaeologia Historica* 33: 457–470.
- Husár, M.** 2014. *Žrd'ovo-bodné zbrane včasného stredoveku v Karpatskej kotline 1. diel, Typológia a jej vyhodnotenie*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- Игњин, С.** 1985. *Бажина Башта и околина: до 1941. Књ. 1*. Бажина Башта: Народна магична библиотека, Раднички универзитет „Милош Требињац“, Општинска конференција ССРН.

- Йотов, В.** 2004. *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век)*. Варна: Зограф.
- Јанковић, Ђ. и Јанковић, М.** 1990. *Словени у југословенском Подунављу*. Београд: Музеј града Београда.
- Јовановић, В.** 2000. *Dendrologija*. Beograd: Univerzitetska štampa.
- Јовановић, В. и Свјетићанин, Р.** 2005. Taksonomija, morfologija i rasprostranjenost mezijske bukve (*Fagus moesiaca* /Domin, Maly/ Czeczott.) u Srbiji, u *Bukva u Srbiji: (Fagus moesiaca /Domin, Mally/ Czeczott.)*, ur. Lj. Stanojević, 75–82. Beograd: Udruženje šumarskih inženjera i tehničara Srbije i Šumarski fakultet Univerziteta.
- Калић-Мијушковић, Ј.** 1967. *Београд у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Кovács, L.** 1980. Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9: 97–120.
- Kurasiński, T.** 2005. Waffen im Zeichenkreis. Über die in den Gräbern auf den Gebieten des frühmittelalterlichen Polen vorgefundenen Flügellanzenspitzen. *Sprawozdania Archeologiczne* 57: 165–213.
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1984. Старосрпска некропола, у *Винча у праисторији и средњем веку*, ur. С. Телић, 87–98, 131–136. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Мандић, М.** 1995. Остаци материјалне и духовне културе античког периода и средњег века у ужичком крају, у *Ужице – настанак и развој: културно-историјски преглед*, ur. М. Мандић, 21–37. Ужице: Народни музеј.
- Милетић, Н.** 1979. Раносредњовековно копље из Могорјела. *Зборник Народног музеја: археологија IX-X*: 145–151.
- Miletić, N.** 1991. Ranosrednjovekovna koplja s krilima iz Bosne i Hercegovine, u *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Posebna izdanja, knj. XCV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 27, ur. B. Čović, 201–208. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Milošević, A.** 2000a. Cetina kod Trilja, korito rijeke, u *Hrvati i Karolinzi. Dio drugi. Katalog*, ur. A. Milošević, 253–254. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Milošević, A.** 2000b. Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u *Hrvati i Karolinzi. Dio drugi. Rasprave i vrela*, ur. A. Milošević, 106–139. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Нинковић, В.** 2009. Средњовековно оружје из збирки Народног музеја у Београду. *Зборник Народног музеја XIX-1*: 455–484.
- Paulsen, P.** 1967. Einige Flügellanzen aus Schwaben. *Fundberichte aus Schwaben*, N.F., 18/1: 255–264.
- Пековић, М.** 2006. *Археолошка збирка Војног музеја у Београду*. Београд: Српско археолошко друштво, Војни музеј – Београд.
- Petersen, J.** 1919. *De Norske Vikingsverd: en typologisk-kronologisk Studie over vikingetidens vaaben*. Kristiania: J. Dybwad.

- Pinter, Z. K.** 1998. Piese de armament și echipament militar de proveniență carolingiană din Valea Mureșului. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 49/2: 135–144.
- Ruttikay, A.** 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská archeológia* XXIV/2: 245–395.
- Ruttikay, A.** 1978. *Umenie kované v zbraniach*. Bratislava: Pallas.
- Sajdl, A.** 2018. An Early Medieval Winged Spearhead from Fruška Gora. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., LI: 149–159.
- Schwarzer, J. K.** 2004. The Weapons, in *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck Vol. I, The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, eds. G. F. Bass, S. D. Matthews, J. R. Steffy, F. H. van Doorninck, Jr., 363–398. College Station: Texas A&M University Press.
- Sekelj Ivančan, T.** 2004. Ranokarolinško koplje s krilcima iz šljunčare Jegeniš kod Koprivnice. *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* 21: 109–127.
- Shetelig, H. ed.** 1940. *Viking Antiquities in Great Britain and Ireland. Part IV*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Sijarić, M.** 2014. *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Szameit, E.** 1987. Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil II: Die Saxe und Lanzen spitzen. *Archaeologia Austriaca* 71: 155–171.
- Tomičić, Ž.** 1985. Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji. *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 14: 209–230.
- Tutin, T. G.** 1964. *Fagus L.*, in *Flora Europaea Volume I: Lycopodiaceae to Platanaceae*, eds. T. G. Tutin, V. H. Heywood, N. A. Burges, D. H. Valentine, S. M. Walters, and D. A. Webb, 61. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westphal, H.** 2002. *Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen*, Studien zur Sachenforschung 14. Oldenburg: Isensee.
- Уреу, Ј.** 1982. Flügellanz in niederländischen Sammlungen, in *Vor- und Frühgeschichte des unteren Niederrheins Rudolf Stampfuss zum Gedächtnis*, Quellenschriften zur Westdeutschen Vor- und Frühgeschichte 10, Hrsg. G. Krause, 241–267. Bonn: R. Habelt.
- Зотовић, М., Игњић, С. и Муњић, Д.** 1978. *Пожега и околина*, Књига 1. Пожега: Општински одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Пожеге, Градска библиотека.
- Живковић, Т.** 2006. *Портрети српских владара: (IX-XII век)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Александар Сајдл
Петроварадин

РАНОСРЕДЊОВЕКОВНА КОПЉА СА КРИЛЦИМА ИЗ СРБИЈЕ

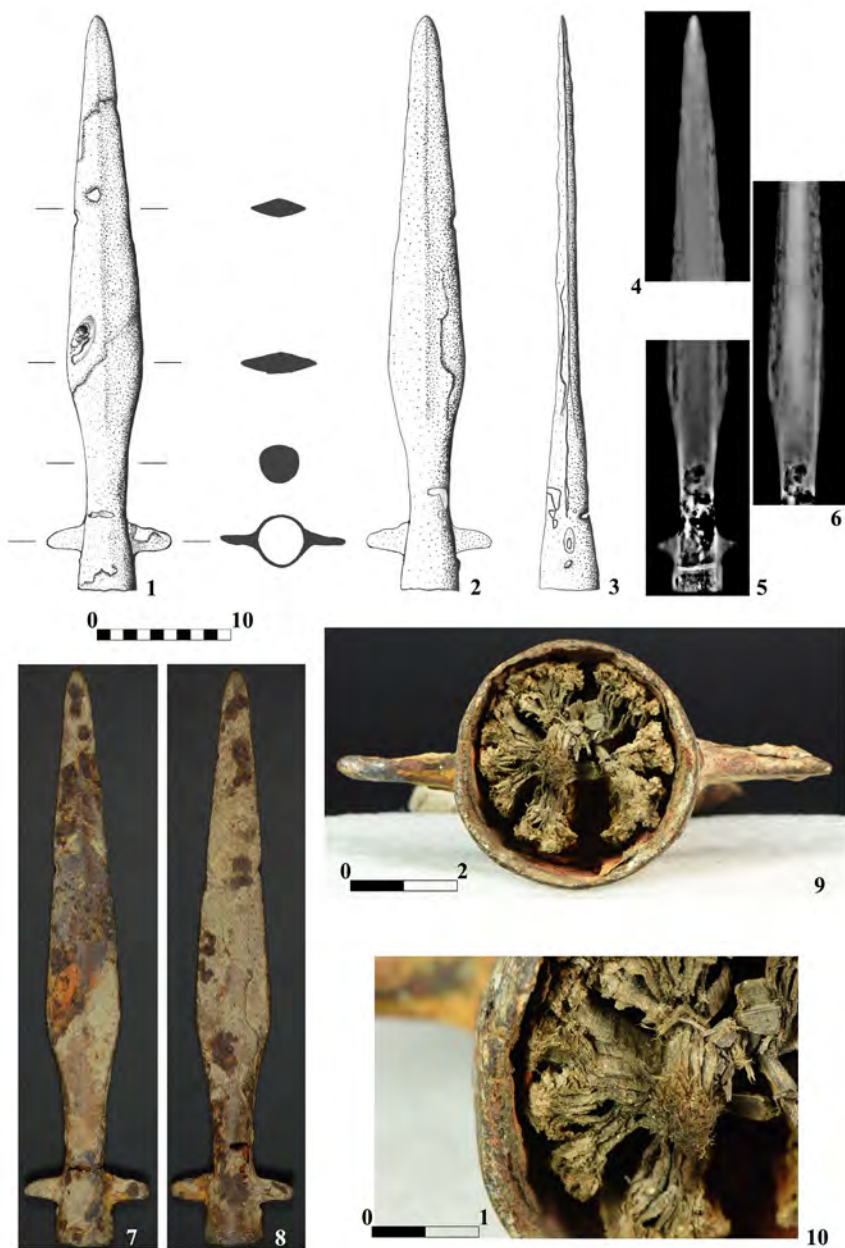
Кључне речи: *Срем, Дрина, Бачевци, Винча, Фрушка гора, копље са крилцима, рани средњи век*

У Бачевцима, селу на обали Дрине, случајно је пронађен врх копља са крилцима са остацима дрвене мотке у тулцу. Са простора данашње Србије потичу још два слична, такође случајна, налаза. Врх копља из Винче је преко откупа стигао у Народни музеј у Београду, док се фрушкогорски примерак, коме није прецизно утврђено географско исходиште, чува у Археолошком музеју у Загребу.

Сва три налаза детаљно су описана и упоређена са сличним оружјем откривеним широм Европе. Приликом радиографских снимања установљено је да код винчанског и подрињског врха нема значајних промена у структури метала. При дну бодила фрушкогорског врха уочена је танка кружница са већом пропусношћу за рендгенске зраке. Ниједан врх није био израђен дамасцирањем. Према резултатима микроскопске анализе дрвена мотка копља из Бачеваца била је начињена од букве, чија сложена таксономија, уз недостатак металографских анализа, не допушта одређивање радионичког порекла.

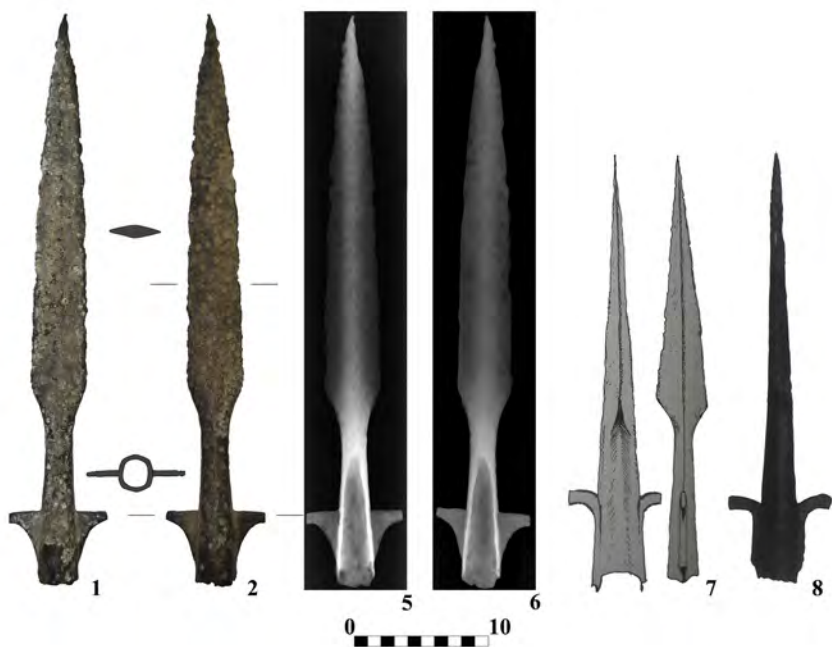
Према Паулсеновој (Peter Paulsen) класификацији, налази из Србије могли би се вероватно уврстити у другу групу тзв. копаља са крилцима довршеног облика, датованој до око 1000. године. Врх копља из Винче уврштен је у Вестфалов (Herbert Westphal) тип II, док су врхови из Бачеваца и са Фрушке горе уврштени у тип III. На основу аналогија и типолошке анализе, врх из Винче датован је на почетак 9. века, али није одбачена могућност млађег датовања, док су врхови из Бачеваца и са Фрушке горе грубо датовани од друге половине 9. до краја 10. или почетка 11. столећа.

Оскудни историјски подаци и недостатак археолошког контекста онемогућавају сложенија и дубља тумачења.

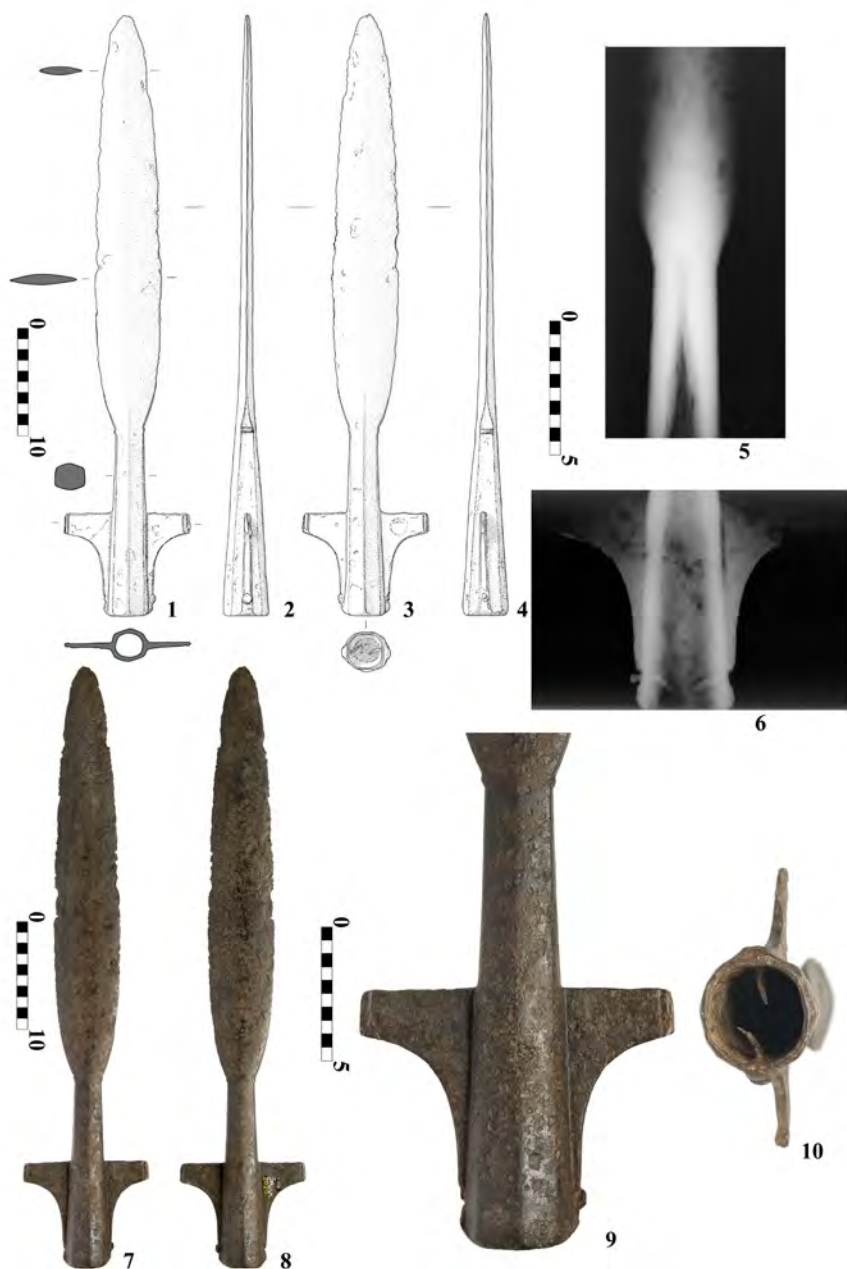
Pl. I Bačevci (drawing: I. Fostikov; photo: J. Pendić;
radiographs: N. Filipović, Welding Institute)

T. I Бачевци (цртеж: И. Фостиков; фото: Ј. Пендић;
радиографски снимци: Н. Филиповић, Завод за заваривање)

Pl. II (1-6) – Vinča (cross-section drawing: A. Sajdl; photo: A. Sajdl; radiographs: V. Crnjaković, Institute for testing of materials – IMS Institute); (7) – Prilipac, Munjsko Brdo (Бућић и Петровић 1985, 13, сл. 10h); (8) – Prilipac, Munjsko Brdo (Мандић 1995, 33, 94, Т. XX: 1)

T. II (1-6) – Винча (цртеж пресека: А. Сајдл; фото: А. Сајдл; радиографски снимци: В. Црњаковић, Институт ИМС); (7) – Прилипац, Муњско брдо (Бућић и Петровић 1985, 13, сл. 10h); (8) – Прилипац, Муњско брдо (Мандић 1995, 33, 94, Т. XX, сл. 1)

Pl. III Fruška Gora (drawing: A. Dugonjić; photo: I. Krajcjar;
radiographs: D. Doračić)

T. III Фрушка гора (цртеж: А. Дугоњић; фото: И. Крајцјар;
радиографски снимци: Д. Дорачић)

ANTHROPOLOGICAL AND PALEOPATHOLOGICAL ANALYSIS OF SKELETAL REMAINS FROM THE SITE OF MARGUM/MORAVA (POŽAREVAC, SERBIA), MEDIEVAL PERIOD – THE RESULTS OF THE EXCAVATIONS IN 2011

Nataša Šarkić

OSTEO Research, Spain

Teodora Branković

National Museum in Požarevac, Serbia

e-mail: nsarkic@gmail.com | Preliminary article

Received: 30. 4. 2020. | UDC: 904:726.8]:572.7”653”(497.11)

Accepted: 23. 8. 2020. | 902.2(497.11)”2011”

Abstract: *The archaeological site of Margum/Morava, at the confluence of the Velika Morava into the Danube, was an important strategic point. The first traces of a settlement originate from the Neolithic period. This is the first anthropological analysis ever performed on the Margum/Morava material, although the site itself has been archaeologically investigated since the beginning of the 20th century, and many burials were found, from Bronze Age, Roman times, Migration period, Byzantine period and the Middle Ages. The anthropological analysis published here presents the results of the excavations performed in 2011. Even though the number of graves analysed here is modest – a total of 8 graves (we took into account only non-devastated graves for this analysis), they produced exciting results that will help us shed light on the living conditions in this area. Most frequent changes on bones were the ones that can be connected with occupational stress, osteoarthritis and dental diseases, but also fractures and infections resulting from injuries, metabolic stress and even two possible cases of tuberculosis.*

Keywords: *metabolic disease, infection, dental health, occupational stress, TBC, Pott disease, tuberculous spondylitis*

Introduction

The archaeological site of Margum/Morava is located north of the village of Dubravica (Младеновић and Јацановић 2002, 221), at the confluence of the Velika Morava into the Danube. It is a multi-layer archaeological site with traces of life dating from the Early Neolithic (around 6000 BC) until the modern times. In the 1st century BC, the Roman city – *Municipium Aurelim Augustum Margum* was located on this site (Mirković 1968, 50–51). Historical sources from the Late Antiquity often mentioned Margum/Morava as a target of various invaders of

the Empire or a crossing point of the Roman troops into Barbaricum (Mirković 1986, 208–209). After the Hun conquest and the reign of Ostrogoths and Gepids in the 5th century, the Eastern Roman Empire re-established their rule at the time of Emperor Justinian (527–565 AD) (Иванишевић and Бугарски 2012, 240). The collapse of defences at the Danube border of the Empire occurred in the first decades of the 7th century. Since then, Margum/Morava hadn't been significantly inhabited for a long time. The reconstruction of the city on a reduced area took place from the end of the 9th century, and layers of a settlement belonging to the 10th–12th century were also registered (Иванишевић and Бугарски 2012, 240). According to historical sources from the 11th century from Morava (in the Middle Ages, instead of the Latin name “Margum” name “Morava” came into use), there was a city and an episcopal seat there (Пириватрић 1997, 173–201).

The position of Margum/Morava was first noted and published by Antonio Bonfini in his work on the Kingdom of Hungary, which was printed in 1543 (Bonfini 1543, 109). More detailed information about the site was provided by Felix Kanitz, at the end of the 19th century, who noted that the site measured 820 x 720 m (Kanitz 1892, 13–16). Due to erosion caused by the river Velika Morava, in the first half of the 20th century, a significant part of the site was destroyed.

The first archaeological excavations at this site were carried out in 1909 by Miloje Vasić, and a necropolis from the Late Bronze Age was investigated (Иванишевић and Бугарски 2012, 240). In the period from 1947 till 1954, archaeological excavations were organized by the Archaeological Institute and the National Museum in Belgrade (Мано-Зиси et al. 1950; Marić 1951). In 1989–90 the Regional Institute for Protection of Monuments performed protective researches (Јовановић and Цуњак, 1994, 107), as part of the site was endangered by the construction of a defensive embankment and canal. In 2004, the National Museum in Požarevac carried out minor archaeological researches, after which it was decided that extensive researches should be carried out due to the importance of the site. The National Museum in Požarevac conducted archaeological researches within the project *The Town of Margum*¹ between April and November 2011. The research was conducted in collaboration with experts from the Institute of Archaeology.²

¹ Project *The Town of Margum* was conducted as a part of Cross Border Cooperation (CBC) with the Republic of Romania. The partner of the National Museum in Požarevac on this project, from the Romanian side, was the Museum of Banat from Timisoara.

² The excavations of the Margum/Morava in 2011 were headed by Perica Špehar and Ivan Bugarski from the Institute of Archaeology and Teodora Branković from the National Museum in Požarevac. The scientific supervisor was Vujadin Ivanišević from the Institute of Archaeology.

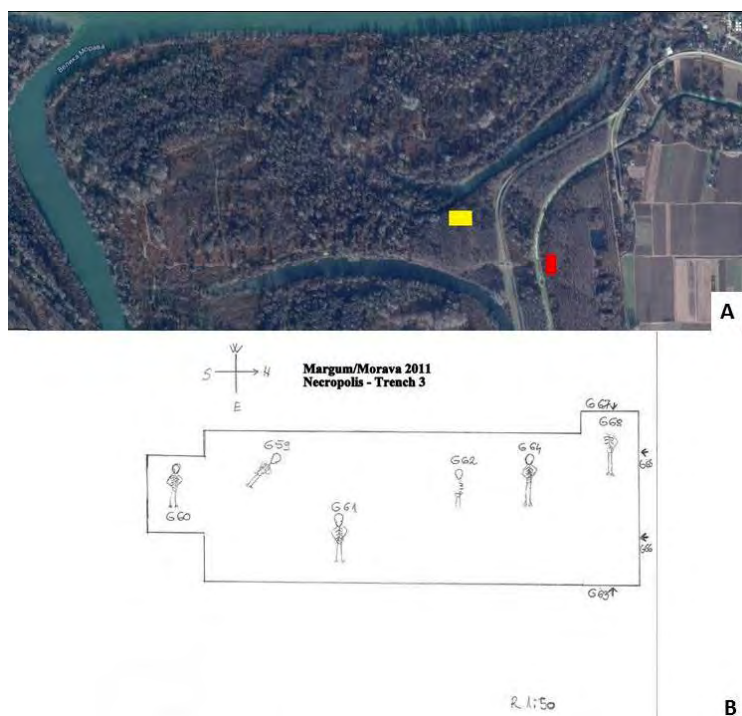

Fig. 1. A) Position of the site of Margum/Morava, as well as the zone excavated in 2011. The red rectangle represents the area of Velike Terme, and the yellow one the area of the Necropolis. B) Zone of the Necropolis, a sketch of the working situation with recorded orientation of the deceased

Сл. 1. А) Положај локалитета Маргум/Морава, као и зоне ископане 2011. Црвени правоугаоник представља зону Великих Терми, а жути зону некрополе. Б) Зона некрополе, радна ситуациона скица са забележеном оријентацијом покојника

The most extensive excavations were carried out at the site of Velike Terme (“Large Thermae”), where Trench 1 (dimensions: 20x10 m) was opened. The trench was placed at the highest point of the preserved part of the site of Margum/Morava, which was the least exposed to flooding by the Velika Morava (Иванишевић and Бугарски 2012, 249–250). In that area, two major habitation strata were observed, from the 11th and the 12th century. Layers dating from the second half of the 4th century or the first half of the 5th century were found below the medieval layers.

During the archaeological excavations at Margum/Morava in 2011, 17 graves were excavated. Ten graves were registered on the site of the Necropolis and seven graves in the area of Velike Terme (Fig. 1). However, out of seven graves from Velike Terme, only three graves contained skeletal remains, while

Fig. 2. Examples of burials at the site of Margum/Morava – graves excavated in 2011 were mostly oriented along the East-West axis, buried in gravel and clay soil, mostly without grave architecture and grave goods. They were laid on their back in a stretched position, with their arms usually on their pelvis

Сл. 2. Примери сахрањивања на локалитету Маргум/Морава – гробови ископани током 2011. године били су углавном западно-источно оријентисани са малим одступањима, слободно су покопани у шљунковитом и глиненом земљишту, положени на леђа у испруженом положају, с рукама углавном прекрштеним на карлици, а гробни прилози су били ретки

others were devastated. Due to the lack of grave goods, it is difficult to establish precise dating for them, especially for the graves from the area of the Necropolis.

In this paper, we will present the results of the analysis of individuals from graves in anatomical position only, eight in total (Fig. 2).

Excavations in the area of Velike Terme

Skeletal remains were found at several locations in the area of Trench 1. Only graves G3 and G7 were found in their primary position. In other cases, the remains probably originated from devastated graves. The graves found in the area of Velike Terme, in 2011, could belong to the medieval necropolis that was excavated in 2004³. The space between these two trenches has not been explored. However, based on the situation on the terrain, we can assume that some graves could be located in the unexplored area as well.

³ The trench opened in 2004 is located about 100 m to the north-west from the trench from 2011. The excavation supervisors in 2004 were Dragan Jacnović and Dragana Spasić Đurić.

Two main housing horizons have been observed in the area of Velike Terme, in the 11th and the 12th century horizon. Excavated graves could also be included in these horizons. Since Grave 3 was found at a depth of 0.5 m, we can determine it into the horizon of the 12th century, while Grave 7 could be determined into the horizon of the 11th century. Grave 3 represents the most recent trace of use of this space in the Middle Ages (Bikić et al. 2012, 102). The dating is certainly made difficult by the lack of grave goods, but based on indirect findings, primarily fragments of pottery originating from waste pits, we can classify them in these two horizons of housing and burial.

From the horizon of the 11th century comes a green-glazed vessel with a double beak and handles in the shape of animal heads, found in one of the waste pits, dated by the coins of Basil II, as well as a large number of fragments of glass bracelets with geometric ornaments in red and yellow. The most significant finds from the horizon of the 12th century are: bronze sheet with a representation of a griffin, gilded bronze application with a decoration in the form of a carving, ending with a motif of a lily in the corners, two stone moulds for making pendants, bone skate, lead seal and others.

Excavations of the Necropolis – Margum/Morava 2011

The excavations performed from 1989–90 (Jovanović and Cunjak 1994) brought to light graves belonging to different burial horizons. The oldest horizon is represented by tombs of the Dubovačko-žurobrdska culture, and the most recent horizon is represented by graves dated into the period from the 9th to the 11th/12th century (Jovanović and Cunjak 1994, 107–122). Burials from the Antiquity and Late Antiquity horizons can be divided into several stages, from the 1st to the beginning of the 5th century. Graves from the Migration Period, firstly attributed to Gepids (Jovanović and Cunjak 1994, 120–122) and later to Heruli (Bugarski and Ivanišević 2013, 476) were also found within the Necropolis. Graves without architecture and grave goods are difficult to date precisely, so the authors dated them into the period from the 9th to the 11th/12th century, but with the assumption that they could have also belonged to the Late Antiquity period (Jovanović and Cunjak 1994, 119–120).

During the researches in 2011, 10 graves were excavated in this area. Six graves were investigated in detail, while the remains from 4 graves, which were collected during the mechanization operation, were only recorded but not fully excavated. Trench 3 at the Necropolis was located near the area excavated in 1989–90. The trench, originally 10 x 4 m in size, was extended for 1.5 m to the south and 6.0 m to the north, located approximately 10 m from *memoria*. The graves excavated at

the necropolis, during 2011, were marked with *numerus currens* continuously in relation to the numbers of graves previously explored at the site, from 59 to 68. Individuals were found in the supine position, with their arms crossed on their pelvises. One grave was excavated in the southern extension, and two in the northern one.

More precise dating of the graves excavated in 2011 was made difficult by the fact that they were without or with very few grave goods. During the excavations, those graves were dated into the Late Antique period (Bikić et al 2012, 101; Иванишевић and Бугарски 2012, 242), while previous researchers of this necropolis dated graves with similar characteristics into the most recent burial horizon in that necropolis, i.e. the period from the 9th to the 11th/12th century (Jovanović and Cunjak, 1994, 120–121). Essential traits of graves excavated in 1989/90 are orientation along the East–West axis, outstretched position of the skeleton with arms crossed on the chest, burials mostly without architecture, with rare confirmations of a wooden coffin and without or with very few grave goods. The graves excavated in 2011 were mostly oriented along the East–West axis, with small deviations, they were freely buried in gravel and clay soil, they were laid on their back in a stretched position, with their arms mostly crossed on their pelvis, and grave goods were rare. The following items were found in graves: Grave 61 (bronze ring and 1 Roman coin), Grave 64 (1 Roman coin) and Grave 68 (iron knife, a fragment of a bronze sheet, 2 Roman coins and fragments of medieval pottery). In two graves (61 and 64), iron wedges were found, which may indicate the existence of a burial structure. The typology of the bronze ring from Grave 61, in which a female individual was buried, could help us date that individual into the Medieval period. It was a banded ring (C 31/2011, Grave 61, Fig. 3), made of a bronze sheet with a flat, rectangular head. The hoop expands towards the shoulder and turns into a slightly raised head, rectangular in shape. There are traces of an unrecognizable engraved ornament on the head. The diameter of the ring is 2.1 cm, and the dimensions of the head are 1.4 x 1.1 cm. Rings with similar traits are classified into the period of the 10th–13th century (Шпехар 2007, 373; Бајаловић-Хаџи Пешић 1984, 43). Therefore, based on the previously described properties of the burials, as well as the presence of the banded ring, it was concluded that those graves can be dated into the Medieval period. Nevertheless, in the same grave with the ring (G 61), a Roman coin was found, suggesting different dating. However, we should take into account that Roman coins (2nd–4th century) have been found before in medieval graves (10th–15th century) of female individuals (Ćirić 2016: 731), in secondary use. It is also possible that older money in multi-layered sites, such as Margum/Morava, may also come from the filling of a grave, i.e. layers of soil from the Roman period that were disturbed by medieval burials.

Fig. 3. A banded ring made of a bronze sheet with a flat, rectangular head and unrecognizable engraved decoration. The diameter of the ring is 2.1 cm, and the dimensions of the head are 1.4 x 1.1 cm. Rings with similar traits are classified as belonging to the period of the 10th–13th century (Шпехар 2007, 373; Бајаловић-Хаџи Пешић 1984, 43)

Сл. 3. Тракасти прстен израђен је од бронзаног лима са плочастом, правоугаоном главом и траговима непрепознатљивог урезаног орнамента. Пречник прстена је 2,1, димензије главе 1,4 x 1,1 cm. Тракасто прстење сличних карактеристика сврстава се у хоризонт 10–13. века (Шпехар 2007, 373; Бајаловић-Хаџи Пешић 1984, 43)

Material and methods

The preservation index (PI) was used for the calculation of the degree of skeletal preservation, as proposed by Walker and colleagues (Walker et al. 1988, 387).

To determine the sex of an adult individual, the methods of Walker (2005, 388–390), Buikstra and Ubelaker (1994, 19–21), and Buikstra and Meilke (1985, 422) were used.

In the present study, the estimation of the sex of non-adult individuals was not performed, since secondary sexual characteristics hadn't developed yet (Ferembach et al. 1980, 523), and it has been observed that morphological methods are unreliable due to low inter-observer agreement (Bruzek 2002, 160).

For the age estimation, methods based on changes on the pubic symphyseal surface (Brooks and Suchey 1990, 235), the auricular surface of the ilium (Lovejoy et al. 1985, 19) and methods based on tooth-wear (Brothwell 1981,

71–72) were used in this study. Methods based on epiphysis fusion and tooth eruption were used for the age estimation of non-adults. We relied on Scheuer and Black's (2000) methods for the timing of the fusion of the epiphysis, while the method of AlQahtani (2012, 149) was used for teeth eruption.

For enthesal changes, a modified method of Mariotti and colleagues (Mariotti et al. 2007), based on the scoring for twenty-three entheses of the postcranial skeleton of upper and lower limbs, was used. Other markers of occupational stress that were considered as indices of work-related activities are Schmorl's nodes, disc herniation, Charles' facet and squatting facets.

Once we had established the age at death and sex of an individual, we proceeded to take osteometric measurements. To calculate the stature, we used formulas of Pearson (1899).

Pathological conditions, trauma, or taphonomic changes observed were recorded and photographed. Descriptive methods were used for the analysis of pathological changes (Campillo 2001). The remains were examined macroscopically: visual inspection with the naked eye, under natural light; and microscopically: with a 10X magnifying glass. Regarding oral pathologies, they were collected from individual dental charts, where we used the codes proposed by the International Dental Federation.

Results

Velike Terme – Trench 1

G3

The grave was found at a depth of about 0.5 m in a layer in which large fragments of mostly medieval pottery were found. The individual was found in the prone position, oriented along the East-West axis, with legs outstretched, head turned to the left, and arms crossed at the abdomen. The burial pit could not be defined clearly. There were no burial goods in the tomb, but after lifting the individual, a corroded iron object of undefined use and a glass object of undefined shape were observed below. These findings probably originated from the layer in which the deceased was buried.

The remains found were that of a male individual, well-preserved, with the preservation index (PI) = 95.45%, about 40–50 years old. The stature of that individual was estimated at 168.9 cm. It was a robust individual, with extremely pronounced muscle enthesal development (2.5–3, on the scale of 0–3). Other markers of occupational stress, such as Schmorl's nodes and squatting facets, were also noted. Many dental pathologies were observed, such as *antemortem* tooth loss (AMTL), caries, abscess, periodontitis and calculus (Fig. 4). Although

Fig. 4. Individual G3 had many dental pathologies, such as *antemortem* tooth loss (green circle), caries, abscesses (yellow circles), periodontitis (white arrow) and calculus. It can also be observed that teeth were very worn-out (orange arrow)

Сл. 4. Индивидуа G3 је имала много зубних патологија, попут заживотног губитка зуба (зелени круг), каријеса, апсцеса (жути кругови), периодонтитиса (бела стрелица) и каменца. Такође се може приметити да су зуби били врло истрошени (наранџаста стрелица)

we do not have complete data for the dental pathology for this individual (more than half of the maxilla was not preserved, many teeth were lost *postmortem*), it could still be concluded that his dental health was very poor, with large *antemortem* tooth loss (5 teeth of 15 preserved alveoli), numerous instances of caries (4 teeth in the alveoli and 2 fallen teeth had caries, in some cases to the very root), as well as 3 cases of an abscess.

As for other pathologies, moderately pronounced osteoarthritis (OA) was found on all joints in the body, equally distributed. An exception was OA observed on vertebrae, especially lumbar ones, where remarkable prominent degenerative changes occurred, followed by osteophytes (bone growths formed at the ends of degenerative cartilage).

The presence of *coxa vara*, a deformity of the femoral neck or hip area, in which the angle between the femoral neck and the femur shaft is reduced, was ob-

Fig. 5. *Coxa vara*, deformity of the femoral neck or hip area, in which the angle between the femoral neck and the femur shaft is reduced. The normal value is 120° – 130° in an adult, while the angle in G3 is 115°

Сл. 5. *Coxa vara*, деформитет врата фемура или кука, у коме се смањује угао између врата и тела фемура. Нормална вредност код одрасле особе је 120° – 130° , док угао код G3 износи 115°

served in that individual (Fig. 5). *Coxa vara* is characterised by a decrease in the angle of inclination of the femoral neck, whose normal value at birth is 140° – 150° and 120° – 130° in an adult (Shapiro 2001, 376). If this value is below 120° , like in this individual – 115° , the person is considered to have had *coxa vara* (*Ibid.*).

Fig. 6. Two *antemortem* fractures detected in individual G3 – of the first left rib and of the metatarsal of the right foot

Сл. 6. Два заживотна прелома уочена на индивидуи G3 – на првом левом ребру и на метатарсалу десног стопала

Two *antemortem* fractures were detected in the individual – on the first left rib and the second metatarsal of the right foot (Fig. 6). It was not possible to say precisely how much time passed since the injury occurred, or whether they happened at the same time. The fracture on the metatarsal did not heal well, and there was a fusion between it and the proximal phalange, followed with posttraumatic osteoarthritis.

Fig. 6. Bone changes such as abnormal porosity (A), observed in almost all parts of the skeleton, presence of lesions on the vertebrae (C), lower legs (D), porosity and formation of a new layer on the inner part of the ribs (B), are, most likely, signs of pulmonary tuberculosis

Сл. 6. Промене на костима, као што су абнормална порозност (A), примећене у готово свим деловима скелета, присуство лезија на вертебрама (C) и потколеницама (D), порозност и стварање новог слоја кости са унутрашње стране ребара (B) највероватније су знакови плућне туберкулозе

Abnormal porosity was observed in almost all parts of the skeleton. The distribution and morphology of those pathological changes, as well as the presence of lesions on the vertebrae, lower legs, porosity and formation of a new layer of bone on the inside of the ribs, were most likely the consequences of tuberculosis, which will be considered in more details in the discussion section (Fig. 7).

G7

Grave 7 was located in the zone where two medieval burials were found, one of which represents the negative of the wall that follows to the northwest and breaks at a right angle towards the southern profile. From the remaining material, observed in the profile itself, it can be concluded that it was a dry stone and that the corner of the building was captured in the negative. Medieval pottery was collected during the cleaning.

The grave belonged to an adult individual, with southeast-northwest orientation. The individual was found in the prone position, with legs bent at the knees and arms crossed at the chest. Fragments of medieval pottery, as well as two coins dating from the 4^h century, were found in the sediment used to fill the tomb.

The individual was female, approximately 50–60 years old. The state of preservation was medium, with PI=68.18%. The stature of this individual was 160.9 cm. Muscle insertions were poorly, or medium prominent (grade 1 or 2), except for the left scapula, where the prominence was very strong (grade 3), but overall, it was not an overtly robust individual.

Schmorl's nodes were observed on most thoracic vertebrae. Very pronounced osteoarthritis on the vertebrae was also observed, as well as spinal asymmetry.

Dental hygiene was really poor. Calculus deposits were found on most teeth, as well as caries, abscess, and *antemortem* tooth loss. Out of the 30 alveoli that were preserved, two showed AMTL, while out of 22 retained teeth 7 had caries, often to the very root. Also, one abscess was observed, and almost all teeth had calculus deposits and periodontitis.

Although the shins of the left leg were quite fragmented, a highly developed infection in the preserved parts of the left tibia and fibula was observed (Fig. 8). Because the right leg and other parts of the body were not affected, it was most likely that infection occurred due to a fracture or other type of injury.

Fig. 8. Severe post-traumatic infection in the preserved parts of the left tibia and fibula in individual G7

Сл. 8. Тешка посттрауматска инфекција уочена на сачуваним фрагментима леве тибије и фибуле код индивидуе G7

Necropolis – Trench 3

G59

The grave belonged to an adult individual, buried directly in the soil. No traces of a grave structure were discovered. The orientation of the skeleton was southeast-northwest, with the skull at the northwest. No grave goods were found.

Fig. 9. Abnormal porosity, the formations of layers of a new bone (A, B) and numerous lesions were noticed on the entire skeleton of individual G57, as well as a complete collapse of the vertebrae (C, D). These are most likely signs of tuberculosis of the spine (Pott disease)

Сл. 9. Примећена је абнормална порозност, стварање слојева нове кости (A, B) и бројне лезије на читавом скелету индивидуе G57, као и потпуни колапс пршљенова (C, D). Ово су највероватније знакови туберкулозе кичме (Потова болест)

It was estimated that the individual was female, about 50–60 years old. Skeletal remains were well preserved, with the preservation index of 81.8%. The stature of this individual was 153.57 cm. Muscle insertions were poorly, or medium prominent (grade 1 or 2), with most prominent insertions on the Achilles tendon. Out of other markers of occupational stress, we noticed squatting and Charles' facets.

Dental hygiene was extremely poor, and calculus deposits were present on most teeth. Caries was also observed on eight teeth (often in multiple places on the same tooth and in some cases it reached the root), as well as periodontitis and abscess. It was observed that tooth abrasion was very uneven, which can be a result of *antemortem* tooth loss, causing a lack of occlusion (contact between the teeth) and, therefore, less dental abrasion.

Pathological changes in the form of abnormal porosity and the formation of layers of new bone were observed throughout the skeleton. Besides, numerous lesions on the body were noticeable. Due to the distribution and appearance of porosity, changes in the ribs and vertebrae, as well as the complete collapse of vertebrae (Pott disease), it was concluded that tuberculosis was the most probable diagnosis (Fig. 9).

Medium pronounced osteoarthritis was also noted on the entire skeleton, which was somewhat more intense on the right side of the body.

G60

This grave contained a skeleton in the supine position, with the right hand resting on the abdominal area, while the left hand was bent at the elbow upwards. The tomb was oriented along the East–West axis. No grave goods were found.

It was a male individual, about 18–20 years old. The preservation level was very good, PI=95.4%. Since this was an individual whose development was not completed, we did not determine his height. For the same reason, we did not estimate the degree of prominence of muscle insertions. Since muscles develop until the age of 25 (Kuczmarski et al. 2000), there is an agreement in physical anthropology that for those individuals whose development is still incomplete, enthesal changes should not be analysed.

Although the individual was very young, he had caries lesions on three teeth and calculus deposits on a large number of teeth. At least two lines of hypoplasia were also observed, which tells us that that person went through at least two episodes of childhood physiological stress.

Regarding other pathologies, OA was observed at the base of the skull, the distal end of the left and right humerus, and on the feet. Although it was a very mild change, the appearance of OA can be considered quite unusual, given the age of the individual, as that change usually does not occur until the age of 40 (Anderson and Loeser 2010, 17).

G61

The grave marked G61 was located at a relative depth of 0.35 m. The orientation of the grave was East–West. The skeleton was buried directly into the ground, in the supine position, with arms crossed at the pelvis. It was partly damaged by mechanisation. The already mentioned banded ring, made of a bronze sheet, was found on the individual's hand and a Roman coin was found in the grave.

The individual buried in the grave was female, about 18–20 years old. The preservation level was medium, with PI=63.6%. For the previously explained reasons, we did not estimate the stature nor perform an analysis of enthesal changes.

All 5 teeth preserved in the alveoli had caries, some of them with two on the same tooth, and it was observed on one of the teeth found outside the alveoli. Lines of hypoplasia on incisors and canines were also noted, as well as deposits of calculus on several teeth.

Abnormal porosity was observed on the skull, mandible and long bones, often accompanied by the formation of a new layer of bone. *Cribra orbitalia* was observed on the right orbit (the left one was not preserved). Since this individual was an adolescent, we based the age-determination on already mentioned methods – tooth eruption (AlQahtani 2012, 149) and the degree of epiphyseal fusion (Scheuer and Black 2000). According to the first method, it was determined that all teeth, including the third molar, had erupted, but that the root of the third molar was not completely closed. Therefore, it can be concluded that the individual was at least 18 years old (AlQahtani 2012, 149). In contrast, no epiphyseal fusion on the long bones was noticed. Bearing in mind that this was a female individual, whose epiphyses normally fuse earlier than those of male individuals, at that age, she should have been near the end of that process (Scheuer and Black 2000). That was a serious growth delay, which may be related to the pathology which will be discussed later.

On the phalanges of the right hand, a taphonomic colourisation (green stains) was observed due to the contact with the oxidised copper object.

G62

In this grave, poorly preserved skeletal remains of a non-adult individual were found. Only fragments of the skull and fragments of the lower extremities were preserved.

The individual was approximately 1.5–2 years old, based on the length of long bones (teeth were not preserved). The preservation index was 13.6%, which limited the investigation possibilities. For the reasons stated previously, we did not determine the gender of this non-adult individual.

No pathological changes were observed in this individual.

G64

The individual found in this tomb was in the supine position, arms folded on the pelvis, with the East–West orientation. The skeleton is well preserved, but the skull was damaged when the layers of soil above it were removed. Two wedges originating from the burial ground were found in the area of the upper arm or the shin. In the filling of the tomb, approximately in the chest area, a Roman coin was found. The coin was heavily patinated, 2 cm in diameter.

The individual was male, about 40–50 years old. The preservation level was good, with PI=77.27%. The stature was estimated to be 169.29 cm.

Muscle attachments were quite uneven, that is, far more pronounced on the right side, both at the upper and lower extremities. That suggested that the

individual, besides being right-handed, also frequently performed some work involving his right leg.

Very pronounced Schmorl's nodes were observed on the lower thoracic vertebrae and one lumbar vertebra. In addition, disc hernias were observed.

Large calculus deposits were observed on most teeth, one abscess, several AMTL, periodontitis and minor caries on the lower premolar. The agenesis of all four wisdom teeth (third molars) was also observed, and the maxilla showed the existence of an alveolus containing the third molar but rather irregularly placed in relation to the other teeth, which probably prevented their emergence.

As for other pathologies, only OA was observed, slightly pronounced on several thoracic vertebrae, on the bones of the feet, the occipital condyle, and the right wrist.

Taphonomic colouration caused by contact with the oxidised bronze object was observed on one of the left ribs.

G68

The individual buried in this tomb was in the supine position, with the left hand on the pelvis and the East–West orientation. The skeletal remains suffered damage, probably due to the collapse of a nearby wall or a similar object. It could be seen in the photograph from the field that the skull, cervical vertebrae, shoulder girdle and the entire right arm (except the hand) were missing. Two bronze coins were found in the grave soil, both in the foot area. A smaller bronze sheet was found in the pelvic area, while an iron knife was found on the right side, along with some fragmented pottery. The coins were heavily patinated, 2.1 cm and 1.7 cm in diameter.

The individual was female, about 40–50 years old. The rest of the skeletal material that was not missing was well preserved, with PI=54.5%. Her stature was very short, only 147.92 cm, according to Pearson (1989).

Although a relatively small and slender individual, the muscular attachments on the left arm (the right one was not preserved) were moderately prominent (grade 2 on the scale of 0 to 3). At the same time, at the lower extremities, these values ranged from weak to medium, leading us to the conclusion that, in her daily activities, this person used arms more than legs. Also, Schmorl's node was observed on one of the lumbar vertebrae. Other occupation markers included squatting facets on the tibiae and Charles' facets on femurs.

There was also pronounced OA on the lumbar spinal vertebrae, while less pronounced OA was observed on the left elbow, left hip, knees and feet.

Only one tooth was preserved, the incisor, with calculus deposits.

	PI	AGE/ СТАРОСТ	SEX/ ПОЛ	STATURE/ ВИСИНА	MOS/MOC	DENTAL PATHOLOGIES/ ДЕНТАЛНЕ ПАТОЛОГИЈЕ	OTHER PATHOLOGIES/ ДРУГЕ ПАТОЛОГИЈЕ
Bežine terape Large Termitine	G3	95.43%	M/M	168.9	Schmorl's nodes, squaring facets, пматорион дефект, чучеће фасете	AMTL, caries, abscess, periodontitis, calculus/ AMTL, каријес, апсцес, пародонтитис, калкулус	OA, coxa vara, AM trauma ТВС/OA, coxa vara, AM травма, ТБЦ
	G7	68.18%	F/Ж	160.9	Schmorl's nodes, пматорион дефект	AMTL, caries, abscess, periodontitis, calculus, hyperplasia/ AMTL, каријес, апсцес, пародонтитис, каменца, хипертрофија	OA, vertebral asymmetry, post- traumatic infection/ OA, асиметрија кичме, пост- травматска инфекција
Neprolys – trench 3/ Некрополи - транч 3	G59	81.8%	F/Ж	133.57	squaring facets, Charley's facets/ чучеће фасете Чарлсове фасете	AMTL, caries, abscess, periodontitis, calculus/ AMTL, карријес, апсцес, пародонтитис, калменца	OA, ТВС (Font disease)/ OA, ТБЦ (Потова болест)
	G60	95.4%	M/M	18-20		periodontitis, calculus, hyperplasia/ карријес, каменца, хипертрофија	OA/OA
	G61	65.6%	F/Ж	18-20		caries, calculus, hyperplasia/ карријес, калкулус, хипертрофија	AP, cribrra orbitalia, growth delay/ AP, cribrra orbitalia, заостр у расту
	G62	15.6%	0				
	G64	77.27%	M/M	169.29	Schmorl's nodes, discus hernia/ пматорион дефект, дискус хернија	AMTL, caries, abscess, periodontitis, calculus, agensis/ periodontitis/ AMTL, карријес, апсцес, пародонтитис, каменца, агенезија, пародонтитис	OA/OA
	G68	34.5%	F/Ж	147.92	squaring facets, Charley's facets, Schmorl's nodes/ чучеће фасете, Чарлсове фасете, пматорион дефект	calculus/ калменца	OA/OA

Table 1. List of individuals analysed in this work, their PI (preservation index), age, sex (M – male, F – female), stature in cm, MOS (markers of occupational stress), dental pathologies (AMTL – *antemortem* tooth loss) and other pathologies (OA – osteoarthritis, AM – *antemortem*, AP – *abnormal porosity*)

Табела 1. Листа индивидуа анализираних у овом раду, њихов PI – индекс очуваности, старост, пол (M/M – мушки, F/Ж – женски), висина у центиметрима, MOS/MOC (маркери окупационог стреса), денталне патологије (AMTL – *antemortem* губитак зуба) и других патологија (OA – остеоартроза, AM – *antemortem*, AP – *abnormal porosity*)

Discussion

Schmorl's nodes are herniations of a part of the nucleus pulposus out of the fibrosis wall of the intervertebral disk when the herniation does not cross the annulus fibrosus (Capasso et al. 1999, 38). Most of the cases can be noted on the lumbar vertebrae. While some authors interpret this phenomenon as a result of physical effort and carrying heavy loads (Capasso et al. 1999, 38; Lovell 2008, 355; Waldron 2009, 45), others think that its aetiology may be idiopathic (Roberts and Manchester 1995). However, it is noted that this phenomenon is very common in populations that are known, from historical sources, for performing regularly very exhausting physical work (Phillips 2003, 97; Herrerín et al. 2018, 138) and among sportspersons dedicated to weight lifting (Aggrawal et al. 1979, 60). Although it is possible that other factors, including hereditary (Williams 2007, 859), influence the incidence of nodules, physical activity also plays a role. In this study, Schmorl's nodes were noted in 4 adult individuals.

Disc herniation is a more severe condition than Schmorl's nodes when parts of the herniated nucleus pulposus cross the annulus fibrosus. Clinically, the most serious consequences occur when the nucleus pulposus slips into the spinal canal, producing pressure on the spinal cord or nerve roots, causing severe pain and other nervous disorders (Huether and McCance 2016, 388). It can be a consequence of ageing and general "wear and tear" (Benoist 2003, S88), but also of the repetitive mechanism of flexion-extension of the torso and carrying heavy loads (Baxarias and Herrerín 2008, 212). It was noted in one individual from this population.

Charles' facets are impressions located above the articular surface of the medial epicondyle of the femur. The facets occur due to the extension of the articular surface caused by the contact with the tibial condyle during hip flexion (Capasso 1999, 94).

Squatting facets are morphological changes in joints, observed on the anterior surface of the distal tibia and the neck of the talus, linked to hyperflexion of the joints during a squatting posture (Dlamini and Morris 2005, 375). In hyperdorsiflexion of the foot, such as in a squat, the anterior aspect of the distal tibia articulates with the superior surface of the talus, or the lateral aspect of the neck, in particular. Squatting was a common resting position for populations that had no availability of furniture, or that chose that position for cultural reasons. They were generally more frequent among women, probably because various household chores, such as cooking or washing laundry, were performed in a squatting position (Baxarias and Herrerín 2008, 216). In this population it was noted in three individuals – two females and one male.

Dental health was very poor and all individuals that had teeth preserved had various dental diseases, such as AMTL, caries, abscess, periodontitis and calculus.

Dental enamel hypoplasia, noted in 3 individuals, is a defect in the enamel formation process that indicates the existence of a period of physiological stress experienced by the individual during the formation of the dental crown. This process can last from the prenatal period up to 12 months in deciduous teeth, from the birth to 7 years for permanent teeth (Hillson 2005, 174), and up to 16.5 years for third molars (AlQahtani 2012, 146), which makes it a good indicator of non-specific stress in childhood.

One of the individuals with enamel hypoplasia (G61, young female) also had other signs of metabolic stress, namely, abnormal porosity (AP) and *cribra orbitalia* (CO). AP was observed on the skull, mandible, and long bones, often accompanied by the formation of a new layer of bone. On the right orbit (the left one was not preserved), CO was observed, which was associated with metabolic problems and malnutrition. The appearance and distribution of porosity indicated a major metabolic problem, most likely anaemia and/or scurvy, which could have caused a delay in the development of that individual.

Antemortem fractures were noted on two individuals from Velike Terme (fracture of the rib, the foot in G3 and the shin in G7). According to their type and location, both seemed to be caused by accidents. In both cases, the healing of the fracture was not appropriately done: in the case of G3, the fusion of metatarsal and phalange resulted in reducing the mobility of the foot, while in the case of G7, considering the severity of the infection, as well as the fact that it was still in the active phase at the time of death, it was most probably precisely this wound that led to the fatal outcome.

There were two possible cases of tuberculosis, although not of the same type. The individual G3 had abnormal porosity observed on almost all parts of the skeleton. The distribution and morphology of those pathological changes, as well as the presence of lesions on the vertebrae, lower legs, porosity and formation of a new layer of bone on the inside of the ribs, are characteristic for tuberculosis. A study based on the Coimbra Identified Osteological Collections (Matos and Santos 2006, 191) showed that new bone formation on long bones and ribs was significantly more common in individuals who died from TBC than in individuals who died from a nontuberculous cause. Although new bone formation in ribs could appear in some other pulmonary diseases, this bone lesion was present in 90.9% of individuals who died from pulmonary TBC, and only in 4.2% of individuals who did not die from TBC.

In individual G59, pathological changes in the form of abnormal porosity and the formation of a layer of new bone are noticeable throughout the skeleton. In addition, numerous lesions on the body, together with changes on the ribs and vertebrae, as well as a very characteristic collapse of vertebrae known as Pott disease, could also be seen. Pott disease or tuberculous spondylitis, before the mid-twentieth century, typically resulted in dismal neurological, functional and cosmetic outcomes (Khoo et al. 2003, 130). The clinical presentation of spinal tuberculosis is variable and their manifestations depend upon the duration of illness, severity of the disease, site of the lesion (Ansari et al. 2013, 404). In less severe cases the patient typically experiences back pain; while the complicated tubercular spine disease involves deformity, instability, and neuro deficit (Viswanathan and Subramanian, 2019). Back pain in tuberculosis can be related to the active disease itself (secondary to inflammation), bone destruction and instability.

Tuberculosis is a contagious disease caused by *Mycobacterium tuberculosis*. The classic symptoms of an active TBC infection are chronic cough with bloody spit, fever, night sweats and weight loss. Although in the past, before the discovery and mass use of vaccines, tuberculosis was a widespread disease, findings of skeletal remains with these changes were relatively rare. The reason is that TBC would first attack the soft tissue and individuals would have died before skeletal modifications could take place (Wood et al. 1992). Therefore, findings of skeletal changes connected with TBC were only noticeable in people who lived with that disease for a long time, and therefore they present a valuable finding.

According to historical sources, tuberculosis in Serbia affected around 30 out of 10,000 people during the late 19th and early 20th century (Sretenovitch 1922, 11). Other sources mention 225–464 per 100,000 deaths (Grmek, 1970) before antibiotics become frequently used. Important information about the frequency of tuberculosis comes from the “Health Book”⁴, printed in 1930 in the former Kingdom of Yugoslavia, where proverbs stating that the death rate from consumption⁵ is greater than all the evils in war and that “the highest taxes are paid in consumption”⁶, were mentioned. Although we don’t have data for Serbia before the 19th century, it is a well-known fact that tuberculosis was the most deadly disease in Western Europe at the beginning of the industrial period; for ex-

⁴ “Čitanka o Zdravlju”, originally printed by the School of Public Health “Andrija Štampar”, School of Medicine, University of Zagreb, 1930. Reprinted in “Hrvatska književnost i zdravlje”, Vol 4, No 13, 2008.

⁵ The word “consumption” (“sušica” in Serbian and Croatian) first appeared in the 14th century to describe any potentially fatal wasting disease that is “consuming” the body, but over time it came to apply more specifically to tuberculosis.

⁶ “Više sušica umori, nego što rat zla stvori”; “Najveći porezi plaćaju se u sušici”.

ample, one of every four deaths recorded in parish registries from England at the end of the 18th century was attributed to this disease (Davis 2000, 42). Even if we take into account the fact that in the 18th century Serbia was less populated than England, and therefore the possibility of infection was lower, we have reason enough to believe that tuberculosis was not uncommon at all. Notwithstanding, only a small number of cases has been recorded in the entire territory of today's Serbia. Djurić-Srejić and Roberts (2001, 316), analysing 1617 skeletons from the Late Medieval period, found only 4 probable cases, from Trgovište, and 3 possible cases from Vinča. Lovász et al. (2010, 87) were trying to apply two criteria on the 16th–17th century anthropological series from Sombor, focusing on the “classical/advanced stage skeletal TB alterations” and the “atypical/early-stage TB lesions”. In the first category, they noted 2 probable and 32 possible cases, and in the second one out of 196 individuals. The main problem is that many other diseases share the same traits as the “atypical/early-stage TB lesions”, thus making it hard to claim that it was TBC with certainty. A case of tuberculosis was documented at the necropolis from the Avar period in Bačka Topola (Farkas et al. 1976, 232). Miladinović Radmilović (2012, 185–186) reported two possible cases from Site 37 in Sremska Mitrovica, dated into the 10th–12th century.

As we can see, cases of tuberculosis found on skeletal remains are quite rare in Serbia and often come from a series with a very large number of deceased individuals. It is all the more surprising that there were as many as two cases on Margum/Morava, among such a limited number of individuals. If we add to this the post-traumatic infection observed in one individual, growth delay (1) and signs of nonspecific physiological stress (3), as well as numerous indicators of hard physical work, we can conclude that living conditions in medieval Margum/Morava were very challenging.

Although this is just a small-scale study and thus not suitable for population comparison, it yielded some important results. We hope that this was only a pilot study and that future researches at this site will also include anthropological analyses so that the results published here will be complemented by more extensive studies.

Conclusion

This paper presents an anthropological analysis of eight individuals originating from the archaeological site of Margum/Morava, from the Medieval period. Although the number of individuals analysed in this paper is too small to allow us to draw any serious conclusions about those populations, it yielded exciting results regarding the health and diseases of the inhabitant of Margum/

Morava. Among the observed health problems, dental diseases and changes due to intense physical work were very frequent, followed by poorly repaired fractures, metabolic diseases and osteoarthritis. Certainly, the most interesting are two possible cases of tuberculosis, from two different periods. Although tuberculosis has been one of the most common and deadly diseases in human history, its occurrence is most closely associated with modern times and the emergence of cities. In addition, tuberculosis most commonly attacks the soft tissue and leaves traces on the bone only in a small number of cases. On the territory of Serbia, up to now, only few cases were found and none of them in Eastern Serbia. Therefore, such a finding can be considered very valuable and rare.

We hope that this and similar studies will help us understand the importance and the necessity of anthropology above all, as well as the need that every archaeological excavation of a necropolis be accompanied by subsequent anthropological analyses. It is only this way, through cooperation and multidisciplinary, that we can get a broader picture of the life conditions of past populations.

REFERENCES

- Aggrawal, N.D., Kaur, R., Kumar, S. and Mathur, D. N.** 1979. A study of changes in the spine in weight lifters and other athletes. *British Journal of Sports Medicine* 13(2): 58–61.
- Al Qahtani, S. J.** 2012. *The London Atlas: developing an atlas of tooth development and testing its quality and performance measures*. Doctoral dissertation, Queen Mary University of London.
- Anderson, A. S. and Loeser, R. F.** 2010. Why is osteoarthritis an age-related disease?. *Best practice & research Clinical rheumatology* 24(1): 15–26.
- Ansari, S., Amanullah, M. F., Ahmad, K., and Rauniyar, R. K.** 2013. Pott's spine: diagnostic imaging modalities and technology advancements. *North American journal of medical sciences* 5(7): 404.
- Бажаловић-Хаџи Пешић, М.** 1984. Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда. Београд: Музеј града Београда, 1984.
- Baxarias, J. and Herrerin, J.** 2008. *The handbook atlas of paleopathology*. Barcelona: Libros Pórtico.
- Benoist, M.** 2003. Natural history of the aging spine. *European Spine Journal* 12 (2): S86–S89.
- Bikić, V., Špehar, P., Bugarski, I., Branković, T.** 2012. Arheološka istraživanja Marguma/Morave u 2011. godini, Arheologija u Srbiji. Београд: Проекти Археолошког института у 2011. godini
- Bonfini, A.** 1543. *Rerum Ungaricarum decades tres nunc demum industria Martini, Basileae: Oporion.*

- Brooks, S. and Suchey, J. M.** 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human evolution* 5(3): 227–238.
- Brothwell, D.R.** 1981. *Digging up bones: the excavation, treatment, and study of human skeletal remains*. Cornell: University Press.
- Bruzek, J.** 2002. A method for visual determination of sex, using the human hip bone. *American Journal of Physical Anthropology* 117(2): 157–168.
- Bugarski, I. and Ivanišević, V.** 2013. Migration period finds from Margum: a possible interpretation. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve LV*: 467–483.
- Buikstra, J. E. and Mielke, J. H.** 1985. Demography, diet, and health. *The analysis of prehistoric diets* 359: 422.
- Buikstra, J. E. and Ubelaker, D. H.** 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas: Archeological Survey Research Series.
- Campillo, D.** 2001. *Introducción a la paleopatología*. Barcelona: Bellaterra.
- Capasso, L., Kennedy, K. A. R., and Wilczak, C. A.** 1999. *Atlas of Occupational Markers on Human*. Teramo: Remains.
- Cunningham, C., Scheuer, L. and Black, S.** 2016. *Developmental juvenile osteology*. Cambridge: Academic press.
- Čirić, G.** 2016. Rimski novčiči u ženskim grobovima sa teritorije Srbije: mogućnost interpretacije, *Etnoantropološki problemi, n. s. god.* 11 sv. 3.
- Davis, A. L.** 2000. A historical perspective on tuberculosis and its control. In *Tuberculosis: a comprehensive international approach*, 2nd ed, edited by: L. B. Reichman, E. S. Hershfield, 3–54. New York: Marcel Dekker.
- Dlamini, N. and Morris, A.G.** 2005. An investigation of the frequency of squatting facets in later stone age foragers from South Africa. *International Journal of Osteoarchaeology* 15(5): 371–376.
- Djurić-Srejić, M. and Roberts, C.** 2001. Palaeopathological evidence of infectious disease in skeletal populations from later medieval Serbia. *International Journal of Osteoarchaeology* 11(5), 311–320.
- Farkas, G., Marcsik, A., Vekony, L.** 1976, Vertebral deformation in the Avar skeletal material, *Anthropologie* 14, 231–233.
- Ferembach, D., Schwidetzky, I., and Stloukal, M.** 1980. Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons. *Journal of Human Evolution* 9: 517–549.
- Grmek, M.** 1970. Medicinska enciklopedija. Jugoslovenski leksikografski zavod: Zagreb.
- Herrerín, J., Sarkic, N. Dinarés, R.** 2018. Patología vertebral antemortem en los individuos exhumados en las fosas de la Guerra Civil en Calera y Chozas (Toledo). Proceedings Book of 5a reunión científica de Asociación Española de Antropología y Odontología Forense. July 2013, Verin, Spain, 134–146.
- Huether, S.E. and McCance, K. L.** 2016. Study Guide for Understanding Pathophysiology-E-Book. Elsevier Health Sciences. <https://www.elsevier.com/books/understanding-pathophysiology/huether/978-0-323-35409-7> (Date of Access 18. 04. 2020.)

- Иванишевић, В. и Бугарски, И.** 2012. Примена LiDAR технологије у анализи топографије Маргума/Мораве и Кулича. *Старинар* LXII: 239–255.
- Јовановић, А. и Цуњак, М.** 1994. Археолошка истраживања у Дубравици (античком Маргуму) током 1989. и 1990. године, *Саопштења* 26: 107–122.
- Kanitz, F.** 1892. Römische Studien in Serbien. Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Theremen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien.
- Khoо, L. T., Mikawa, K. and Fessler, R. G.** 2003. A surgical revisitаtion of Pott distemper of the spine. *The Spine Journal*, 3(2): 130–145.
- Kuczmarski, R. J., Ogden, C. L., Guo, S. S., Grummer-Strawn, L. M., Flegal, K. M., Mei, Z., Wei, R., Curtin, L. R., Roche, A. F., and Johnson, C. L.** 2000. *Growth Charts for the United States: methods and development*. Hyattsville: DHSS Publication.
- Lovász, G., Pálfi, G., Marcsik, A., Pósa, A., Neparáczy, E., Molnár, E.** 2010. Skeletal manifestation of tuberculosis in a late medieval anthropological series from Serbia. *Acta Biologica Szegediensis*, 54(2), 83–91.
- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R. and Mensforth, R. P.** 1985. Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death. *American journal of physical anthropology* 68(1): 15–28.
- Lovell, N.C.** 2008. Analysis and interpretation of skeletal trauma. In *Biological anthropology of the human skeleton*, edited by Anne Katzenberg and Shelley Saunders, 341–386. New Jersey: Wiley-Liss.
- Мано-Зиси, Ђ. Марић, Р. и Гарашанин, М.** 1950. Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947 години, *Старинар* I: 143–165.
- Марић, Р.** 1951 – Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1948 и 1949 години, *Старинар* II: 113–132.
- Mariotti, V., Facchini, F. and Belcastro, M. G.** 2007. The study of entheses: proposal of a standardised scoring method for twenty-three entheses of the postcranial skeleton. *Collegium antropologicum* 31(1): 291–313.
- Matos, V. and Santos, A. L.** 2006. On the trail of pulmonary tuberculosis based on rib lesions: Results from the human identified skeletal collection from the Museu Bocage (Lisbon, Portugal). *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists* 130(2): 190–200.
- Младеновић, Б. и Јацановић, Д.** 2002. *Насеља Браничева*. Пожаревац: COTOS.
- Miladinović Radmilović, N.** 2012, Analysis of human osteological material from the eastern part of site no. 37 in Sremska Mitrovica, *Starinar* 62, 181–204.
- Mirković, M.** 1986. Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum. Beograd: RO Avala.
- Mirković, M.** 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije (edicija “Disertacije”).
- Pearson, K.** 1899. On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 192: 169–244.

- Phillips, S. M.** 2003. Worked to the bone: the biomechanical consequences of 'labor therapy' at a nineteenth century asylum. In *Human Biologists in the Archives: Demography, Health, Nutrition and Genetics in Historical Populations*, edited by D. Ann Herring, Alan C. Swedlund, 96–129. Cambridge: University Press.
- Пириватрић, С.** 1997. Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита, *Зборник радова Византолошког института* 36, Београд 1997, 173–201.
- Roberts, C. and Manchester, K.** 1995. *The Archaeology of Disease*. 2nd edition. Gloucester: Sutton Publishing.
- Scheuer, L., and Black, S.** 2004. *The juvenile skeleton*. Amsterdam: Elsevier.
- Shapiro, F.** 2001. Coxa vara in developmental and acquired abnormalities of the femur. *Pediatric orthopedic deformities: basic science, diagnosis and treatment, 1st edn*. Florida Academic Press: Miami.
- Sretenovitch D.** 1922. *La tuberculose en Serbie*, These pour le doctorat de L'Universite de Bordeaux.
- Steckel, R. H., Larsen, C. S., Sciulli, P. W. and Walker, P. L.** 2006. Data collection codebook. *The global history of health project*, 1–41.
- Шпехар, П.** 2007. Средњовековни налази из области Браничева, *Гласник Српског археолошког друштва* 23, Београд 2007, 363–390.
- Viswanathan, V. K., & Subramanian, S.** 2019. *Pott Disease (Tuberculous Spondylitis)*, 925–927. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing.
- Waldron, T.** 2008. *Palaeopathology*. Cambridge: University Press.
- Walker, P. L.** 2005. Greater sciatic notch morphology: sex, age, and population differences. *American Journal of Physical Anthropology* 127(4): 385–391.
- Walker, P. L., Johnson, J. R. and Lambert, P. M.** 1988. Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains. *American Journal of Physical Anthropology* 76(2): 183–188.

Наташа Шаркић

OSTEO Research, Шпанија

Теодора Бранковић

Народни музеј Пожаревац, Србија

**АНТРОПОЛОШКА И ПАЛЕОПАТОЛОШКА АНАЛИЗА
СКЕЛЕТНИХ ОСТАКА СА ЛОКАЛИТЕТА МАРГУМ/МОРАВА
(ПОЖАРЕВАЦ, СРБИЈА), СРЕДЊИ ВЕК –
РЕЗУЛТАТИ ИСКОПАВАЊА 2011**

Кључне речи: *метаболичке болести, инфекција, дентално здравље, окупациони стрес, ТБЦ, Потова болест, туберкулозни спондилитис*

Археолошко налазиште Маргум, на ушћу Велике Мораве у Дунав, било је важна стратешка тачка, те је стога било насељено још у неолиту. Ово је прва антрополошка анализа до сада изведена на материјалу са Маргума, мада је сам локалитет археолошки истраживан од средине прошлог века, и пронађени су многи гробови из бронзаног и римског доба, Сеобе народа, византијског периода и средњег века.

Ако се има у виду да археолошки материјал није публикован, да су гробови ископани 2011. на Великим термама и Некропли углавном без прилога, као и да се ради о малом узорку, њихово датирање је отежано. Са потеза Великих терми обрађена су два гроба, за које можемо претпоставити да представљају део средњовековне некрополе ископаване 2004. године.⁷ На основу ситуације констатоване на терену можемо их сврстати у два хоризонта становања, то јест у овом случају и два хоризонта сахрањивања, констатованих на овој локацији: гроб 3 у хоризонт 12. века, а гроб 7 у хоризонт 11. века. Датовање гробова на локацији Некрополе такође отежава недостатак прилога. Изузетак представља Гб1, где је откривен тракасти прстен, чија типологија одговара датацији 10–13 век. Остали гробови ископани 2011. године, сиромашни гробним прилозима, такође су опредељени у средњи век на основу аналогије са гробовима ископаним 1989/90.

Антрополошка анализа објављена овде представља резултате ископавања из 2011. године. Иако је број анализираних гробова скроман – укупно 8 гробова из периода средњег века (за ову анализу смо узели у обзир само недевастиране гробове), добијени су узбудљиви резултати који ће нам помоћи да сазнамо више о условима живота на Маргуму. На основу уочених

⁷ Резултати ископавања из 2004. нису публиковани.

здравствених проблема, може се рећи да су денталне болести и промена на костима услед интензивног физичког рада биле веома честе. Поред тога, уочени су и лоше срасли преломи, метаболичке болести и остеоартроза. Свакако, најзанимљивија су два случаја туберкулозе из различитих периода. Иако је туберкулоза једна од најчешћих и најсмртоноснијих болести у историји човечанства, њена појава је најуже повезана са модерним временом и појавом градова. Уз то, туберкулоза најчешће напада мека ткива и само у малом броју случајева оставља трагове на костима. На територији Србије до сада је потврђено свега неколико случајева туберкулозе у археолошком контексту, а ниједан од њих се не налази у источној Србији. Стога се такав налаз може сматрати веома вредним и ретким.

Надамо се да ће ова и сличне студије помоћи да се схвати важност физичке антропологије и да се препозна потреба да свако археолошко ископавање некрополе буде праћено антрополошким анализама. Само на тај начин, уз мултидисциплинарну сарадњу, можемо добити драгоцене податке о популацијама из прошлости.

RESCUE EXCAVATIONS OF THE DREN-DELYAN NECROPOLIS, SOUTH-WESTERN BULGARIA

Philip Mihaylov

Regional Historical Museum – Pernik, Bulgaria

e-mail: philip.mihaylov@gmail.com	Original scientific paper
Received: 12. 5. 2020.	UDC: 903:726.8"638"(497.2-14)
Accepted: 31. 7. 2020.	902.2(497.2-14)"2011/2018"

Abstract: *In 2012, rescue excavations at the sites of “Bunishteto” and “Druganski Pat” uncovered and partially investigated a previously unknown necropolis, revealing a total of 400 m long stone piles with a total area of 6575 sq. m, 55 Early Iron Age graves and approximately the same number of graves from the 6th–4th century BC. By size and structure, the necropolis is unique: in a region without stone, substantial stone constructions had been erected, following a predesigned plan for a continuous usage of the terrain and the facilities. It was likely a regional necropolis.*

Keywords: *necropolis, Early Iron Age, Late Iron Age, gold pectorals, glass beads, urn, valley of the Struma, South-western Bulgaria*

The necropolis is located between the villages of Dren and Delyan¹, in today’s South-western Bulgaria (Fig. 1.1), in the south-eastern periphery of the Radomir Plain, by Ushi Col, which links Konyavska to Verila Mountains (Fig. 1.1, detail). It is located at the foot of the eastern slope of Konyavska Mountains (Николов и Ђорданова 2002, 115–116), at the altitude of 665 m a.s.l., on the left bank of the Matitsa River – a tributary of the Blato River, which drains the Radomir Plain before emptying into Struma River. Local climate has strong Mediterranean influences, consequence of unobstructed exposure to the Struma Valley (Николов и Ђорданова 2002, 116).

Archaeological and geophysical studies

The Dren-Delyan necropolis was discovered in 2011, during rescue excavations prompted by the construction of the “Struma” motorway. The area designated for the motorway was excavated in full in 2012 (Михайлов 2014, 60–76). The excavations benefited greatly from the geophysical surveys conducted

¹ Dren is part of the Municipality of Radomir, District of Pernik; Delyan – Municipality of Dupnitsa, District of Kyustendil.

1

2

Fig. 1. 1. Map of Bulgaria with the Dren-Delyan necropolis;
2. 3D reconstruction of the Dren-Delyan necropolis

Сл. 1. 1. Мапа Бугарске са некрополом Дрен-Дељан;
2. 3D реконструкција некрополе Дрен-Дељан

in 2011 (Зидаров, Бакъмска 2012, 186–188). In 2014–2015, renewed excavations opened the area to the west from the motorway (Михайлов, Гюрова 2015, 153–157; Михайлов 2016, 284–286), following reports of partially destroyed and scattered archaeological structures, but revealed no new parts of the huge necropolis.

Inspired by the results of the 2011 excavation season, in 2015–2018 the team undertook large-scale geophysical surveys (Fig. 2.1), with a range of methods, including an experimental overlap of different methods on certain sectors (Михайлов, Цанков 2016). All principle geophysical methods were used: geo-radar, geo-magnetics and electrical resistivity. These were supplemented by kappametry (for correlation of magnetometry data to rock, sourced from the excavated burial structures) and aerophotogrammetry (Михайлов, Цанков 2018).

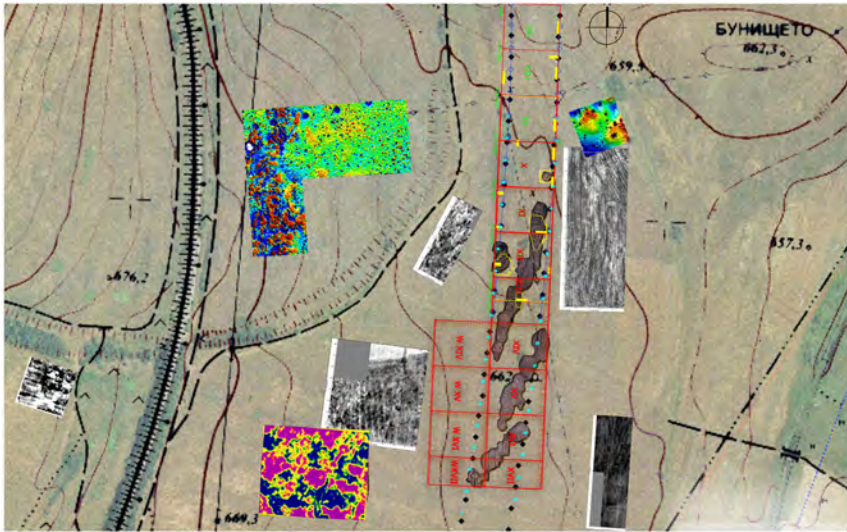
We had hoped that these non-destructive methods would assist in plotting the planimetry and topography of the construction sectors of the Dren-Delyan necropolis, spared by the motorway. Unfortunately, that was not the case. During the 2018 excavation season, efforts focused on the most prominent geophysical anomalies refuted the anthropogenic origin of the said anomalies. On the contrary – these were proved, beyond any doubt, to be of geological origin. The regular outlines and the apparent agreement with the plan of the necropolis turned out to be a mere quirk of chance (Михайлов 2019). On top of that, a Roman Age building, not registered as a geophysical anomaly, was identified through the application of purely archaeological methods (Михайлов 2019). The area had been surveyed by both geo-radar and magnetometer, and while the former method had indeed registered one anomaly in the vicinity, it had completely missed the building itself.

Thus, for this site, as on several other sites, the best results were delivered by the electro-resistivity method (Михайлов, Цанков 2018). Data from the geo-radar survey proved to be, regrettably, entirely misleading.

Description of the necropolis

On the slope, immediately underlying the turf, concentrations of carefully fitted small-size crushed rocks and flagstones were detected, arranged in three parallel rows along a north-eastern/south-western axis (Fig. 1: 2; 2. 2). The number of excavated structures, to date, is 40, with combined length of 400 meters (Fig. 1: 2) and total surface area of over 6575 m². As excavations on Structure 40 identified no traces of ancient human activities (Fig. 1: 2), Structure 40 is not counted against the total number of structures.

Presently, two phases are distinguished at the necropolis: early phase – from the second half of the 9th up to the 8th century BC (first phase of the Early Iron

1

2

Fig. 2. 1. Orthophoto, with superimposed topographic map, square grid with the necropolis and geophysical surveys;

2. Aerial photo of the necropolis – with the stone structures

Сл. 2. 1. Ортофотографија, са преклопљеном топографском мапом, квадратном мрежом са некрополом и геофизичким рекогносцирањима;

2. Фотографија некрополе из ваздуха – са каменим структурама

Age), and later phase – from the second half of the 6th century up to the first half of the 4th century BC. Chronologically, the necropolis evolved along the south-north axis.

In the south, stone covers are noticeably less carefully constructed. The rocks had not been fitted carefully; some pieces are larger and very roughly shaped, making the earlier graves and structures more susceptible to disturbances by modern ploughs. Deterioration had been further facilitated by the practice of utilizing large unshapen stones as markers for some of the Early Iron Age structures (Fig. 3: 1). In contrast, the stone covers in the north had been very carefully built from uniform, well-fitted stones, and there are almost no disturbances.

The first phase – cremations

The earliest graves stand out typologically and topographically. These were found in the southern sector, and consist of urns with cremated bones, placed in shallow pits dug into the ancient surface. Despite the lack of evidence for urn covers, it is only logical to assume that such existed. The fact that none of the 55 urns overlaps with or disturbs another, led the team to assume the presence of place-markers. Likely markers, surviving to this day, are the large amorphous stones. Perhaps the urns were buried shoulder-high and covered by soil, or, less often, by several stones. At the time of discovery, the sole indicator of a pit was the considerably lower density of the deposit.

According to the degree of preservation of the surviving structures, these could be assigned to three groups.

The urns of the so-called Structure 37 frame a large rectangular space. The vessels mark its periphery, while the central area contains no archaeological finds. Large and medium-sized unshapen stones line the northern and southern sides. This is the best preserved EIA structure.

Two mound-like structures (nos. 24 and 26) present a different situation. These had been used over an extended period, producing the perceived mound-like shape (there are no actual traces of embankment). In both instances, the LIA stone structures, typical for the necropolis, had been arranged around primary EIA stage I graves (Fig. 3: 2).

Structure 38 offers yet another variation. Its LIA graves and the associated ritual activities disturb, and occasionally destroy, about 35 graves from the early phase of use of that necropolis (Fig. 3: 3).

The earliest stone structure is Structure 41 (Fig. 3: 4). It is rectangular, with three walls and a single stone feature, without a stone embankment. There are several graves at the centre, dated by the associated pottery finds to the EIA. According to its construction and typology, this feature is an intermediary between the EIA

Fig. 3. 1. Structure 37 from the Early Iron Age; 2. Stone structures from the Early Iron Age and the Late Iron Age; 3. Early Iron Age structures destroyed by the Late Iron Age structures; 4. The earliest stone structure; 5. Urn from Structure 37; 6. Fibula from Structure 37; 7. Urn from Structure 39; 8. Grave gift from Structure 39

Сл. 3. 1. Структура 37 из старијег гвозденог доба; 2. Камене структуре из старијег и млађег гвозденог доба; 3. Структуре из старијег гвозденог доба које су структуре из млађег гвозденог доба уништиле; 4. Најстарије камене структуре; 5. Урна из Структуре 37; 6. Фибула из Структуре 37; 7. Фибула из Структуре 39; 8. Гробни прилог из Структуре 39

stage I urn burials and the stone burial heaps of the second half of the 6th – first half of the 4th century BC. It is impossible to establish whether all individuals buried in that feature were placed in urns. Modern agricultural activities had disturbed and mixed up the cremated remains, the pottery sherds, and the small hewn stones.

Funeral pyres had been arranged outside the burial structures. In all EIA graves, the cremated bones, along with the burial gifts, had been placed in urns; the grave goods had also been presented at the pyre. The condition of the metal artefacts and the bones suggests that they had been exposed to very high temperatures – above 1000°C, as one urn contained iron slag. The condition of the skeletal material confirmed the conclusion that the process of incineration had been very thorough. Over 95% of burned bones had been heated to the point of calcination, or near calcination. This means that the colour of the bone surface, as well as the fractures, had turned uniform white (N9.5, N9), result primarily of combustion of the bone collagen. Surface colours associated with incomplete combustion (i.e., brown, black, grey, and blue) had not been observed. This uniform colouring of bone surfaces can be taken as evidence of intense incineration of the deceased, carried out on a strong fire, above 1000°C, with unobstructed influx of oxygen (open fire). The singular dental roots discovered among the bone material corroborate this conclusion, as the dental crown fragments into microscopic particles at temperatures above 800°C (Correia 1997).

No 7th century BC material has been found on the site to this date. Nevertheless, extrapolating from the overall topographical continuity – especially that between Structures 24 and 26, as well as in light of the “architectural template” exemplified by Structure 41 and elaborated in the 6th–4th century BC, the necropolis was likely utilized continuously from the start of the Early Iron Age until at least the 4th century BC, and the graves from the hiatus period are likely located outside the excavated area. On the other hand, there are no known sites from the second half of the 8th – first half of the 7th century BC in the area, and thus the chronological gap registered at the necropolis could actually signal a hiatus in its use during this period. Only future research could tip the scales in favour of either hypothesis.

The second phase – cremation and inhumation

During the second phase, most graves and ritual structures within the necropolis had been constructed of stone. This fact cannot be stressed enough, as the area is entirely lacking in this material. The “bedrock” is reddish clay, with very few inclusions of minute silicate pebbles (Бакъмска/ Михайлов 2012, 189, Обр. 1). All raw materials – mostly red sandstone – for the 6th–4th century BC structures had to be transported from elsewhere. An outcrop of this terrigenous

Fig. 4. 1. Central structures – constructed of just one to two courses of flagstones; 2. Massive stone structures; 3. Human remains scattered between the stones; 4. Silver circlet; 5. Silver and gold earrings; 6. Bronze circlets; 7. Silver, bronze, amber, and glass beads; 8. Silver lunulae; 9. Gold pectoral

Сл. 4. 1. Централне структуре – саграђене од само једног или два низа камених плоча; 2. Масивне камене структуре; 3. Људски посмртни остаци раштркани међу камењем; 4. Сребрна трака; 5. Сребрне и златне наушнице; 6. Бронзане траке; 7. Сребрне, бронзане, ћилибарске и стаклене перле; 8. Сребрне лунуле; 9. Златни пекторал

rock is found 800 m to the west (Fig. 5: 2), near the summit of an elevation, the foot of which is occupied by the necropolis, where extraction trenches can still be discerned today (Fig. 5: 1).

The fact that the commemorative and burial stone structures lie directly under the modern surface means that they used to be exposed in the past, buried only later by the erosion of the deforested steep slope above it. This is also suggested by the complex organization carried out over a long period of growth, and the lack of disturbances in the old structures.

Several types of burial and commemorative structures can be distinguished in the second phase of the necropolis, but an explanation for this differentiation is deemed premature at this stage.

Some of the grave covers (nos. 24 and 26) resemble low tumuli. These had been built and used over long periods and produce artefacts spanning from the Early to the Late Iron Age. They have a near-circular shape, thirteen meters across and the maximum height of 0.50 m.

The most typical stone cover during the second phase of the necropolis, found on top of commemorative structures and graves alike (Structures 1–2, 11–16, 17–18, 19–22, 34, 36, 38), is almost flat, conforming to the natural inclination of the slope. More often than not the central structures had been constructed from just one to two courses of flagstones (Fig. 4: 1). The corners of most structures had been reinforced in a fashion, with small and medium-size crushed stone pieces – an indication of prolonged use. Another pointer to this is the accumulation of a deposit, associated with repeated exploitation of the rectangular structures. This 0.05–0.15 m thick layer is only registered in association with larger structures.

The third type, illustrated by structures nos. 5–10 and nos. 28–33, consists of stone covers almost indistinguishable from the ground, resembling stretched north-east/south-west low banks (Fig. 4: 2). When the protective stone cover was lifted, a group of rectangular structures came to light, about ten by six-seven meters large. This third type is similar to the second one, but constructions used four to five courses of stones.

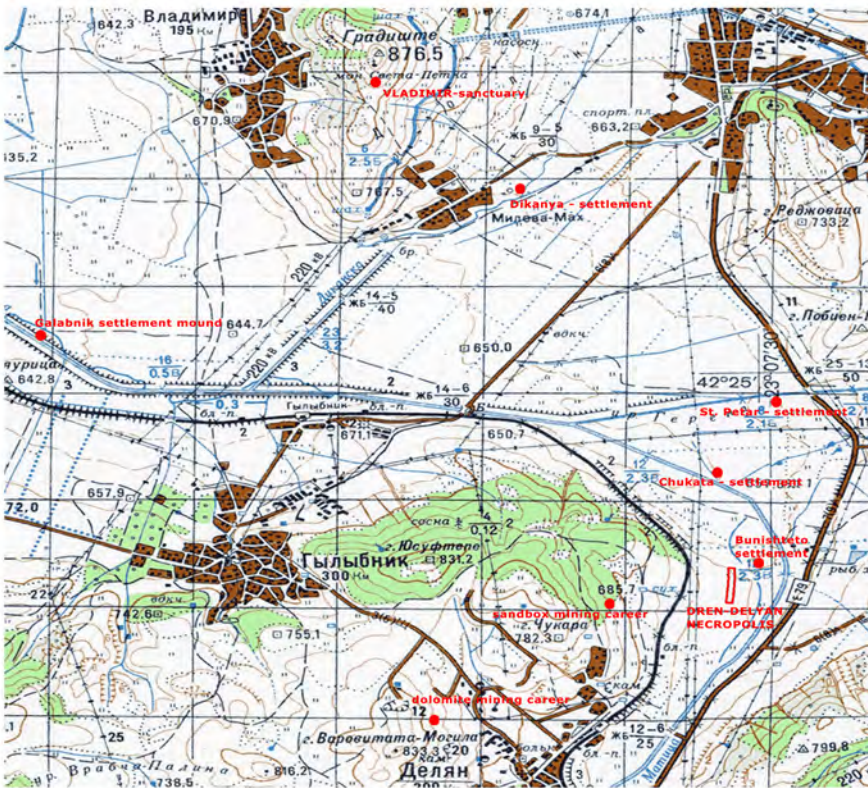
Considerably smaller, irregularly shaped structures were found attached to the large rectangular stone covers. The graves and the bulk of finds are associated precisely with those smaller features, constructed preferentially on the southern and western, rarely the eastern, peripheries of the large stone coverings.

The practice attested at the necropolis is cremation,² performed away from the burial structures. In some instances, the cremated bones and burial gifts

² The type of wood registered most often is oak. In some structures, fragments of beech/plane tree and plum tree were found. From the EIA, all identified wood material is fir (Михайлов 2014, 65, footnote 5).

1

2

Fig. 5. 1. Quarries for stone extraction in the proximity of the necropolis;
2. Map of nearby settlements

Сл. 5. 1. Рудници камена у близини некрополе; 2. Мапа оближњих насеља

had been collected in urns; in others, the remains had been brought and dumped directly upon the stones (Fig. 4: 3). The inventory consists chiefly of items of personal adornment and weapons. During the second phase of the necropolis, in addition to cremations, rare examples of inhumation also occur (Mihaylov, Galabova, *in press*).

Grave goods and gifts

The pottery assemblage from the site is of poor quality. During the first phase of the necropolis, most common are the conical shallow bowls and the bowls with inverted lip. The latter are often decorated with oblique flutes on the lip, a panel with incised linear motive under the rim, or – rarely – four symmetrically distributed knobs, rising above the lip (Fig. 3: 5). Both types of bowls had been utilized primarily as lids for the urns, which, on their part, are almost universally bi-conical, with cylindrical necks and out-turned lips (Fig. 3: 5, 7). In terms of grave goods, shallow bowls, cups and pitchers were found. The handles on most pitchers are raised above the rim (Fig. 3: 8). The decorative repertoire consists primarily of incised linear motives, shallow flutes, and small knob-horns. Although less common, incised, stamped, and printed motives have also been registered. The ornamental scheme is simplified and discreet. A distinctive feature is four (or two) decorative handles or knobs, attached symmetrically (Fig. 3: 7, 8).

Some of the grave goods – chiefly the very wide shallow bowls with inverted rims, are almost unbaked – rather briefly exposed to heat, and they disintegrate when unearthed. These were likely produced specifically for the funerary rituals.

Similar objects and finds

Geographically speaking, the closest excavated synchronous site is the Galabnik settlement mound (Fig. 5: 2), where numerous pits containing materials dated into the first phase of the EIA have been registered (Чохаджиев 1983, 5–6; Георгиева 2003, 167–168, Т. III, 3–8; 10–17). The best parallels for the pottery assemblage from the first phase of the necropolis (as well as for that from the Galabnik Tell) are found in the Južna Morava region (Stojić 1986, Т. X, 4, 6–12, VIII, 1–3; Стојић 2004, 52–53, Т. XXX; 109, Т. LXXXIX; 116–117, Т. XCVI; Т. V–VII, Т. XXI; Т. 1; Т. 9–11; Булатовић 2005, 78–79, Т. III/19), Nišava (Jevtić 1983, Т. X, 5; Т. XIX, 5, 59; Т. XLI, 7) and Pčinja – all the way up to Upper Vardar River (Stojić 2003: 126, Т. IV, 6; 9–12; 129, Т. VIII 1–4 и 7–8). Similarities were also identified in pottery assemblages from Upper Mesta River, the Western Rhodope Mountains and the Northern Aegean.

A few fragments of fibula bows are associated with the first phase of the necropolis. Most of them were discovered without a context. One, however, was found in an urn from Structure 37 (Fig. 3: 6). A fragment of the identical fibula was likely removed by a plough from some of the urns of the so-called Structure 37. It belongs to a Type B II fibula (Gergova 1987, 36–38, T. 8), with a date range between the 11th and the 8th century BC. This is likely the broadest frame for the dating of the first phase on the necropolis.

From the second phase, the following metal finds are particularly important: a silver circlet, silver and gold earrings (Fig. 4: 4–5), a pair of linked bronze circlets (Fig. 4: 6), gilded bronze tweezers, numerous silver, bronze, amber and glass beads (Fig. 4: 7), bronze spiral “armlet”, iron knives, spearheads, circlets, fragments of horse trappings, etc. Although rare, status insignia were also found as grave goods – silver *lunulae* (Fig. 4: 8), gold pectorals and decorative foil sheets (Fig. 4: 9).

The large number of finds coupled with the proximity to a number of gold and silver deposits, the use of a variety of techniques and of combinations of metals implies a local goldsmith workshop.

Gold pectorals or plaques were found in six of the excavated structures. All had been deposited according to specific burial rites. The artefacts enrich our knowledge of Thracian jewellery traditions. On the basis of the specifics of production and the decoration, it can be assumed that the pectorals and plaques found at the Dren–Delyan necropolis had been produced by a goldsmith workshop in the 5th century BC, in the Thracian art style (Михайлов, Пировска, *in press*). Gold particles in several glass beads, identified through an AMS analysis, are also of great interest (Mihaylov, Tzankova, *in press*). The data from the analysis is presented in the tables below³.

Several fragments of bronze and iron fibulae were also found within the stone structures. Unfortunately, all finds were those of bows, making it difficult to assign them to a type and or a narrow date. The most numerous finds (accounting for more than half of the finds) are fibulae of the so-called “Thessalian type” (Бакъмска/ Михайлов 2012, 190, Обр. 3:2), widespread during the 7th–6th century BC over the entire territory of Western Bulgaria.

³ Determination of gold content was performed with a JEOL JSM-6610LV X-ray microanalyzer (microbeam), equipped with SE, BSE, WDS, and CL detectors, at the Faculty of Mining and Geology at the University of Belgrade. The determination of contents of other components was performed in the laboratory of LA-ICP-MS, using an excimer laser from the NWR UP193FX system coupled to a Perkin-Elmer ELAN DRC-e ICP MS (Institute of Geology, BAS).

Structure Објект	39	19	39	16	33	33
Au %	70.20	89.89	70.26	89.24	78.63	73.48
Ag %	29.23	10.07	29.18	10.73	21.11	26.12
Cu %	0.54	0.02	0.52	0.02	0.24	0.37
Fe %	0.11	0.14	0.14	0.22	0.26	0.34
Mn ppm	10.98	7.93	<5.236	12.19	9.31	7.62
Pd ppm	90.16	34.89	83.36	24.80	51.27	59.73
Sb ppm	7.03	15.87	5.99	13.91	5.61	8.09
Sm ppm	27.60	10.19	23.90	8.64	17.17	21.71
Pb ppm	128.82	116.06	162.64	82.49	111.01	162.39
Bi ppm	70.44	3.99	78.45	1.85	9.62	18.60

Table 1. LA-ICP-MS analysis of gold pectorals or plaques from the Dren-Delyan necropolis

Табела 1. LA-ICP-MS анализа златних пекторала или плочица са некрополе Дрен-Дељан

Sample Узорак	001	002
Au %	58.25	61.04
Ag %	21.23	18.66

Table 2. Chemical composition of golden particles found in beige and orange glass beads from the Dren-Delyan necropolis (Mihaylov, Tzankova, *in press*)

Табела 2. Хемијски састав честица злата нађених у беж и наранџастим стакленим перлама са некрополе Дрен-Дељан (Mihaylov, Tzankova, *in press*)

Nearby settlements and similar necropoles

The closest synchronous settlement is found 100 m to the north-east (Fig. 5: 2). Considering the fact that its surface area is just 2 decares, it is difficult to accept it was the only one using a necropolis as a large as this one. At the site of Chukata in Dren (Fig. 5: 2), some 800 m north of the necropolis, previous excavations had registered another synchronous settlement (Бакъмска, Михайлов 2013, 538), and 1.5 km to the north-east, at the site of St. Peter in Dren – a third such settlement site (Fig. 5: 2). The residents of those settlements likely shared the use of the necropolis. Yet even these three settlements could hardly have been the only ones, given its size, the riches and the number of power insignia artefacts found.

On top of the Galabnik settlement mound, 5.5 km to the west (Fig. 5: 2), there are remains of a settlement from the first phase of the Early Iron Age, from which only the sunken features had been preserved. The pottery assemblage associated with those features provides the best parallels for the first chronological phase of the necropolis.

According to the locals, 5.7 km north-west of the necropolis, on the southern terrace below the summit of the detached elevation “Gradishte” (by the village of Vladimir) overseeing the entire Radomir Plain (Fig. 5: 2), 7th–6th century BC ritual bronze artefacts (the so-called “bird cages”) had been found. At the southern foot of this elevation, a large and rich settlement from the first millennium BC had been registered – which, unfortunately, has not been surveyed archaeologically.

During the excavations on tell Galabnik, a burial structure, the closest in terms of geography, was discovered. The skeletons of two individuals had been deposited in a pit. Based on the pottery finds, the grave is dated within the first phase of the Early Iron Age (Бакџмска 2014, Обр. 5).

At Staro Selo, Radomir District, another geographically and chronologically close necropolis had been registered. Several large tumuli may represent a clan necropolis. The excavated tumuli had been dated into the period between the 5th and the 1st century BC. They are low, with stone or stone-and-earth embankments. Each contained more than one burial. The prevalent ritual is cremation, with bones placed in urns or dumped in graves. The practice of inhumation is attested in the earliest graves. Structures associated with the commemorative rituals had also been excavated (Паунова 2006, 150).

Although there is no exact parallel in terms of the length of use, judging by some graves finds, the plan, the dimensions, the evolution of the burial structures and the conservative burial practice, the Dren-Delyan necropolis is not an isolated phenomenon. Separately, Dren-Delyan distinctive features are attested on many sites. Closest, in terms of geography, chronology and type, are the necropoles by Sinjac–Selište, in the valley of the Nišava River, Serbia (Капуран, Благојевић, Bizjak 2015, 149, fig. 3, 150, fig. 4); Bajlovo, Sofia District, Bulgaria (Попов 1924, 68–85); the large necropolis between Kochan and Satovcha, Blagoevgrad District, Bulgaria (Gergova 1989, 231–240; Gergova 1995, 34–48); Radanja, Karbinци Municipality, North Macedonia (Гарашанин 1959, 9–60); Star Karaorman, Štip Municipality, North Macedonia (Микулчиќ 1959; Микулчиќ 1960–61, 47–62); Atenica, Čačак Municipality, Serbia; Krševica, Vujaňovac Municipality, Serbia; the Glasinac necropolis; several graves and necropoles in Eastern Slovenia (Dular 2003); South-western Romania, etc.

Neither of the sites listed above, however, displays either the durable planning nor the idea for the development of the necropolis – the building of a large number of burial structures, of structures associated with the funerary and commemorative rituals and empty spaces, for easy access to the structures.

Conclusion

The necropolis is unique by both its scale and its structure – huge stone burial structures, set up in an area lacking in stone sources, following a predefined design for the extended use of the land and the structures.

The people who constructed graves and memorial sites in the 6th–4th century BC possessed knowledge about the 11th–9th century BC burial structures. Proof of this is that the 6th–4th century stone structures had been constructed, often arranged even, around the earlier graves, without destroying or disturbing them (see also Михайлов 2014; Mihaylov, Galabova, *in press*). Such behaviour is dependent upon a preserved lineage cultural memory. Furthermore, the prototype for the structures used in the 6th–4th century BC originated in the final years of the first phase of the necropolis: in Structure 41 (Fig. 3: 4). The entire logic of the necropolis, and the burial and commemorative gifts recovered from it lead us to believe that it had remained in use during the 8th–7th century BC. The absence of archaeological assemblages and structures from this period is likely the consequence of chance: the size and shape of the excavated area were determined by the rescue nature of the archaeological survey, not by academic agenda. The culture is the same; the 6th–4th century population knew of and observed the 11th–9th century BC graves; the small finds and burial structures demonstrate a logical progression and transformation. All of the above substantiates the hypothesis that for 600 years, the same group of people had used the necropolis to bury their relatives. Such continuity in making strategies and funerary practices requires a doctrine, a political institution, and substantial economic resources.

The issue of the identity of the users of this necropolis remains to be resolved. This overview demonstrates that none of the known synchronous settlement sites in the immediate proximity matched either the size or the wealth of the necropolis. Moreover, the prevalent practice at the necropolis is cremation – a custom facilitating transportation of the remains across longer distances. The results of the geophysical surveys conducted in 2015–2018 preclude the presence of a funerary pyre (Fig. 2: 1) within a 400 m radius from the necropolis. The high intensity magnetic signature of the structures comprising the site of the necropolis make it impossible for the magnetometer to miss it.

Indisputably, the graves with gold goods had been intended only for people of high social status. Therefore, in a region with no notable settlement structure, such large “aristocratic” necropolis could only be interpreted as regional.

REFERENCES

- Бакъмска, А.**, 2014. История на археологическите проучвания на селищната могила Гълъбник (1979–1993), *Известия на Регионалния исторически музей – Перник* 2: 43–59.
- Бакъмска, А., Михайлов, Ф.** 2012. Спасително археологическо проучване на некропол от желязната епоха по трасето на ЛОТ 1 от АМ „Струма”, км 311+000 до 311+500, село Делян, община Дупница, у М. Гюрова (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2011 г.*, 188–190. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Бакъмска, А., Михайлов, Ф.**, 2013. Археологическо наблюдение на изкопните работи по трасето на АМ „Струма“ км 307+100 до км 310+620, М. Гюрова (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2012.* 538. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Булатовић, А.** 2005. Керамика бръичке културне групе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици. *Зборник Народног музеја XVIII-1*: 175–190.
- Corriera, P.** 1997. Fire modification of bone: a review of the literature, in: W. D. Haglund, M. H. Sorg (eds.), *Forensic taphonomy: the post-mortem fate of human remains*, 275–293. CRC Press, Boca Raton Florida.
- Чохаџиев, М.** 1983. Разкопки на праисторическото селище край с. Гълъбник, Пернишки окръг, у *Археологически открития и разкопки през 1982*, 5–6. Плевен.
- Dular, J.** 2003. *Halštatske nekropole Dolenjske* (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6), Ljubljana: Inštitu za arheologijo ZRC SAZU.
- Гарашанин М. и Гарашанин, Д.** 1959. Археолошка ископавања у селу Радану, на локалитету „Криви дол”, *Зборник на Штипскиот Народен музеј* 1: 9–60.
- Георгиева, Р.** 2003. Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът „Цепина“, *Пирајхме* 2: 159–196.
- Gergova, D.** 1989. Thracian burial rites of Late Bronze and Early Iron Age, in J. G. P Best & N. M. W. de Vries (eds.) *Thracians and Mycenaeans: proceeding of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, 24–26 September 1984*, 231–240. Leiden: W. J Brill; Sofia: Terra Antiqua Balcanica.
- Gergova, D.** 1995. Culture in the Late Bronze and Early Age in South-West Thrace (Upper Mesta and Middle Struma Valleys, *Зборник, археологина н.с. I*. Скопје: 34–48.
- Gergova, D.** 1987. *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, *Prähistorische Bronzefunde* Abt. XIV, 7. München: C. H. Beck.
- Jevtić, M.**, 1983. *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.

- Каруган, А., Blagojević, M., Bizjak, D.** 2015. Settlements and necropolises of the Early Iron Age along the middle course of the Nišava River, *Старинар* LXV: 145–181.
- Михайлов, Ф.** 2014. Резултати от спасителните археологически разкопки на некропол от I хил. пр. Хр. край село Делян, *Известия на Регионалния исторически музей – Перник* 2: 60–76.
- Михайлов, Ф.** 2016. Археологическо проучване на некропол от I хил. пр. Хр. между селата Дрен, общ. Радомир и Делян, общ. Дупница, у А. Аладжов (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2015. г.*, 284–286. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Михайлов, Ф., 2019.** Археологическо проучване през 2018 г. на некропол от I хил. пр. Хр. между селата Дрен, Радомирско и Делян, Дупнишко, у Х. Попов (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2018. г.*, 378–379. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Михайлов, Ф., Цанков, Хр.** 2016. Геофизично проучване на некропол от I хил. пр. Хр. между селата Дрен, Радомирско и Делян, Дупнишко през 2015 година, у А. Аладжов (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2015. г.*, 924–927. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Михайлов, Ф., Цанков, Хр., 2018.** Геофизично проучване на некропол Дрен-Делян през 2017 година, у А. Аладжов (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2017. г.*, 691–693. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Mihaylov, Ph., Tzankova, N.** in press. Glass beads from Dren-Delyan necropolis (archaeological and chemical study), in *13th International Congress of Thracology “Ancient Thrace: Myth and Reality”*.
- Mihaylov, Ph., Galabova, V.** in press. The necropolis Dren-Delyan (11th-4th century BC.). Cultural and physical anthropological analyses, in *13th International Congress of Thracology “Ancient Thrace: Myth and Reality”, Kazanlak, 2–7 September 2017*.
- Михайлов, Ф., Гюрова, М.** 2015. Археологическо проучване на некропол от I хил. пр. Хр. между селата Дрен, Радомирско и Делян, Дупнишко, у Г. Кабакчиева (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2014. г.*, 153–157. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Михайлов, Ф., Пировска, А.** in press. Златни нагръдници и пластини от некропола между селата Дрен и Делян. у *Сборник в чест на Иван Венедиков*.
- Микулчиќ, И.** 1959. Извештај са пробног ископавања халшатске некрополе код села Стар Караорман, *Зборник на Штипскиот Народен музеј* 1: ???
- Микулчиќ, И.** 1960–61. Могили од „Орлова чука“ кај село Караорман, *Зборник на Штипскиот народен музеј* 2: 47–62.
- Николов, В., Йорданова, М.** 2002. *Планините в България*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Паунова, В.** 2006. Проучване на могилен некропол в с. Старо село, Радомирско, м. Равнището, у Х. Попов (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2005. г.*, 150–160. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.

- Попов, Р.** 1924. Некрополът при с. Байлово, Софийско, *ИБАИ* 1921–1922: 68–85.
- Stojić, М.** 2003. Baseni Južne Morave i Rčinje u vreme razvoja brnjičke kulturne grupe, *Пирајхме* 2: 119–142.
- Stojić, М.** 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Стојић, М.** 2004. *Пањевачки рит*, Београд: Археолошки институт.
- Зидаров, П., Бакъмска, А.** 2012. Недеструктивни проучвания на археологически Обект № 2, ЛОТ 1 по АМ „Струма“, край село Делян, община Дупница, у М. Гюрова (ред.) *Археологически открития и разкопки през 2011. г.*, 186–188. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.

Филип Михајлов

Регионални историјски музеј – Перник, Бугарска

ЗАШТИТНО ИСКОПАВАЊЕ НЕКРОПОЛЕ ДРЕН-ДЕЉАН, ЈУГОЗАПАДНА БУГАРСКА

Кључне речи: *некропола, рано гвоздено доба, касно гвоздено доба, златни пекторали, стаклене перле, урна, долина Струме, југозападна Бугарска*

Током заштитних ископавања код места Буништето и Другански Пут, откривена је дотад непозната некропола и делимично је истражена. Пронађене су гомиле камења у дужини од око 400 м на површини од 6575 м². У неким гробовима су нађени кремирани посмртни остаци, стављени у урне са прилозима, док су други били покривени каменовима или постављени између каменова.

Најстарији гробови се налазе у јужном делу некрополе и представљају урне са кремираним костима, које су одлагане у плитке јаме и покриване плочама. У неким случајевима су биле означене великим, безобличним каменовима. Током истраживања, око 55 гробова је регистровано, датирано у прву фазу старијег гвозденог доба, као и отприлике исти број гробова из 6–4. века п. н. е. Већина гробова из старијег гвозденог доба није имала дарове изван урни. Гробови из млађег гвозденог доба су имали релативно богате гробне прилоге с обзиром на област у којој се налазе. Некропола је постојала током два археолошка периода – старијег и млађег гвозденог доба. Јединствена је по својој величини, као и структури – у области без иједне камене формације постављане су огромне камене конструкције са унапред одређеним планом за континуирано коришћење терена и грађевина. Вероватно је то била обласна некропола, где су сахрањивани представници локалне аристократије. Друго објашњење би могла бити близина богатих налазишта руде на Коњавској планини те планинама Витоша и Верила.

КАСНОАНТИЧКО УТВРЂЕЊЕ ТУРЕС

Предраг Пејић
Музеј Понишавља Пирот

e-mail: ppejic55@gmail.com	Оригинални научни рад
Примљено: 8. 5. 2020.	УДК: 904:711.559.6"652"(497.11)
Прихваћено: 31. 7. 2020.	902.2(497.11)"2015/..."

Апстракт: *Заштитна археолошка истраживања касноантичког утврђења на Пазару у Пироту обављена су 2015. Оно је подигнуто у равници на западном ободу пространог Пиротског поља близу ушћа мање реке Бистрице у Нишаву. Насупрот, на крају ртасте кречњачке греде Сарлах, са леве стране Бистрице, изграђена је у рано-византијско доба друга утврда. Проучена је североисточна половина северозападне стране фортификације, највероватније правоугаоне основе, приближне оријентације северозапад–југоисток и претпостављених димензија 160 x 100 м. На крајевима ископаног бедемског платна откривене су две у целости избачене куле, на једном, већим делом, северна угаона кула, а на другом мањи део четворостране. Угаона кула није постављена у оси симетрије већ претежно на северозападној страни утврђења. На 24 м од четворостране куле, бедем дебљине 2,2 м постаје широк 3,7 м и наставља се до северног угла утврђења у дужини од 12,5 м. Већа дебљина узрокована је изградњом једнораменог степеништа за излазак на шетну стазу. Супструкција је грађена у техници *opus caementicium*, суперструкција у *opus vitatum mixtum*. На 6 м од четворостране куле, у бедему је изведен отвор за клоаку димензија 0,8 x 1 м, полуобличасто засвођен опекама. Градитељи овог војног утврђења су императори валентинијанске династије. Утврђењу претходи позноцарски хоризонт западног ободног насеља мансије Турес. На истом месту из старијег времена налажен је археолошки материјал наслојавањем из праисторије, а касније из позног средњег века. У периоду Османског царства ово утврђење је коришћено за комуналне потребе.*

Кључне речи: *касноантичко утврђење, период валентинијанске династије, емпо-риј/мансија Турес, касни средњи век, османски период*

Увод

За римско утврђење на Пазару у Пироту зна се одавно.¹ Поновљено откривање бедема 2015. учињено је истим поводом као и прво 1953. године – због уређења простора источно од касносредњовековног Пиротског града, односно простора испред њега, у парковску површину.² Приликом образовања првог градског парка на простору Градића³ и испред њега документовани су и описани остаци римске фортификације. Међутим, остаци су наредне године затрпани, тако да су остали под земљом до наших дана.⁴

¹ Према Кемпеленовом извештају из 1740, између осталих трагова античких остатака у Пироту, који су иначе откривени у новије време, свакако се најзначајнији и највидљивији одnose на бедеме утврђења на Пазару: *Овде још стоје на више места рушевине градских бедема, које Софија нема, а откривају се и други трагови античке старости (Немски и австријски њтениси за Балканите II, 1986, 305)*. Једно од последњих знатнијих девастирања и затрпавања античких трагова у Пироту вероватно су проузроковали Турци користећи римске фортификације и грађевине као мајдан грађевинског материјала током преуређења Градића у тврђаву за одбрану ватреним оружјем. Преуређење је завршено 1804. године под управом Рахим-паше, како је било записано на мермерној плочи уграђеној у једној кули, која је с временом нестала (Костић 1912, 85; уп. Пејић 1996, 19–22). У другој половини 19. века утврђење није приметно јер га не помињу ни Каниц ни Јиречек, мада су у више наврата посећивали Пирот и кроз њега пролазили. Нажалост, супротно мишљење – да је Пирот у римско доба био *обична римска кула мотриља*, које је имало негативне последице на истраживања античке прошлости овог града, изнео је први истраживач његове завичајне историје пре више од једног века (Костић 1908, 3). Ипак, Костић на другом месту потврђује да су на терену утврђења на Пазару у његово време *ископани најстарији споменици, а и данас се приликом копања налазе римски и византијски новци и велике квадратне цигле* (Костић 1912, 27–28). Другим речима, он потврђује да су тада остаци античког утврђења већ добро прекривени земљом. У првом стручном раду о античкој прошлости Пирота, наводи се податак архитекте Ч. Васића о откривању североисточне угаоне куле овог утврђења приликом радова на увођењу градске водоводне и канализационе мреже шездесетих година двадесетог века (Петровић 1979, 182). Упоредити моје виђење наведене проблематике и значај античких трагова Пирота (Пејић 1995, 160).

² Изванредан опис проналажења бедема утврђења дао је пиротски архитекта Д. Алексић у локалном недељнику *Слобода* – Алексић 1954. Кратак извештај о истом открићу приређен је у првом броју *Саопштења* – Јуришић 1956, 136–137.

³ Пиротски град, касносредњовековна тврђава за одбрану хладним оружјем, назива се још Тврђава, Градић, Кале и Момчилов град. Млађа обимнија реконструкција тврђаве за одбрану ватреним оружјем, са заштитним воденим каналом око доњег града, изведена је почетком 19. века; Костић 1912, 85, уп. Пејић 1996, 32.

⁴ Алексић на почетку саопштава: *Почело се са рушењем зидова и пошто је оно ишло тешко обичним алатом, предузимане су мере да се рушење настави динамитом. На срећу, вредност ископина је оцењена и хитном интервенцијом заустављено је даље рушење*. Нажалост, са појавом јаким грађевинских машина многи трагови античког наслеђа Пирота, нарочито из оновременог цивилног насеља, пресељени су на знане и незане депоније и места за изравнавање терена. Савремена археолошка ископавања почела су након што су на терен ушле грађевинске машине, а вођена су помоћу штапа и канапа – без средстава и укључивања установа заштите и локалних јавних предузећа.

Приликом копања уских ровова током првог откривања утврђен је правац пружања северозападнoг бедема утврђења, и то већи део његове североисточне половине. Наведени антички бедем удаљен је око 55 м источно од ободног воденог канала касносредњовековног Градића. Константована је његова ширина од 2,2 м,⁵ а он је углавном праћен у дужини од 33,5 м. Иначе, круна се појавила на дубини од око 0,5 м од површине тла. Откривена висина темеља и суперструкције износила је 1,72 м, односно 2,2 м, без прецизирања њихове посебне/одвојене дебљине. Овом приликом нису откривене угаона кула, као и кула на евентуалној капији.⁶

На основу тада описане технике зидања бедем се састојао од спољњег и унутрашњег лица са трпанцем у средини. На фотографијама је приметан положај почетног либажног слоја у бедему од више редова опека, који је у целости извађен. У југоисточном делу је скоро до дна очишћен отвор у бедему који је био засвођен опекама димензија 35 x 24 x 4 цм са истом дебљином фуга између њих.⁷

Утврђење је опредељено као римско, а повезује се исправно са познатом мансијом Турес из античких итинера. Довођење у везу откриваних зидова античке старости у скоро правој линији дуж главне пиротске улице у дужини од око 1,3 км са римским кастелом нема никакве потврде на терену.⁸

⁵ На оригиналној ситуацији архитекте НОГО-а Пирота Д. Алексића од 18. 12. 1953. дата је и дебљина бедема у пределу кружне куле од 2,42 м. Из истог плана који је објавила А. Јуришић 1956, 137, сл. 16, избачена су два детаља – на детаљу 2 приказана је наведена дебљина бедема.

⁶ На приложеној ситуацији, Јуришић 1956, 137, сл. 16, на североисточном крају, одвојен од бедема у правцу севера, приказан је мањи зид, чија је дебљина 1,68 м дата у детаљу 1 изворне ситуације Алексића. Ради се о сегменту кружне угаоне куле, а да то није утврђено. Вредан пажње је и детаљ са ситуације Д. Алексића, а нема га на цртежу Јуришић, да сондирањем преко Улице м. Тита нису откривени остаци бедема утврђења, будући да он мења правац ка југоистоку.

⁷ Пуне димензије опека из свода отвора у бедему даје у свом обавештењу Алексић (архивски документ), док код Јуришић 1956, 137, забележена дужина у ствари чини ширину опеке (– x 25 x 4,5 цм). Ново мерење дало је друге димензије. Користим прилику да захвалим проф. Ч. Васићу, иначе и консултанту на овим ископавањима, који ми је љубазно уступио документацију везану за Пирот.

⁸ Наведену конструкцију Алексића 1954, није прихватила А. Јуришић 1956, 137, али је задржала на ситуацији – сл. 16. На око 0,5 км од утврђене североисточне половине северозападнoг бедемског платна утврђења констатовано је простирање касноантичке некрополе Туреса. Наиме, документовани остаци бедема до нивоа семафора, односно хотела у данашњем Пироту, свакако припадају североисточном бедемском платну римског утврђења. На делу од источне угаоне куле кастела до касноантичке некрополе, тј. на простору данашњег центра Пазара, развијао се цивилни део мансије Турес, односно емпорија. У пределу од касноантичке некрополе до данашње касарне у Пироту антички трагови грађевинских објеката нису налажени.

Ревизиона ископавања опет су имала бројна ограничења, пре свега финансијске природе. Услед убрзаног закаснелог уређења овог средишњег простора савременог Пирота, организована су као приоритет локалне самоуправе. Стога су обим и квалитет археолошких истраживања били нужно подређени томе, а стручност и организација знатно редуковани.⁹

Нова проучавања дела римског утврђења извршена су на површини од 150 м². У сондама на крајњим границама истраживане површине, двома сондама уз улице Српских владара и Војводе Момчила, тражени су претпостављени важни фортификацијски делови утврђења, а другим двома сондама смештеним између оних првих – вертикална стратиграфија са спољне и унутрашње стране бедемског платна. На крају, оба лица бедема откривеног дела утврђења повезана су плитким рововима ширине 1 м ради лакшег обављања конзерваторских радова, који су завршени до краја исте, 2015. године.

На основу ових ископавања потврђена је на простору градског парка испред Калеа североисточна половина северозападног бедемског платна правоугаоног римског утврђења на Пазару у Пироту. Оно је оријентисано у правцу СЗ–ЈИ. Услед спајања две главне градске савремене комуникације под оштрим углом, управо у унутрашњости римског утврђења догодило се да су оне већим делом изграђене на остацима угаоне куле и северозападне капије.¹⁰ Зато ови делови утврђења приликом ископавања 2015. године нису ни могли да буду истражени у целости.

Током ревизионих археолошких ископавања дела северозападног бедема касноантичког утврђења констатована су четири културна хоризонта: из старијег гвозденог доба, касноантичког, касносредњовековног и касне фазе османског периода.

⁹ Археолошки радови су обављени практично без финансијских средстава у оквиру скромних могућности Музеја Понишавља у Пироту. Радници за ископавања обезбеђени су преко Центра за социјални рад, а обећани стручни део екипе – геометар из градске Дирекције за изградњу Пирота и архитекта из Завода у Нишу – ангажовани су у складу с њиховим слободним распоредом, а не како су захтевала истраживања. Ископавања на терену обавили су, од средине марта до краја маја 2015, апсолвент археологије Тамара Пешић и аутор овог рада.

¹⁰ Улица Српских владара данас углавном прати североисточни бедем утврђења, односно користи и његове обршене делове, чиме је улица проширена. У античким временима и средњовековном периоду комуникација се свакако одвијала северније од овог бедемског платна утврђења. Изградња главне улице Пирота на бедему римског утврђења највероватније је узрокована проблемима плављења овог потеса у позноосманском периоду, након изградње Доњег града са зиданим воденим каналом Пиротског града – Ћирић 1973, 163–165, уп. Пејић 1996, 19–22. Друга улица – Улица војводе Момчила такође је наставак нишког пута, али с краја периода под Турцима – Ћирић 1973, 164–165. Она је изграђена преко остатака југозападне капије римског утврђења са четвртастом кулом или кулама, управно на њу.

Праисторијски хоризонт

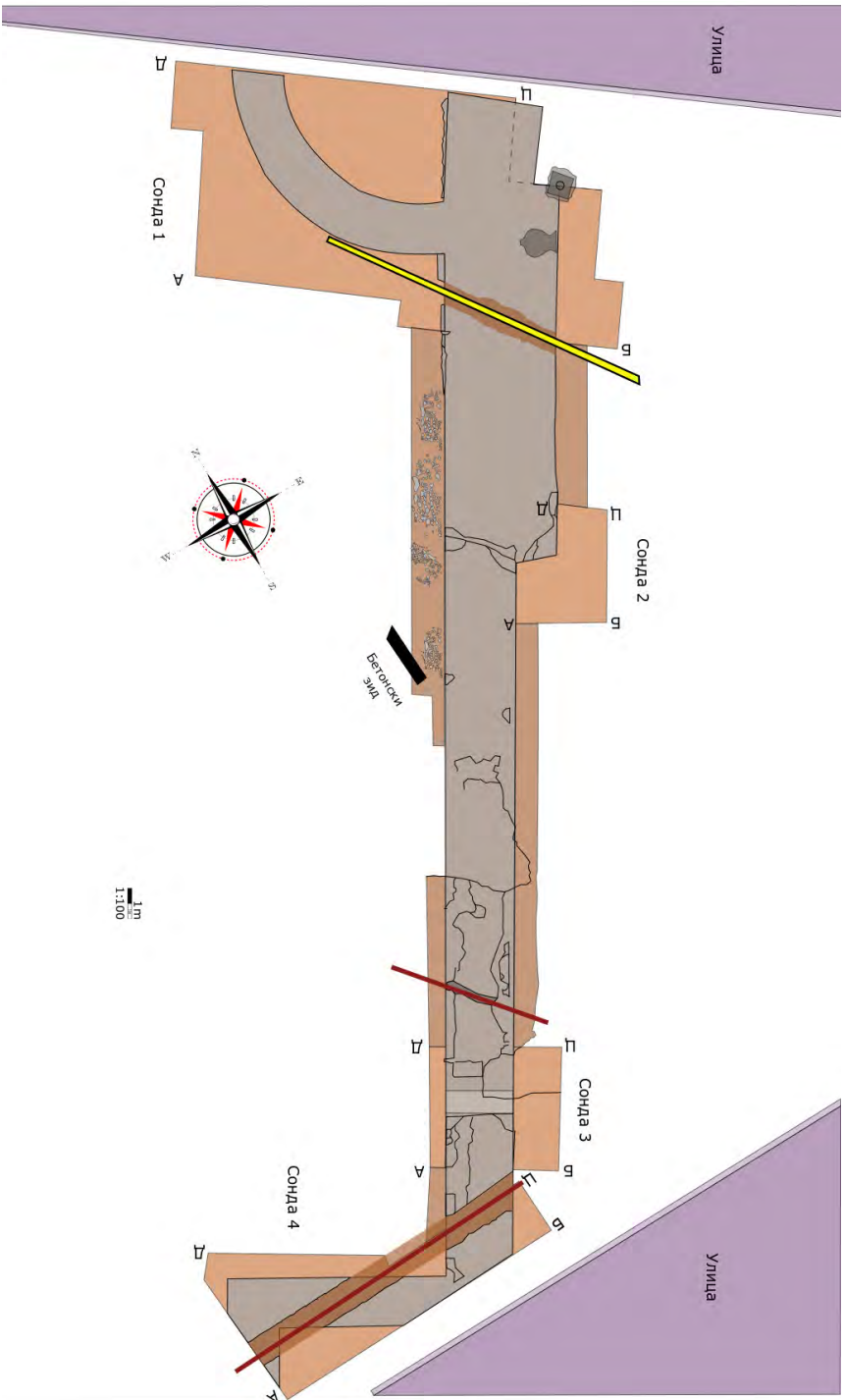
С обзиром на тип археолошких ископавања, праисторијски хоризонт документован је само у сондама 1 и 2 приликом утврђивања дна темеља (1) и стерилног слоја (2).¹¹ Мала истражена површина дала је скромне фрагменте керамичких посуда. Издвајају се дубље или плиће сферичне или коничне зделе равног обода, чији је врх унутра или споља укошен, раван или благо профилисан, а код једне је сачувана и мала језичаста дршка. Други тип посуде чине мањи или већи пехари цилиндричног врата и сферичног трбуха, од кога полази шира тракаста дршка. Заступљени су и лонци равног обода заравњеног врха, краћег приближно цилиндричног врата и сферичног тела – код једног је утврђена језичаста дршка на почетку доњег дела трбуха. Од два фрагмента амфора један припада великим посудама коничног врата са благим преломом на рамену и сферичног трбуха.¹² Други је интересантнији јер припада истом делу посуде, али са очуваним кореном хоризонталне пуне дршке овалног пресека. Ова посуда изведена је на витлу, од светлозелене земље fine фактуре и вероватно чини импорт. Још један фрагмент задебљаног обода равног врха и кратког цилиндричног врата урађен је на витлу од добро пречишћене земље са додатим песком и ситним зрнцима кварца, споља црвене боје печења, а на прелому светлосиве боје. Интересантан налаз представља бронзана копча откривена у сонди 3 изван утврђења око нивоа његовог дна темеља. Изгледа да је овамо у праисторијском хоризонту доспела током латена (Т. I/11).

Описани керамички праисторијски материјал свакако је настао у старијем гвозденом добу. Већина судова рађених руком припада раној фази, док две посуде израђене на витлу припадају завршној етапи. Ово не чуди, тим пре пошто је у близини, на Пиротском граду, већ констатован ободни део насеља из овог периода.¹³ На оближњем Сарлаху претпостављена је праисторијска градина са средишњим насељским простором у његовом

¹¹ У сонди 1 на површини од 2 м², а у сонди 2 на 15 м². Нажалост, у сонди 3 изван бедема копано је само на површини од 1 м². Праисторијски хоризонт откривен је у нивоу дна темеља бедема и испод њега.

¹² Све досад наведене посуде руком су рађене, а зделе и пехари у финијој фактури. Доминира сива боја печења површина, чије се нијансе крећу до црне, са деловима суда печеним у тоновима смеђе до светлоцрвене боје.

¹³ Дељанин, Пејић 1986, 228; Дељанин, Пејић, 1987, 151–152; Пејић 1996, 8. Иначе, топографија насеља у праисторији на градском подручју још је у почетној фази. Издвојени гвозденodobни налази фрагментоване керамике из слојева откривани су на Старом вашаришту у Пироту, око 350 м јужно од истраживања која су предмет овог рада; уп. Пејић 2008, 101; о другачијем одређењу налазишта Старо вашариште види Vuković-Bogdanović, Pejić 2016, 94–97.

План 1. Основа истражене северозападне стране утврђења (2015)

Plan 1. The basis of the researched north-western side of the fortification (2015)

јужном подножју око јаких извора. Мало западније, на Мађилци, констатована је брњичка некропола спаљених покојника.¹⁴

Антички хоризонт

Антички хоризонт се састоји из два периода који, изгледа, следе један другог без значајног хијатуса. Старији је откривен у пределу и нивоу горње две трећине темељне зоне бедема утврђења. Он се састоји од две потфазе. Прву чини преовлађујући културни слој, док је друга документована релативно бројним остацима објеката од лаког материјала, који су страдали у пожару, и са скромнијим археолошким покретним материјалом. Млађи период представља хоризонт изградње масивног утврђења од камена и опека, чије је време коришћења обележено тањим културним слојем знатно оштећиваним током каснијих историјских периода, нарочито у касном средњем веку и периоду под Турцима (Пл. 2).

Старија фаза античког хоризонта

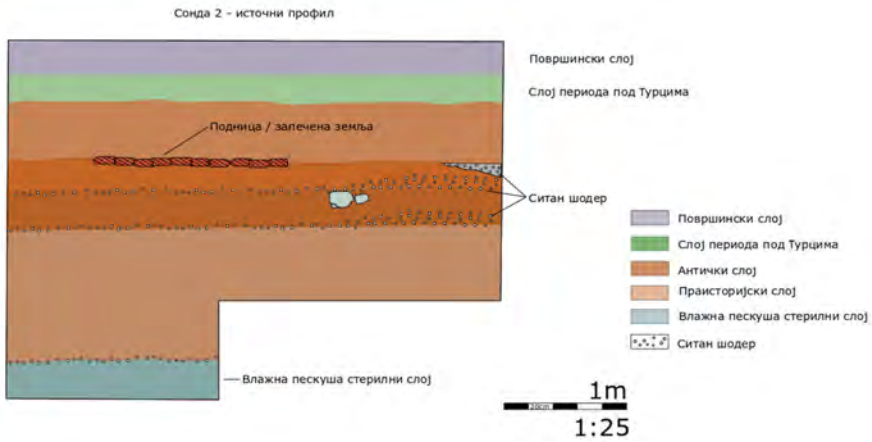
Старија потфаза

Прва потфаза старијег античког периода састоји се од дебљег културног слоја са археолошким материјалом, дебљине 1–0,7 м. Он је затворен рушевинским слојем објеката друге потфазе. Релативно бројан керамички материјал допуњен је само једним бронзаним сестерцијем и са два уломка стаклених посуда.

Почетна етапа живота током антике на Пазару у Пироту документована је углавном финијом керамичком продукцијом.¹⁵ Заступљене су претежно керамичке посуде израђене од добро пречишћене глине светлоцрвене боје печења и црвено бојене. Од облика пронађене су мање коничне зделе равног обода и дна (Т. I/1), као и зделе калотастог рецепијента, хоризонтално разгрутог обода, које се често повезују са тањирима (Т. I/2–3). Карактеристичне су такође калотасте зделе прстенасто задебљаног обода испод кога су споља и/или унутра украшене дубљим жлебовима (Т.

¹⁴ Јевтић 1990, 92–103. И на простору између брњичке некрополе и подножја градине на Сарлаху, односно Дугановом лозју – старом Архиву, откривени су трагови енеолитског и брњичког насеља, што све говори о значају и величини праисторијског насеља. Види: Пејић 2017, 424.

¹⁵ Наведени налази из прве потфазе ових ископавања у пределу северозападног дела каструма свакако чине западну периферију римског Туреса према Бистрици и мочварном Барју. Средиште насеља, највероватно емпорија Туреса, лоцира се у пределу савременог центра Пирота и непосредно јужно у суседној Јеврејској улици. Овде је откривена вотивна ара Хипсистоса, а вероватно и други епиграфски споменици који се датирају у период од друге половине 2. века наше ере (Костић 1908, 3, 7; Пејић 2015, 474, 476–477).

План 2. Источни профил сонде 2
Plan 2. Eastern profile of trench 2

Сл. 1. Северна угаона кула – поглед са северозапада
Fig. 1. Northern corner tower – view from the north-west

I/4–7). Издваја се један фрагмент хоризонталног обода правоугаоног тањира изведен у техници имитације тере сигилате (Т. I/8). Наведена група трпезне керамике заступљена је и прстенастим данцима или ниским стопама здела и тањира (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 72–73, I/13 (Т. III/5); 74, I/20 (Т. VI/5)).

Бројни су и керамички фрагменти лонаца који су споља црвено бојени. Ради се обично о посудама увученог, разгрнутог или прстенасто задебљаног обода, код већине ужлебљеног, који прелази непосредно у сферични трбух (Т. II/1–6). Откривена је и једна шира тракасто-ушаста дршка (Т. II/7). Један фрагмент прстенастог обода амфоре са унутрашње стране ужлебљеног израђен је од пречишћене глине светлосмеђе боје печења, а споља мрко бојен (Т. II/8). Посебан је налаз једног квалитетног поклопца-запушача са рачвастим ободом од сиво печене земље (Т. II/9). Нађена је и једна пуна дршка овалног пресека свакако малог двоухог пехара, такође од сиво печене глине и тамносиво бојен (Т. II/10) (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 80–81, II/11 (Т. XIV/2, сл. 35); 88, V/3 (Т. XIX/9); 97, VIII/8 (Т. XXVII/3)).

Међу луксузнијим судовима забележена је и печатна керамика. Два мала пехара од сиво печене земље тамносиво бојена у метопи образованој од хоризонталних жлебова или пластичног ребра на горњем делу сферичног трбуха украшена су наизменичним концентричним круговима и штапићима (Т. III/1–2) (Васић-Деримановић *et al.* 2016, 167, сл. 9). На трбуху већег крчага од светлосиве печене глине изведен је низ стилизованих листова, а споља је црно бојен (Т. III/3). Ваља напоменути да је сличан орнамент нађен у пределу кастела Состра, нажалост као случајан налаз. Датује се у 3. век наше ере (Иванова 2004, 50, 54, Т. II₃; уп. Брукнер 1981, 30–31, Т. 49/2, 6–7, Т. 50/8, 12–13, Т. 52/28).

На фрагментима трбуха два крчага израђена од светлоцрвено печене глине печењем су утиснуте концентричне елипсе у имитацији тера сигилате – наранцастоцрвено бојен (Т. III/4), или калотаста удубљења – мркоцрвено бојен (Т. III/5). Сличан орнамент овоидног облика, киматион, извођен је на ободу тањира или врату пехара, како сиве, тако и црвене печењене керамике на локалитету Горица код Винице. За црвену се сматра да је старија, из 2–3. века, а стратиграфски је документована у слојевима 3. столећа на налазишту Исар–Марвинци, док се у Виници јавља и у 4. веку (Шурбановска 2005, 167, цртежи 1–4, 169, цртеж 18, 170, цртеж 23, 171, цртежи 30–31, 172).

У мање бројне посуде укључени су фрагменти од недовољно пречишћене глине необрађених површина који припадају кухињској керами-

ци. Од коничних чинија једна је са косо обореним ободом, док је друга непрофилисана (Т. IV/1–2). Заступљени су и један кратко разгнут, ужлебљен обод лонца навише профилисана ивице и косо споља оборене, а други лонац сферичног трбуха има троугаоно профилисан обод (Т. IV/3–4). У посуде двојачке функције са интензивним траговима горења спадају две зделе-поклопци на унутрашњу страну увученог обода или под правим углом профилисаног и ужлебљеног корена обода (Т. IV/5–6). Правим поклопцима одговарају конични поклопци непрофилисаног обода или калотасти на унутрашњу страну благо проширеног и увученог обода (Т. IV/7–10) (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 78, II/2 (Т. XI/2); 96, VIII/6 (Т. XXVI/2); VIII/4 (Т. XXVI/1); VIII/5 (Т. XXVI/4)).

Керамички материјал из ове фазе, блиске аналогичности у ширем смислу, има у продукцији посуда подунавских римских провинција од 2. до 4. века наше ере. Ближе паралеле откривају се у производњи керамичких судова Тракије, у провинцији у којој је Турес био на западној граници до Диоклецијанове реформе. Јединство покретног керамичког фундуса потврђује се и типолошки обрађеним материјалом из оближњих некропола и насеља на Старој планини код Мале Лукање (Пејић 2018, 133–144, 155–171, 218, 222–223, 225–226). У односу на материјал са планинског подручја, овде изузетак чини луксузнија печатна керамика, која се уобичајено открива у већим насељима на важнијим путним правцима.

У слојевима овог хоризонта откривен је и конични стаклени пехар-светиљка дебљих зидова, благо ужлебљеног обода заравњеног врха, споља украшен ширим размакнутиим жлебовима (очувана три) (Т. I/9). Пехари овог типа појављују се од средине 4. века наше ере (Пејић 1982, 83, сл. 1; Petković et al. 2005, 105). Наш примерак, изгледа, помера њихову употребу у прву половину истог века. Трбух друге чаше од танког стакла урезан је размакнутиим двоструким плитким жлебовима – очувана су два (Т. I/10). У сонди 4 уз североисточни зид четворостране куле, на коти 363.15, поред четворостране куле уз њен североисточни зид на коти 363.15 м, пронађен је сестерциј Гордијана III, кован у Виминацијуму.

По свему судећи истраживано подручје чинило је непосредну западну периферију римског емпирија/мансије Турес. Покретни археолошки налази доспели су у овај хоризонт наслојавањем. Они га датирају у трећи и почетак четвртог века наше ере.

Млађа потфаза

Млађу потфазу старијег периода античког хоризонта карактерише слој запечене земље и подница објеката од лаког материјала, како у пределу

унутрашњости утврђења (сонде 1, 2 и 3), тако и у пределу изван утврђења (сонде 3 и 4).¹⁶

Услед скромног обима истраживања откривени објекти и конструкције друге потфазе почетног античког периода нису могли да буду дефинисани са већом сигурношћу. Конструкције од камена поређаног у два низа на вишем нивоу у сонди 2 чини се да представљају оивичење – регулациону линију насеља према главном царском путу – *Via Militaris*. Онај масивнији низ крупног камена свакако представља основни део једног од најважнијих римских путева Балкана у пределу мансије Турес.

У сонди 3 је, највероватније, откривен део одводног канала римског насеља, као и једне куће поред њега, чији је тоалет био управо изнад наведеног канала. Интензиван слој запечене земље говори да је кућа изгорела у великом пожару. У сонди 4 пронађени су остаци већег објекта, вероватно његове унутрашњости са портиком (*atrium*). Он је такође страдао у пожару, што је очито по остацима угљена и гаражи који потичу од запаљених дрвених делова конструкција грађевине, као и интензивног слоја запечене земље.

У оквиру овог хоризонта са објектима од дрвета откривено је релативно мало керамичког материјала, спорадичних налаза стаклених посуда и касноантичког бронзаног новца.

Керамичке посуде израђиване су претежно у грубој фактури и припадају кухињској керамици. Овде нема налаза финије трпезне црвено бојене грнчарије из претходне етапе. Откривана је углавном огњишна керамика са траговима на ободима од излагања ватри како на зделама и лонцима, тако и на поклопцима. Издвојена је једна чинија хоризонталног обода калотастог тела (Т. V/1). Лонци су са изразитије разгрнутим и оштрије профилисаним ободом (Т. V/2–4). Код једног фрагмента лонца сферичног трбуха задебљаног хоризонтално увученог и избаченог обода потврђене су капљице мркозелене глеђи (Т. V/5) (Петковић и Тапавички-Илић 2020, 73, I/16 (Т. IV/3); 85, II/28 (Т. XVIII/3–4); 83, II/17 (Т. XV/8); 81–82, II/12 (Т. XIV/5); 80–81, II/11 (Т. XIV/1)). У испуни канала од опека и камена у сонди 3 нађен је калотаст поклопац ужлебљеног обода на унутрашњу страну искошеног (Т. V/6). Овај тип чини прелаз ка поклопцима рачвастог обода.

¹⁶ Нажалост, у сонди 1 истраживана је до испод дна темеља бедема једино унутрашњост угаоне кружне куле, где су антички слојеви уклоњени потоњом пренаменом куле у отпадну јаму из касне фазе периода под Турцима. У унутрашњости утврђења, односно уз северозападни његов угао ископавано је само до нивоа запечене земље (до дубине 0,7 м). Незнатна површина са запеченом земљом са спољне стране утврђења у сонди 3 вероватно говори о крају објекта од лаког материјала. Иначе, са те стране утврђења ископавано је само у ширини од 0,5 м, односно на 2 м² површине.

Јединствену посуду чини велики сађак-подметач конично-цилиндричног тела. Задебљан, кратко увучен и избачен обод равног врха благо је унутра укошен са троугаоно профилисаним кореном и спољном ивицом. Конични део суда перфориран је у два хоризонтална низа, док је цилиндрични проломљен на дну правоугаоним отворима са лучно завршеним горњим странама (Т. V/7). Интересантан је налаз минијатурне посуде финије фактуре, мркоцрвене боје печења, на прелому сиве, а споља у горњем делу црвено бојен. Оштећен обод вероватно је раван, тело лоптасто, а масивна стопа конично је проширена. На дну је рељефно изведена спирала (Т. V/8).

У овој потфази констатована је спорадично и финија керамика, али израђена од сиво печене глине. Заступљени су пехари и крчази споља завршени сивим или црним премазом металног сјаја, тзв. сива/македонска тера сигилата. Већем крчагу припада искошен уски врат украшен са три изражајна пластична прстена између којих су изведени плићи, а на рамену је урезана таласаста линија (Т. III/6) (Любенова 1981, 130, обр. 47/1, 2; Стајкова 1989, 146, обр. 8). Интересантно је напоменути да су у Пауталији, у градским термама, пронађени слични фрагменти крчага, а откривени новац у слојевима са једним групним налазом завршава се комадима Гордијана III, односно Хостилијана (Русева-Слокоска 1964, 42–44, обр. 8; Кацарова 2005, 121). Иначе, настанак терми датован је у средину 2. века, а њихово прво значајно рушење средином 3. века. Овом крчагу изгледа припада доњи део јајоликог трбуха са укошеном стопом споља широко ужлебљеном и профилисаним (Т. III/7) (Митова-Джонова 2006, 197, Т. I/м). Откривен је и један фрагмент сличног врата крчага са прстеновима и коничним раменом од средње пречишћене земље, али необрађене површине (Т. III/8). Мањим крчазима припадају фрагменти украшени на трбуху зупчастом радлом (Т. III/9–10). Код једног пехара у метопи ограниченој жлебовима изведен је печатни орнамент точка (Т. III/11) (Стајкова 1989, 147, обр. 8–10).

Као и керамичке посуде из претходне фазе, тако и оне у овој најближе аналогије имају у подунавским римским провинцијама, односно у Средоземној Дакији. Финија сива керамика, која се датује у 3–4. век, припада већином продукцији из долине Горње Струме и Искера, тј. централно-балканског подручја (Митова-Джонова 2006, 197–198; Кацарова 2005, 231).

Од стаклених посуда издвајају се фрагменти две посуде. Најпре, тело хемисферичне чаше са благо ужлебљеним ободом косо одсеченог врха (Т. V/9) и укошена прстенаста стопа конкавног дна пехара (Т. V/10). Јако кородирана бронзана појасна пређица правоугаоног облика нађена је унутар објекта у сонди 3.

Ова потфаза документована је приличним бројем римског новца који је прецизно хронолошки дефинише. У сонди 2 откривене су монете: центенионал и пола центенионала Констанција II, мајорина Констанција Гала и пола центенионала Валентинијана II, у сонди 3, изван бедема, пола центенионала Јулијана II, а у сонди 4 пет центенионала, два Валентинијана I и три Валенса.¹⁷

За разлику од претходне потфазе, у овој је цивилно насеље са објектима од лаког материјала констатовано на простору на коме је у следећој фази подигнуто утврђење. Ово насеље свакако чини западну периферију касноантичког емпорија/мансије Турес. Чини се да је оно подигнуто дуж главног римског пута *Via Militaris*, који стотинак метара југозападно води до мансије Турес, лоцираног на простору Барја – ужег насељског дела Пазара (Пл. 3) (Vuković-Bogdanović, Pejić 2016, 95–97).

Ово отворено насеље егзистирало је током средине 4. века наше ере, односно до краја његове треће четвртине. Важан догађај са којим би се могло повезати његово уништење у пожару инициран је упадом Гота на Балкан током владе Валентинијана I и Валенса. Управо је новац ових владара заступљен у млађој потфази старијег периода.

Млађа фаза античког хоризонта

Архитектура античког утврђења у Пироту

Млађи период античког хоризонта карактерише изградња прве фортификације емпорија/мансије Турес. Касноантичко утврђење подигнуто је у равници, односно на завршетку Пиротског поља, тик испред места где планина Белава у виду рта налик кречњачкој греди понире у њега. Бедеми су фундирани изнад слоја алувијалног песковитог наноса. Доња половина висине темеља усечена је у праисторијски културни слој, док је његов преостали део укопан у старији касноантички културни хоризонт.

Супструкција бедема грађена је у техници *opus caementicum*. Висина темељне зоне креће се од 1,1 до 2 м спуштајући се од кружне угаоне куле утврђења на североистоку (дно темеља на коти 363,90) ка југозападу до северног зида четвртасте куле (дно темеља на коти 362,80). Темелј је просечне дебљине око 2,4 м, тј. 0,2 м дебљи од суперструкције. Стога је темељно проширење у виду грађевинске линије и оно је у ширини до 0,1 м постепено

¹⁷ Још три новчића нису читљива. Иначе, у млађим хоризонтима од предметног, односно све до површинског слоја, на целом налазишту налажен је углавном новац владара из средине и друге половине 4. века нове ере, а спорадично и новац владара из прве половине 4. века нове ере (Константин).

План 3. Античка топографија Пазара
(Пејић 2015, Т. ССVIIIб – прерађена и допуњена)

Plan 3. Antique topography of Pazar
(Пејић 2015, Т. ССVIIIб – revised and supplemented)

избачено на спољну и/или унутрашњу страну бедема. Једино је код спољашњег североисточног угла четворостране куле утврђено да је супструкција увучена 0,05 м у односу на линију спољашњег лица суперструкције.

Основна дебљина суперструкције бедема утврђења на Пазару износи 2,2 м и пружа се од четворостране куле на капији у дужини од 24 м (Сл. 3). Измерена вредност одговара античким грађевинским мерама од 5 лаката или 7,5 стопа (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 60, нап. 39). Једнаке или незнатно веће димензије потврђене су на пауталијском Хисарлику код југоисточног бедема, између правоугаоних кула 4 и 5, и на југозападном бедуу између кула 9 и 11 (Русева-Слокоска 2016, 37, 60, 68). Одатле па до северног унутрашњег угла утврђења, односно у дужини од 12,5 м, широк је 3,7 м. Целом дужином проширење бедема је конструктивно везано за основну дебљину бедема без цезуре. Наведено увећање дебљине бедема свакако је условљено потребом изградње степеништа којим се излазило на његову шетну стазу. Слично решење примењено је код капије IV уз југоисточни угао утврђења на Хисарлику (Русева-Слокоска 2016, 43, 88, нап. 80 дужине 11,65 м.).¹⁸

На растојању од 34 м са спољне стране истраженог бедема подигнуте су северна угаона кула и кула на капији. Једнако растојање примењено је и између правоугаоних кула 4 и 5 на утврђењу Хисарлик Пауталије (Русева-Слокоска 2016, 86, нап. 70).

Висина надземног дела бедема очувана је у висини од 0,5 до 0,8 м (највиша кота очуване круне бедема је 365.65 м). Спољашња и унутрашња лица су дерсована. Линија почетка дерсовања спољњег и унутрашњег лица бедема постепено пада почев од североистока, односно од кружне угаоне куле – од коте 365.20 до 364.90. Ниво дерсовања у унутрашњости четворостране куле нижи је за 1 м, подигнут једино са унутрашње стране утврђења за око 0,3 м да би прешла преко засвођеног лука главне клоаке и у пределу проширења бедема. У сонди 2 констатована су два нивоа дерсовања. Укупна очувана висина бедема утврђења иде од 1,7 до 2,4 м.

Суперструкција бедема грађена је у комбинованој техници од наизменичних редова камена и опеке везиваних кречним малтером – *opus incertum (vittatum) mixtum*. Камен коришћен за изградњу бедема је локални кречњак, највероватније са оближњег брда Сарлаха. Нажалост, опеке су констатоване једино у луку главне клоаке утврђења, и то димензија 0,3 x 0,27 x 0,04 м. У кречни малтер није додавана туцана опека.

¹⁸ Почетни делови степеништа нису констатовани, премда је у том делу унутрашњости бедема суперструкција на основу дерсовања очувана у висини од 0,4 и/или 0,7 м.

Сл. 2. Сонда 2 – проширење бедема, унутрашња страна са оштећеним делом главног царског пута

Fig. 2. Trench 2 – widening of the rampart, inner side with the damaged part of the main imperial road

Сл. 3. Изглед североисточног дела бедема северозападне стране касноантичког утврђења Туреса – поглед са југозапада

Fig. 3. Appearance of the north-eastern part of the rampart of the north-western side of the Late Antique fortification of *Turres* – view from the south-west

Од грађевинске линије проширења бедема суперструкција започиње дебљином првог реда камена висине од 0,3 до 0,8 м. Лица бедема изведена су од већег и средњег ломљеног камена (0,2–0,4 м) постављаних у приближно правилне редове. Изузетак чине очувана лица североисточног зида четворостране куле која су изведена од притесаних ломљених блокова ситнозрног пешчара жућкасте боје. Испуна између два лица извођена је у техници *opus caementicum*.

На основу различито очуване круне оштећеног бедема утврђења уочена је техника зидања суперструкције. Од линије проширења бедема по 6 метара са једне и друге стране (СИ и ЈЗ) круна је од заравњеног нивоа кречног малтера, који означава први либажни слој од редова опека његовом целом ширином. Одатле па до куле на капији, у дужини од 17 м, либажни слој од опека изведен је само уз спољње и унутрашње лице бедема у ширини/дужини једне опеке од 34 цм и висини од вероватно четири реда опека са једнаком дебљином малтерних фуга од 4 цм. У осталом делу до северо-западног унутрашњег угла утврђења нису уочене равне малтерне површине са трагом опека, већ је целом ширином бедема очувана круна од грубог ломљеног камена – испуне изведене у техници *opus caementicum*.

Посредну потврду постојања значајних остатака грађевинског материјала у порушеном античком утврђењу, нарочито квалитетних опека, потврђује велики број ових опека уграђених у бедеме касносредњовековног Пиротског града. Да је римско утврђење постало мајдан за изградњу пограничне тврђаве у држави кнеза Лазара непосредно западно од њега, документовано је постојањем грађевинског шута једино уз спољну западну страну античког бедема према Градићу, односно према Калеу, како се она другачије назива.¹⁹ Иста пракса настављена је и у каснотурском периоду, тако да се и у њиховим преуређењима тврђаве, али сада у знатно мањој мери, наилази на античке сполије.²⁰

Код проширења бедема на унутрашњој страни затечена је интересантна ситуација. Најпре, проширење није изведено управно на бедем, већ под углом од 100°. На том делу утврђења дерсовање је урађено у два нивоа,

¹⁹ Поред камена и опека са римског утврђења, на Пиротском граду уграђивани су и профилисани делови камене архитектонске пластике од јавних и профаних грађевина из цивилног насеља мансије Турес. Трагови насеља потврђени су у пределу непосредно источно и јужно уз античко утврђење на Пазару.

²⁰ У преградном бедему доњег града Калеа налазе се чак уграђени делови зида од опека и малтера у који је убацивана ситно туцана опека (два реда опека и два реда малтерних фуга димензија 0,4 x 0,2 м), у виду јединственог грађевинског блока са неке античке грађевине Туреса. Турци су за градњу својих грађевина обилато користили сигу.

на kotaма 365.20 м и 364.85 м. Међутим, оно је спроведено у чеоном делу проширења бедема на дубљој нивелети само у проширењу бедема од 0,8 м, односно до тачке прекинутог другог дубљег низа изразито крупног камења насатично постављеног у линију, чија је круна пронађена на дубини од 364.65 м, а дно на дубини од 363.95 м. Од те тачке до угла проширења бедема (у ширини 1,1 м) нивелета дерсовања се пење до коте 365.20, тј. до нивелете, која се у континуитету пружа до унутрашњег северозападног угла утврђења.

Иначе, линија крупног низа камења праћена је у сонди 2 у дужини од 2,3 м и она није паралелна са ужим делом бедема, већ се шири под углом од 110° (Сл. 2). Изнад овог низа утврђена је на вишој коти од 365.00 м линија од средње крупног камења, која има исти правац пружања, али се налази источније за 0,5 м.

У пределу дна нивоа дубљег дерсовања па до појаве наведеног другог нижег низа крупнијег камења ископан је слој шљунка од око 0,2–0,3 м, али на већој ширини, односно у линији/равни око 0,5 м од проширења бедема (око 2,5 м од унутрашњег лица основног бедема).²¹ Интензиван слој шљунка у пределу испред проширења бедема изгледа да чини ниво супструкције за попљочавање опекама или каменом, односно дренажни тампон. По свему судећи поменуте конструкције представљају остатке римског пута, који је обнављан у старијој фази, а у млађој је измештен на другу трасу, пошто је негиран изградњом касноантичког утврђења (око нивоа дна темеља бедема утврђења и дубље до 0,5 м, документован је праисторијски, односно гвозденодобни културни хоризонт).²²

Изостанак степеника на месту почетка проширења бедема иде у прилог једнораменој конструкцији степеништа. Оно је свакако било изграђено на улазу у северозападну угаону кулу, одакле је вероватно уједно полазио и крак једнаког једнораменог степеништа на крајњем западном делу североисточног бедема утврђења. Слично решење примењено је код југоисточне угаоне куле утврђења на Хисарлику изнад Паугалије (Русева-Слокоска 2016, 43, обр. 21а–б, 55, обр. 35 а–б).

²¹ Откривени слој шљунка као и угао проширења бедема оштећени су у ширини од 0,8 м прокопавањем одводног земљаног канала из касне фазе периода под Турцима, односно у 18/19. веку.

²² Праћењем античке топографије града Пирота у Улици војводе Момчила, односно у унутрашњости утврђења и у линији са проширењем бедема откривен је део овог пута од два слоја једнаке дебљине од по 0,5 м. Доњи слој чини сложен ситнији ломљени камен, а преко њега крупнији, други слој чини интензиван шљунак. Иначе, помоћу натписа из суседне Бугарске изградња овог римског трансбалканског пута документована је јако рано натписима из времена Нерона: Petrović 1979, 20; Петровић 1979, 179; Торбатов 2004, 87.

Уз Улицу војводе Момчила откривен је североисточни и почетак северозападног чеоног зида четворостране куле, која је, највероватније, фланкирала капију утврђења на северозападном бедуу (североисточна кула) (Пл. 1). Кула је конструктивно везана за бедем и излази споља из његове равни 7,3 м, а дебљина њених зидова износи 1,6 м. Унутрашње димензије куле, као и спољашње, нису прецизно утврђене због смањеног обима истраживања. У пределу ове куле, која је иначе знатно оштећена проласком савремене инфраструктуре града Пирота, очуване су мање партије почетка суперструкције изведене од притесаних блокова крупнозрног пешчара. У унутрашњости куле ниво суперструкције нижи је за око 1 м. Споља супструкција куле износи око 2 м.

Уз северни угао куле чини се да је још у антици пробијен правилан улаз ширине 2 м и очуване висине од 0,3 до 0,5 м у североисточном зиду. Да је овај улаз у кулу настао касније, потврђује и то што је северозападни зид куле почев од њеног северног угла косо засечен. Млађој фази куле изгледа одговара делом очуван и истражен под у унутрашњости од уломљених и целих опека, површине око 1,5 м².²³ Чини се да је у другој фази кула била коришћена као цивилни/профани објекат.

Испред улаза, тј. споља, уз североисточни зид куле, као и уз северозападни зид, откривена је површина – под, односно слој запечене земље мркоцрвене боје просечне дебљине око 0,2 м. Ова површина се прекида на 5–10 цм испред спољњег лица супструкције куле, тј. пробијена је њеним фундарањем. Утопљена у под од запечене земље споља, близу северног угла куле, а већим делом испред наведеног улаза, констатована је квадратна малтерна основа стопе. Њене димензије су 0,75 м, а била је изведена од камена (у углу је очуван *in situ* само један већи камен). Интензивни трагови горења и гаражи свакако су последица страдања објекта од лаког материјала у пожару. И овде су, али за разлику од ситуација у сондама 2 и 3, са спољашње стране утврђења, северно од четвртасте куле, констатовани остаци старијих грађевинских структура које су страдале у пожару. Наведени објекат налази се испод нивоа темељног проширења, односно старији је од времена градње утврђења.

Кружна угаона кула није постављена у оси северног угла утврђења већ је приметно измештена – у равни северозападног бедемског платна (Сл.1, Пл. 1). Једнако решење примењено је код више касноантичких утврђења из средњобалканског простора. Тако су постављене кружне куле на

²³ Због целокупног стања оштећења у овој сонди и скученог простора, од овог нивоа у унутрашњости куле није копано дубље.

југоисточном и југозападном углу војног утврђења на Хисарлику изнад Пауталије (Русева–Слокоска 2016, 86), затим западна и источна на утврђењу емпорија Дискодуратере (Боянов 2014а, 34–35), југоисточна на кастелу Кастра Мартиса (Атанасова 2005, 44) и северозападна на утврђењу Градиште код села Дичин (Динчев 2009, 29).

Угаона кула спољњег пречника 10 м (34 стопа) има једнаку дебљину зида од 1,6 м као и четворострана кула. Она је откривена само у нивоу супструкције. У крајњем северном истраживаном делу куле – уз Улицу српских владара, њена круна је девастирана у дужини 1,5 м и висини 0,3 м, вероватно у касном средњем веку пробијањем трасе Цариградског друма. И поред праћења бедема у пределу њене унутрашњости у дужини од 3,5 м, улаз није пронађен, премда је он очуван до почетака суперструкције висине 0,2–0,5 м.

У кули је антички археолошки слој у целости избачен претварањем њене унутрашњости у отпадну/септичку јаму током касне фазе периода под Турцима. Наиме, северно–североисточно уз остатке античког утврђења, непосредно уз њега, развијало се најстарије насеље турског Пирота – каснија махала Кале капија.²⁴ Међутим, праисторијски хоризонт, односно гвоздено-допски слој, остао је нетакнут, опет потврђен око дна темеља бедема.

Отвор у бедему за клоаку начињен је на 5,85 м од четвороугаоне куле на претпостављеној капији (сонда 3). Он је благо конусног облика, ширине 0,8 м на унутрашњој и 0,6 м на спољашњој страни. Углавном је образован у делу супструкције бедема, односно на 0,8 м од дна темеља. У том делу бедем је очуван до висине 2,1–2,4 м. Отвор је у горњој трећини био засвођен полуобличастим сводом од опека димензија 0,3 x 0,27 x 0,04 м. Са југозападне стране отвора очувана су четири, а са североисточне стране два реда опека лука. Фуге су једнаке дебљине са опекама. Вероватна висина самог отвора у бедему износи око 1 м, с тим што је пад направљен ка унутрашњој страни утврђења (нижа је за 0,15 м). На тој страни утврђења дерсовање очуване унутрашње стране бедема износи 0,8 м, а смањује се у пределу лука на 0,5 м, с тим што је, изгледа, горња половина лука била изнад нивоа дерсовања.

И у сонди 3, која је отворена ради дефинисања отвора у бедему, са унутрашње стране утврђења откривен је ниво/под, односно површина од запечене земље мркоцрвене боје дебљине око 20 цм (на коти 0,5 м изнад дна отвора у бедему – клоаке, односно 0,35 м испод доњег нивоа дерсо-

²⁴ Николић 1974, 12, 16. На крају књиге у карти која се односи на Пирот пре ослобођења од Турака (1877), површина коју је захватало античко утврђење још увек није била насељена, тј. над његовим североисточним ободним остацима зидају се објекти највероватније тек од изградње и насипања нишког пута северно од Калеа шездесетих година 19. века.

вања унутрашњег лица бедема), као и слој исте дебљине мркоцрвене рас-треситије земље од урушених зидова објекта, који је био изведен у лаком материјалу.

Испод нивоа пода овог објекта откривен је у ширини сонде, тј. у дужини од 1,5 м, канал изведен у сухозиду од целих и уломљених опека и камена димензија 0,25 x 0,2 м. Фундирањем темеља утврђења канал је прекинут. Канал није управан на лице бедема него са њим склапа оштар угао, односно измештен је од правца отвора у беду – клоаке ка југу за 0,4 м. Он је свакако градњом утврђења девастиран. Под од запечене земље пружа се до самих ивица канала. Уз сам источни профил сонде 3 констатована су два камена на нивоу изнад врха канала, тако да се по свему судећи овде ради о латрини која је била изведена од лаког материјала и припадала објекту већих димензија старијем од утврђења.²⁵

На супротној, спољној страни утврђења, опет измештен јужно од отвора у беду – клоаке за 0,1 м и нижи од његовог дна за 0,1 м, откривен је велики камени плочасти блок димензија 0,65 x 0,45 x 0,2 м. По свему судећи овде се ради о главној клоаки утврђења, која је у одређеним фазама могла да служи и као тајна потерна. Пружала се приближно истим правцем као сличан канал старијег насеља – друга потфаза старијег античког периода на потесу Пазара (Пејић 2015, 484).

На крају приказаних фактографских података о античком утврђењу у Пироту износи се и претпоставка о његовом вероватном издуженом правоугаоном облику димензија 160 x 100 м. Краће стране фортификације, зависно од постојања капија, биле би и дуже – до око 110 м. Имао би површину око 1,7 ха. По свему судећи утврђење је изграђено по ортогоналној шеми, с обзиром на то да је подигнуто на равном терену.

Подударност са утврђењима из централних и источних провинција Балкана

Након анализе архитектонских детаља утврђења указује се на аналогije ближих и даљих римских фортификација Балкана. Више паралела даје изградња касноантичког утврђења на Хисарлику у Пауталији, из исте провинције Средоземне Дакије. Оно је за разлику од нашег подигнуто на највишем заравњеном делу брда Хисарлик изнад Пауталије. Иначе, овај познати римски град провинције Тракије утврђен је још у последњој че-

²⁵ Око средине античког утврђења на Пазару праћењем античке топографије откривен је солидније грађен канал од опека димензија 0,3 x 0,45 м (25 x 25 x 4 см), покривен ломљеним каменим плочама. Његов правац пружања највероватније се поклапа са овим уз античко утврђење: Пејић 2015, 484.

твртини 2. века фортификацијом постављеном у равници као и пиротско утврђење (Русева-Слокоска 2016, 12). Чини се да је на уздигнутијем терену Ћустендилског Хисарлика, пре подизања касноантичког утврђења постојало паганско светилиште из 2/3. века, које је касније претворено у ранохришћанску базилику. У његовом југоисточном делу откривени су ранији цивилни правоугаони објекти из 4. века, од ломљеног камена, везивани малтером са туцаном опеком, у којима је налажен новац владара до императора Валенса као и у пиротском утврђењу (Русева-Слокоска 2016, 15, 98, 103).

Блиске аналогije пружа и сама архитектура утврђења на Хисарлику, површине 2,25 ха, ако се изузме његов облик – издужени неправилни многоугао који је последица уклапања у нераван брдовит терен. То се, пре свега, односи на две кружне угаоне куле у јужном делу утврђења постављене више ка једној страни бедема, измештене од правилне осе пречника 6,4 м и 7 м / 3,2 м и дебљине зидова 1,6 м и 1,9 м. Међутим, у североисточном делу утврђења, кратко управно избаченом и ужем, друге две кружне угаоне куле постављене су у оси угла који затварају бедемска платна пречника 6,4/3,8 м и дебљине зидова 1,3 м. Уз то, оне нису као претходне две на јужном делу утврђења припојене уз бедем, већ знатним лучним одсечком залазе у унутрашњост угла утврђења.

Исте су и четворостране избачене куле грађене на бедемским платнима уз капију и потерне. Њихов број је већи на странама утврђења, с обзиром на то да оно захвата већу површину. Специфично решење изведено је код југоисточног угла фортификације, где је смештена главна капија. Она је брањена блиским кулама – са једне стране кружном угаоном измештеном из осе симетрије, а са друге, северне, правоугаоном. Међутим, асиметричност југоисточне угаоне куле концепцијски овде није изведена само због капије него и због тога што је непосредно са супротне стране угла постављена троугаона кула. Зато је југозападна, друга угаона кружна кула избачена из осе симетрије, померена не ка југу него ка западу, иако је на тој страни терен стрмији. Иначе, та јужна, најлакше приступачна страна утврђења брањена је, изгледа, изворно са две троугаоне и две правоугаоне куле. Такође, и сам начин градње и димензије делова утврђења углавном се поклапају са одговарајућим пиротским. На крају, изградња другог пауталијског утврђења крајем 4. и почетком 5. века (шири оквир последња четвртина 4. – прва четвртина 5. века) припада истој епохи и историјском контексту. Поред тога, услед величине и приступачности јужнијег дела утврђења, овде су, изгледа, први пут на Балкану за одбрану бедема употребљене троугаоне куле (Русева-Слокоска 2016, 85–88, 98, 101, 103, 105, 108).

Сличнији однос кружних угаоних и четвоространих кула са пиротским утврђењем има и утврђење емпорија Дискодуратере, смештено такође у равници, површине 1,2 ха. Оно је основано, међутим, један век раније од пиротског и пауталијског на Хисарлику, односно у време прве тетрархије. Од истражене три угаоне кружне куле (четврту, јужну кулу однела је река Јантра), северна не покрива сам угао утврђења. Преостале две постављене су у целисти на једно – североисточно, односно југозападно, бедемско платно, крећући једном својом страном од самог његовог угла. Необично је и то што северна и западна кружна кула имају зидове дебљине 1,2–1,3 м, док су на источној чак 0,5 м дебљи. То је условило и различите пречнике кула који се крећу од 5,5/3 до 6,7/4 м. По једна избачена правоугаона кула на странама бедемских платна дебљине 1,4 м нешто су мањих димензија од пиротских, пропорционално тањих зидова: 5,1–5,9 x 4–4,6 x 0,9–1,3 м. Једини улаз/капија удаљен је око 34 м од западне угаоне куле, тј. изведен на $\frac{1}{3}$ југозападне стране утврђења, при чему је заштитна функција капије са претпостављеном кулом знатно умањена (Боянов 2014а, 29, 33–37).

На истом римском путу за Константинопол, у провинцији Тракији и истоименој дијецези, смештено је и утврђење мансије Карасура. Ова фортификација већа од пиротске, површине 3,2 ха, састоји се од два наспрамна дела које дели поток, и налази се на ободу трачке равнице. Северни део постављен је на велики трачки тумул из предримског доба, а други на падине мањег брда Кајрјака (Динчев 2006, 12, 88). Ту је, на почетку стрме падине овог брда заравњеног врха у виду платоа, односно на југозападном углу фортификације, подигнута ексцентрично кружна угаона кула. Она полази од угла југозападних бедема, а углавном је ослоњена на јужни бедем, са којим је изравната испуном. Ту је кратким, благо закошеним зидом, преграђен унутрашњи угао утврђења, свакако због конструкције за излазак на кулу. Специфичност ове куле је мали пречник њене унутрашњости једнак дебљини зида од 2,3 м, по чему је јединствена. За њено измештање из осе угла као разлог наводи се управо велики нагиб брда, где би иначе била постављена да би штитила оптимално оба бедемска платна (Küvner 2001, 63–66). Са друге стране њена функција је измештањем појачана према равном врху брда, одакле би напад био учесталији.

На супротној страни, две кружне угаоне куле на приближно једнакој северној половини утврђења Карасура другачијег су положаја. Иначе, обе су изграђене у оси угла овог превасходно насељског дела фортификације невојног карактера. Северна кула, у литератури означена као североисточна, већим делом свог унутрашњег зида залази у кратко преграђен део бедема

угла утврђења, који је са западне стране проширен предримским бедемом. Међутим, северозападна кружна кула великим делом лука залази у угао фортификације. Обе су пречника 3 м већег од већ описане југозападне угаоне куле. Важно је напоменути и да је дебљина бедема Карасуре пет лаката/седам и по стопа, односно 2,2 м, као у Пироту. Време примарне градње утврђења још није поуздано утврђено, пошто се креће од римског, преко касноантичког до почетака рановизантијског периода. Са преуређењима и преградњама траје до доласка Словена на Балкан (Кљвнер 2001, 63–68, уп. Динчев 2006, 12, 88).

Попут утврђења на пауталијском Хисарлику и код Градишта близу Дичина, северозападна угаона кула пречника 7,2 / 3,6 м и дебљине зида 1,8 м измештена је битно из осе како би била заштићена главна капија у непосредној близини. Као разлог измештања из осе угла наведен је стрмији терен на тој страни. Дијагонално супротна југоисточна кула, која је само назначена – делимично откривена – већ је у мањој мери померена из правилне осе угла. Ту су нешто мање правоугаоне куле распоређене на бедемским платнима полуизбачене и полувучене. Утврђење са протеихизмом смештено је на теллоидном узвишењу, десетак метара уздигнуто од околног равнотерена јужног дела дунавске равнице. Трапезоидног је облика, површине 1,1 ха, а датовано у крај 4. и почетак 5. века наше ере – вероватније у прве године владавине Теодосија II (Динчев, 2009, 9, 19–20, 29–30).

У суседној провинцији, Дакији Рипензис, односно северно с оне стране Старе планине, на утврђењу Кастра Мартис, од две истражене масивне угаоне полигоналне куле изведене на кружној супструкцији, југоисточна је у целости измештена из осе. Друге, такође полигоналне куле (десетостране ?) на бедемским платнима, дебљине 3,8 м, имају највећу ширину 15 м. Поред стрмог терена на југу, због чега је ова угаона кула померена ка истоку, за њено измештање из осе наведен је тактичко одбрамбени фактор. Наиме, намера градитеља била је да се са кулама јаког квадрибургијума повезаног са североисточним делом *кастела* штити његов једини јужни улаз (та функција је, међутим, израженија код северније куле, ближе улазу квадрибургија, на прелому источног бедемског платна *кастела*). На супротном, југозападном углу, делимично откривена полигонална кула измештена је из осе ка западном бедуму за само око 7°. Иначе, утврда површине 1,25 ха, подигнута на југозападном ободном делу дунавске равнице ради заштите прелаза кроз Стару планину у долину Тимока, датује се у време Константина и његових наследника (Атанасова и др. 2005, 7, 43–48).

Преглед утврђења са кружним и сличним угаоним кулама постављеним у оси симетрије

Моћне полигоналне угаоне куле непосредно типолошки повезане са кружним кулама бележе се и код фортификација у суседству пиротске, али су изведене у правилној оси. То су, пре свега, шеснаестостране куле на Галеријевој палати Ромулијани (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 65), затим осмострани код Сердике II (Динчев 2013, 257) и шестостране код Ремесијане (Gušić 1995, 129, уп. Гушић 1987, 23–24). Грађење зидина Сердике II и Ремесијане датује се у време Константина (за Ремесијану прва половина 4. века: Gušić 1995, 132), док се за престоницу Средоземне Дакије почетак оснивања у ширем оквиру помера и до времена Аурелијана. Међутим, код ових утврђења употребљене су различите и другачије куле на бедемским платнима. Код првог бедем долази до средине кружних кула, а у другом, у мансији Ремесијана, правоугаоне куле у целости штрче изван бедема. У овом погледу индикативна је Ромулијана, јер је старије утврђење са квадратним кулама на угловима и бедемским платнима полуизбаченим и полуувученим, као и полигоналним на двама капијама – споља избаченим, а грађено је на прелазу 3. у 4. век наше ере. Дебљина бедема и зидова кула износи 1,8 м, а спољне димензије правоугаоних кула износе 10 x 10 м (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 64). Млађе утврђење, изграђено изнова делимичним инкорпорирањем старијег, са свим полигоналним кулама које штрче изван бедема (на угловима шеснаестостраним, на бедемским платнима дванаестостраним и десетостраним и на капијама дванаестостраним), подигнуто је скоро одмах након првог, у другој половини прве деценије 4. века наше ере. На млађем утврђењу приметна је масивнија градња проширивањем утврђења, померањем бедема ка споља за 10 м. Овде су знатни бедеми ширине 3,6 м, а куле спољног распона од 27 до 22,5 м (Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, 64–74).

Слично је и на великом и добро очуваном утврђењу трачког града Диоклецијанополиса са моћним бедемима, доминантно четвороугаоним кулама и капијама. Од укупно 44 куле које штрче изван бедема, издвајају се једино североисточна угаона осмострани на кружној основи и југозападна угаона лезаста. Северозападна квадратна угаона кула одговара оним на старијем утврђењу Ромулијане. Утврђење са бедемима дебљине 3,6 м у супструкцији и од 2,6 до 3 м у суперструкцији, изграђено је за време Диоклецијана (Маджаров, Маджаров 2002, 201–207; уп. Динчев 2013, 249).

Из прве половине 4. века наше ере су и десетостране избачене куле Бононије спољног распона 19 м, нажалост истражене само на бедемским платнима дебљине 3,7 м (Иванов 2003, 19–20). Издвојену констелацију

кула налазимо на два утврђења војног логора помоћних јединица Августе на ушћу Огосте у Дунав. Код старијег утврђења површине око 2,5 ха, откривене правоугаоне куле излазе споља за $\frac{1}{3}$ изван капија, односно за $\frac{2}{3}$ изван бедема. Ширина бедема износи само 1 м, а његова изградња датује се у време Трајана/Хадријана или нешто касније. Већ код Августе II утврда проширена на северу достиже површину 6–6,5 ха. На СЗ углу је откривена моћна кружна кула дебљине зида 2 м, постављена у оси угла и у целости измештена споља. На капијама и бедемским платнима дебљине 2,5 м изграђене су такође велике куле, али оне су U-типа, такође потпуно избачене изван фортификације. За почетак градње друге утврде узима се крај 3. века наше ере (Иванов 2003, 30–35).

Бројна су утврђења у североисточном делу Балкана, на којима су у време од прве тетрархије, а нарочито у периоду владавине Константина до његових наследника, на бедемским платнима и ређе и капијама грађене куле новог U-типа. Углавном су извођене у комбинацији са лепезастим кулама на угловима – искључиво у оси симетрије (Торбатов 2002, 331–332). То су, у провинцији Мезија Секунда, војни логори Димум (Митова-Джонова, 2003, 46, 53), Јатрус (Иванов 1999, 189–193) и град Абритус (Радославова, Дзанев 2003, 129–130) са лепезастим кулама на угловима; Нове III, Војвода и Ковачевско кале са кружним кулама на угловима (Дончева 2002, 221), а у провинцији Скитија Минор углавном са лепезастим кулама на угловима – војни логори Капидава и Диногоција, градови Тропејум Трајани, Залдапа и др. (Торбатов 2002, 103–105, 107–108, 133–134, 303–304, 326–327, 331–334, 412–420).

Код првобитне фортификације града Хореум Марги с почетка 3. века наше ере уклапање североисточне угаоне куле, некомплетно истражене, изведено је у оси сустичућих страна бедема, тако да је споља полукружно решена, а унутра врстом типа лепезастих кула. И овде се преуређење угаоне куле млађег утврђења једним краћим правим делом бедема – преграђивањем угла – датује у почетак 4. века наше ере (Васић и др. 2009, 137–138; Васић, Петковић. 2010, 21, Pl. 5).

Примери развојног тока изградње римских утврђења источног Балкана

Уз изнете детаље хронолошког пројектовања елемената који чине једно утврђење, треба навести и финесу извођења угаоних кула на бедемским платнима током римског периода Балкана.

У том погледу инструктиван пример развоја пружа Чезава–Нове на Ђердапском делу дунавског лимеса. Током 1. века наше ере то је била земља-

но-дрвена тврђава подигнута на левој обали Дунава. У време владавине цара Трајана добија камене бедеме увучених кула, како на заобљеним угловима, тако и на капијама и бедемским платнима. Од доба Севера само код једне капије куле су споља проширене за трећину полукружним додацима и постоји удвајање бедема. У Константиново време фортификација је у потпуности преуређена и незнатно проширена на 1,7 ха (143 x 122 м). Тада добија нове избачене кружне куле на угловима, бедемским платнима и на северној капији. Међутим, све угаоне куле постављене у оси различито су изведене. Северозападна кула је углавном укомпонована у шире заобљени угао утврђења; југозападна и североисточна су дозидане стешњавањем заобљених углова, док је југоисточна уклопљена у угао једним кратким и правим делом бедема – преграђивањем угла (Vasić, Kondić 1986, 548–549, 553, уп. fig 11, 13, и 22).

Слично је текао развој грађевинских фаза кастела Состра на војном путу Балкана Оескус – Филипополис. Код овог утврђења смештеног у равници – Тројанском предбалканском билу, констатовано је неколико периода изградње фортификације. У првом, из друге половине 2. века, утврђење има заобљене углове и унутрашње правоугаоне куле, а бедеми дебљине 1,9 м грађени су од облутака везаних глином (самим тим мале висине) са непосредним спољним земљаним ровом – у традицији епохе Трајана и Хадријана. Од другог периода, у првој половини 3. века, за владавине Севера, смањује се површина фортификације увлачењем бедема за око 10 м. Смањена је и дебљина бедема на 1,2–1,3 м изведених са лицем од камених блокова и емплектоном везиваним малтером. Приближно квадратне основе површине 1,5 ха, представљала је базни пешадијски логор *cohors qingenaria*. Брањена је правоугаоним унутрашњим кулама на капијама, бедемским платнима и вероватно кратко заобљеним угловима. Коначно, у трећем периоду, од Аурелијана до Диоклецијана, у новијој литератури од Галијена (Hristov 2015, 296), значајно се преуређује утврђење из претходног периода, и то бедемима дебљине 2,2 м. Сада су правоугаоне куле (8 x 6,5 м) увучене и избачене на капијама, односно са $\frac{1}{3}$ своје дужине излазе из равни бедема, а кружне куле (унутрашњег пречника 5,4 м) на угловима, у оси бедемских платна, више су избачене него увучене, дакле, мањим лучним делом залазе у унутрашњост утврде. Током задњег периода, од краја 4. до краја 5. века, на утврђењу су само затворене поједине капије, а са унутрашње стране бедема призидане су зграде федерата од камена везаног глином. У оквиру ове фазе констатоване су две етапе градње, прва до средине 5. века, када утврђење наставља функцију војног логора, и друга, када постаје утврђено цивилно насеље (Христов 2011, 60–78, Hristov 2015, 307–313).

Из приказаног прегледа римских и касноантичких утврђења на централном и источнобалканском простору приметно је да се код њих јављају кружне куле постављене у оси симетрије на угловима, претежно од краја 3. па до средине 4. века наше ере, тј. од прве тетрархије до Константина и његових наследника. Појава је евидентна како на примерима војних фортификација типа кастела на Дунавском лимесу и унутрашњости (Чезава, Августа, Состра), тако и код већих и мањих градова (Сердика II, Диоклецијанополис, Хореум Марги), утврђених резиденција (Ромулијана, Шаркамен), затим и код мањих насеља (Ремесијана, Кастра Мартис, Карасура север). Наведена утврђења са полигоналним кулама изграђеним на кружним супструкцијама уврштена су у тип кружних кула као њихов дериват. Она се граде у економски снажнијим срединама као што су наведени важнији градови, али и око царских резиденција као што је Галеријева палата, и на стратешким местима као што је Кастра Мартис. Од утврда у суседству пиротске у овом смислу умногоме се хронолошки издваја Кратискара, која је под Јустинијаном од сердичког резиденцијалног касноантичког комплекса преуређена у утврђени полихнион (Динчев 2003, 71–72, 79, 96). Овде су на угловима враћене кружне угаоне куле постављене у оси симетрије из константиновске епохе.

У време појаве и употребе кружних угаоних кула изведених у оси симетрије на бедемским платнима фортификација, изгледа да су подједнако грађене и оне избачене кружне (Сердика I, Чезава, Кастра Мартис), или правоугаоне основе (Диоклецијанополис, Состра, Ремесијана). У овом погледу куле на Августа II истичу се као њихов најзападнији пример. Тај тип кула најважнија је одлика већине утврђења у доњоподунавским провинцијама, где је у исто време уведен нови тип у целости избачених и издужених кула U-типа.²⁶ Оне се у ширем контексту могу сматрати за источну варијанту кружних угаоних кула – грађених у западном делу Царства.

О постепеном мењању концепција изградње фортификација од краја 3. и у првој половини 4. века, говори хронолошки веома осетљив прелазак правоугаоних угаоних кула увучених и истурених на Галеријевом старијем утврђењу у полигоналне потпуно избачене на млађој фортификацији Ромулијане, као и временски још недефинисан однос кружних кула једнако избачених и увучених на бедемским платнима Сердике II и оних у целости избачених на бедемима Сердике I (Динчев 2013, 258).²⁷ Сличан пример концепцијске раз-

²⁶ Торбатов наводи да су оне први пут примењене током предузетих преградњи из основа утврђења Никеје за време Клаудија II око 269. године, а да су уједно карактеристичне за истодобне веће фортификације у Арабији, Сирији и Египту; Торбатов 2002, 331–332, са позивањем на: Lander 1984, 218–226.

²⁷ Динчев указује на бројне изузетке од уобичајене праксе, која ипак преостаје као једини поузданији елемент одређене епохе за датовање када други убедљивији аргументи нису или неће бити откривени.

ноликости, односно тражења најповољнијих одбрамбених одлика и варијација у избору форме угаоних кула, налазимо код утврђења Диоклецијанополиса.

Развој форми утврђивања текао је од дрвених војних логора заобљених углова, са унутрашњим кулама, у раноцарским периоду на Балкану, у време римске војне премоћи и офанзивне политике Царства, преко утврда концепцијски истих, али од трајнијих материјала, камена и опеке везаних кречним малтером, изграђених у време највеће моћи империје, за владавине Трајана и Хадријана, до постепеног и делимичног избацивања кула из равни бедема ка споља пред почетак опадања царства у доба Севера, и коначно, до кула које само малим делом заузимају унутрашњост утврђења или су потпуно истурене изван равни бедема, какве су грађене за време опоравка римске државе у раздобљу тетрархија и власти Константина и његових наследника. Еволуција је настављена измештањем угаоних кула из осе симетрије у ери валентинијанско-теодосијанске династије, када Царство коначно прелази у фазу дефанзивне политике.

Утврђења са угаоним кулама измештеним из осе симетрије – Кастра Мартис као најраније (Атанасова и др. 2005, 44) и Дичин (Динчев 2009, 29) као најкасније – изграђена су у суштини у низији, на локално релативно ниском и лакше доступном терену. Она дају један шири хронолошки оквир, чини се другу половину 4. века, у који се уклапају како она подигнута у равници – Пирот – тако и она грађена на узвишењима – Карасура југ (Кућнер 2001, 66) и Ђустендилски Хисарлик (Русева-Слокоска 2016, 46, 69). У овом погледу издваја се утврђење Дискодуратере, иначе образовано на равном терену, са датовањем у крај 3. и почетак 4. века наше ере, алтернативно од једне до две деценије раније (Боянов 2014а, 38), што је мало вероватно.²⁸ Дакле, оно

²⁸ У ранијем извештају са ископавања бедема од западне угаоне кружне куле ка главној капији наводе се два слоја пожара уз његово спољње лице. Оба слоја дебљине по 32 цм одвојена су слојем од 39 цм и хронолошки одређена новцима, горњи Аркадијевим (прва четвртина 5. века), доњи Валентинијановим (задња четвртина 5. века?). Хоризонт испод доњег слоја са гаражи датован је новцима Константина Великог. Дно старијег слоја пожара долази до нивоа темељног проширења бедема у кв. А8 (Боянов 2014б, 336). Иначе, слојеви пожара откривани су уз спољње и унутрашње лице бедема, а ка унутрашњости утврђења нестaju. Слична ситуација забележена је и код утврђења Турес, односно новац Валентинијана и Валенса налажен је испод и око темељног проширења бедема. У другом раду Бојанов одређујући стралиграфски грађевинске периоде и трећи поткрепљује откривеним новцима од Константина I до Констанција II, док четврти потврђује налазима новца од Теодосија I до Хонорија (од краја 4. до двадесетих година 5. века) (Боянов 2014а, 54–55). Овде се поред тога наглашава да се трећи грађевински период, у чији се почетак датује изградња утврђења, завршава танким слојем гаражи на горњем крају овог хоризонта, али да у тренутној фази истражености не може да буде повезан са догађајима готског упада 376–382, пошто није откривен на простору целог локалитета. Тако је време владања Валентинијана неизвесно, односно није ситуирано ни у трећи, ни у четврти грађевински период. Управо у Пироту оно прецизније одређује фазу градње утврђења.

се смешта у временске оквири у којима су доминантно, изгледа без изузетака, примењиване кружне угаоне куле у оси симетрије на синхроним утврђењима.

Приметан стратешки разлог померања угаоних кула код Дичина и Хисарлика сагледава се у њиховој допунској улози одбране блиских тврђавских капија (Динчев 2009, 29; Русева-Слокоска 2016, 43, 85). Код осталих то није случај. На утврђењима са удаљенијим капијама од угла са асиметричним кулама – Дискодуратере и Кастра Мартис – удаљавање од осе има сврху заштите прилазног пута, а на другим странама појачавање угрожености стране фортификације. Ова чињеница указује на измештену трасу дијагоналног пута који у Пироту пролази североисточном страном утврђења, где треба очекивати и његову главну капију. Она се помоћу савременог праћења античке топографије града наслућује око средине тог бедемског платна (док. ММП).

Прегледом шема утврђења показује се да се топографски услови прилагођавају њиховој концепцији градње, односно играју секундарну улогу, а не обратно. Асиметрично постављање угаоних кула свакако је узроковано и модернизацијом опсадних справа током касноантичког периода. Наведени разлог очигледан је и примењен, изгледа, крајем 4. века на јужној капији Диклецијанополиса након њеног рушења у претходном периоду (Маджаров, Маджаров 2002, 203). Зато и имамо случајеве на почетку подизања угаоних кула измештених из осе симетрије, на утврђењима у равници Дискодуратере, Кастра Мартис, Турес, нешто касније на узвишењима као што су Карасура, пауталијски Хисарлик, Дичин. Чини се да ова пракса није примењивана на утврдама великих градова, вероватно због неефикасности.

Нумизматички налази и датовање (римског утврђења у Пироту)

С обзиром на знатнију поремећеност овог културног хоризонта узроковану девастирањима током касног средњег века и периода под Турцима, као и савременим прекопавањима након ослобођења од Турака, покретни археолошки налази прилично су измешани. Поред тога, керамички материјал је малобројан и претежно атипичан. Међутим, новац је у овом периоду најбројнији. Откривено је 38 примерака, и то по деловима локалитета: у сонди 1 (3 изван куле, 3 унутар куле, 1 чишћењем круне бедема – Грацијан), сонди 2 (2: Констанције II, Констанције Гал), сонди 3 (7: споља, унутра и чишћењем бедема), сонди 4 (4: северно изван четворостране куле / Константин, Аркадије), откривањем и чишћењем бедема између сонди (9: Констанције II, Валентинијан I, Грацијан) и површински налази из предела унутрашњости утврђења источно од сонди 2 и 3 (9: Валенс, Аркадије).²⁹

²⁹ Примерци важни за датовање друге фазе старијег античког периода, односно затвореног хоризонта, очишћени су. Остали нису и прелиминарно углавном припадају 4. и првој половини 5. века наше ере.

Посебно се издвајају и важни су налази новца Констанција II типа FEL TEMP REPARATIO и Валентинијана I типа RESTITUTOR REIPUBLICAE откривени приљубљени уз само спољно лице бедема при врху супструкције. Први 0,6 м јужно од угаоне кружне куле, а други око средине пробоја североисточног зида четвртасте куле. Истиче се да је рушевински слој насеља од нетрајног материјала (затворена целина – друга потфаза старијег античког периода) прекинут десетак цм до спољашњег лица супструкције бедема, тј. оштећен копањем рова за градњу темеља утврђења. Они су на наведена места доспели свакако током његове изградње.³⁰ Дакле, они представљају *terminus post quem* за градњу утврђења у Пироту.

Прецизније време изградње утврђења чини се одређује новац Валентинијана и Валенса, откривен у сонди 4, у слоју који претходи изградњи утврђења, односно из друге потфазе старијег античког периода. Ради се о типовима GLORIA ROMANORUM (један) и RESTITUTOR REIPUBLICAE (један) Валентинијана I и типовима SECURITAS REIPUBLICAE (два) и GLORIA ROMANORUM (један) Валенса, кованим у Тесалоники и Сисцији. Они свакако хронолошки одређују време рушења западног ободног насеља емпорија/мансије Турес у последњој трећини 4. столећа. Разарање објеката наведеног дела насеља вероватно је последица Првог готског рата 366–369. године (Велков, 1959, 35; Васић 2008, 91).

Сличну слику пружају налази новца из исте друге потфазе у сонди 2. На вишим котама (365.15–20 м) око 1 м источно од низа средњег камења главног царског пута у слоју од објекта од нетрајног материјала откривен је новац типа FEL TEMP REPARATIO и VOT XX MULT XXX Констанција II и типа FEL TEMP REPARATIO Констанција Гала (364.75 м). Међутим, источно уз низ крупног камења истог пута на нивоу шљунка (кота 364.90 м), документован је новац Валентинијана II типа VOT X MULT XX.³¹

У прекопаваним слојевима откривено је и неколико металних налаза који свакако припадају касној антици. Издваја се бронзана фибула у обли-

³⁰ Vasić, Kondić 1986, 555, нап. 49, наводе сличан пример налаза новца Валентинијана I (у презиђиваном горњем делу бедема) на Чезави–Нове. Услови налаза наведеног новца искористићени су да поткрепе мишљење да за време Валентинијана и Валенса и упада Гота на лимесу у пределу Гвоздених врата на Дунаву нису грађена нова утврђења, већ су само рађене интервенције на бедемима. Други пример је из кастела Кастра Мартис са новчићима откривеним на темељним проширењима југоисточне угаоне куле бр. 2 (сличне овој у Туресу) Грацијана и између ове куле и бедема – Констанција II, док је на малтерном поду елипсоидног простора улаза у југозападну угаону кулу бр. 4 нађена бронза Валентинијана II: Атанасова и др. 2005, 44–45.

³¹ Ова половина центенинала откривена је са једне стране око почетка доњег нивоа дерсовања унутрашњег лица бедема у сонди 2, а са друге стране у граничној зони дна регулационог земљаног канала из турског периода.

ку голуба склопљених крила, нађена у пределу северозападног унутрашњег угла утврђења (Т. V/11). У истој сонди 1, али из унутрашњости кружне угаоне куле, пронађена је правоугаона бронзана брава (Т. IV/11).

Имајући у виду све наведене чињенице о хоризонтима градње и живота, архитектури и налазима, долази се до неколико историјских момената који би могли указати на то када је утврђење могло бити подигнуто у касноантичком Туресу. Најпре, још на самом почетку владавине Валентинијана I и Валенса, нови императори су прошли кроз Турес 31. маја 364. Тада су свакако, упознајући се са стањем и вршећи инспекцију провинција, констатовали да овај емпориј/мансија није имао никакву заштиту. Два најближа града Наис и Сердика била су свакако утврђена још од друге половине 2. века, док за источнији, због истражености, зна се и да је у време тетрархије добио знатно северно проширење зидина (Динчев 2013, 258 – период Аурелијана–Константина). Оквирно, у време Константина датује се и изградња масивног утврђења у суседној мансији Ремесијана (Gušić 1995, 132). На бригу савладара о заштити подунавских провинција указује и Валентинијанова законска наредба војводи Таутомедосу суседне Приобалне Дакије из јуна 364/5. године издата у Медијани. По њој „...сваке године треба да буде подигнута по једна кула на оним местима на којима је неопходно, а поред тога треба поправљати и старија утврђења...” (Васић 2008, 91; уп. Велков 1959, 34; Vasić 1995, 327). То је, уједно, највероватније датовање почетка утврђивања овог већег насеља на важном путу Балкана.

Каснији, вероватнији датум грађења утврђења био би инициран рушењем западног ободног дела насеља емпорија/мансије Турес током Првог готског рата 366–369. Налази новца из затворених слојева млађе потфазе првог античког периода коинцидирају са временом операција наведеног готског рата. Због значаја главног дијагоналног пута за Царство, а недуго након рушилачког проласка Гота крајем треће четвртине 4. века, изграђено је прво касноантичко утврђење у емпорију/мансији Турес. То би пре свега била активност Валентинијана I, пошто је провинција Средоземна Дакија била у његовом делу Царства (Велков 1959, 35; Васић 2008, 91).

Шири оквир подизања утврђења обухватао би императоре с краја 4. века наше ере, превасходно доба Теодосија I, односно након катастрофалног пораза Царства код Хадријанопоља 378. године. Познато је да су масе Гота преплавиле Балкан пљачкајући на свом путу све пределе (Мичел 2010, 128). У случају да претходно емпориј/мансија Турес није пострадао, овом приликом се то сигурно десило. Индицију у том правцу пружа већи групни налаз новца откривен у каналу ранохришћанске базилике у суседној Ремесијани,

похрањен 393. године, алтернативно до краја столећа (Миљанић 1996, 111). Како показују утврђења на дунавском лимесу, под овим императором документоване су нове реконструкције утврђења на Чезави, Равни, Караташу и Понтесу (Vasić, Kondić 1986, 555). У ово, али и нешто касније време (крај 4. и почетак 5. века наше ере) ставља се и градња утврђења најсличнијег овом, на пауталијском Хисарлику (Русева-Слокоска 2016, 105).

Касносредњовековни хоризонт

Касносредњовековни хоризонт углавном је документован малобројним, пре свега атипичним фрагментима керамичких посуда које су овамо доспеле током рушења овог касноантичког утврђења ради изградње пограничне тврђаве у држави кнеза Лазара.

Треба имати у виду да су налази из овог хоризонта откривени приликом истраживања која су обухватила само правац пружања античког утврђења, коришћеног као мајдан грађевинског материјала. На самим бедемима и кулама средњовековне тврђаве видљиве су бројне опеке римског формата као и делови архитектонске пластике и споменика изведени у техници и маниру антике. До тих налаза се дошло пре свега приликом рушења два античка утврђења Пирота са Пазара и Сарлаха, видљивих на терену, али вероватно и других објеката цивилног насеља. С обзиром на функцију тврђаве и потребу да источно од ње, одакле се, иначе, очекивао непријатељ, буде брисан простор, на подручју Пазара и не треба очекивати делове насеља из овог периода. Оно је потврђено како посредно захваљујући историјским изворима, тако и археолошки скромном црквом у оквирима ранохришћанске базилике на јужној страни суседног брда Сарлаха.³²

Хоризонт османске доминације

Последњи културни хоризонт на налазишту везује се за насељски део Пирота – Кале капију Шехиркоја, како су га звали Турци. Овај квартал налазио се североисточно уз тврђаву Кале – касносредњовековну фортификацију која је од утврђења за одбрану хладним оружјем преуређена у ону за

³² Пејић 1996, 10–16. У касном средњем веку насеље Пирота основано је на јужној страни оближњег Сарлаха на остацима другог античког утврђења из времена ране Византије. У центру насеља уклопљена је у оквирима знатно веће ранохришћанске базилике скромна православна црква. Некропола овог насеља, датована у период 12–14. века, простирала се преко реке уз леву обалу Бистрице на простору каснијег Пиротског града и североисточном делу бедема ранијег утврђења, које је предмет овог рада. Током друге половине 14. века престаје сахрањивање на делу некрополе уз Бистрицу, тј. на издвојеној већој групи стена, где се подиже погранична тврђава.

одбрану ватреним оружјем. Тада су у изворно турској грађевинској интервенцији на Пиротском граду, у преградни бедем са капијом у османском стилу уграђиване опет опеке античког формата извађене са античких утврђења и објеката. Трагови ове делатности на касноантичком утврђењу на Пазару документовани су грађевинским шутом од рушења само уз спољну ивицу римског бедема, тј. на страни према Калеу, где је иначе био одвожен.

Југоисточни део испред Калеа, односно мањи северозападни део касноантичког утврђења није био насељен. Дакле, остао је празан – брисани простор испред турске тврђаве. Ту су приликом ових ископавања утврђење само две интервенције, и то комуналне природе. Првом је унутрашњост кружне угаоне куле претворена у отпадну/септичку јаму махале Кале капија Пирота из турског доба. Тада су археолошки слојеви из ње уклоњени све до нивоа праисторијског хоризонта (сонда 1). Друга интервенција било је регулисање површинских кишних вода са наведене површине копањем земљаног канала уз унутрашњу страну северозападног бедема касноантичког утврђења. Том приликом је оштећена круна угла проширеног дела бедема у сонди 2. Јама је, изгледа, коришћена до времена ослобођења од Турака 1877. године.

Обиље интересантног покретног археолошког материјала откривено је у отпадној јами. Нађени су, пре свега, бројни керамички крчази, углавном перигузи. Затим приличан број стаклених шоља и чаша. На крају неколико турских керамичких лула, кресиво за ватрено оружје, дрвена бурмутица, коштана оплата инструмента, наочаре и један турски новчић.

Закључак

Простор парка источно испред Калеа у Пироту активно је коришћен у прошлости једино у касноантичко доба. Најпре, почетком 4. века, ту је извршено западно насељско проширење емпорија/мансије Турес. С обзиром на тип ископавања откривено је делимично неколико објеката од лаког материјала. Они су се низали уз трасу главног царског пута, који је стотинак метара југозападно доводио до мансије Турес.

Најтрајнији белег оставила је градња првог значајног утврђења Туреса из основа. По свему судећи наведено западно насељско проширење изгорело је у пожару за време неког продора током Другог готског рата, на прелазу из трећег у четврти квартал 4. века, алтернативно у неком походу Гота до краја столећа. Део главног царског пута, који је пролазио кроз насеље ка мансији у Барју, дислоциран је незнатно северније због изградње утврђења.

Овим истраживањима отвара се проблем настанка имена мансија Турес, с обзиром на то да је прво камено утврђење подигнуто тако касно, а раније дрвено још није констатовано. Наиме, у трапезоидном простору горњег града касносредњовековног Калеа откривена је темељна зона издвојене моћне кружне куле спољњег пречника око 9 м (Пејић 2015, 468–471). Она је изграђена на југоисточној страни купасто издигнуте групе стена која је речицом Бистрицом – левом притоком Нишаве, одвојена од изражене кречњачке греде Сарлаха – источног краја планине Белаве. Избор овог места за градњу, по свој прилици куле стражаре, у функцији је обезбеђивања прелаза првобитног пута *Via Militaris* преко Бистрице. На Сарлаху, односно супротној левој страни речице хронолошки одговарајућа конструкција још није документована. Засад изгледа да је мансија названа по наведеној кружној кули.

На основу истраженог дела северозападне стране фортификације у дужини од око 40 м, као и праћењем античке топографије Пирота током прошлог столећа, претпоставља се да је утврђење било издужене правоугаоне основе вероватних димензија 160 x 100 м. На угловима су изведене кружне избачене куле измештене из осе симетрије. Код утврда Дискодуратере и пауталијског Хисарлика померање угаоних кула извршено је ка дужим странама, док је овде, у Туресу, изведено ка краћим бедемским платнима као код Карасуре. Око средине краћих страна постављене су четворостране, такође избачене куле, док су на дужим, изгледа, биле капије смештене на $\frac{1}{3}$ растојања, штићене вероватно истим четвоространим кулама.

Досадашњим, искључиво заштитним, скромним истраживањима унутрашњости утврђења, поред чињенице да су проучавања античког Туреса ионако недовољна, стиче се утисак да оно није било нарочито урбанизовано, као и да није коришћено у дужем периоду. С обзиром на то да је подигнут на месту западног ободног насеља Туреса, страдао у пожару, изгледа да је било војног карактера. Уз то, јужно и југоисточно изван бедема откривене су, опет приликом заштитних радова, простране терме. На крају, две засад познате ранохришћанске цркве Туреса, чије се подизање на централном Балкану интензивира баш у време изградње утврђења, лоциране су опет изван ове утврде (Пејић 2015, 458–461, 485–486; истражена је само једнобродна базилика *intra muros* у другој пиротској рановизантијској тврђави). Сви ови удружени топографски подаци посредно говоре да утврђење није било цивилног карактера.

Важан део трасе главног царског пута од Наиса до Сердике није био осигуран утврђеним пунктом од Ремесијане (заштићена у време Константина) до провинцијске престонице у дужини од око 110 км (72–77 миља по

римским итинерарима). Поред тога, Ремесијана је егзистирала као цивилно насеље ближе Наису, док се Турес налазио на средокраћи два наведена важна града, Наиса и Сердице. Његов повољан и потребан геостратешки положај у немирно време учесталијих варварских продора, сада и главним комуникацијама Царства, утицао је на то да држава ту инвестира и изгради снажно утврђење (Русева-Слокоска 2016, 98, 105). Смештањем војне посаде у кастел обезбеђивана је пожељна проходност главног путног коридора Царства. Тиме су осигурани пре свега насушна војна покретљивост, а затим економски и трговачки токови неопходни за одржавање Царства.

Утврђења са угаоним кружним кулама грађеним изван осе симетрије подизана су у близини већих градских центара ради њихове војне заштите. Током друге половине 4. столећа показује се да су она била одређена етапа достигнутог развоја канонизоване државне шеме изградње фортификација. Од времена Константинових наследника, односно Констанција II, почињу да се подижу утврђења с тим новим одликама. Поливалентна заштитна функција Туреса у ширем смислу односи се на главни град Средоземне Дакције – Сердику. Кастра Мартис је изграђен свакако ради обезбеђења старопланинског прелаза ка граду Рацијарији. Карасура је на Централном путу штитила важно одвајање комуникације за доњоподунавске провинције у близини Филипиопоља. Последње утврђење подигнуто у време Теодосија/Аркадија на ђустендилском Хисарлику бранило је далеко раније утврђену Пауталију у њеном подножју.

Цивилна утврђена насеља са изграђеним асиметричним угаоним кулама налазе се у близини Никополиса ад Иструм у провинцији Доњој Мезији. Некадашњи емпориј Дискодуратере добио је скромније бедеме брањене укупно мањим бројем кула (без штићене једине капије). Ближе поменутом граду подигнута је утврда на Градишту код Дичина, нешто јачих бедемских платна од претходног, али опет недовољно у поређењу са раније пометутим утврђењем војног карактера. То указује на другачије поводе и потребе градње, тј. на грађевинску делатност коју финансирају држава и локалне заједнице.

Због карактера истраживања и прилично оштећених горњих хоризоната услед коришћења остатака утврђења као мајдана грађевинског материјала, није прецизније одређено када је напуштен. Напуштање тог утврђења је могуће објаснити и одредити индиректним путем зато што у Пироту постоји и друго рановизантијско утврђење, подигнуто нешто касније од првог, око стотинак година, на оближњем узвишењу. Наиме, само неких 200 метара северозападно од овог ископаног на Пазару у равници изграђено

је касније ново утврђење. Оно је уклопљено у конфигурацију терена јужне стрме стране кречњачке греде Сарлах. Више је оштећено него претходно. Међутим, у подножју брда откривен је део југозападне капије са једне стране брањене потковичастом кулом. Иза бедема откривена је већ поменути ранохришћанска базилика *intra muros*.

Са познатим историјским дешавањима у првој половини 5. века повезаним са узастопним продорима Хуна у средње Подунавље, о којима је посведочио и Присков опис уништеног оближњег Ниша, треба повезати у рушење утврђења на Пазару у истом периоду (Petrović 1979, 41). Одлука да се не обнавља или репарира старо утврђење после хунске најезде, већ да се гради друго на истакнутом узвишењу, са иновативнијим типом кула, отворила је нову страницу у прошлости Пирота у другачијим историјским околностима (Пејић 2015, 451–461).

БИБЛИОГРАФИЈА

- Алексић, Д. 1954. Трагови каструма? Ка старијој историји Пирота. Слобода, 17. април. Одељак Културни живот.
- Атанасова, Ђ., Йоцова, А., Кабакчиева, Г., Кузманов, Г. и Димитров, К. 2005. Кастра Мартис, квадрибургий и кастел, *Разкопки и проучавања XXXIII*. Софија: „Агаго” и Универзитетско издателство „Св. Кл. Охридски”.
- Боянов, И. 2014а. *Дискодуратере и емпориите в Римска Тракиа*, Софија: Авалон Пбблишинг.
- Боянов, И. 2014б. Редовно археологическо проучване на обект „емпориум Дискодуратере”, землице на с. Гостилица, област Габрово, АОР 2013, 336–338, Софија.
- Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Београд: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine.
- Vasić, M. i Kondić, V. 1986. Le limes romain et paleobyzantin des Portes de Fer, In: *Studien zu den Militargrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983.*, 542–560. Stuttgart: .
- Vasić, M. 1995. Moesia Prima and Dacia Ripensis in time of Valentiniani and Valens (364–378), In: *The age of Tetrarchs*, ed. D. Srejskić, 327–335. Београд: The Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Васић, М., Петковић, С., Манојловић-Николић, В. и Крижанец М. 2009. Резултати истраживања вишеслојног налазишта Норгеум Марги-Равно-Ћуприја у 1989. години, *Весник Војног музеја* 36, август 2009, 133–143. Београд: Војни музеј.
- Васић, М. и Петковић, С. 2010. Резултати истраживања вишеслојног налазишта Норгеум Марги-Равно-Ћуприја у 1990. години, *Весник Војног музеја* 37, август 2010, 10–25. Београд: Војни музеј.

- Васић-Деримановић, Ј., Адамовић, Н. и Николић Е.** 2016. Двојни гроб и случајни налази античког периода из Ритопека, *Гласник српског археолошког друштва* 32, 155–181.
- Велков, В.** 1959. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*, София: София: Българска академия на науките-Археологически институт.
- Vuković-Bogdanović, S. i Pejić, P.** 2016. Konji, magarci i mule iz rimske putne stanice *mansio Turres, Arhaica* 4/2016, 85–103. Београд: Археолошки институт.
- Гушић, С.** 1987. Урбанизам Ремезијане од I до VI века. *Саопштења XIX*, 21–35. Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе.
- Gušić, S.** 1995. Remesiana in the Late Roman period, In: *The Age of Tetrarchs*, ed. D. Srejović, 128–137. Београд: The Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Дељанин, Б. и Пејић, П.** 1986. Пиротски град – археолошка ископавања у 1985. години. *Гласник Српског археолошког друштва* 3, 227–232.
- Дељанин, Б. и Пејић, П.** 1987. Пиротски град – археолошка ископавања у 1986. години. *Гласник Српског археолошког друштва* 4, 149–154.
- Динчев, В.** 2003. Късноримската резиденција Scretisca и ранновизантијското селище Кратискара, *Разкопки и проучвања XXX*, София: „НОУС”
- Динчев, В.** 2006. Ранновизантијските крепости в Българија и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia), *Разкопки и проучвања XXXV*, София: Българска академия на науките, Археологически институт с музей .
- Динчев, В.** 2009. Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Велико-търновска област, 1996–2003, *Разкопки и проучвања XXXIX*, София: Националният археологически институт с музей.
- Динчев, В.** 2013. Северната крепост на SERDICA (Сердика II), у: *Известия на националният археологически институт XLI*, In honorem professoris Георги Кузманов, ур. В. Динчев, 237–279. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Дончева, И.** 2002. Античната крепост „Ковачевско кале“. у: *The Roman and Late Roman City*, Papers from the International conference. July, 26–30. 2000, Veliko Turnovo, 220–227. София: Bulgarian Academy of Sciences, Archaeological institute with museum.
- Иванов, М.** 2003. Бонония (Bononia). У: *Римски и ранновизантијски селища в Българија*, Т. II, ур. Р. Иванов, 18–22. София: Археологически институт с музей 2003.
- Иванов, Р.** 1999. *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*, София: ALEA.
- Иванова, М.** 2004. Локална terra sigillata от пътните станции Sostra и Ad Radices по пътя Ескус – Филипопол, *Епохи* 3–4, 47–58. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методиј”.
- Јевтић, М.** 1990. Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, *Гласник српског археолошког друштва* 6, 92–103.
- Јуришић, А.** 1956. Археолошки радови – Пирот, *Саопштења* 1, 136–137. Београд:
- Кацарова, В.** 2005. *Пауталија и нејната територија през I–VI век*. Велико Търново: Фабер.

- Костић, К. Н.** 1908. Светосавски говор, *Извештај Пиротске гимназије за школску 1907–1908 годину*, 3–21. Пирот: Пиротска гимназија.
- Костић, К. Н.** 1912. Пирот, *Гласник српског географског друштва* 1, 82–91.
- Küfner, M.** 2001. Der Sudwestturm der Befestigungsanlage von Karasura – In: M. Wendel (ed.), *Karasura*, B. I, 63–68. (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1), Weissbach.
- Кузманов, Г. и Грудев, И.** 2013. Късноантична керамика от Рациария, (Крайбрежна Дакия), у: *Известия на национални археологически институт XLI*, In honorem professoris Георги Кузманов, ур. В. Динчев, 337–388. София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Любенова, В.** 1981. Селището от римска и ранновизантийската епоха, у: *Перник*, I, 107–203, ур. Т. Иванов, София: БАН, Археолошки институт и музей.
- Маджаров, К. и Маджаров, М.** 2002. Диоклецианопол (Diocletianopolis), у: *Римски и ранновизантийски градове в България*, ур. Р. Иванов, Т. I, 199–217. Иврай-София .
- Миљанић, С.** 1996. Скупни налаз римског бронзаног новца IV века у Ремесијани, *Нумизматичар* 18/19, 105–122. Београд: Народни музеј.
- Митова-Джонова, Д.** 1977. *Късноантична керамика в с. Поповяне, Самоковско*, София.
- Митова-Джонова, Д.** 2006. *Късноантична сива керамика с пластична декорација от Плана планина – Самоковско*, Spartacus II, Ур. А. Димитрова-Милчева, В. Кацарова. Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 година Сандански, 196–206. Велико Търново: Българска академия на науките, Археологически институт с музей.
- Мичел, С.** 2010. *Историја позног Римског царства 284–641*, превод Урош Миливојевић. Београд: Слио.
- Немски и австрійски пътеписи за Балканите** 1986. Немски и австрійски пътеписи за Балканите, XVII-средата на XVIII в., II, прир. М. П. Йонов, София: Наука и изкуство.
- Николић, В. М.** 1974. *Стари Пирот* – етнолошке белешке из прошлости града, Пирот: Музеј Понишавља.
- Пејић, П.** 1982. Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник*, 11, 79–84. Ниш: ИРО Градина
- Пејић, П.** 1995. Антички период у делима Косте Н. Костића, *Пиротски зборник* 21, 157–161. Пирот: Народна библиотека.
- Пејић, П.** 1996. *Пиротски град кроз векове*, Пирот: издање аутора.
- Пејић, П.** 2008. Заштитна археолошка ископавања Старог Вашаришта у Пироту, субурбијум Туреса, *Археолошки преглед, нова серија*, 4 (2006), 99–101. Београд.
- Пејић, П.** 2015. *Античка топографија пиротског краја*, докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Пејић, П.** 2017. Археолошки локалитет Сарлах – југ у Пироту, у: *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*, ур. И. Продановић-Ранковић, 421–463. Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе.

- Пејић, П.** 2018. *Римске некрополе и насеље код Мале Лукање на Старој планини*, Пирот: Музеј Понишавља.
- Petković, S., Ružić, M., Jovanović, S., Vuksan, M. and Zoffmann, K. Zs.** 2005. *Roman and Medieval Nekropolis in Ravna near Knjaževac*. Belgrade: Archaeological institute.
- Петковић, С. и Тапавички-Илић, М.** 2020. *Античко утврђење Horreum Margi* (Summary: Late Roman Fortification of Horreum Margi), Грађа 11, Београд: Археолошки институт.
- Petrović, P.** 1979a. Naissus – Remesiana – Horreum Margi, In: *Inscriptions de la Mésie Supérieure* IV, ed. F. Parazoglou. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.
- Петровић, П.** 1979. Понишавље у античко доба, *Пиротски зборник* 8–9, 177–184. Пирот: НИУ Слобода.
- Радославова, Г. и Дзанев, Г.** 2003. Абритус (Abritus), у: *Римски и ранновизантијски селишта в Българија*, ур. Р. Иванов, Т. II, 110–148. Софија: Археологически институт с музей.
- Русева-Слокоска, Л.** 1964. Римска обществена сграда в Пауталија, *Археологија*, 1, 33–44.
- Русева-Слокоска, Л.** 2016. Късноантичната крепост на хълма Хисарлъка гр. Кюстендил, *Разкопки и проучвания* XLII, Софија: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей.
- Стайкова, Л.** 1989. Производство и разпространение на т.н. ”македонска” сива тера сигилата по долината на Горна Струма, *Известия*, I, 139–156 Кюстендил: Исторически музей.
- Торбатов, С.** 2002. *Укрепителната система на провинција Скития* (края на III–VII в.). Faber.
- Торбатов, С.** 2004. Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I–III в.), У: *Археологија на българските земи*, Т. I, 76–95. Софија: Софија: Археологически институт с музей.
- Христов, И.** 2011. Кастелът Состра на пътя Ескус – Филипополис. Строителни периоди в изграждането на укрепления лагер и неговото развитие от II до V век, *Известия* XXIII, 60–81. Софија: Национален исторически музей.
- Hristov, I.** 2015. Sostra, Roman Castellum, Road-side Station and Settlements on the Road Oeskus (Ulpija Oescus) – Philippopolis 2nd-5nd C. In: *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*, ed. R. Ivanov, 279–340. Ratiaria Semper Floreat.
- Чанак-Медић, М. и Стојковић-Павелка, Б.** 2010. Архитектура и просторна структура царске палате, у: *Felix Romuliana. Гамзиград*, ур. И. Поповић, 49–106. Београд: Археолошки институт.
- Ћирић, Ј.** 1973. „Регулациони план вароши Пирота” 1888. и 1891. године, Изглед вароши према подацима плана, *Пиротски зборник* 5, 157–170. Пирот: Слобода.
- Шурбановска, М.** 2005. Доцноримска печатена керамика од локалитетот Горица кај Винаца, *Зборник археологија*, 2, 167–173. Скопје.

Predrag Pejić

Museum of Ponišavlje, Pirot

THE LATE ANTIQUE FORTIFICATION OF *TURRES*

Keywords: *Late Antique fortification, period of the Valentinian dynasty, emporium/mansio Turres, Late Middle Ages, Ottoman period*

The researches of the Late Antique fortification located, essentially, in the centre of modern Pirot were initiated by the activities taken by the local authorities in order to restore the already devastated city park in front of the late medieval fort of Kale. The rescue excavations were performed in 2015 on the surface of 150 m². Four trenches were opened in those parts of the face of the rampart where optimal results were expected (trenches 1 and 4 on towers, trench 2 at the widening of the rampart, and trench 3 next to the main cloaca). The length of the rampart, both on the outer and the inner side, was followed by a trench which was 1 m wide and had the average depth of 0.5 m.

Namely, during the first works on redesigning the area to the east from the fort Pirotski Grad (as it is also known in scientific literature), remains of a Roman fortification were discovered in 1953 and partially published. It is possible that the fort was seen in 1740 by Kempelen, a member of the Austrian diplomacy, since it was certainly conspicuous above the terrain; later researchers, however, such as Evans, Jireček, Kanitz et al., wouldn't have been able to see it.

In the area of the fortification and its immediate vicinity, people lived from prehistory up to today. There are traces documented, up to the period of the construction of the fort, of the Brnjica culture and Roman Late Antiquity period, and after the construction, from the time it was destroyed, in Late Middle Ages, and period under the Ottoman rule, up to today. The remains from the Roman Late Antiquity period are the most significant ones.

Conditionally speaking, mobile archaeological findings (mostly fragmented ceramic and more rarely glass vessels and a *sestertius* of Gordian III) belong to the Roman period. Fine ware ceramic vessels with red firing colour and red colouring, that is to say, table pottery (bowls, pots, plates, goblets, *amphorae*) are dominant, while the kitchen pottery is present in smaller percentage, in the form of bowls, pots and lids. Several examples of stamped red and grey, high-quality table pottery (beakers and pitchers) have also been found. One of the findings that stands out is a conic beaker-lamp, decorated with probably three horizontal grooves. Those were most probably objects which ended up here during

the fill-in of layers at the north-western periphery of the historically confirmed *mansio* of *Turres* and assumed eponymous *emporion* in the 3rd and the beginning of the 4th century.

During the first half of the 4th century, at the north-western rims of the urban *Turres*, a new settlement was spreading. Unfortunately, only parts of buildings, made of non-durable material, have been registered in it (trenches 2, 3 and 4), in form of burnt flooring and debris layers of constructions made of wood and mud, which were lined up along the main imperial – diagonal road across the Balkans. A layer of intense fire was registered in most of them. The mobile archaeological material, again, consists predominantly of ceramic vessels, with occasional findings of fragments of glass vessels. In this phase, the red coloured table pottery is missing, with mostly coarse cooking pottery confirmed, mostly consisting of bowls, pots and lids. The finding of a larger trivet stands out. Unlike other horizons, a larger number of bronze coins was discovered here, from Constantius II to Valens. It is certain that this peripheral suburb, where poorer inhabitants of the Late Antique *Turres* lived, was destroyed in a fire in the time of the invasions of Goths during the reign of Valentinian and Valens.

It would appear that in a short time span after the suburb had been destroyed, the terrain was cleared, and a part of the route of the diagonal road towards the *mansio* was displaced, in order to build a new, mighty stone fortification. It was built on flat terrain, even though a high limestone ridge called Sarlah rose in the vicinity, being the eastern ending of the mountain Belava. The second antique stone fortification of *Turres* would be placed on this elevation later, in the Early Byzantine period.

The first Antique fortification of *Turres* had been built, apparently, at the western border of the ca ten kilometres long field of Pirotsko Polje, most prominently in order to provide protection for the settlement and the *mansio* of *Turres*. It was placed there, in the middle of the road between two important cities of the Balkans – *Naissus* and *Serdica*, the capital of the province *Dacia Mediterranea* at the time, so as to provide an important road corridor for undisturbed transfer of military units and to maintain economic and trade activities.

The researches defined the north-eastern half of the north-western side of the Late Antique fortification. It was certainly rectangular in shape, oriented along the north-western/south-eastern axis. At the northern corner, the biggest part of a circular tower, completely protruding, placed outside of the axis, i.e. at the end of the north-western face of the rampart, was discovered. The rampart started from the northern corner of the fortification, and they were 3.7 m wide and 12.5 m long. It was this wide because its staircase needed to come out at the bat-

tle path of the crown. The construction of the staircase was made integrally with the basic thickness of the rampart. At the other end of the researched surface, a minor part of the four-sided tower was excavated, located most probably around the middle part of that side of the fortification. This tower was also completely protruding to the outer side, in the length of 7.3 m, and the thickness of its wall, as well as the walls of the corner circular tower, was 1.6 m. For now, there are no elements which would allow us to suppose that it was protecting the gate. A rampart led to it, 24 m long and with the basic width of 2.2 m, as recommended, incidentally, by the construction manuals from that period. The foundation zone was made in the *opus caementicum* technique, while it was established in an indirect manner, in spite of its poor preservation level, that the superstructure was built in the *opus vitatum mixtum* technique. At the distance of nearly 6 m from this tower towards the corner tower, an opening in the rampart was detected, with the average width of 0.7 m and height of ca 1 m. It was semi-vaulted, made of bricks, and represented the main cloaca of the fortress.

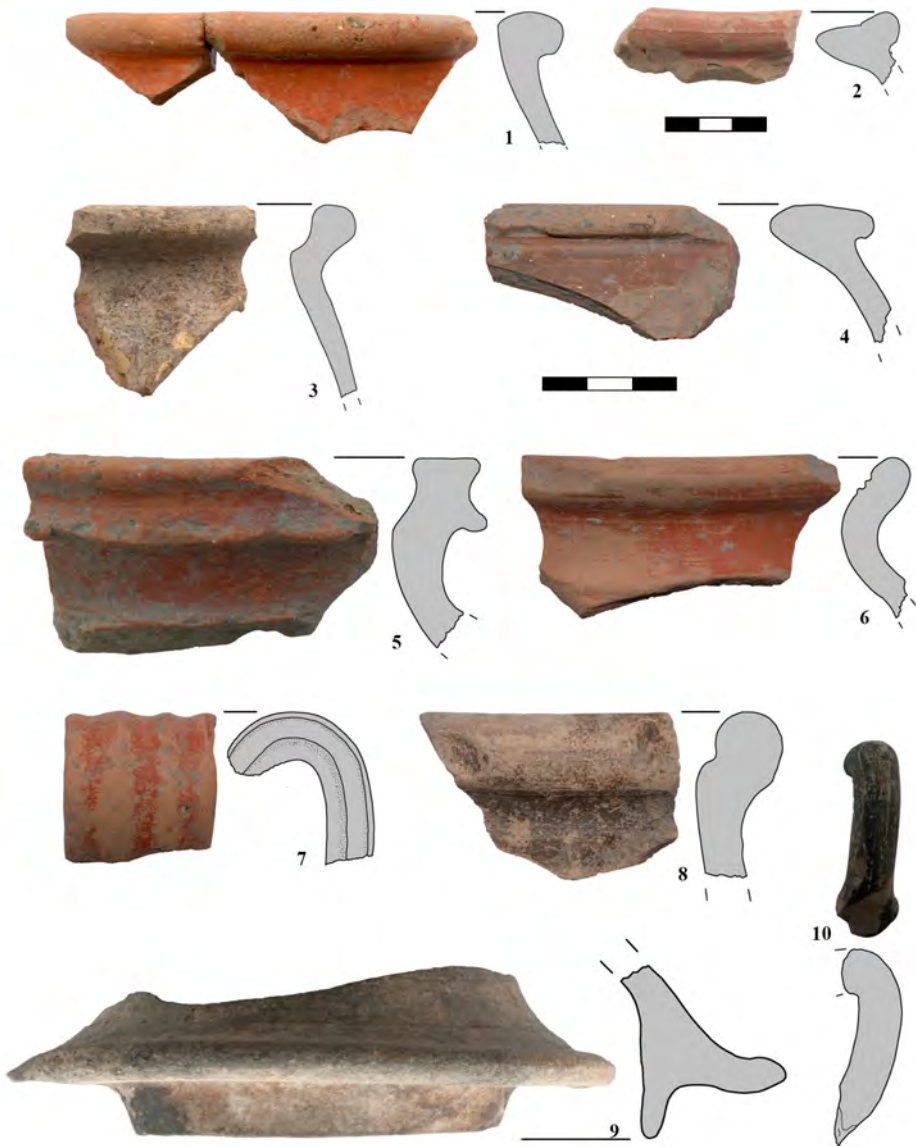
Analogous fortification from the eastern part of the inner Balkan Peninsula – with protruding four-sided towers at the face of the ramparts and circular towers at the corners, placed outside of the axis of symmetry, were being built in the second half of the 4th and the beginning of the 5th century. Among the first ones is the fortification *Castra Martis*, followed by *Carasura*, Pautalian Hisarlik and Dichin. It would appear that the dating of the fort which was the most similar to the one from Pirot – *Discoduratera* – into the period of the first Tetrarchy had been premature, thus making it stand out considerably from the canonized schematics of the epoch.

On the basis of the dating of coins from the horizon of the suburban settlement made of non-durable material, destroyed in a fire, the earliest construction works at the fortification of *Turres* are linked to the activities of Valentinian I, who governed the province of *Dacia Mediterranea*, or, alternatively, to the emperors ruling up until the end of the 4th century. Considering the intense phases of destruction of the rampart and the towers of the fortification during Late Middle Ages, and the period under the Ottoman rule, in order to build and restore the fort of Pirotski Grad, i.e. Kale, in the immediate vicinity, the time of its devastation or abandonment hasn't been reliably determined. It is believed that it was the consequence of multiple impetuous intrusions of the Huns during the first half of the following century. This assumption is corroborated by the building of the second fortification at the near-by Sarlah, with a horseshoe-shaped tower at the south-western gate in the Early Byzantine period. And, certainly, the changed strategic-defence conditions didn't favour the restoration or rearranging of the Late Antique fortification of *Turres* built in the valley.

T. I Старији антички период, I фаза – керамичке посуде финије фактуре и стаклене посуде. Бронзана копча латен (11)? Размера 1:1 1–2, 6); 1:1,5 (3–5, 7–10); 1:2 (11)

Pl. I Older Antique period, phase I – fine ware ceramic vessels and glass vessels. La Tène bronze buckle (11)? Scale 1:1 1–2, 6); 1:1.5 (3–5, 7–10); 1:2 (11)

Т. II Старији антички период, I фаза – посуде финије фактуре.
 Размера 1:2 (1–3); 1:1,5 (4–10)

Pl. II Older Antique period, phase I – fine ware vessels. Scale 1:2 (1–3); 1:1.5 (4–10)

T. III Старији антички период – посуде финије фактуре и печатна керамика:
 I фаза (1–5); II фаза (6–11). Размера 1:1 (3, 5, 11); 1:1,5 (1–2, 4, 6–10)

Pl. III Older Antique period – fine ware vessels and stamped pottery: phase I (1–5);
 phase II (6–11). Scale 1:1 (3, 5, 11); 1:1.5 (1–2, 4, 6–10)

T. IV Старији антички период, I фаза – посуде грубе фактуре. Млађи антички период – бронзана брава (11). Размера 1:1 (7-9); 1:1,5 (5-6, 10, 11); 1:2 (1, 3-4); 1:3 (2)

Pl. IV Older Antique period, phase I – coarse ware vessels. Later Antique period – bronze door lock (11). Scale 1:1 (7-9); 1:1.5 (5-6, 10, 11); 1:2 (1, 3-4); 1:3 (2)

T. V Старији антички период, II фаза – керамичке посуде грубе фактуре (1–7), минијатурна посуда (8) и стаклене посуде (9–10). Млађи антички период – бронзана фибула (11). Размера 1:1 (9, 11); 1:1,5 (2–3, 5, 8, 10); 1:2 (1, 6); 1:3 (4, 7)

Pl. V Older Antique period, phase II – coarse ware ceramic vessels (1–7), a miniature vessel (8) and glass vessels (9–10). Later Antique period – bronze fibula (11). Scale 1:1 (9, 11); 1:1.5 (2–3, 5, 8, 10); 1:2 (1, 6); 1:3 (4, 7)

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ЕГЕТА (БРЗА ПАЛАНКА) У 2018. И 2019. ГОДИНИ

Перица Шпехар

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за археологију, Београд

Гордан Јањић

Музеј Крајине, Неготин

e-mail: perica.spehar@gmail.com	Претходно саопштење
Примљено: 30. 4. 2020.	УДК: 904:711.559.6"653"(497.11)
Прихваћено: 23. 6. 2020.	902.2(497.11)"2018/2019"

Апстракт: Током 2018. и 2019. године настављена су археолошка истраживања вишеслојног налазишта Егета у близини Брзе Паланке. У првој кампањи спроведена је неинвазивна археолошка проспекција на простору Утврђења II и његове шире околине. Извршено је геомагнетно снимање на површини од 1 ха, којим је била обухваћена унутрашњост поменуте фортификације, као и простор на коме се могло очекивати постојање некрополе, будући да су ту, према речима мештана, приликом земљаних радова пронађени остаци људских костију. Наредне године, у складу са добијеним резултатима геомагнетне проспекције, спроведена су ископавања унутар Утврђења II. Том приликом истраживања су спроведена у три сектора димензија 10 x 5 м, од којих су два постављена на претпостављену трасу северног и источног бедема, док је последњи постављен уз јужни бедем, са његове унутрашње стране. Добијени резултати указали су на то да су, у источној половини утврђења и на траси јужног бедема, слојеве потпуно девастирали припадници ЈНА средином 20. века. Сакупљени археолошки материјал указује на постојање позног халитатског, као и интензивног средњовековног слоја. Осим тога, сакупљена је и значајна количина налаза из периода турске доминације.

Кључне речи: Дунав, лимес, Егета, геомагнетна проспекција, средњовековни период, период турске доминације

На десној обали Дунава, у атару села Брза Паланка, налазе се остаци три утврђења (Marsigli 1726: Fig. XXXV). Каснији описи овог значајног налазишта потичу из друге половине 19. века (Kanitz 1982, 40–42, fig. 21; Каниц 1985, 454–456). На основу очуваних података из писаних извора, налазиште је идентификовано као античка Егета, важно насеље на раскршћу два главна путна правца у овом делу Царства (Ptol. III 9, 3; It. Ant. 218; Tab. Peut., seg. VII; Mirković 1968, 114–116 са наведеном литературом; Mirković

2015, 87–89). Локалитет је делимично рекогносциран и истражен у склопу заштитних истраживања подузетих приликом изградње хидроелектрана Ђердап I и II у другој половини 20. века. После открића остатака светилишта посвећеног Јупитеру Долихену (Vučković-Todorović 1962, 208–210; Вучковић-Тодоровић 1965; Mirković 2007, 84, Abb. 78; Јањић 2016, 80–85, кат. бр. 47–60), уследила су даља истраживања, током којих је констатовано да је простор Егете коришћен од праисторије до периода турске доминације (Ерцеговић-Павловић, Минић 1984; Петровић 1984; Поповић 1984; Радосављевић 1984; Petrović 1986; Špehar 2011, 40–41, sl. 20). Након паузе од готово 40 година, уследио је наставак истраживања овог локалитета. Том приликом извршено је прецизно геопозиционирање остатака сва три утврђења, одређивање њихових тачних димензија, а утврђена је и њихова међусобна удаљеност. Такође је дефинисан и степен померања обала Дунава, до кога је дошло услед подизања нивоа воде по изградњи хидроелектране Ђердап II. Том приликом је извршено и геомагнетно снимање Утврђења III и његове непосредне околине, током кога су установљени правци пружања бедема и постојање одбрамбених ровова јужно од фортификације, док су у унутрашњости констатовани остаци грађевина (Шпехар 2018, 57–65, сл. 4–9).

Током новембра 2018. године настављена су археолошка истраживања локалитета Егета,¹ путем геомагнетних снимања (сл. 1).² Том приликом третирана је унутрашњост Утврђења II, као и део простора између Утврђења II и III, на коме су, према речима мештана, откривани остаци људских скелета приликом земљаних радова. Истраживања су, као и претходне године, спроведена помоћу магнетометра *Sensys Datalogger DLM98*, који се налазио на колицима са два точка. Геомагнетна снимања су спровођена преко пет сонди, које су се налазиле на удаљености од 0,25 м. Мерене су тачке на сваким 0,1 м, док је калибрација добијених вредности вршена помоћу одометра. Добијени резултати су затим били обрађени кроз софтверске програме *Sensys MAGNETO*, *GVSIG* и *QGIS* и преклопљени преко геореференцираних мапа.

Током геомагнетних истраживања у унутрашњости Утврђења II, констатоване су камене масе на правцу пружања сва четири бедема, као и по-

¹ Чланове екипе чинили су П. Шпехар са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, Г. Јањић из Музеја Крајине у Неготину и А. Дедић, студент мастер студија на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду.

² Геомагнетно снимање и анализу добијених резултата извршила је специјалистичка фирма А.Е.Г.И.S Archäologische Dokumentation из Мајнца у Немачкој, коју су представљали П. Мертел и Ј. Пендић.

Сл. 1. Зоне истраживане геомагнетном проспекцијом

Fig. 1. Zones researched by geomagnetic prospection

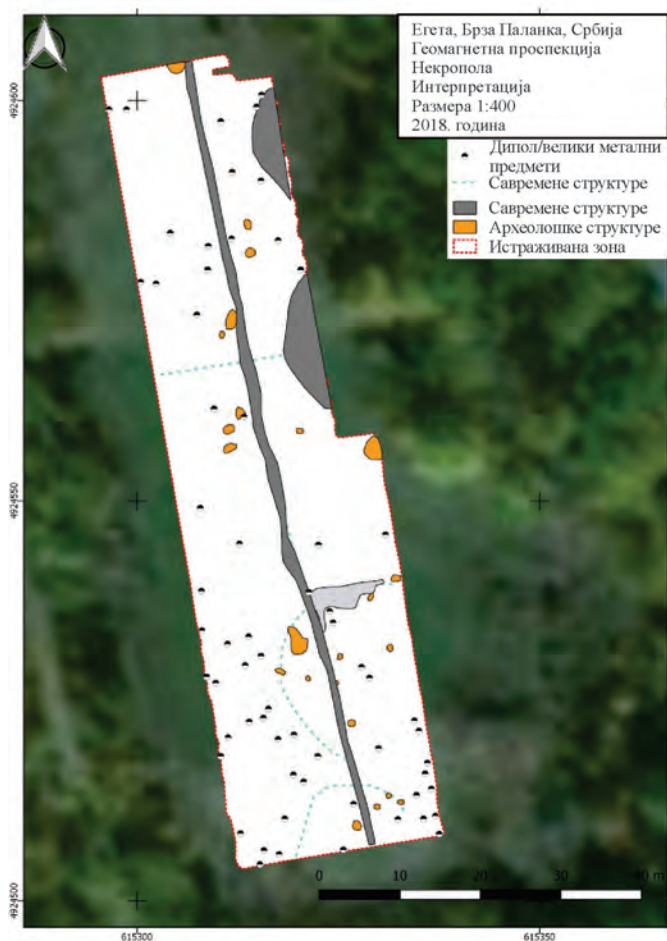
ложај североисточне угаоне куле кружне основе, чији пречник износи око 8 м, као што је случај и са северозападном угаоном кулом, која је делимично археолошки истражена. У унутрашњости утврђења, поред рецентног рова за оптички кабл који пролази кроз средишњи део утврђења по правцу С–Ј, најдоминантнију откривену структуру представља правоугаона камена конструкција која се налази у централном делу фортификације. Њене димензије изnose око 50 x 6 м, при чему је дужом страном оријентисана у правцу С–Ј. Судећи према геомагнетним снимањима, дебљина зидова ове грађевине износи око 1 м. Осим тога, констатовани су и други, релативно бројни трагови конструкција, махом неправилног овалног облика, чија се дужина

Сл. 2. Резултати геомagnetних снимања на простору Утврђења II
 Fig. 2. Results of the geomagnetic surveys of the area of Fortification II

креће између 2 и 5 м, док ширина може да варира од 1 до 2 м. Осим тога уочена је и група мањих кружних структура пречника око 1 м, која се налази у зони уз унутрашње лице северног бедема. Иако се поменуте структуре јављају на готово читавој површини утврђења, изузимајући зону уз источни бедем, њихова највећа концентрација је првенствено с унутрашње стране јужног бедема (сл. 2).

Геомagnetна проспекција спроведена на претпостављеној површини некрополе потврдила је даљи правац пружања оптичког кабла, који и овде пролази кроз средишњи део истраживане зоне по правцу С–Ј. Осим тога, указала је и на постојање бројних могућих археолошких структура на

Сл. 3. Резултати геомагнетних снимања на простору претпостављене некрополе
Fig. 3. Results of the geomagnetic surveys of the area of the supposed necropolis

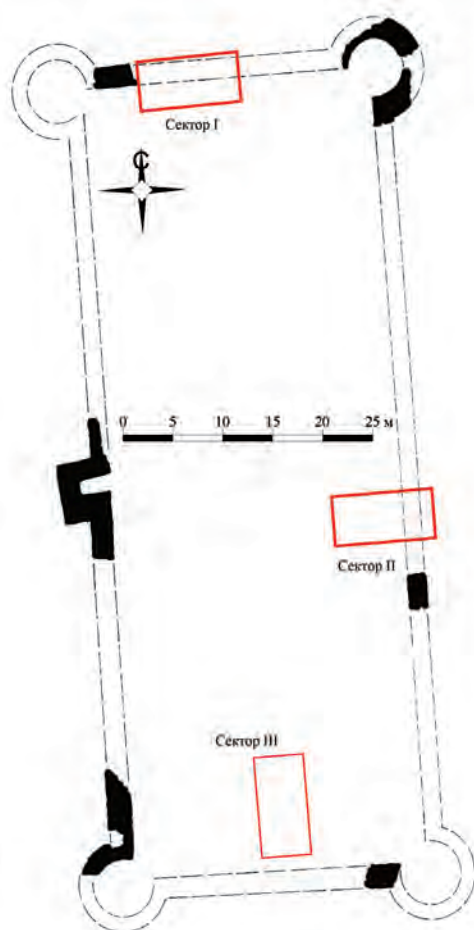
читавој површини која је била предмет геомагнетне проспекције. Резултати снимања не указују да је реч о правоугаоним гробовима или зиданим гробницама истоветне основе, већ о структурама различитих облика и димензија. Преовладавају структуре кружног облика, чији пречник најчешће износи око 1 м, мада може достизати и до 3 м. Овалне конструкције пак имају прежежно димензије од 1,5 x 1 м, док структуре неправилног облика не прелазе дужину од 3 м. Осим тога, констатовани су и бројни магнетни поремећаји, који би могли да указују на постојање гвоздених предмета већих димензија. Иако се јављају на читавој истраживаној зони, њихова густина је нешто већа у јужном делу (сл. 3). Будући да је ЈНА током педесетих и шездесетих

година 20. века користила дунавску терасу од Утврђења I до Утврђења II као полигон на коме се налазио и одбрамбени ров (Шпехар 2018, 59), можемо претпоставити да поменуте зоне магнетних поремећаја представљају заправо чауре пушчаних метака или пројектиле мањег калибра, које је користила противваздушна одбрана.

Током 2019. године настављена су истраживања локалитета Егета. Овом приликом спроведена су археолошка ископавања у унутрашњости Утврђења II.³ Најпре је постављена квадратна мрежа у складу са микротопографским одликама терена, будући да се са три стране платоа на коме је смештена фортификација налази падина, док је са севера приступ нешто лакши. Због тога се теме квадратне мреже, сачињено од квадрата димензија 5 x 5 м, налази код југозападне угаоне куле. Квадрати су означени великим словима абецедe по x-оси, односно нумерички по у-оси. У току кампање отворена су три сектора означена римским бројевима I–III, постављена на основу резултата геомагнетних снимања и ситуације затечене на терену (сл. 4).

Сектор I, димензија 10 x 5 м, обухвата квадрате D19 и E19. Својом дужом страном оријентисан је по оси II–3. Постављен је готово управно на северни бедем, чију претпостављену трасу сече. Његова западна ивица налази се уз источну ивицу некадашње сонде у чијој основи се виде остаци поређаног камена, за који се претпоставља да представља северни бедем Утврђења II. Постављањем ове сонде желели су се потврдити подаци о правцу пружања бедема, добијени током ископавања из осамдесетих година 20. века (Петровић 1984, 157–158, сл. 142). Такође, требало је утврдити стратиграфију утврђења, као и тренутак подизања бедема. Током ископавања у сектору I, утврђено је да се испод танког слоја хумуса налази интензивни слој шута сачињен од невезаног кречног малтера беле боје и комада ситног камена, уз спорадичну појаву ситнијих уломака опеке. Реч је по свему судећи о земљи избаченој приликом ранијих ископавања из сонде која се налази западно од Сектора I. У њој је откривена већа концентрација уломака керамике и животињских костију, као и метални налази попут врха стрелице и ножа. Слој шута са ранијих ископавања имао је дебљину око 0,6 м у западној половини сектора, док се у источној половини она постепено смањује

³ Чланови екипе били су П. Шпехар са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, Г. Јањић из Музеја Крајине у Неготину, Ј. Пендић, докторанд на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, А. Дедић и Ј. Иванковић, студенткиње мастер студија на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, као и студенти археологије К. Миљковић, Д. Којић и Д. Симић.

Сл. 4. Утврђење II са положајем ископаваних сектора
(према Петровић 1984, сл. 142)

Fig. 4. Fortification II with the position of the excavated sectors
(after Петровић 1984, сл. 142)

до 0,1 м дебљине. Испод ње се налази слој компактније глиновите земље дебљине до 0,2 м, у коме није било налаза и можда представља нивелацију терена. На споју шута избаченог приликом ранијих ископавања и поменуте компактније земље, откривен је анонимни фолис кован у време владавине Константина IX Мономаха (сл. 5А).⁴ Поменути примерак припада групи С

⁴ Помнута ковање, као и остале налазе новца откривене на Егети током кампање 2019, прочитао је и датовао академик В. Иванишевић, научни саветник Археолошког института у Београду, на чему му захваљујемо.

Сл. 5. А – Анонимни фоллис (фото: Г. Јањић); Б – Наруквица (фото: Г. Јањић)

Fig. 5. A – Anonymous *follis* (photo: G. Janjić); Б – Bracelet (photo: G. Janjić)

анонимних фолиса, а кован је преко примерка анонимног фолиса групе *B* (Grierson 1973, 681–684). Слични примерци познати су са различитих налазишта на територији Србије, пре свега њеног источног дела (Иванишевић 1993, 83–84; Радић, Иванишевић 2006, 178, кат. бр. 774–778). Испод слоја глиновите земље наишло се на слој беличастог малтера на претпостављеној траси бедема која се пружа кроз цео сектор, ширине око 2 м, док се северно и јужно од њега налази слој интензивно горелог шута црвене боје. Приликом уклањања слојева који су горели, чија је дебљина износила до 0,6 м, откривена је интензивна концентрација великих комада згуре, као и трагови горелог дрвета, од којих су поједини средње величине. По уклањању слоја горења са обе стране бедема, наишло се на слој жуте глиновите земље, који, како се чини, не представља здравицу, где су и окончана ископавања. У средишњем делу сектора се пак стало на поменутој зони интензивног шута ширине 2 м, који се од западне ивице пружа ка истоку у дужини од око 5,3 м, после чега се интензитет шута постепено смањује у дужини од 3,6 м, након чега се губи непосредно испред источног профила. Неопходно је напоменути да засад није констатована круна северног бедема, иако се стигло до коте на којој се јавља камена маса западно од сектора, за коју се претпоставља да припада бедему. Такође, у сектору I засад није уочено ни спољашње ни унутрашње лице бедема. Наставак ископавања у овом сектору планиран је за наредну кампању.

Сектор II је такође имао димензије 10 x 5 м. Оријентисан својом дужом страном у правцу И–3 обухватао је квадрате G9 и H9. Сектор је постављен управно на источни бедем, чију претпостављену трасу сече. Као и у претходном случају и овде је требало потврдити правац пружања бедема, али и утврдити стратиграфију утврђења и време њеног настанка. Током ископавања су, због конфигурације терена, у овом сектору издвојене три целине: источна, централна и западна. Све три су биле покривене површинским слојем хумуса дебљине 0,1 м. У источној зони, која се простире од источне ивице сектора у дужини од 5 м у правцу запада, најпре је констатован слој максималне дебљине око 0,7 м, у коме су осим керамичког материјала и животињских костију, откривени и бројни фрагменти турских лула, као и налази турског новца, који се везују за раздобље 18–19. век. Овај слој је делимично прекривао претпостављену трасу бедема, која се у Сектору II манфестовала у виду агломерације камена. Приликом истраживања поменутог слоја, констатовано је да се он налази и испод уочене агломерације камена, која се пружала у дужини од 5 м по правцу С–J, док јој је ширина износила око 0,8 м у северном, односно 1,3 м у јужном делу. Поменуто агломерација се састојала од једног до два реда поређана камена средње величине повезаних земљом. Пошто је документована, агломерација је уклоњена и том приликом је констатовано да се 0,5–0,6 м испод ње, на коти од 63,21м, налази више чаура метака пушке М-48. Том приликом је откривен и део платна некадашњег бедема неправилног облика начињен од камена везаног кречним малтером беле боје, димензија око 1,20 x 1,10 x 0,50 м. Поменуто откриће је указало да остаци камене масе видљиви на површини земље не представљају трасу источног бедема, већ неку врсту грудобрана који је ЈНА подигла овде педесетих и шездесетих година 20. века на траси некадашњег бедема. У наставку ископавања потврђено је да су и преостали слојеви у овом делу сектора, дебљине до 0,4 м, девастирани све до здравице у виду жуте глиновите земље, и да се у њима истовремено јављају налази из средњовековног периода, попут стаклених наруквица, као и они из раздобља турске доминације, о чему сведоче налази лула, те уломци рецентних стаклених флаша.

У централној зони сектора, која се пружала читавом његовом ширином, у дужини од 3 м у правцу запада од источне зоне, испод хумуса се налазио слој у коме су се првенствено јављали налази из периода турске доминације. Испод њега је само у једном делу сектора констатована горела црвена растресита земља, која се јавља на површини неправилног облика, димензија 3 м (С–J) x 2–2,6 м (И–3). Поменуто зона почиње на 4,8 м од источне иви-

Сл. 6. А – Сектор II, слој рушења са керамичком посудом, поглед са истока (фото: А. Дедић); Б – керамичка посуда (фото: А. Дедић)

Fig. 6. А – Sector II, layer of destruction with a ceramic vessel, view from the east (photo: A. Dedić); Б – Ceramic vessel (photo: A. Dedić)

це сектора, одакле се пружа даље ка западу, и од северног профила, од кога се простире у правцу југа. У поменутом слоју, који је богат покретним налазима, пронађена је, између осталог, готово у потпуности очувана керамичка посуда окренута наопако (сл. 6/А), чији су садржај чиниле птичје кости и две стаклене перлице. Непосредно уз посуду налазио се вертикално пободен гвоздени нож. Биконична посуда мрке боје, украшена са три паралелне хоризонталне линије, начињена од фино печене керамике, по својим карактеристикама, тј. начину на који је обликован обод, као и према положају преласка горњег у доњи конус на трбуху (сл. 6/Б), може да се сврста у групу керамичких лонаца мањих димензија 12–13. века. Слични примерци, који су могли бити и богатије орнаментисани, познати су са локалитета Рудине (Поповић и Иванишевић 1988, 143–147, сл. 16/2–6), где су истоветно хронолошки опредељени. Керамичке посуде окренуте наопако, у којима се налазе остаци животињских костију, срећу се и на другим локалитетима у српском делу Подунавља у слојевима 12–13. века, као што је случај са налазиштима Морава⁵ и Браничево.⁶ Ова појава по свему судећи представља археолошка сведочанства веровања ондашњих становника у српском делу Подунавља. Могуће је да зона на којој се јавља горела земља заправо представља слој рушења, идентичан оном који је констатован у Сектору I. Испод овог слоја, дебљине 0,15–0,3 м налазио се наредни слој са средњовековним налазима,

⁵ Податак добијен усменим путем од руководиоца истраживања академика В. Иванишевића, научног саветника Археолошког института у Београду.

⁶ Податак добијен усменим путем од руководиоца истраживања Д. Спасић-Ђурић, музејског саветника Народног музеја у Пожаревцу.

дебљине око 15 цм, који належе на здравицу од жуте глине. Неопходно је истаћи да је са јужне и западне стране зоне са горелом земљом констатован ров укопан до нивоа здравице, у коме се истовремено јављају помешани налази из средњовековног раздобља и периода турске доминације.

У западној зони сектора је испод хумуса констатован девастирани слој у коме се јавља велика количина турских керамичких лула, али и налази средњовековног новца, опредељених у другу половину 12. и почетак 13. века, као и уломци стаклених наруквица карактеристичних за средњовековно раздобље, за чију израду је коришћено првенствено стакло црне боје. У прилог девастацији поменутог слоја сведочи и чињеница да су једни поред других на истој дубини откривани фрагменти турских лула и средњовековних стаклених наруквица. Поменути слој, дебљине око 0,6 м, такође је уклоњен до нивоа здравице у виду жуте глине.

Сектор III обухвата квадрате Е3 и Е4 и има димензије 10 (И-3) x 5 (С-Ј) м. Постављен је са унутрашње стране јужног бедема, како би се проверило постојање археолошких структура констатованих геомагнетним снимањем (сл. 7). Током истраживања уочено је да се на простору читавог сектора најпре јавља слој хумуса. Потом је у југозападном углу сектора констатован укоп из средине 20. века, димензија 1,3 (И-3) x 1 (Ј-С) м, у коме се јављају меци за пушку М-48, као и чауре оруђа за противваздушну одбрану калибра 20 мм. И овде су припадници ЈНА средином прошлог века укопали ров, а том приликом је уништен и јужни бедем некадашњег утврђења. Очувана дубина рова износи око 0,60 м. У преосталом делу сектора констатован је слој из периода турске доминације, дебљине 0,3–0,4 м, који карактеришу првенствено сива керамика и налази турских лула, у коме се спорадично налазе и средњовековни налази, попут уломака стаклених наруквица. Испод поменутог слоја откривене су две средњовековне полуукопане куће. Прва, која се налази у СИ углу сектора има неправилан правоугаони облик, чије истражене димензије износе 2,4 (И-3) x 1,9 (С-Ј) м. Друга кућа се пружа уз источну ивицу сектора и јавља се на 2,6 м од јужне ивице сектора. Реч је о делимично истраженом стамбеном објекту, који најпре има правилан правоугаони облик ширине око 0,4 м, да би после 1,8 м пружања у правцу севера прерастао у неправилни кружни облик пречника око 2 м. У обема кућама су откривени остаци рушења, које карактерише тамна земља помешана са траговима горења, ситно измрвљеном опеком и комадима лепа. У њима се јавља и велика количина средњовековне керамике и животињских костију. У првој кући је на почетним котама слоја рушења констатована карактеристична средњовековна наруквица од четвороструко упредене жице. Такав

Сл. 7. Сектор III, основа

Fig. 7. Sector III, ground plan

тип се на територији Србије првенствено јавља на сеоским некрополама 12. века, мада је присутан и у каснијим раздобљима (Марјановић-Вујовић 1984, 98–99; Вikić 2010, 86). У испуни друге куће откривен је новац опредељен као латинска имитација византијских ковања, која се датује од 1204. до 1261. године. Обе куће припадају типу полуукопаних кућа, укопане на дубини од око 0,3 м у праисторијски слој, који се може везати за позни латен. Њега карактерише компактна глиновита земља жуто-мрке боје, изузетно тешка за копање, која је помешана са већом количином камена и уломцима шкољки. У слоју се поред керамичких налаза срећу и камени пројектили и керамички пршљенци. Како је овај слој био изузетно тежак за копање, услед недостатка

времена у северозападном углу отворена је контролна сонда димензија 2 x 2 м, која је истражена до нивоа здравце од жуте глиновите земље. Овај стерилни слој прокопан је поменути рецентним укопом у југозападном углу сектора. На основу тога утврђено је да слој жуте глиновите земље у којој нема налаза има максималну дебљину од 0,2 м, после чега се јавља црвенкаста стеновита земља, која убрзо прелази у стену.

Археолошка истраживања Егете спроведена током кампања 2018. и 2019. године, пружила су нове податке о овом значајном вишеслојном налазишту. Најпре је геомагнетним истраживањем утврђено да у зони где су, према речима мештана, налажени остаци људских скелета, нема зиданих гробница или гробова, већ су на њој уочени трагови археолошких структура различитог облика и димензија. На основу снимања спроведених унутар Утврђења II, у централном делу фортификације уочено је постојање велике камене конструкције димензија 50 x 6 м, као и постојање бројних археолошких структура различитих облика и величина.

Нао основу геомагнетних снимања и ситуације затечене на терену, спроведена су археолошка ископавања у три сектора димензија 10 x 5 м. Приликом археолошких ископавања, констатовано је да се најстарији хоризонт насељавања може везати за позни халштат, при чему су налази из овог раздобља констатовани само у јужном делу утврђења. Иако су спорадично констатовани уломци античке керамике, као и два новчића, од која један може да се определи у 4. век, током ископавања нису уочени јасни слојеви нити целине који би се могли везати за античко и касноантичко раздобље. Наредни хоризонт насељавања припада средњовековном периоду, чији се почеци на овом налазишту, судећи према расположивим налазима новца, могу везати за средину 11. века и представљају резултат поновне обнове византијске власти на простору централног Балкана у време владавине Василија II (976–1025), али и његових наследника. Нешто каснијем средњовековном раздобљу припадају остаци две делимично укопане куће у јужном делу утврђења, као и специфични налази попут керамичких посуда, уломака стаклених наруквица, бронзаних наруквица од преплетене жице, као и налаза новца, кованог у другој половини 12. и првој половини 13. века, када је ово утврђење, како се чини, играло значајну улогу. Неопходно је истаћи да део средњовековних налаза потиче из интензивног слоја рушења и горења, који сведоче о насилном престанку живота. Следе потом налази из позног раздобља турске доминације, о чему сведоче налази лула, као и једна сребрна аспра, која се везује за период 18–19. века. Истраживања су показала и да

су припадници ЈНА потпуно девастирали источни и јужни бедем средином 20. века, кад су на поменутом простору укопали одбрамбени ров са каменим грудобраном. И даље остаје отворено питање времена настанка фортификације, за коју је још раније уочено да по својим карактеристикама одудара од осталих античких и касноантичких ђердапских утврђења (Поповић 1984, 158). Ипак, дебљина културних слојева, која је знатно већа од 0,4 до 0,5 м (Поповић 1984, 157), како је раније изнето, пружа могућност да се будућим истраживањима, пре свега на простору уз унутрашње лице западног бедема, утврди време настанка Утврђења II, које је сасвим сигурно имало значајну улогу током средњовековног раздобља.

ИЗВОРИ

- It. Ant.** 1929. *Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, ed. O. Cuntz. Leipzig: Teubner.
- Ptol.** 1883. *Claudii Ptolomae Geographia I*, ed. C. Müllerus. Parisiis.
- Tab. Peut.** 1976. *Tabula Peutingeriana I–II: Codex Vindobonensis 324*, ed. E. Weber. Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bikić, V.** 2010. *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*. Beograd: Arheološki institut.
- Vučković-Todorović, D.** 1962. Brza Palanka, *Arheološki pregled* 4: 208–210.
- Вучковић-Тодоровић, Д.** 1965. Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци, *Старинар XV–XVI*: 173–182.
- Grierson, Ph.** 1973. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume 3.2, Leo III to Nicephorus III, 717–1081*. Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Ерцеговић-Павловић, С. и Минић, Д.** 1984. Брза Паланка, Сектори II и III (Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години – средњи век), у: *Ђердапске свеске II*, ур. В. Кондић, 167–170. Београд: Археолошки институт / Народни музеј / Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду.
- Иванишевић, В.** 1993. Оптицаји византијских фолиса XI века на територији централног Балкана, *Нумизматичар* 16, 79–92.
- Јањић, Г.** 2016. *Археологија Музеја Крајине*. Неготин: Музеј Крајине.
- Kanitz, F.** 1892. *Römische Studien in Serbia II*. Wien: Kaiserlichen Akademie Wissenschaften in Wien.
- Каниц, Ф.** 1985. *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века II*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1980. *Трњане. Српска некропола (крај IX–почетак XII века)*. Београд: Народни музеј.

- Marsigli, L. F.** 1726. *Danubius Pannonico-Mysicus Observationibus Geographicis, Oastronomicis, Hydrographicis, Phisicis Perlustratus* I–II, Hagae.
- Mirković, M.** 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Београд: Археолошко друштво Југославије.
- Mirković, M.** 2007. *Moesia Superior. Eine Provinz an der Mittleren Donau*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Mirković, M.** 2015. *Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi*. Зајечар: Kairos.
- Петровић, П.** 1984. Брза Паланка – Егета (Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години – антика), у *Ђерданске свеске* II, ур. В. Кондић, 153–159. Београд: Археолошки институт/Народни музеј/Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду.
- Petrović, P.** 1986. Brza Palanka – Egeta. Recherches archéologique menées 1981-1982, у *Ђерданске свеске* III, ур. В. Кондић, 369–372. Београд: Археолошки институт/Народни музеј/Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду.
- Поповић, М. и Иванишевић, В.** 1988. Град Браничево у средњем веку, *Старинар* XXXIX: 125–179).
- Поповић, П.** 1984. Брза Паланка – Егета (Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години – праисторија), у *Ђерданске свеске* II, ур. В. Кондић, 150. Београд: Археолошки институт/Народни музеј/Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду.
- Радић, В. и Иванишевић, В.** 2006. *Византијски новац из Народног музеја у Београду*. Београд: Народни музеј.
- Радосављевић, С.** 1984. Брза Паланка. Претходни извештај о антрополошком прегледу скелетних остатака, у *Ђерданске свеске* II, ур. В. Кондић, 175–177. Београд: Археолошки институт/Народни музеј/Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду.
- Špehar, P.** 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*. Београд: Археолошки институт.
- Шпехар, П.** 2018. Егета (Брза Паланка) – резултати истраживања 2017. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 34: 56–71.

Perica Špehar

University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Archaeology, Belgrade

Gordan Janjić

Museum of Krajina, Negotin

**EGETA (BRZA PALANKA) – EXCAVATION
RESULTS FROM 2018 AND 2019**

Keywords: *Danube, Limes, Egeta, geomagnetic prospection, medieval period, Ottoman period*

Archaeological excavations of Egeta, conducted during the campaigns of 2018 and 2019, provided new data about this important multi-layered site. Primarily, via geomagnetic survey, it was established that no masonry graves or grave pits were discovered in the zone where, according to the testimonies of local inhabitants, human skeletal remains were unearthed, however, traces of archaeological structures of different shapes and sizes were registered. Based on the survey conducted within the central part of Fortification II, a large stone construction (dimensions: 50 x 6 m) was observed, as well as numerous archaeological structures of diverse shapes and dimensions.

During archaeological excavations, it was noticed that the oldest horizon of habitation can be linked to the late Hallstatt period. The finds dated into this period were discovered in the southern part of the fortification. Although shreds of Roman pottery were sporadically found, as well as two coins (one of which can be dated into the 4th century), no clear horizon was discovered that could be tied to the said period. The following, clearly defined horizon of habitation, belonged to the Middle Ages, as testified by the remains of two semi dug-in houses in the southern part of the fortification, as well as by some specific finds such as ceramic pots, shreds of glass bracelets and five coins, the eldest of which is an anonymous *follis* dated into the middle of the 11th century. The remaining coins were dated into the period of the second half of the 12th and the first half of the 13th century. It is necessary to emphasize that some of the medieval finds originate from a horizon of intensive demolition and burning, which is a testimony of the violent cease of active living here. There were also finds dated to the late Ottoman period, like pipes, for example, as well as one silver *aspra*, dated into the 18th/19th century. Excavations showed that eastern and southern ramparts were destroyed in the mid-20th century by members of the Yugoslav National Army, who dug in a defensive trench with breastwork there.

The important question is when the fortification was built. During the last quarter of the 20th century, it was noticed that this fort was quite different from the rest of the Roman and Late Antique fortifications in the Iron Gates region. The thickness of cultural horizons is significantly larger than suggested (0.4 to 0.5 m), which offers the possibility that the dating of Fortification II can be positively established by future excavations, primarily along the inner wall of the western rampart. The fortification certainly had an important role during the medieval period.

ПРВИ РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА БЕЛОМ БРДУ У ВИНЧИ 2019. ГОДИНЕ

Кристина Пенезић

Универзитет у Новом Саду, Институт Биосенс

Дејан Радичевић

Одељење за археологију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

Јелена Булатовић

Лабораторија за биоархеологију, Одељење за археологију,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Ненад Тасић

Одељење за археологију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

e-mail: kristina.penezic@biosense.rs

Кратко саопштење

Примљено: 27. 7. 2020.

УДК: 904:726.8"653"(497.11)

Прихваћено: 23. 8. 2020.

902.2(497.11)"2019"

Апстракт: У раду су представљени прелиминарни резултати археолошких истраживања обављених 2019. године на делу налазишта које је захваћено клизиштем. Ископавања су извршена на површини од око 250 м², у циљу заштите средњовековне некрополе која представља најфрагилнији део културних слојева у Винчи. На истраженој површини је документована 91 гробна целина. Према предметима нађеним у гробовима време сахрањивања оквирно је опредељено у раздобље 13–14. века. На простору некрополе откривени су и остаци три пећи, које су такође приписане средњовековном периоду, али су старије од истражених гробова. Најстарије хоризонте на површини обухваћеној ископавањима чинила су два горела, рушевинска слоја неолитских објеката.

Кључне речи: Винча, локалитет Бело брдо, сектор „Клизиште”, заштитна ископавања, средњовековна некропола

Увод

Током зиме 2010. године на делу налазишта Бело брдо у Винчи уочени су одрони делова профила који су се највероватније догодили као последица крчења растиња на приватним парцелама. Од тренутка када је уклоњено растине са парцела које се налазе одмах до профила, указале су

се гомиле грађевинског шута и другог отпада које су заклањале ожиљак од клизишта. У том тренутку било је коначно могуће снимити стање и поставити реперне тачке за мерење тока, смера и брзине клизишта.

Површина овог дела налазишта је нешто мања од 6000 м². Највећа дужина поменуте зоне износи 155 м (у правцу северозапад–југоисток), а највећа ширина 58 м (у правцу југозапад–североисток), па је склопљен договор да се уместо наставка систематских истраживања на Сектору 2, који је био истраживан између 1998. и 2009. године, спроведу заштитна истраживања на делу терена непосредно угроженог одронима и клизиштем. Чињеница да су слојеви очувани у изворном облику само у првих двадесетак метара у односу на почетак клизишта диктирала је и начин истраживања на овом простору.

Досадашња истраживања сектора „Клизиште”

Од 2010. године обављене су бројне географске, геолошке и геофизичке анализе и направљена је стратегија заштите још увек стабилног дела налазишта, који се налази непосредно до ожиљка клизишта. Геолошке сонде, детекција електричним резистивитетом, акустичким таласима и георадаром показали су да је отклизали део налазишта поремећен у све три димензије (Тасић 2015).

У периоду 2004–2005. и 2011–2014. године вршена су истраживања на овом делу налазишта. Циљ је био откривање новог профила на налазишту и прикупљање узорака за C14 датовање, спроведено у оквиру пројекта Европског истраживачког савета (ERC) *Times of Their Lives* (TOTL), којим су руководили Алисдер Витл (Alasdair Whittle) и Алекс Бејлис (Alex Bayliss). Анализа слојева која је том приликом добијена послужила је и за одређивање стратегије истраживања за делове налазишта са најмањом деформацијом културног слоја као и за датовање налаза и објеката на другим деловима налазишта (Тасић и др. 2016).

Осим ове стратиграфске сонде, на профилу налазишта истражена је под руководством К. Пенезић још једна слична сонда, која је овог пута била лоцирана на самом ожиљку клизишта, удаљена 30 м од старог Васићевог профила (почетка клизишта). На месту ове сонде површина отклизалог дела налазишта је 5 м нижа од још увек стабилног дела терена. Културне слојеве на овом месту смо пратили до здравице – палеоземљишта и алувијалне терасе, на релативној дубини од 6,2 м. Профил који је том приликом добијен и снимљен послужиће за поређење слојева током истраживања отклизалог дела терена. На тај начин биће могуће да се реконструишу дебљине појединих слојева, али и да се у рачунарској симулацији они врате на изворно место.

Резултати истраживања спроведених у циљу снимања стања локалитета послужила су као убедљиво средство да се надлежним институцијама скрене пажња на угроженост Винче. Захваљујући томе и спремним плановима за спасавање културног добра начињено је неколико значајних корака који су претходили санацији. Након што је интердисциплинарни тим координиран из Републичког завода за заштиту споменика културе саставио „Студију истраживања, заштите и презентације археолошког налазишта Бело брдо у Винчи, 2016. године”, већ маја 2017. је усвојен „Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Бело брдо” (Сл. гласник РС, број 43/17), који омогућава законске услове за приступање санацији налазишта. Године 2019. Министарство културе и информисања Републике Србије је предложило а Влада донела одлуку да пројекат „Истраживање, заштита и презентација археолошког налазишта Бело брдо у Винчи” добије статус пројекта од капиталног значаја за Републику Србију.

Претходна ископавања средњовековне некрополе: кампање 1978–1983. и 2011. године

Истраживања средњовековне некрополе су била најобимнија у кампањама од 1978. до 1983. године. Обављена су у Сектору 2, под руководством Гордане Марјановић-Вујовић. У том периоду је отворена површина од 820 м², на којој је ископано 713 скелета. На основу гробних налаза, како оних пронађених приликом ископавања, тако и старих налаза из збирки Народног музеја у Београду у који су предмети стизали преко откупа и ископавања Милоја М. Васића, поготово у периоду 1911–1912. године, издвојена су четири хоризонта сахрањивања: 1) хоризонт сахрањивања од 8. до 10. века, 2) хоризонт сахрањивања од 11. до 12. века, 3) хоризонт сахрањивања од 13. до 15. века, 4) хоризонт сахрањивања од 16. до 17. века (Марјановић-Вујовић 1984, 90–96). На основу увида у теренску документацију са истраживања 1978–1983. године установљено је да су приликом тих радова уочена три хоризонта сахрана, док је четврти, најстарији, углавном издвојен на основу старих налаза из музејске збирке. Иначе, ранија истраживања, како под руководством М. Васића, тако и под руководством Г. Марјановић-Вујовић, указују да је захваћен централни део некрополе, и да се тачно распрострањење још увек не може јасно утврдити. За процену распрострањености некрополе користе се подаци о локацијама случајних налаза који су углавном преко откупа доспели у Народни музеј у Београду. Генерално узевши у обзир све ископане скелете, као и мноштво поремећених гробова, долази се до броја од преко 1000 индивидуа сахрањених на Белом брду.

Истраживања 2011. године била су фокусирана на до тада неистражену површину димензија 4 x 20 м означену као сонда 2011, која се налази неколико метара од Васићевог ископа из 1930. године. Сонда је била оријентисана управно на ток Дунава и вертикални одсек налазишта. Током месец дана теренских радова истражена је и документована 71 гробна целина. Сви скелети су пронађени у опруженом ставу, са приближном оријентацијом запад–исток. Том приликом било је могуће стратиграфски издвојити три хоризонта укопавања, што је одговарало ранијим закључцима о винчанској средњовековној некрополи.

Истраживања 2019. године – методологија и стратиграфске целине

Последња кампања археолошких ископавања спроведена је од 2. септембра до 15. октобра 2019. године.¹ Замишљена је као део укупних активности на санацији налазишта. За циљ је имала истраживање најмлађих културних слојева, пре доласка механизације која ће изводити радове на клизишту. Истраживања су спроведена у оквиру квадратне мреже, у комбинацији система стратиграфских целина и контролних ровова (Слика 1). Како би на терену сектора К („Клизиште”) било установљено до које мере су поремећени слојеви, постављена су два контролна рова димензија 1 x 14,5 м (контролни ров 1, оријентисан северозапад–југоисток, паралелан са током Дунава) и 1 x 17 м (контролни ров 2, оријентисан североисток–југозапад, управан на ток Дунава и контролни ров 1). Сонда која је истражена 2011. године зачишћена је и њен северозападни профил је искоришћен у исту сврху – бољи увод у најплићу стратиграфију ископа 2019. године. Тако је добијена јасна слика простирања слојева и у смеру који је паралелан са профилом локалитета ка Дунаву и управно на њега. Истом приликом установљено је и да се средњовековна некропола шири и на овом простору. Димензије сонде истраживане 2019. године износиле су 14,5 м са 17 м.

Овај сектор локалитета је назван „Клизиште” и због очигледне денivelације терена у правцу северозапада (паралелно са Дунавом). За разлику од дела локалитета који је ископан током 2011. године и који је Музеј града Београда редовно одржавао, на новоотвореној површини први задатак било је уклањање вегетације. Наиме, непосредно до почетка кампање, на овом делу налазишта биле су баште и расадници цвећа. Вишедеценијско коришћење овог дела локалитета у те сврхе, као и редовно засипање

¹ Истраживања су спроведена под руководством Ненада Тасића са Одељења за археологију, Филозофског факултета Универзитета у Београду, а средствима Министарства културе и информисања Републике Србије.

Сл. 1. Поглед из ваздуха на ископ из године 2019. преклопљен на аероснимак локалитета Винча – Бело брдо. Означени су и положаји сонди из 2011. и „стратиграфска сонда” ископавања у периоду 2004, 2005, 2012–2014. године

Fig. 1. Aerial view of the section excavated in 2019, overlapped over the aerial view of the site of Vinča – Belo Brdo. Trenches excavated in 2011 are also marked, as well as the “stratigraphic trench” excavated in the period of year 2004, 2005, 2012–2014

савременим ђубретом и шутом, утицало је и на поремећеност најплићих археолошких слојева. Рецентни материјал је налажен у свим површинским стратиграфским јединицама, некада и до дубине од 0,50 м.

Након уклањања површинског слоја, уочени су многи расцепи и линије пуцања терена услед природног слегања. Ово је довело и до померања скелета и њиховог делимичног или потпуног оштећења. То се најчешће огледало у јасном прелому и недостатку делова скелета, првенствено доњих екстремитета, али понекад и у скоро вертикалном положају делова скелета који су упали у процепе. Дислокације скелета ће бити коришћене као један од елемената за реконструкцију првобитног положаја терена. На очуваност скелета и гробних целина утицало је и дуготрајно и интензивно сахрањивање, због чега су приликом каснијих сахрана често прекопавани старији гробови.

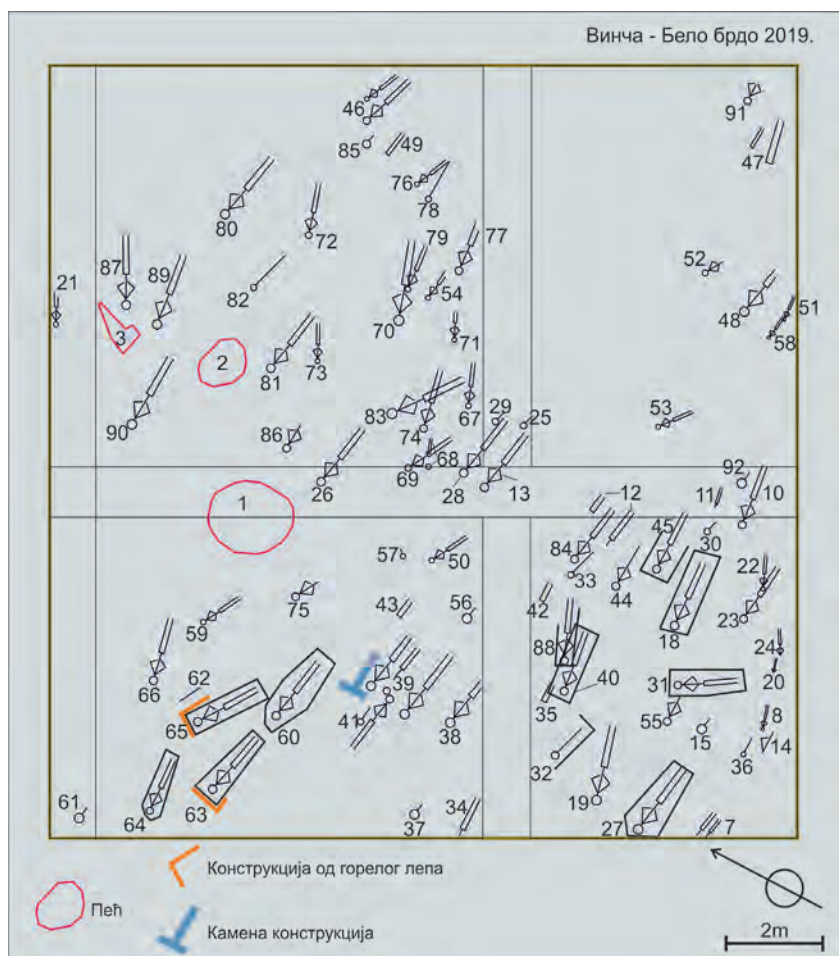
Ископавања су вршена методологијом стратиграфских јединица у оквиру квадратне мреже. Целине у сонди 2011. добијале су бројеве који су се настављали на претходне кампање истраживања, док су стратиграфске јединице у сектору „Клизиште” имале ознаку К испред броја јединице. Сва-

ка гробна целина је добила ознаку гроба, као и број стратиграфске јединице, док су посебне стратиграфске јединице биле додељене за скелет (у појединим случајевима сваки издвојени скелет у оквиру дефинисаног гроба добио је посебну стратиграфску јединицу, испуну гроба, гробну конструкцију уколико је констатована, итд.). Све тако одређене стратиграфске јединице представљале су једну структуру. На пример, гроб 65/19 састојао се од СЈ К118 (скелет), СЈ К117 (испуна гроба) и СЈ К121 (део конструкције гроба од секундарно коришћених комада, неолитског горелог лепа). Услед велике оштећености археолошких слојева, нису сви скелетни остаци документовани као гробови. Мањи број артикулисаних људских костију, као и концентрације појединачних костију које су се налазиле између дефинисаних укопа нису добијале ознаке гробова, већ су само биле дефинисане и сакупљене као стратиграфске јединице. На овај начин су документовани и поједини случајеви делова скелета који су проналажени у процепима клизишта, јер није било могуће повезати их са неким од гробова који су и даље били *in situ*. Услед ових околности, број индивидуа констатованих 2019. године далеко превазилази број дефинисаних гробних целина.

Средњовековни гробови су у потпуности истражени у западном делу сонде 2019. (квадрати 1 и 2), док је у североисточном делу ископа остао део најдубљих слојева сахрана (квадрат 3), а у југоисточном делу (квадрат 4) ископан је само најплићи хоризонт сахрана. Ископавања су вршена до позуздано дефинисаних праисторијских слојева. Дефинисани су рушевински слојеви два неолитска објекта, у југоисточном и југозападном делу ископа.

Колико нам је познато на основу публиковане грађе, као и расположиве теренске документације, новину у односу на сва ранија истраживања овог локалитета представља откриће пећи у северном делу истражене површине. Ради се о остацима три пећи, које су се налазиле на малом међусобном растојању (Слика 2). Откривене су запечене поднице, које су, по свој прилици, припадале калотастим пећима, мада делови калота нису констатовани. Нису уочени ни обриси јама којима се приступало пећима.

Једна од откривених пећи (пећ 3) истражена је у целини. Очувана је у приближним димензијама од 0,80 x 0,35 м, јер је делом оштећена укопавањем гроба 87 у њеном североисточном делу (Слика 3). Приликом пресецања ове пећи откривена су два нивоа подница и супструкције, коју су чинили уломци керамичких посуда и делови опека, што сведочи о поправкама и обновама, односно дужој употреби. Фрагменти керамике коришћени у супструкцији припадају посудама које се могу приписати праисторији, али и средњовековном периоду, тако да је јасно да пећ потиче из средњег века.

Сл. 2. План ископаних гробова и пећи у сектору К у 2019. години

Fig. 2. Plan of graves and ovens from Sector K, excavated in 2019

Пронађени уломци припадају лонцима израђеним на ручном витлу, од добро пречишћене глине са додатком ситног песка. Боја печења је окер, мрка или тамносива. Већином се ради о деловима трбуха, док су делови рамена и врата заступљени у мањем броју. Мали је и број уломака на којима се види начин украшавања, појасеви таласастих линија урезаних вишеструко назубљеном алатком (чешљем) или таласасте и водоравне линије урезане једноструком алатком. Фрагменти су малих димензија па се не може говорити о облицима посуда, на основу чега би се дао извести поуздан закључак о њиховом хронолошком одређењу. Једино се на основу начина украшавања, првенствено употребе тзв. чешља за урезивање појасева таласастих и

Сл. 3. Пећ 3 истражена 2019. године

Fig. 3. Oven 3, excavated in 2019

водоравних линија, може рећи да се ради о начину украшавања који је карактеристичан за грнчарску производњу Београда са околним подручјем у раздобљу од 9. до 11. века. Грнчарију каква доминира од 12. века одликују промене које се огледају и у новим облицима, и у донекле измењеним старим облицима посуда, али у оба случаја са новим украсима изведеним без употребе чешља (Бикић 1994, 15–20, 40–44; Јанковић 2005, 1–9). Овакав закључак би се поклапао и са запажањима о стартиграфији приликом самих ископавања, према којима откривене пећи претходе укопаним гробовима.

Опис гробних целина

Укупно је дефинисана 91 гробна целина, а међу њима неке су садржавале и остатке више покојника (Слика 2). Умрли су у највећем броју сахрањивани у једноставне земљане раке. Њихов облик и димензије било је могуће дефинисати само у појединим случајевима, када су се оцртале у горелом рушевинском слоју неолитских кућа. Гробови су по правилу били без икаквих гробних конструкција. Само у седам случајева уз скелете су се налазили комади опеке, ломљени камен или секундарно коришћени горели леп. Присуство гвоздених клинова и кланфи у пет гробова указује на сахра-

не у дрвеним конструкцијама/сандуцима, који нису очувани. Оријентација гробова је била у правцу запад–исток, са девијацијама западног дела до око 20 степени ка југу. Изузетак је представљао само један гроб, у коме је покојник сахрањен са главом на истоку, супротно оријентацији свих осталих гробова. Покојници су сахрањивани у опруженом положају, на леђима са главом на потиљку. Руке су по правилу биле положене на труп или прекрштене на телу.

У оквиру дефинисаних гробних целина забележено је 36 скелета деце и 59 скелета млађих и старијих одраслих индивидуа (Табела 1 у прилогу).² Оно што разликује овај сектор од до сада истраженог дела некрополе јесте присуство дечјих скелета у већем броју него што је то раније забележено. Уз скелетне остатке који су истражени у оквиру гробних целина, на још преко 80 места су сакупљене дислоциране људске кости, било појединачне, било у артикулацији. Овај податак говори у прилог интензивном коришћењу гробља, али и утицају који су на терен имала његова слегања и клизиште, као и савремено коришћење овог дела локалитета од стране мештана.

Налази у гробовима

Осим поменутих клинова и кланфи, покретни налази су забележени у још седам гробова. На основу појединих налаза може се рећи и нешто одређеније о датовању истражених гробова. Уз лобању покојнице у гробу бр. 10 пронађене су украсне плочице које су некада чиниле саставни део почелице (Слика 4 и Слика 5). Израђене су од танког бронзаног лима, отискивањем на матрици. У угловима имају перфорације, преко којих се ушивају на подлогу од коже или тканине, док се по средини налазе купаста испупчења.

Такве украсне плочице правоугаоног или квадратног облика са једним или више испупчења, израђене од бронзаног и сребрног лима, најчешће су посведочене у функцији почелице, мада су употребљаване и као делови огрлице (Ćorović-Ljubinković 1956, 136–137, fig. 4) или наруквице, а могле су бити коришћене и као украс за одећу или појас (Паровић-Пешикан 1984, 139; Радичевић 2000, 102, Т. II/8). Највећи број налаза ове врсте забележен је у некрополама уз десну обалу Дунава, између ушћа Саве и ушћа Тимока (Bikić 2010, 33–38). Слични налази одраније су већ познати из средњове-

² Ово је прелиминарна процена вршена на терену током ископавања. Остеолошка анализа хуманог материјала тек предстоји. Антрополошка анализа дечјих скелета је у току у оквиру мастер теме Ане Ћирић у Лабораторији за биоархеологију, Одељења за археологију, као и анализа сахрањивања у оквиру мастер теме Кристине Миљковић на Одељењу за археологију Филозофског факултета, Универзитета у Београду. Повезивање резултата ових анализа са подацима са претходних истраживања средњовековне некрополе (1978–1983) тек предстоји.

Број гроба/Grave nr	Број CJ/Unit number	Сектор/Sector	Опис/Description
1/19	2386	1	Одрасла индивидуа/Adult
2/19	2392, 2393	1	Одрасла индивидуа/Adult
3/19	2394	1	Одрасла индивидуа/Adult
4/19	2395	1	Дете/Child
5/19	2396	1	Одрасла индивидуа/Adult
6/19	2397	1	Одрасла индивидуа/Adult
7/19	K2	K	Дете/Child
8/19	K3	K	Дете/Child
9/19	-	-	Поништен/Annulled
10/19	K4, K8, K13	K	Одрасла индивидуа/Adult
11/19	K5	K	Дете/Child
12/19	K6	K	Одрасла индивидуа/Adult
13/19	K7	K	Одрасла индивидуа/Adult
14/19	K12	K	Дете/Child
15/19	K15	K	Одрасла индивидуа/Adult
16/19	2399	1	Одрасла индивидуа/Adult
17/19	2400	1	Одрасла индивидуа/Adult
18/19	K16, K17	K	Одрасла индивидуа/Adult
19/19	K18, K19	K	Одрасла индивидуа/Adult
20/19	K20	K	Дете/Child
21/19	K21	K	Дете/Child
22/19	K22, K23	K	Дете/Child
23/19	K24,25	K	Одрасла индивидуа/Adult
24/19	K26	K	Дете/Child
25/19	K27, K30	K	Дете/Child
26/19	K34	K	Одрасла индивидуа/Adult
27/19	K36	K	Дете/Child
28/19	K38	K	Одрасла индивидуа/Adult
29/19	K39	K	Одрасла индивидуа/Adult
30/19	K41	K	Дете/Child
31/19	K42, K43	K	Одрасла индивидуа/Adult
32/19	K44, K45	K	Дете/Child
33/19	K46, K47	K	Дете/Child
34/19	K48, K49	K	Одрасла индивидуа/Adult
35/19	K50, K51	K	Одрасла индивидуа/Adult
36/19	K53	K	Дете/Child
37/19	K54	K	Одрасла индивидуа/Adult
38/19	K55, K56	K	Одрасла индивидуа/Adult
39/19	K58, K59, K60, K82, K83, K84	K	4 одрасле индивидуе/4 Adults
40/19	K61, K62, K63	K	Одрасла индивидуа/Adult
41/19	K64	K	Одрасла индивидуа/Adult
42/19	K65, K 66	K	Одрасла индивидуа/Adult
43/19	K57	K	Дете/Child
44/19	K70, K71	K	Одрасла индивидуа/Adult
45/19	K72, K73	K	Одрасла индивидуа/Adult
46/19	K74, K75, K76	K	Одрасла и дете/Adult and child

Број гроба/Grave nr	Број CJ/Unit number	Сектор/Sector	Опис/Description
47/19	K77, K78, K79	К	Одрасла и дете/Adult and child
48/19	K80, K81	К	Одрасла индивидуа/Adult
49/19	K85, K86	К	Одрасла индивидуа/Adult
50/19	K87, K88, K89	К	Дете/Child
51/19	K90	К	Дете/Child
52/19	K92, K93, K94	К	Дете/Child
53/19	K95, K96	К	Дете/Child
54/19	K97, K98	К	Одрасла индивидуа/Adult
55/19	K99, K100	К	Одрасла индивидуа/Adult
56/19	K68	К	Дете/Child
57/19	K102	К	Одрасла индивидуа/Adult
58/19	K103, K107	К	Дете/Child
59/19	K104, K105	К	Дете/Child
60/19	K110, K111	К	Одрасла индивидуа/Adult
61/19	K28	К	Одрасла индивидуа/Adult
62/19	K112	К	Одрасла индивидуа/Adult
63/19	K113, K114	К	Одрасла индивидуа/Adult
64/19	K115, K116	К	Одрасла индивидуа/Adult
65/19	K117, K118, K121	К	Одрасла индивидуа/Adult
66/19	K119, K120	К	Одрасла индивидуа/Adult
67/19	K123	К	Дете/Child
68/19	K124	К	Дете/Child
69/19	K126, K127	К	Дете/Child
70/19	K128, K129	К	Одрасла индивидуа/Adult
71/19	K132, K133	К	Дете/Child
72/19	K134, K135	К	Дете/Child
73/19	K136, K137	К	Дете/Child
74/19	K139, K140	К	Дете/Child
75/19	K141, K142	К	Одрасла индивидуа/Adult
76/19	K143, K144	К	Дете/Child
77/19	K147, K148	К	Одрасла индивидуа/Adult
78/19	K150, K151	К	Дете/Child
79/19	K152, K153	К	Дете/Child
80/19	K154, K155	К	Одрасла индивидуа/Adult
81/19	K156, K157	К	Одрасла индивидуа/Adult
82/19	K158, K159	К	Дете/Child
83/19	K160, K161	К	Одрасла индивидуа/Adult
84/19	K162, K163	К	Одрасла индивидуа/Adult
85/19	K165, K166	К	Одрасла индивидуа/Adult
86/19	K169, K170	К	Одрасла индивидуа/Adult
87/19	K177, K178	К	Одрасла индивидуа/Adult
88/19	K179, K180	К	Одрасла индивидуа/Adult
89/19	K181, K182	К	Одрасла индивидуа/Adult
90/19	K183, K184	К	Одрасла индивидуа/Adult
91/19	K185	К	Одрасла индивидуа/Adult

Табела 1. Списак документованих гробних целина на локалитету Винча – Бело брдо у кампањи 2019. године

Table 1. List of documented grave units at the site of Vinča – Belo Brdo during the 2019 campaign

Сл. 4. Гроб 10

Fig. 4. Grave 10

Сл. 5. Гроб 10, детаљ налаза лимених плочица *in situ*Fig. 5. Grave 10, a detail of bronze tin applications found *in situ*

ковних гробова у Винчи. Публиковани су примерци квадратног облика и са по једном калотом у средини (Marjanović–Vujić 1979, Y 211/1), док се међу налазима помињу и украсне плочице са два или три испупчења, али ти примерци још увек нису публиковани (Марјановић–Вујовић 1984, 133). Територијално најближе аналогije овим примерцима налазимо у Миријеви и Брестовику (Бајаловић–Бирташевић 1960, 28, Т. XIV/6; Ђоровић–Љубинковић 1958, 329, сл. 2; Ћоровић–Ljubinković 1956, 137, Fig. 4).

Употреба почелица од украсних плочица на налазиштима у Србији оквирно је временски опредељена у раздобље од краја 12. па до у 14. век (Bikić 2010, 36; Ерцеговић–Павловић 1979, 279–282; Марјановић–Вујовић 1985, 6–7). Налази уз десну обалу Дунава низводно од Београда углавном

се могу датовати у раздобље друге половине 13–14. века (Радичевић 2008, 203–209). Колико нам је познато, једини гробни налаз датован новцем представљају плочице из гроба бр. 7 у Љубичевцу, пронађене заједно са новцем искованим крајем 12. или почетком 13. века, на основу чега је време сахране одређено у 13. столеће (Radosavljević-Krunić 1986, 331–332).

Поред лобање скелета сахрањеног у гробу бр. 39 пронађен је један римски новчић, који је највероватније секундарно употребљен у функцији обола. Традиција прилагања обола у средњовековним гробовима добро је позната, а осим курентног средњовековног новца прилаган је и старији римски новац. Та је појава већ уочена у српском Подунављу, у гробовима из зрелог и позног средњег века. Наводимо примере из Песаче, Рибнице, Великог Градца, код ушћа Поречке реке и Љубичевца (Минић 1970, 247; Минић 1984, 174–175; Радичевић 2004, 163).

У истом гробу, али у земљи којом је скелет био засут, пронађен је и један каури пуж. Очигледно потиче из старијег гроба поремећеног приликом касније сахране. Присуство каури пужева у гробовима северно од Саве и Дунава региструје се још од 10/11. века (Станојев 1989, 133; Шпехар, Стругар Бевц 2016, 86), док су на десној страни Дунава углавном посведочени у гробовима датованим у 12. и 13. столеће (Марјановић-Вујовић 1984а, 74, Т VI/80, Т IX/129, Т XII/165, Т XVIII/273, Т XXI/2 78, Т XXII/308; Фидамовски, Зечевић 2006, 74–75, Т. II, гроб 8/3; Т. IV, гроб 16/2; Т. V, гроб 19/2). Појава каури пужева као саставних делова ниски може се протумачити и само као мода одређеног времена, мада су њима од давнина придавана и посебна својства, од којих су најзначајнија – плодност и богатство, а мислило се да представљају и успешну заштиту од урока (Birtašević 1973, 183–187).

У пределу карлице покојника сахрањеног у гробу бр. 46 пронађена је гвоздена алка. И овај налаз има аналогije са другим некрополама у српском Подунављу, где се појава сличних алки углавном може протумачити у функцији завезивања појаса. У Бољетину су, у пределу појаса покојника у гробу бр. 70, пронађене две бронзане алке (Ерцеговић-Павловић 1986, 29, сл.7, 11–13), док је у Великом Градцу, у гробу бр. 96, такође у пределу појаса, пронађена једна. Гвоздене алке су пронађене и у Песачи и Хајдучкој Воденици (Ерцеговић-Павловић 1986: 71–77; Минић 1984, 174).

Свакако најзначајнији налаз у кампањи из 2019. године пронађен је у гробу бр. 77, где су, у пределу карлице, откривени делови појаса: копча, гајка и већи број украсних апликација (Слика 6 и Слика 7). Генерално узевши, налази средњовековних појасних гарнитура на нашој територији веома су ретки, тако да, када је реч о расположивој грађи у

Сл. 6. Гроб 77

Fig. 6. Grave 77

Сл. 7. Гроб 77, детаљ појаса *in situ*

Fig. 7. Grave 77, a detail of a bronze belt found *in situ*

окружењу, овај налаз засад можемо прибројати само појасевима из Томашевца (Vrmbolić 1996, 273–277), Петровчића (Станојев 1989, 91–93), или на југу нешто удаљенијег Липовца код Алексинца, одакле потиче засад још увек једина комплетно очувана појасна гарнитура са простора средњовековне Србије (Поповић 2002, 157–177).

Део појаса из гроба бр. 77, на основу кога се може рећи и нешто одређеније у погледу његовог датовања, чинила је пређица у облику латиничног слова „D”, која је била саставни део копчи са правоугаоним оковом за који је везана шарнир механизмом. Њена спољна страна, на коју се ослањао трн, ојачана је кружно обликованим додацима. Према типолошким одликама може се уврстити у групу малих пређица са алком у облику латиничног слова „D”, чија је предња страна ојачана пластичним додацима. Таквим пређицама се приписује западно порекло, а у расположивој грађи са наше територије припадају им пређица из гроба 11 некрополе у Белој Цркви код Крупња (Гарашанин и Гарашанин 1958, 34, сл. 126), као и пређица из гроба 36 некрополе у Љубичевцу (Radosavljević-Krunić 1986, 335, figs. 3/5, 4/15). У оба случаја су нађене у пределу карлице покојника, што јасно упућује на њихову намену. На Западу се такве пређице датују у раздобље 13. и прве половине 14. века, што би одговарало и примерцима са територије Србије (Радишић 2014, 113–114).

Остаци животиња са ископавања 2019. године

Током ископавања 2019. године на истраженом простору укупно је било прикупљено 4.980 остатака животиња. Већина фрагмената (4.454) пронађена је на простору клизишта (сектор К), а преостали део (526) потиче из зачишћавања сонде 2011. Међу животињским остацима, идентификовано је укупно и 50 фрагментованих људских костију, од којих су, изузев једне из сонде 2011, све преостале пронађене на простору сектора К. У зависности од тога да ли је археозоолошки материјал потицао са простора сектора К или сонде из 2011, примењен је различит методолошки приступ у његовој обради. На простору сектора К, археолошке стратиграфске јединице, у којима су пронађени остаци животиња, у огромној мери биле су поремећене дејством клизишта и савременим пољопривредним активностима становника Винче, као и (рецентним) покопавањем угинулих домаћих животиња. Наиме, на овом простору откривено је више од десет рецентних целих или делимично очуваних скелета домаћих животиња – свиња, паса и кокошака. С обзиром на то да је највећи број остатака животиња из сектора К потицао из површинских стратиграфских јединица које су биле најоштећеније

(а мешање рецентног и археолошког материјала у њима најинтензивније), а да је и преостали (мањи) део потицао из такође поремећених целина, на њима није спроведена детаљна археозоолошка анализа. Остаци животиња који су пронађени на простору сектора К само су разврстани по класама (на оне од – сисара, птица, риба, пужева, итд.), пребројани су и идентификовани до најмање могуће таксономске категорије, чиме је завршена њихова анализа.³ Услед мешања археозоолошког материјала у овим поремећеним стратиграфским јединицама сектора К, спровођење контекстуалне анализе није било од релевантног значаја.

Закључак

Део локалитета Винча – Бело брдо је услед деловања клизишта и вишедеценијског коришћења од стране мештана села Винча угрожен. Године 2019, као први корак у припремању санације клизишта на локалитету, спроведена су заштитна ископавања. Установљено је да се средњовековна некропола распростире и на овом делу налазишта. Документовано је преко 90 гробних целина, а у некима од њих било је и четири покојника. За разлику од претходних истраживања некрополе (у периоду 1978–1983, као и 2011. године) уочен је већи број сахрана млађих индивида. Покретни археолошки материјал из гробних целина указује на период сахрањивања током 13. и 14. века. Новину у односу на ранија истраживања представља откриће средњовековних пећи старијих од гробова. Само је Пећ 3 истражена у целини. Констатовано је да је подница ове пећи обнављана и да су том приликом као њена супструкција употребљени и фрагменти керамичких посуда, који оквирно могу бити датовани у период од 9. до 11. века. Детаљна анализа како стратиграфије тако и покретног материјала из периода средњег века тек предстоји, али и прелиминарни резултати указују на нове појаве које нису уочене на другим деловима овог налазишта. Ископавања су заустављена на нивоу горелих објеката од лепа из неолитског периода. Детектована су два одвојена горела објекта, у која су делом били укопани покојници.

³ С друге стране, остаци животиња из јасних (праисторијских) стратиграфских јединица са простора сонде 2011. детаљније су анализирани. Њихова идентификација спроведена је помоћу остеолошких атласа и приручника (нпр. Voessneck 1969; Halstead et al. 2002; Prummel 1988; Prummel and Frisch 1986; Schmid 1972). Код сваког појединачног остатка сисара идентификованог до нивоа рода или врсте, бележене су следеће информације о очуваном делу скелетног елемента и дијагностичким зонама (Dobney and Reilly 1988), симетрији, фрагментацији, степену сраслости епифиза посткранијалног скелета, избијању/трошењу зуба (Grant 1982; Raуne 1973), полу, траговима тафономских процеса (услед горења, глодања, распадања (Behrensmeуer 1978)), модификацијама (услед касапљења, обраде, употребе) и патолошким променама. Мерење костију спроведено је према А. Дриш (Driesch 1976).

Генерално узевши, у потпуности је потврђен интензитет коришћења овог простора, како у праисторијском тако и у средњовековном периоду. Мада угрожен клизиштем и сектор К је указао како локалитет Винча – Бело брдо, након више од века истраживања, и даље крије нова изненађења и заслужује пуну пажњу истраживача.

Захвалница: Јелена Булатовић се захваљује Настасији Радовановић за помоћ при обради археозоолошког материјала са ископавања 2019. године на налазишту Винча – Бело брдо.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бајаловић-Бирташевић, М.** 1960. *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд: Музеј града Београда.
- Behrensmeyer, A.** 1978. Taphonomic and ecological information from bone weathering. *Paleobiology* 4, 150–162.
- Бикић, В.** 1994. Средњовековна керамика Београда, Београд: Археолошки институт.
- Bikić V.** 2010. *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*. Београд: Археолошки институт.
- Birtašević, M.** 1973. Emploi des coquillages cauris dans la parure médiévale et contemporaine sur la teritorie de la Yugoslavie, in *Berichte über den II Internationalen Kongres für Slavische Archäologie*, Berlin 24-28. August 1970, hrs. J. Hermann und K. Otto, Band III, Berlin, 183–187.
- Boessneck, J.** 1969. Osteological Differences between Sheep (*Ovis aries* Linn.) and Goat (*Capra hircus* Linn.), in Brotwell, D., Higgs, E., (eds.), *Science in Archaeology*, London, Thames and Hudson, pp. 331–358.
- Brbolić, M.** 1996. The Khuman Belt from the Area of Tomaševac. *Starinar XLVII*, 273–277.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д.** 1958. Ископавање тумула у Белотићу и Белој Цркви. Зборник Народног музеја Београд I, 17–50.
- Grant, A.** 1982. The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates, in Wilson, B., Grigson, C., Payne, S. (eds.) *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, British Archeological Reports British Series 109. Oxford, BAR, pp. 91–108.
- Dobney, K., Reily, K.** 1988. A method for recording archaeological animal bones, the use of diagnostic zones. *Cicada* V, 79–96.
- Dreisch, A.** 1976. *A Guide to the Measurements of Animal Bones from Archaeological Sites*. Cambridge, Mass., Harvard University Peabody Museum.
- Ерцеговић-Павловић, С.** 1967. Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији, *Старинар XVII*, 143–150.
- Ерцеговић-Павловић, С.** 1979. Средњовековни накит од украсних плочица, *Зборник Народног музеја IX–X*, 279–283.

- Ерцеговић-Павловић, С.** 1986. *Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици, Бердапске свеске*, посебна издања 1, Београд: Археолошки институт.
- Јанковић, М.** 1975. Две средњовековне некрополе у источној Србији, *Старинар* XXIV–XXV: 227–240.
- Јанковић, М.** 2005. Београд и његова околина од IX до XI века, *Годишњак града Београда* LII: 1–13.
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1984. Средњовековна Винча, у Д. Срејовић, Б. Стојановић, Н. Тасић, Д. Крстић, ур., *Винча у праисторији и средњем веку*. Београд: Српска академија наука и уметности, стр. 85–99.
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1985. Врсте и типови накита XI и XII века из некропола у Србији, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) XV: 5–20.
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1979. Necropole medievale Vinča, *Inventaria Archaeologica*, fascicule 22 (Y 209–218).
- Марјановић-Вујовић, Г.** 1986. Vajuga – Pesak, *Бердапске свеске* III: 184–199.
- Паровић-Пешикан, М.** 1984. Љубичевац – Гламија. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Бердапске свеске* II: 137–140.
- Минић, Д.** 1970. Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца, *Старинар* XX: 233–247.
- Минић, Д.** 1978. Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији, *Годишњак града Београда* XXV: 87–92.
- Минић, Д.** 1984. Песача, античко утврђење и средњовековна некропола, *Старинар* XXXIII–XXXIV: 171–175.
- Рауне, S.** 1973. Kill-off patterns in sheep and goats, the mandibles from Aşvan Kale. *Anatolian Studies* XXIII: 281–303.
- Поповић, М.** 2002. Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта. Саопштења XXXIV: 157–177.
- Радичевић, Д.** 2000. Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 30: 61–109.
- Радичевић, Д.** 2004. *Гробља VII–XV столећа уз десну обалу Дунава између ушћа Велике Мораве и ушћа Тимока*. Непубликован магистраски рад одбрањен на Одељењу за археологију Филозофског факултета, Универзитет у Београду.
- Радичевић, Д.** 2008. Периодизација позносредњовековних некропола у Доњем српском Подунављу. *Старинар* LVIII: 197–212.
- Радишић, М.** 2014. Позносредњовековне појасне копче западног порекла на централном Балкану, *Гласник Српског археолошког друштва* XXX: 109–132.
- Radosavljević-Krunić, S.** 1986. Une necropole medievale a Ljubičevac у Бердапске свеске III, ур. Владимир Кондић, 329–341. Београд: Археолошки институт.
- Станојев, Н.** 1989. Некрополе X–XV века у Војводини. Нови Сад: Археолошко друштво Војводине.
- Тасић, Н. Н.** 2015. *Методологије и процедуре на археолошким ископавањима Винче*, Београд, Досије студио.

Tasić, N., Marić, M., Filipović, D., Penezić, K., Dunbar, E., Reimer, P., Barclay, A., Bayliss, A., Gaydarska, B., Whittle, A. 2016. Interwoven strands for refining the chronology of the Neolithic tell of Vinča - Belo Brdo, Serbia, *Radiocarbon* 58 (4): 795–831.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1958. Досадашња ископавања у Брестовику, на локалитету Висока раван, *Зборник Народног музеја* I: 325–331.

Ћоровић-Љубинковић, М. 1956. La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953–1954, *Archaeologia Jugoslavica* II: 131–137.

Halstead, P., Collins, P., Isaakidou, V. 2002. Sorting Sheep from Goats, Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra*. *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.

Шпехар, П., Стругар Бевц, Н. 2016. *Батајница – Велика хумка, раномађарска некропола*, Монографије 18, Београд: Музеј града Београда.

Kristina Penezić

University of Novi Sad, BioSense Institute

Dejan Radičević

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Jelena Bulatović

Laboratory of Bioarchaeology, Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Nenad Tasić

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**FIRST RESULTS OF RESCUE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
AT THE SITE OF BELO BRDO IN VINČA IN 2019**

Keywords: *Vinča – Belo Brdo site, Sector K (Klizište = Landslide),
rescue excavations, medieval necropolis*

This paper presents the preliminary results of recent fieldwork conducted in the part of the site of Vinča – Belo Brdo that is endangered by a landslide. In order to excavate the rich archaeological remains before the situation with the sediment movements worsens, rescue excavations took place in the second half of 2019. The focus of this campaign was to investigate the level of destruction of this part of the site, as well as to excavate the human remains from the medieval necropolis that represents the final phases of occupation at the site. Since the first excavations of Vinča in 1908, and especially in the early campaigns of 1911 and 1912, medieval material and presence of inhumations was noted in large numbers. Systematic excavations in the period 1978–1983 were, among other things, focused on the excavation of the necropolis. According to the material in the National museum in Belgrade that originates from the site of Vinča without any specific context, the chronological span of the necropolis was divided into four horizons, ranging, very widely, from the 8th up to the 17th century. Available documentation from these excavations shows the presence of three stratigraphic horizons. At the end of these excavations, the total number of inhumations was well over 1000. In 2011, the focus of research at the site was on the area endangered by the landslide. In a trench with dimensions of 4 x 20 metres, additional 71 graves were excavated, sometimes containing several burials.

During the 2019 campaign, a surface of *ca.* 250 square meters was investigated, with 91 defined and documented graves that sometimes contained several burials. Contrary to the earlier excavations, the number of burials of ju-

veniles is much higher. There were 36 juvenile and 59 adult burials. Among the burials, remains of three medieval ovens were discovered, and one of them was excavated (Oven 3). Up to now, no medieval structures were documented at Belo Brdo. Oven 3 contained two substructions with pottery sherds, stone and brick fragments. Pottery fragments originated both from prehistory and from the medieval period as well. Most of them could not be more precisely dated due to their small size, but those with ornaments could be dated into the period between the 9th and 11th century. As for small finds from the graves, they could be dated into the period of the 13th and 14th century. The most notable one is a bronze belt found *in situ*. The horizon with ovens is older than the inhumations, as shown not only by the material but also by Grave 87 cutting and damaging Oven 3. The excavations stopped at the level of Neolithic burnt daub. Two Neolithic burnt structures (houses) were detected, in the south-western and south-eastern part of the trench. Faunal remains from all contexts were analysed. Since most of the material originates from disturbed layers due to recent gardening, vegetation and landslide, the distribution of various animal taxa was documented only for Sector K.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ШЕТАЋЕ НА МАЛОМ ВУКАНУ У ГОРЊАЧКОЈ КЛИСУРИ

Милан Б. Миловановић

Пожаревац

Иван Р. Марјановић

Пожаревац

e-mail: mimidusanovac@gmail.com | Прегледни рад

Примљено: 25. 4. 2020. | УДК: 904:711.559.6(497.11)“18”

Прихваћено: 23. 6. 2020. | 902.2(497.11)

Апстракт: Октобра 2019. године аутори овог рада обишли су археолошки локалитет Шетаће на Малом Вукану у Горњачкој клисури изнад десне обале Млаве. На овом месту данас се распознају добро видљиви остаци утврђења и рова. Судаћи према досадашњим истраживањима Горњачке клисуре и њене шире околине, локалитету Шетаће је у науци посвећена мала пажња. У раду је представљено данашње стање археолошког налазишта како би се указало на могуће правце даљег истраживања. Поред тога, дат је и краћи осврт на поједине одбрамбене зидине које се налазе у ареалу Горњачке клисуре.

Кључне речи: Горњачка клисура, Шетаће, Мали Вукан, одбрамбени зид, Ждрело, утврђење

Увод

Остаци фортификација у Горњачкој клисури, која се налази на 14 км југоисточно од Петровца на Млави (сл. 1), нису у великој мери били предмет стручних проучавања у археологији. Стога, судаћи према случајно сакупљеним налазима, ареал Горњачке клисуре је првобитно био насељен у бакарном и бронзаном добу (Стојић и Јацановић 2008, 357), а коришћен је и током халштатског периода (Мадас и Гајић 1983, 221–222, нап. 1). Одређен број случајних налаза указује на присуство становништва и током римског, као и касноантичког раздобља, али они су до данас објављени у мањој мери (Цуњак и Миљковић 1992, 102; Миловановић 2016а, 213; Milovanović 2019). У стручној јавности преовладава мишљење да се у Горњачкој клисури налазе остаци средњовековног Ждрела (Динић 1958, 17–18; Вушковић 2008; Вушковић 2010, 107–108), које у српским писаним изворима први пут спомиње архиепископ Данило II (1324–1337) (Даничић 1866, 115; Мак Даниел 1991, 220). Видљиви остаци фортификација данас се добро распознају

Сл. 1. Географски положај Горњачке клисуре у Хомољу и локалитета Шетаће

Fig. 1. Geographical location of the Gornjačka Klisura gorge in Homolje and the site of Šetaće

изнад леве и десне обале Млаве. Реч је о читавом низу кула и бедема на којима нису спроведена стручна археолошка ископавања (Миловановић у штампи). Од одбрамбених целина на десној обали реке, у Горњачкој клисури, издвајају се локалитети Јеринина кула, испод које се по вертикали налази тврђава Узенгије, као и локалитет Стража – Чока попи прекопута манастира Горњак. На супротној страни Млаве, на врховима и обронцима Жежевца, као и на самом улазу у клисуру, такође су евидентирани остаци кула и бедема (Цуњак и Миљковић 1992, 101; Јацановић и Живковић 2000, 121, 147, Т. VII; Miłovanović 2019). Осим наведених фортификација, на простору Горњачке клисуре се налази и локалитет Шетаће на Малом Вукану, са остацима војне архитектуре. Његов назив представља искварену варијанту румунског термина *setate*, која означава град-тврђаву (Flora 1952, 74). Током октобра 2019. године аутори овог текста обишли су локалитет и том приликом сакупили значајне податке, који ће бити представљени у овом раду.¹

Историјат истраживања

Комплекс фортификација у Горњачкој клисури, који се налази на обронцима Малог Вукана и Жежевца, био је незаобилазан у очима страних и домаћих путописаца током 19. века (Миловановић у штампи). Прве податке о некадашњим градовима у Горњачкој клисури добијамо од пруског официра Ота Фердинанда Дубисава Пирха (Пирх 1900, 101). Током друге

¹ Осим локалитета Шетаће, извршен је и обилазак остатака фортификација на локалитетима Јеринина кула и Узенгије изнад десне обале Млаве.

трећине 19. stoleћа, одбрамбене зидине у клисури Млаве обилазе учитељ Тодор Влаић и професор Јосиф Веселић (Влаић 1850, 32–35; Веселић 1867, 119–120, 126). Ипак, треба напоменути да се у њиховим белешкама не налази на топониме, тако да не можемо са сигурношћу рећи да ли су они обишли и локалитет који је тема овог рада.

Током друге половине 19. века, намерници који су пролазили овим крајем оставиће значајне податке о фортификацијама изнад леве и десне обале Млаве. Потес Шетаће међу првима обилазе лицејски питомци из Београда. Ако се пажљиво сагледају белешке које су саставили, као и њихово кретање по десној страни Горњачке клисуре, може се закључити да је експедиција остатке зидина испод Малог Вукана обишла 9. јула 1863. године. У дневнику је, између осталог записано: „На само подне били смо на врх Вукана [...]. Ми смо сад били на једном заравњу који је био за 2300 стопа над морском површином и чије су стене у ждрелском теснацу градиле као некакав амфитеатар. Баш смо били више 'митрополије'. Чудно изгледаху с висине те развалине које озидва ондашња побожност [...]. После много хода и обилазења седнемо да се одморимо испод једне старе татарске зидине. Беше се на места од њених платна одржало за два и три човечија боја. Била је сазидна баш на врх једног крша. Са истока и југа била је над пропасти јер ту су се стене спуштале сасвим одвесно за неколико стотина стопа. Са севера и запада беше град ограђен некаквим шанцем. У дужину беше за једно 15 а у ширину за 8 хвата” (Поповић 1867, 39–41).

Наредно интересовање за остатке зидина на Малом Вукану забележено је почетком седамдесетих година 19. века. Тада је професор војне географије на Артиљеријској школи у Београду, Јован Драгашевић, вршио испитивања планина и долина у Хомољу. Поред природно-географских карактеристика, у његовим белешкама можемо пронаћи податке и о старинама овог дела Браничева. Резултате својих истраживања објавио је 1876. године. Приликом проучавања Малог Вукана запазио је остатке градића за који је сматрао да припада средњем веку (Драгашевић 1876, 312–313). Он такође оставља и скицу овог планинског врха, на којој је, у делу према Млави, нацртао хексагоналну основу (сл. 2). Унутар хексагоналног простора уочава се један преломљен крак, а у самом средишту уписана је ознака која подсећа на ћирилично мало писано слово „г”, које највероватније означава термин „градић”.

Остаци „градића” на Вукану такође су поменути у делу *Кнежевина Србија* из 1876. године (Милићевић 1876, 1032), док идентичан податак можемо пронаћи у књизи *Србија – опис земље народа и државе* из 1887. године

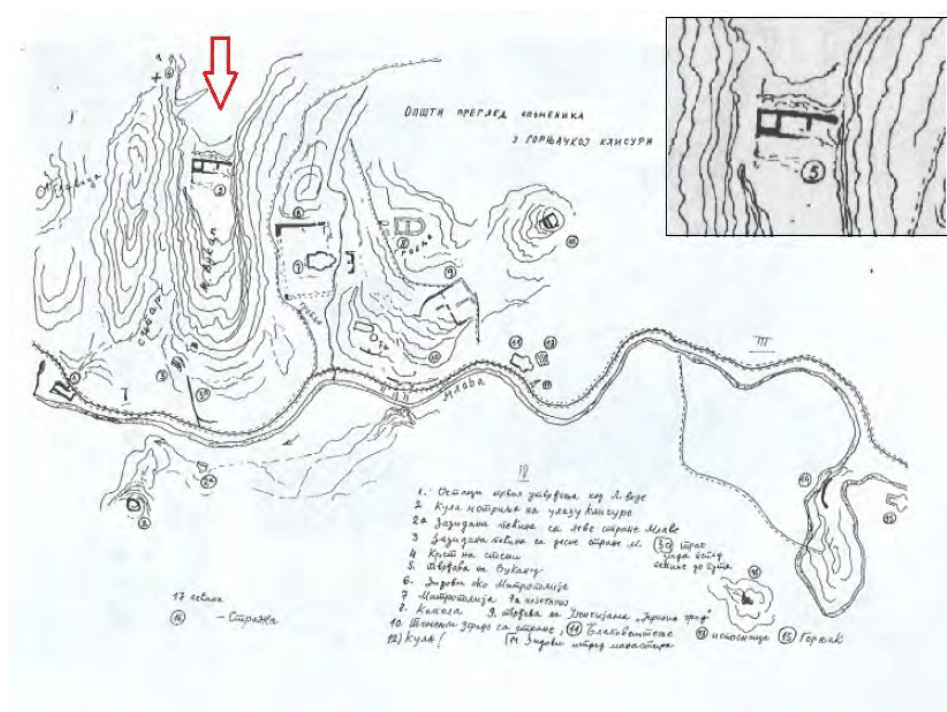

Сл. 2. Положај утврђења испод Малог Вукана према Јовану Драгашевићу (Драгашевић 1876, 312)

Fig. 2. The position of the fort below Mali Vukan according to Jovan Dragašević (Драгашевић 1876, 312)

(Карић 1887, 849). Под именом Шетаће, локалитет се први пут у литератури јавља код антропогеографа Љубомира Јовановића 1903. године (Јовановић 1903, 11, 385–386). Лета 1947. године први пут је нека научна институција обишла Горњачку клисуру. Тада је Ђурђе Бошковић обишао остатке фортификација на Узенгијама изнад Млаве, као и сакралне споменике (Митрополија, Благовешетње и Горњак). Међутим, у извештају се спомиње и „доста добро очувани део града који се по казивању налази испод Вукана”, али због невремена и даљине није био испитан (Бошковић 1950, 187–190).

Најзначајније податке о остацима архитектуре на локалитету Шетаће у Горњачкој клисури забележио је Никола Крстић током педесетих година прошлог века. По струци је био учитељ и наставник физичког васпитања у Петровцу на Млави, а по сензибилитету љубитељ старина. Поред тога, био је један од значајнијих сарадника Пожаревачког музеја (Јацановић и Живковић 2000, 111, 121–122; Драгојевић 1983, 55). Остаци зидина у Горњачкој клисури били су главни предмет интересовања Николе Крстића, а иза њега су остали многобројни цртежи, записане легенде, као и друге белешке у ко-

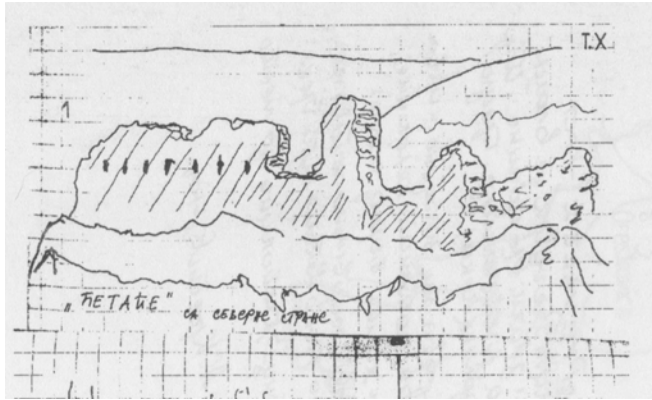

Сл. 3. Скица археолошких налазишта у Горњачкој клисури према Н. Крстићу (прир. Јацановић и Живковић 2000: 147, Т. VII)

Fig. 3. Sketch of archaeological sites in the Gornjačka Klisura gorge according to N. Krstić (ed. Јацановић и Живковић 2000: 147, Т. VII)

јима се могу пронаћи драгоцени подаци о степену очуваности археолошких налазишта и црквених споменика унутар поменутог простора. Најзначајнија је свакако његова скица Горњачке клисура (сл. 3), на којој се могу видети положаји фортификација и сакралних објеката које је он обишао током својих „испитивања”. Судећи према достављеној основи, уз северни и јужни зид подигнуте су две четвороугаоне грађевине. На приложеној основи се такође назире и јужни зид утврђења. Осим тога, начинио је и цртеж бедема, на коме се распознаје степен његове очуваности (сл. 4).

Утврђење на Малом Вукану позиционирано је и на карти коју су направили Димитрије Мадас и Александар Гајић 1983. године. На њој су убицирани и остаци других фортификација, попут оних на врховима Узенгије и Јеринина кула на десној обали Млаве, као и њихови остаци на Жежевцу (врх Досу Мик?) на левој (Мадас и Гајић 1983, 240; Мадас 1997, 313, Карта 1). Локалитет Шетаће био је предмет интересовања Млађана Цуњака (Регионални завод за заштиту споменика културе из Смедерева) и Милорада Миљ-

Сл. 4. Цртеж северног зида утврђења на локалитету Шетаће према Н. Крстићу (прир. Јацановић и Живковић 2000: 149, Т. X/1)

Fig. 4. Drawing of the northern wall of the fort at the site of Šetaće according to N. Krstić (ed. Јацановић и Живковић 2000: 149, Т. X/1)

ковића (Републички завод за заштиту споменика културе из Београда) током археолошких рекогносцирања Горњачке клисуре 1992. године. У краћем извештају се наводи да је реч о правоугаоном утврђењу које има „зидове у висини до 2 м са видним рупама у зиду за греде тавањаче” (Џуњак и Миљковић 1992, 101). Последњих неколико година дошло се до нових сазнања о фортификацијама на левој и десној обали Млаве у Горњачкој клисури (Миловановић 2016а, 115–119; Миловановић 2016б, 16–20;² Миловановић 2017, 33; Milovanović 2019; Миловановић у штампи).

Положај локалитета и географско окружење

У географском смислу Горњачка клисура се налази у западном делу хомолске микрорегије. Она се састоји од кречњачких планинских врхова Великог (825 м) и Малог Вукана (732 м) на северу, и Жежевца (675 м) на југу, који су у саставу Хомолских планина (940 м). Кроз клисуру протиче река Млава, која низводно, између села Шетоња и Ждрела, пресеца плодну стишку равницу. Узводно од реке, простире се Рибарска клисура, која заједно са Горњачком чини укупну дужину од 24 км (Марковић 1988, 76, 81, 150; Петковић 1935, 39–42; Milovanović 2019, 55).

Остаци зидина на археолошком налазишту Шетаће изграђени су испод планинског врха Мали Вукан на 479 м надморске висине, у јужном делу планинског масива, на десној обали Млаве (сл. 5). Положај утврђења

² Из рада који је проистекао поводом звања кустоса 2016. године у Народном музеју у Београду.

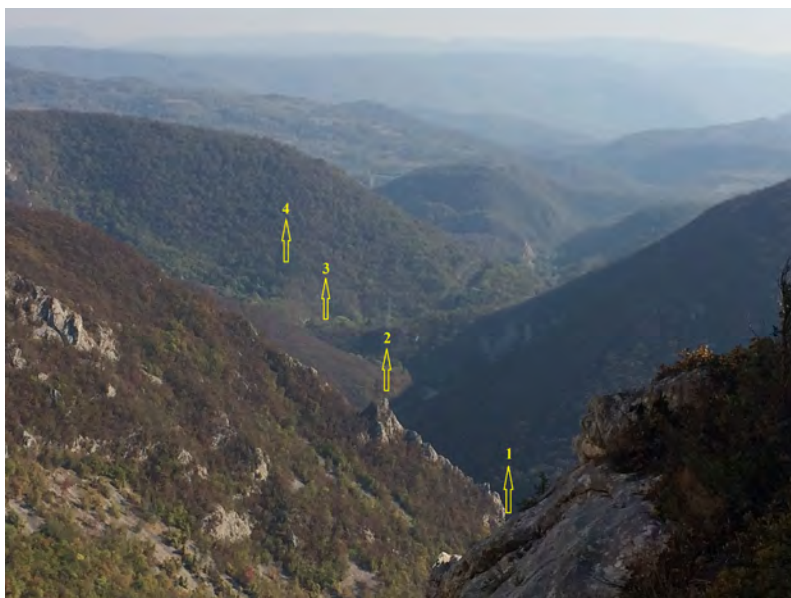
Сл. 5. Положај археолошког локалитета Шетаће на мапи *Google Earth*

Fig. 5. Location of the archaeological site of Šetaće on the *Google Earth* map

је вешто одабран будући да је контролисао улаз у стишку равницу. Важно је поменути да су са врха Малог Вукана, у правцу истока, видљиви остаци фортификација на локалитетима Јерина кула и Узенгије, изнад десне обале Млаве (сл. 6). У истом правцу, нешто даље, налазе се утврђене позиције у Горњачкој клисури и унутрашњости Хомоља: Грац – Горњачки извор, Стража – Чока попи, Градац код Крепољина, Пчелињи крш у Лазници и Потајчука на путу према Бору.³ У близини локалитета Шетаће, поред пута Петровац–Жагубица налази се активан камеолом који прети да уништи његову ближу околину.

У непосредној близини локалитета Шетаће регистровани су трагови рударења, који су потврђени у неколико наврата током 19. века у долини реке (О)Решковице (Хердер 1845, 3; Милићевић 1876, 1031; Јовановић 1903, 386). У питању је река која протиче кроз клисуру коју чине северни

³ У питању су археолошка налазишта која су била насељена у праисторији и током 4–6. века (Миловановић и Филиповић 2018; Миловановић 2018; Milovanović 2019). Међу њима се једино издваја локалитет Градац код Крепољина на левој обали Млаве, за који се сматра да је коришћен и током средњег века (Цуњак и Миљковић 1993; Milovanović, Radisavljević and Filipović in print).

Сл. 6. Поглед према утврђењима Горњачке клисуре са локалитета Шетаће:
1. Узенگیје; 2. Јеринаина кула; 3. Грац – Горњачки извор; 4. Стража – Чока попи
(фото: М. Миловановић и И. Марјановић)

Fig. 6. View towards the forts in the Gornjačka Klisura gorge from the site of Šetaće:
1. Uzengije; 2. Jerina's Tower; 3. Grac – the spring of Gornjački Izvor; 4. Straža – Čoka
Popi (photo: M. Milovanović and I. Marjanović)

обронци Великог Вукана и врх Лукин камен. На основу резултата каснијих истраживања утврђени су трагови рударења од праисторије до средњег века (Мркобрад 1997, 156–157), који се односе првенствено на експлоатацију бабра и олова са златом и сребром (Simić 1951, 249), док је руда цинка заступљена у мањим количинама. На основу хемијске анализе шљаке која је ту пронађена утврђено је да у основној гвозденој руди постоје примесе бабра и олова (Мркобрад 1997, 156–157; Јовић 1997, 23–24). Трагови рударења такође су установљени и код села Мелнице (Мркобрад 1997, 156), као и у мајдану у Кучајни, који се налазио око 18 км северно од Малог Вукана. Сматра се да је и овде експлоатисана разноврсна руда, са прекидима, од праисторије па све до прве половине 20. века (Simić 1951, 243–247; Мирковић 1981, 87; Ћирковић, Ковачевић-Којић и Ћук 2002, 13, 53, 189; Јовић 1997, 24; Мркобрад 1997, 152, 156). Сведочанство о рударским активностима пружају и топоними у ближој околини Малог Вукана, као што су „Мајдан” и „Рудина”.⁴

⁴ Вид. Izdanje i štampa Vojnogeografski institut, Br. evidencije 007095, Žagubica 1–3 (Krepoljin), R = 1 : 25000, Drugo izdanje-štampano 1971. g.

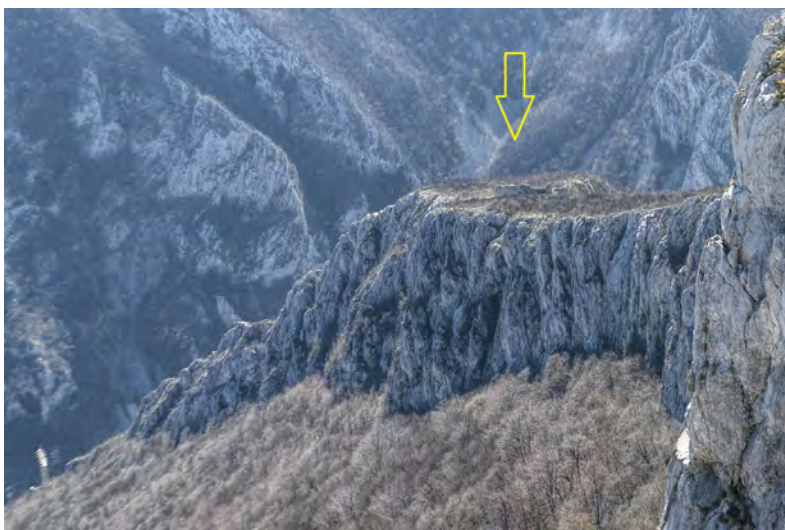
Изнето је мишљење да је током античког периода кроз клисуру водила саобраћајница ка Гамзиграду (Цуњак и Миљковић 1992, 103; Цуњак и Миљковић 1993, 67). На основу тога се може претпоставити да се горњомезијски римски пут, који је у науци познат као *Via Militaris* (Узелац 2018, 12), одвајао код Јовис Пага (*Iovis Pago*), чији се остаци налазе у селу Велико Лаоле код Петровца. У том случају би један крак ишао према Хореум Маргију (*Horreum Margi*) и Наисусу (*Naissus*) (Vasić i Milošević 2000, 139; Јиречек 1959, 113), а други би се правац, преко Горњачке клисуре и Хомоља, усмеравао ка унутрашњости провинције Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*). Може се са великом сигурношћу претпоставити да је овај римски пут коришћен и током средњег века, као што је то случај са путем који је ишао десном долином Велике Мораве (Шкриванић 1974, 117–118; Благојевић 1987, 108; Ћирковић 1981, 466; Узелац 2015, 19; Milovanović, Radisavljević and Filipović in print).

Локалитет Шетаће – данашње стање на терену

У овом делу Хомољских планина налази се велика увала у облику амфитеатра (Поповић 1867, 40). Овај простор омеђен је врховима Малог Вукана, падином Стрмне пољане, локалитетима Јеринином кулом и Узенгијама, и Млавом. Утврђење испод Малог Вукана саграђено је на стеновитом платоу неправилне трапезоидне основе површине око 0,60 ха (сл. 7). Терен је у овом делу масива искошен где се горња, северна страна постепено спушта према јужним оштрим литицима, односно Млави (сл. 8). Са источне стране простире се вертикална непроходна литица испод које су видљиви остаци Митрополије.

Испод западног зида утврђења, простире се уска, стрма падина и спушта се до Млаве, која се налази на коти нижој око 300 м него локалитет. Падина је окружена ретком шумом и високим стенама, а њену површину чини сипар, који се састоји од кречњачког камена мале и средње величине. Силазећи низ падину, пролази се поред тзв. Велике пећине, испред чијег улаза је подигнут зид (Цуњак и Миљковић 1992, 102).

На северној страни локалитета Шетаће, изграђен је одбрамбени зид испод којег се налази усек у стени, односно ров (сл. 9, 10). Даље према северу протеже се успон који води до највише висинске тачке на Малом Вукану. Између овог врха и Великог Вукана налази се планински превој (тзв. седло). Прилаз локалитету могућ је управо са ове стране. До утврђења се најлакше стиже када се, поред Митрополије, правац кретања усмери према североисточним, нешто блажим падинама Малог Вукана. У овом делу налази се

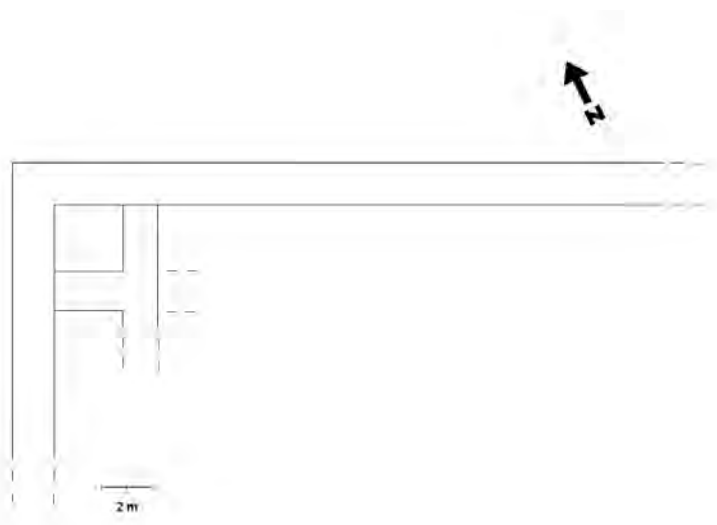
Сл. 7. Остаци утврђења на локалитету Шетаће, поглед са Малог Вукана
(фото: Б. Траиловић)

Fig. 7. Remains of the fort at the site of Šetaće, view from Mali Vukan
(photo: B. Trailović)

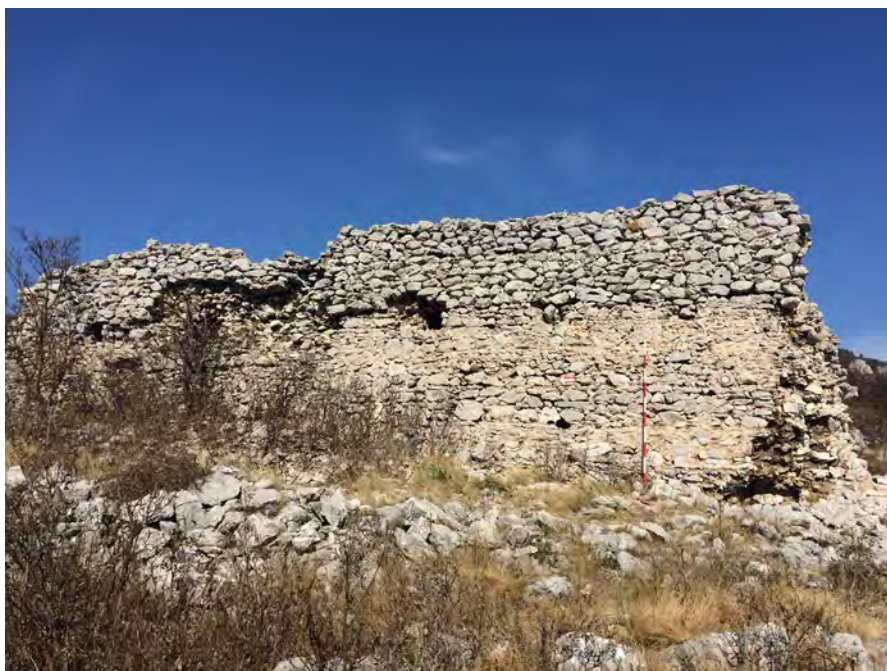
Сл. 8. Поглед на локалитет Шетаће са утврђења Узенгије
(фото: М. Миловановић и И. Марјановић)

Fig. 8. View of the site of Šetaće from the fort of Uzengije
(photo: M. Milovanović and I. Marjanović)

Сл. 9. Основа утврђења на локалитету Шетаће

Fig. 9. The base of the fort at the site of Šetaće

Сл. 10. Унутрашње лице северног зида утврђења
(фото: М. Миловановић и И. Марјановић)

Fig. 10. The inner face of the northern wall of the fort
(photo: M. Milovanović and I. Marjanović)

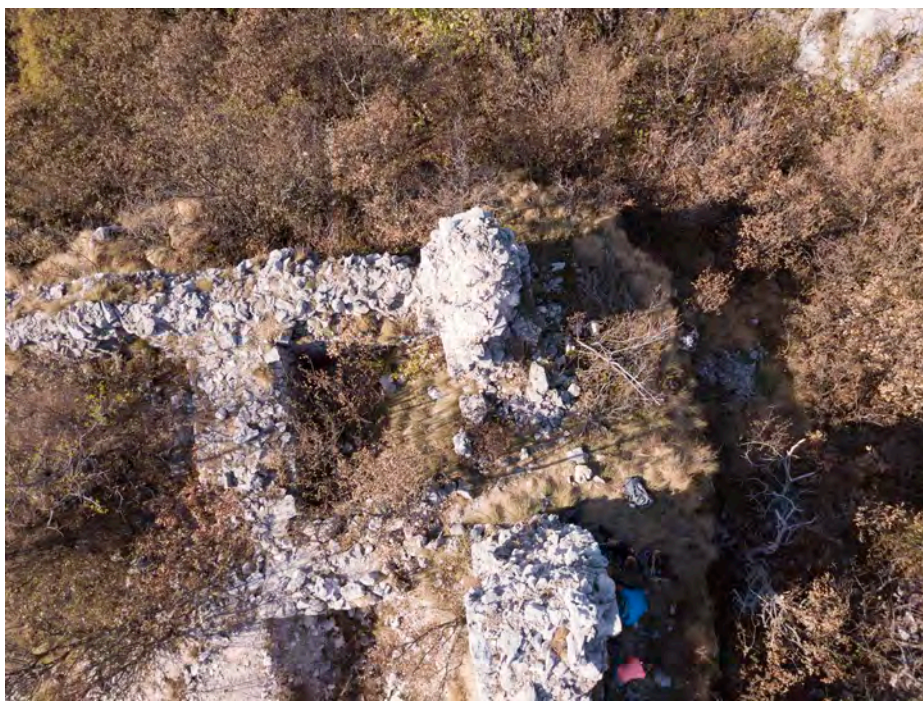
Сл. 11. Утврђење Шетаће, снимак из ваздуха (фото: И. Ајдачић)

Fig. 11. The fort of Šetaće, aerial shot (photo: I. Ajdačić)

планинарска стаза која води до врха поменуте планине, одакле се између литица и густе шуме кретање усмерава према остацима фортификација на локалитету Шетаће.

У северној зони стеновитог платоа изграђено је утврђење (сл. 11, 12). Данас су сачувани северни и западни одбрамбени зидови, начињени од ломљеног и притесаног камена мале и средње величине везаних кречним малтером. Ширина очуваних зидина износи 1,70 м. Везивна структура је беличаста, помешана са уситњеним комадима кречњака, каменчића и ситним зрнима туцане опеке. Треба споменути и жућкасти малтер нанесен по-дужно, на средини и доњој зони унутрашњег лица северног зида. Могуће је да овај нанос представља неку мању санацију утврђења.

Северни зид има дужину од 26,20 м, док је очувана висина 4,60 м. На спољашњој и унутрашњој страни зида распознају се шест већих отвора (око 25 x 20 цм) за греде, које су чиниле унутрашњу конструкцију. Унутрашњост северног зида садржала је трпанац и ретке комаде опеке дебљине 4 цм. Ова ситуација могла је бити забележена у западној зони северног одбрамбеног зида, чије је спољашње лице уништено приликом рада илегалних трагача.

Сл. 12. Четвороугаона конструкција код споја северног и западног зида унутар утврђења, снимак из ваздуха (фото: И. Ајдачић)

Fig. 12. Quadrangular construction at the junction of the northern and western walls inside the fort, aerial shot (photo: I. Ajdačić)

Овде је здање претрпело највећу девастацију, која је видљива и на цртежу Николе Крстића (сл. 3, 12). Не треба искључити могућност да се овде можда налазио главни улаз у утврђење. У том случају је преко рова постојао дрвени мост који би водио унутар одбрамбеног простора. Нажалост, бочна лица претпостављеног улаза у оквиру северног зида, која би додатно потврдила ову претпоставку, нису забележена приликом обиласка. Оштећење је такође уочено и на средини унутрашњег лица и источној зони зида.

Паралелно са северним зидом налази се већ поменути ров, који је додатно бранио прилаз утврђењу од непријатељског напада. Његова дужина износи око 40 м, док ширина на његовој средини варира између 7 и 8 м. Ширина се према западном и источном крају повећава.⁵ Испуну рова данас чине земља, камење и растиње. Тренутна измерена дубина у средишњем делу је око 2 м. Ров усечен у стени евидентиран је на средњовековном утврђењу

⁵ Терен је на крајевима рова нераван и приступ је ризичан, стога ширине у овом делу нису измерене.

Островица код Рудника (Јовановић 1997, 531, сл. 10). Слична ситуација се наслућује и на оближњем локалитету Градац код Крепољина (Milovanović, Radisavljević and Filipović in print).

Западни бедем има дужину од 12,10 м, док је код споја са северним зидом измерена висина 3,50 м. Очувана висина на јужном крају износи 2,60 м. Требало би још једном напоменути да је Никола Крстић скицирао и слабије очувани јужни зид утврђења. Судаћи према приложеној основи, тај зид је био у саставу са оним западним у оквиру његове јужне зоне. Приликом обиласка локалитета 2019. године нису забележени његови остаци. На том делу терена распознаје се агломерација камена средње и мале величине без видљивих наслага малтера. Њена оријентација је запад–исток.

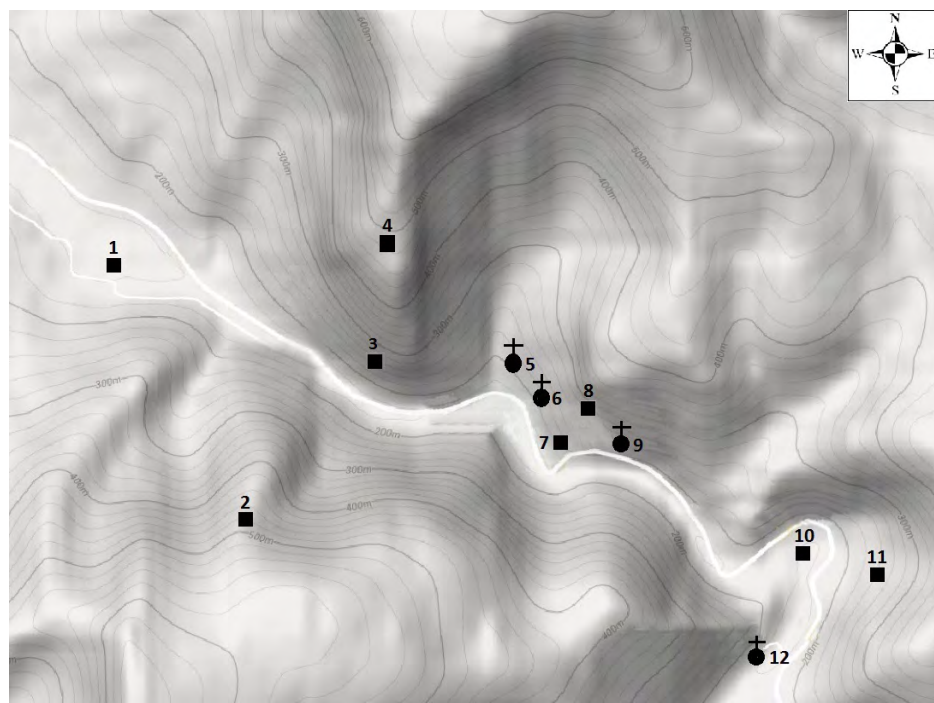
Уз северни и западни одбрамбени зид подигнута је грађевина за коју не можемо са сигурношћу рећи да ли представља просторију или кулу. Реч је о мањој четвртастој конструкцији начињеној од ломљеног и притесаног камена мање величине са кречним беличастим малтером као везивним средством. Њене унутрашње димензије износе 2,80 x 2,70 м. Ширина јужног и источног зида грађевине износе 1,60, односно 1, 40 м. Назире се да њени зидови нису у конструктивној вези са зидовима утврђења, што указује на фазе градитељских активности. Ипак, за доношење коначног суда о евентуалним фазама градње мора се сачекати реализација археолошких ископавања. Такође треба поменути мањи део очуваног источног зида, који се простирао даље према југу, што упућује на још једну грађевину у овом делу брањеног ареала. Овај зид је претрпео оштећење и не може се рећи ништа о његовим основним карактеристикама.

Судаћи према скици Николе Крстића, источно од гореописане конструкције налазила се већа правоугаона грађевина, која се до данас није сачувала. На овом месту данас се уочава разбацана земља, ретко растиње и ломљено камење мале и средње величине, са примесама кречног малтера.

Јужна страна одбрамбеног простора прекривена је вегетацијом. У овом делу брањеног ареала није било могуће уочити остатке архитектуре. На површини терена, аутори ових редова су од покретних археолошких налаза пронашли мањи број атипичних уломака седре и опеке.

Закључак

Теренски обилазак локалитета Шетаће имао је за циљ да региструје степен очуваности утврђења. Остаци фортификација испод планинског врха Мали Вукан били су током друге половине 19. века у неколико наврата предмет интересовања путописаца и истраживача (сл. 13). Тако је Јован

Сл. 13. Приближна распрострањеност фортификација и сакралних споменика у Горњачкој клисури: 1. Кула поред пута Петровац–Жагубица уз десну обалу Млаве; 2. Кула на врху Досу Мик на Жежевцу; 3. „Велика Пећина” испод локалитета Шетаће; 4. Шетаће; 5. Митрополија; 6. Мала црква Богородице Пречисте; 7. Узенгије; 8. Јеринаина кула; 9. Комплекс Цркве Благовештења; 10. Грац – Горњачки извор; 11. Стража – Чока попи; 12. Манастир Горњак (мар: google terrain hybrid)

Fig. 13. Approximate distribution of fortifications and sacral monuments in the Gornjačka Klisura gorge: 1. The tower near the Petrovac–Žagubica road, along the right bank of the Mlava River; 2. The tower at the peak of Dosu Mik on the Ježevac Mountain; 3. “Velika Pećina” below the site of Šetaće, 4. Šetaće; 5. Mitropolija; 6. Small church of the Immaculate Mother of God; 7. Uzengije; 8. Jerina’s Tower; 9. The Holy Annunciation church complex; 10. Grac – the spring of Gornjački Izvor, 11. Straža – Čoka Popi; 12. The monastery of Gornjak (map: Google Terrain Hybrid)

Драгашевић начинио скицу на којој је утврђење хексагоналне основе.⁶ Уз велику резерву можемо претпоставити да је тада забележио боље очуване остатке зидина, које су до данас ишчезле. Друга, вероватнија могућност је сте да је српски географ сагледао зидине издалека, па их је на приложеној скици само позиционирао као војно утврђење. На то би могла да указује чињеница да на цртежу није приказан ров.

⁶ Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIII (1876), стр. 312.

Најзначајније податке о локалитету Шетаће оставио је Никола Крстић током педесетих година 20. века. Његове основе и скице се у великој мери поклапају са ситуацијом на терену. У северној зони стеновитог платоа данас су видљиви остаци северног и западног одбрамбеног зида, који су међусобно спојени. Између њих, са унутрашње стране распознају се грађевине. Слабо очувани јужни зид, који је назначио Никола Крстић (Јацановић, Живковић 2000, 147, Т. VII), упућује на претпоставку да је можда овде реч о мањем утврђењу правоугаоне основе. Паралелно са северним зидом налази се ров у дужини од око 40 м, који свакако сугерише на чињеницу да је овај простор био брањен по јасно утврђеном плану.

Зидине утврђења су начињене од ломљеног и притесаног камена који је везан беличастим малтером, помешаним са ситним ломљеним кречњаком, каменчићима и уситњеним комадићима опеке. Вредно је истаћи да је таква техника зидања забележена на северном утврђеном зиду на локалитету Узенгије изнад десне обале Млаве. На том месту се налази сложен утврђени систем, који, као што је већ истакнуто, у науци није у довољној мери представљен, упркос обиласцима терена.

Идентична техника зидања прелиминарно наговештава да су фортификације на археолошким локалитетима Шетаће и Узенгије грађене у исто време. Међутим, када се то догодило, засад је тешко рећи без стручних археолошких ископавања. Приликом обиласка ових утврђења током 2019. године нису пронађени хронолошки осетљиви покретни археолошки налази који би бар нагостили могуће датовање констатованих бедема. Судаћи према информацијама које нам доставља Драган Јацановић, на локалитету Шетаће случајно су откривени предмети који се опредељују у време 4–6. века (Јацановић 2013, 13–14). Истраживања показују да је градња утврђених насеља на тешко приступачним местима током рановизантијског периода уобичајена појава (Милинковић 2010, 222). Условно речено, терен на коме се налазе остаци фортификација испод Малог Вукана може сугерисати насељавање током овог раздобља историје (Миловановић 2016б, 43). Одбрана је замишљена најпре избором висинског, природно заштићеног положаја, који је условио неправилну основу прилагођену конфигурацији стеновитог терена. Због све чешћих варварских напада, утврђења су грађена са јасним циљем да приступ буде доступан само с једне стране, док би стрме литице и падине онемогућавале прилаз из других праваца (Милинковић 2015, 49–50, 55). Очигледно је реч о траговима вертикалне миграције између 4–6. столећа, који су, судаћи према досадашњим истраживањима, констатовани на простору Браничева (уп. Миловановић 2016а, 109–110, 119–121, 122–136,

137–145; Мишић и Селаковић 2017, 19; Миловановић 2017; Миловановић и Филиповић 2018; Миловановић 2018; Milovanović 2019; Миловановић 2019, 307; Milovanović, Radisavljević and Filipović in print).

На основу аналогја којима уз нужни опрез располажемо, чини се да су зидине испод Малог Вукана можда подигнуте током средњег века.⁷ Паралеле проналазимо на висинском локалитету Град–Чрнче код Скопља у Северној Македонији. Основа дворца (22,50 x 12 м) која је ту истражена има појединих сличности са очуваном архитектуром на Шетаћу. Реч је о дворском комплексу правоугаоне основе који је подигнут унутар брањеног ареала на тешко приступачном гребену, највероватније током 11–12. века. Његова унутрашњост је подељена на четири одељења неједнаких димензија. Судећи према речима Ивана Микулчића, током археолошких ископавања установљено је да се испод дворског комплекса налази грађевина из 6. века (Микулчић 1982, 129–133, сл. 72–73). Ипак, засад је још увек рано говорити о томе да ли је испод Малог Вукана изграђен утврђени двор између 11–12. века, односно у време када је обновљена византијска власт на Балкану (Острогорски 1959, 296, 300, 317, 356, 380; Динић 1958, 14; Станковић 2014, 283, 288–289).

У историјској науци је прихваћено да остаци фортификација у Горњачкој клисури представљају упоришта полубраће Дрмана и Куделина. Александар Узелац оправдано сматра да су полубраћа имала на располагању руднике у североисточној Србији (Узелац 2015, 206–207), од којих су неки споменути у овом раду. Сам податак који наводи Данило II, да су Дрман и Куделин „сакупили око себе многу војску народа татарскога и Кумене, давши им много злата” (Даничић 1866, 115), сведочи о њиховој економској моћи, као и на могућу експлоатацију оближњих рудника у којима је сасвим извесно постојала руда овог племенитог метала (Узелац 2015, 207; Simić 1951, 243–244, 249; Ћирковић, Ковачевић–Којић и Ћук 2002, 53). У том случају може се претпоставити да су бугарски и татарски моћници располагали материјалним средствима захваљујући којима су могли да предузму изградњу одбрамбених зидина у Горњачкој клисури. Међутим, да ли су полубраћа обновила већ постојеће утврђење или су саградила ново (што је мање вероватно), не може се тачно рећи. У сваком случају, као закључак се намеће да су фортификације на локалитету Шетаће подигнуте на стратешки вешто одабраном месту будући да су житељи могли да контролишу продор са запада, одакле је претила највећа опасност. Ако се претпостави да је правоугаоно утврђење

⁷ Градња утврђења, додуше већих димензија, на стеновитим висинским позицијама забележена је током средњовековне епохе, а као пример се могу навести Островица код Рудника (Јовановић 1997) или Ужички град (Роровић 1995).

испод Малог Вукана било у употреби када су Дрман и Куделин господарили Браничевом и околином, онда је њихова војска са тог места сасвим извесно контролисала нападе Угара и Срба током последње четвртине 13. века.

Не треба искључити могућност градитељске активности у време српске власти. Основано се сматра да су Немањићи зидали утврђења у земљи Браничево након што су је освојили и припојили држави највероватније након 1284. године (Станковић 2012, 85–86).⁸ Судећи према досадашњим истраживањима, такав је случај са Голубачком тврђавом (Симић 2012, 53). Фазе градње на утврђењу испод Малог Вукана данас се само називају на споју јужног зида гређевине и унутрашњег лица западног одбрамбеног зида утврђења. Да ли су оне заиста постојале, и када су настале, остаје отворено питање док се не спроведу археолошка ископавања. Треба поменути и кречни малтер жућкасте боје, који сугерише санацију унутрашњег лица северног зида, али је тешко рећи када се она догодила.

Можда је корисно споменути фазе градитељских активности на локалитету Узенгије које су поуздано евидентирани на споју северног и источног зида утврђења одмах испод далековода. Приликом краћег обиласка терена, уочено је да ова два зида нису у конструктивној вези. На закључак о фазама градње додатно наводи и коришћење другачијег малтера на источном зиду утврђења, у чијој смеси нема ситног ломљеног кречњака и уситњене опеке. Поред тога, ширина ових зидина није уједначена. Измерена ширина на северном зиду је 1,20 м. Источни зид је у горњој зони 1,50 м, док је у доњој и до 2 м широк. Не треба искључити могућност градитељских подухвата, свакако у виду обнове, у време када су ови крајеви били под турском влашћу. У науци је прихваћено да су тврђаву Ждрело разориле Османлије 1458. године (Вушковић 2010, 108). Међутим, треба напоменути да је арал тврђаве на десној обали Млаве био активан и током наредних деценија 15. века, када су нови господари зидали профане објекте (Кнежевић 1988, 200–201). Током устанка Срба у време Дугог рата (1593–1606) захваћен је и простор јужно од Дунава и Саве. Историјски подаци указују да се побуна спустила до Ждрела у Млави (Веселиновић 1981, 444).

Судећи према досадашњим испитивањима терена, још увек је рано доносити коначне закључке о локалитету Шетаће у Горњачкој клисури. Први писани извори у којима се спомиње тврђава Ждрело јављају се 1324.

⁸ Када је реч о години сукоба и припајању Браничева Драгутиновој држави, у науци постоје и друга мишљења. У старијој литератури је одређена 1291. година када Браничево пада у Драгутинове руке (Динић 1958, 19), и она се дуго у историјској науци сматрала одрживом, Уп. Максимовић 1981, 442–443, нап. 26; Мишић 2006, 11; Миљковић и Крстић 2007, 82–83. У новијим истраживањима, сукоби се везују за 1292. годину (Узелац 2015, 210).

године (Даничић 1866, 115; Мак Даниел 1991, 220). Новије историјске интерпретације не пружају довољно убедљивих података и доказа о времену њеног настанка (уп. Вушковић 2008; Мишић 2006, 11; Миљковић и Крстић 2007, 82–85; Миљковић и Крстић 2008, 283; Вушковић 2010, 107–108; Мишић и Селаковић 2017, 17–18, нап. 18). Видљиви остаци фортификација изнад леве и десне обале Млаве у Горњачкој клисури наговештавају да се ради о једном ширем утврђеном комплексу. Питање које се намеће јесте: да ли су остаци одбрамбених зидина испод Малог Вукана представљени у овом раду били у саставу утврђеног комплекса Ждрела и на који начин? У том смислу, одговор, али и нова сазнања о фортификацијама у клисури Млаве могу да пруже само стручна археолошка ископавања, за која верујемо да ће ускоро и уследити.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бошковић, Ђ.** 1950. Средњовековни споменици североисточне Србије, *Старинар* I, 185–202.
- Благојевић, М.** 1987. Преглед историјске географије средњовековне Србије, *Зборник Историјског музеја Србије* 20, Београд, 45–126.
- Vasić, M. i Milošević, G.** 2000. *Mansio Idimvm. Rimska poštanska i putna stanica kod Medvede*, Београд: Arheološki institut.
- Веселиновић, Р.** 1981. Срби у Хрватској у XVI и XVII веку, у *Историја српског народа* III-1, Срби под туђинском влашћу (1537–1699), ур. Р. Самарцић, Београд: Српска књижевна задруга: 427–451.
- Веселић, Ј.** 1867. *Описъ монастыра у Србији*, Частъ I, Београд: Књигонечатия А. Андрића.
- Влаић, Т.** 1850. *Србскій венацъ, одъ народињи србскій исторически и наравоучителињи прича, песама, басна, пословица и заговетки исплетень*, I часть, Београд: Печатано у Књигопечатњи Киријества Српскогъ.
- Вушковић, М.** 2010. Ждрело, у Ј. Мргић, ур. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља према писаним изворима*, Београд: Завод за уџбенике, 107–108.
- Вушковић, М.** 2008. Средњовековни град Ждрело, *Весник Војног музеја* 35, 133–136.
- Даничић, Ђ.** прир. 1866. *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, Загреб: У Светозара Галца у ком.
- Динић, М.** 1958. *Браничево у средњем веку*, Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу.
- Драгашевић, Ј.** 1876. Принос за географију Србије. Млава и Пек. С картом Хомоља, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XLIII, Београд, 261–346.

- Dragojević, Č.** 1983. *Muzej u Požarevcu. Istorijat. Današnje stanje i perspektiva razvoja*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Centar za postdiplomski studij.
- Јацановић, Д. и Живковић, Ј.** 2000. Археолошке „белешке” Николе Крстића, *Viminacium* 11, 111–154.
- Јацановић, Д.** 2013. Касноантичка налазишта у Браничеву, у *Од Романа до Словена. Археолошки налази из Србије и њихов контекст*, Научни скуп у организацији Филозофског факултета у Београду, ур. М. Милинковић, (књига апстракта радова са програмом скупа), 12–13. децембар, Београд: Филозофски факултет у Београду, 13–14.
- Јиречек, К.** 1959. Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, у М. Динић, ур. *Зборник Константина Јиречека* 1, Посебна издања 326, Одељење друштвених наука, књ. 33 (н. с.), Београд: Научно дело, 71–191.
- Јовановић, В.** 1997. Островица код Рудника. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији, у М. Лазић, ур. *Уздарје Драгославу Срејовићу. Поводом шездесетпет година живота од пријатеља, сарадника и ученика*, Београд, 513–526.
- Јовановић, Љ.** 1903. Млава. Антропогеографска проучавања Љубомира Јовановића, Насеља српских земаља – расправе и грађа, књига II, *Српски етнографски зборник* V, Београд, 247–457.
- Јовић, В.** 1997. Геолошке и геоморфолошке карактеристике Источне Србије, у *Археологија источне Србије*, Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995, ур. М. Лазић, Центар за археолошка истраживања 18, Београд: Филозофски факултет, 21–31.
- Карић, В.** 1887. *Србија – опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Кнежевић, Б.** 1988. Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године, *Саопштења XX–XXI*, 197–209.
- Мадас, Д. и Гајић, А.** 1983. Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури, *Саопштења XV*, Београд, 221–242.
- Мадас, Д.** 1997. Ждрело – средњовековно утврђење, религијско и култно средиште Млаве, у *Археологија источне Србије*, Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995, ур. М. Лазић, Центар за археолошка истраживања 18, Београд: Филозофски факултет, 313–317.
- Мак Даниел, Ј. К.** 1991. Генезис и састављање Даниловог зборника, у *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти*, САНУ, Научни скупови, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17, ур. В. Ђурић, Београд, 217–224.
- Максимовић, Љ.** 1981. Почети освајачке политике, у *Истројија српског народа I*, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга: Београд, 437–448.
- Марковић, Ј.** 1988. *Енциклопедијски географски лексикон Југославије*, Сарајево: SUOR Svjetlost Sarajevo.

- Микулчић, И.** 1982. *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје: Македонска книга.
- Милићевић, М.** 1876. *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија.
- Милинковић, М.** 2010. *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд: Завод за уџбенике.
- Милинковић, М.** 2015. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд: Досије студио.
- Миловановић, М.** 2016а. *Браничево у рановизантијском периоду на основу археолошких налаза*, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Миловановић, М.** 2016б. *Рановизантијски локалитети у Хомољу*, Хабилитациони рад, Народни музеј Београд.
- Миловановић, М.** 2017. Рановизантијски локалитети у околини Жагубице, *Браничевски гласник* 11, 29–46.
- Миловановић, М.** 2018. Рановизантијски локалитет Пчелињи крш (Крш ку албина) у Лазници код Жагубице, у *Рановизантијски период у околини Жагубице. Преглед археолошких налаза*, ур. М. Миловановић и О. Филиповић, Жагубица: Завичајни музеј Хомоља у Жагубици, 7–10.
- Миловановић, М. и Филиповић, О.** 2018. Рановизантијски период у околини Жагубице и смернице ка даљим истраживањима, у *Рановизантијски период у околини Жагубице. Преглед археолошких налаза*, ур. М. Миловановић и О. Филиповић, Жагубица: Завичајни музеј Хомоља, 2–6.
- Milovanović, M.** 2019. Archeological Site Grac – Gornjak spring in Gornjak Gorge, *Archaeology and Science* 15, 53–70.
- Миловановић, М.** (у штампи) Историјат истраживања археолошких налазишта и средњовековних црквених споменика у Хомољу, *Хомољски зборник* 1, Жагубица: Завичајни музеј Хомоља у Жагубици.
- Milovanović, M., Radisavljević D. and Filipović, O.** (in print) Archeological Site Gradac near Krepoljin in Homolje, *Archaeology and Science* 16.
- Миљковић, Е. и Крстић, А.** 2007. *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац: Народни музеј Пожаревац.
- Миљковић, Е. и Крстић, А.** 2008. На раскршћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку, *Историјски часопис*, LVI, 279–304.
- Мирковић, М.** 1981. Економско-социјални развој у II и III веку, у *Истројца српског народа* I, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ђирковић, Београд: Српска књижевна задруга: Београд, 77–88.
- Мишић, С.** 2006. Територијална организација Браничева (XII–XV век), *Браничево кроз војну и културну историју Србије* I, Свеска 3, Пожаревац, 11–18.
- Мишић, С. и Селаковић, М.** 2017. Средњовековно наслеђе на тлу Хомоља, *Браничевски гласник* 11, 17–25.
- Мркобрад, Д.** 1997. Средњовековно рударство на простору Источне Србије, у *Археологија Источне Србије*, Научни скуп Археологија источне Србије, Београд – Доњи Милановац, децембар 1995, ур. М. Лазић, Центар за археолошка истраживања 18, Београд: Филозофски факултет, 151–161.

- Острогорски, Г.** 1959. *Историја Византије*, Београд: Просвета.
- Петковић, В.** 1935. Геологија Источне Србије, *Српска краљевска академија*, Посебна издања, књига 1, Београд: Задужбина Каменка и Павла Браће Јовановића 9.
- Пирх, О. Ф. Д.** 1900. *Путовање по Србији у години 1829*, Српски превод од Д. Т. Мијушковића, Београд: Академија наука.
- Поповић, К.** 1867. *Пут лицејских питомаца (јестаственичког одељења) по Србији године 1863*, Београд: Државна штампарија.
- Роровић, М.** 1995. *Ужички град*, Београд, Ужиче: Arheološki institut, Istorijski arhiv.
- Симић, Г.** 2012. *Средњовековни град Голубац*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Симић, В.** 1951. *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд: Izdavačko-štamarsko preduzeće Saveta за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ.
- Станковић, В.** 2012. *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд: Фреска.
- Станковић, В.** 2014. *Путовања кроз Византију*, Београд: ЈП Службени гласник.
- Ћирковић, С.** 1981. Срби у одбрани угарских граница, у *Историја српског народа II*, Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), ур. Ј. Калић, Београд: Српска књижевна задруга: 465–478.
- Ћирковић, С., Ковачевић-Којић, Д. и Ћук, Р.** 2002. *Старо српско рударство*, Београд, Нови Сад: Вукова задужбина, Прометеј.
- Узелац, А.** 2015. *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд: Утопија.
- Узелац, А.** 2018. *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд: Утопија.
- Флога, Р.** 1952. *Dictionar sârb – român. Српско-румунски речник*, Varșeț: Frăție – Unitate.
- Хердер, Б. Ж. А. В.** 1845. *Рударски пут по Србији. 1835. год. У изводу*, Београд: Књигопечатњи Княжеско – Србској.
- Цуњак, М. и Миљковић, М.** 1992. Горњачко-рибарска клисура у светлу археолошких истраживања, *Гласник друштва конзерватора Србије* 16, 101–104.
- Цуњак, М. и Миљковић, М.** 1993. Градац код Крепољина у светлу заштитних истраживања, *Гласник друштва конзерватора Србије* 17, Београд, 67–69.
- Шкриванић, Г.** 1974. *Путеви у средњовековној Србији*, Београд: Новинско-издавачко предузеће „Туристичка штампа”.

Milan B. Milovanović

Požarevac

Ivan R. Marjanović

Požarevac

ARCHAEOLOGICAL SITE OF ŠETAĆE ON THE MOUNTAIN OF MALI VUKAN IN THE GORNJAČKA KLISURA GORGE

Keywords: *Gornjačka Klisura, Šetaće, Mali Vukan, defensive wall, Ždrelo, Nikola Krstić, fortification*

This paper presents the results of a survey of the archaeological site of Šetaće, located on the mountain of Mali Vukan in the Gornjačka Klisura gorge, above the right bank of the Mlava River. The authors of the paper performed a field survey in October 2019. At present, the remains of a fort and a trench can be recognized very well on the site. According to past researches, little attention has been paid by science to this part of the Gornjačka Klisura. The first interest in the fort below Mali Vukan was recorded in 1863 by the Lyceum cadets from Belgrade. A more detailed description of the situation in the field came during the 1950s from Nikola Krstić, an antique enthusiast from Petrovac na Mlavi and a former associate of the National Museum in Požarevac. After his amateur examinations of the Gornjačka Gorge, fortifications above the right and the left bank of the Mlava River became the subject of brief reconnaissance surveys by the Cultural Monument Protection Institute from Kragujevac, Regional Institute for Protection of Cultural Monuments from Smederevo, Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia from Belgrade and National Museum in Požarevac. The paper presents the current state of fortifications at the site of Šetaće with a brief overview of the defensive architecture located in the Gornjačka Klisura. According to the current state, there are remnants of the northern and western defensive walls on the rocky plateau below Mali Vukan. At their junction, on the inner side, a rectangle based structure, filled with earth and rubble, can be noted. A cut in the rock – a trench, which additionally defended the fort from the northern side, extends in parallel to the northern defensive wall. No mobile archaeological findings were discovered during the survey that would indicate a possible inhabitation of the site in the past. The aim of this paper is to get the public acquainted with the fortifications below Mali Vukan in order to provide guidance for further archaeological research with the primary purpose of uncovering the time of construction of the fort at the site of Šetaće.

ДВЕ ЦРКВЕ ОСМАНСКОГ ДОБА ИЗ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Дејан Булић

Историјски институт, Београд

e-mail: gavbulic@yahoo.com	Оригинални научни рад
Примљено: 6. 5. 2020.	УДК: 904:726(497.11)“16”
Прихваћено: 31. 7. 2020.	902.2(497.11-15)“2018”

Апстракт: Током 2018. године Историјски институт је археолошки истражио две цркве из османског доба. Прва је црква из села Заглавак, надамак Бајине Баите, где је на локалитету Орашац истражена једнобродна грађевина правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни. На основу археолошких истраживања и помена свештеника у Рачанском поменику, црква би била изграђена пред последњу деценију 17. столећа, а страдала већ у Великој сеоби 1690. године. Црква је грађена традиционалном техником, у духу народног градитељства, уз употребу ломљеног камена и иловаче као везива, што указује на локалног ктитора и локалне мајсторе. Друга црква се налази у селу Сивчина, локалитет Баре, на десетак километара западно од Ивањице. Црква брвнара је једнобродна грађевина, спољних димензија 9,40 x 5,20 м. Према археолошким истраживањима, аналогијама и надгробницима који је окружују, црква је датована у другу половину 17. столећа. Обнова пода цркве у два наврата сведочи о њеним страдањима, а коначан крај видимо у годинама слома Првог српског устанка, када су и бројне цркве у околини страдале.

Кључне речи: Западна Србија, Заглавак, Сивчина, османско доба, црква, 17. век, Бајина Баита, Ивањица

Османска епоха и трагови материјалне културе овог доба доскора нису привлачили пажњу наших археолога. Због релативно блиског периода, с једне стране већина истраживача је имала осећај да залази у сферу интересовања етнолога, а с друге стране овај период је сматран недовољно атрактивним и вредним за изучавања и као област која одвлачи пажњу од важнијих тема. Ситуација је почела да се мења када се схватило да се преко података из османске епохе може боље сагледати и средњи век и доћи до важних информација, које нам због мањка средњовековних извора измичу.

Ретка је била пракса систематског ископавања, а самим тим и објављивања радова о цркавама из османског доба. Усмерених истраживања на локалитете ове епохе готово да није ни било, што само указује на недовољну истраженост западне Србије. Најчешће су споменици ове епохе били предмет интересовања тек узгред, када су поједини истраживани локалитети – нај-

чешће цркве и манастири – имали и слојеве из овог времена: Св. Ахилије у Ариљу (Цуњак и Јордовић, 1982, 231–241; Чанак-Медић, 2002, 1–355), Бела Црква Каранска (Цветковић-Томашевић, 1992, 159–176; Ђорђевић, 1996, 104–107), или су истраживања била малог обима, вођена због архитектонских или конзерваторских радова: манастир Ковиле на Јавору (Тошић, 1997, 96–97) или црква у Брезови (Станић, 1993, 97–145; Ивковић и Ђокић, 1988, 317–318). На списку интересовања археолога нашла се тек понека црква: Црквина–Савинац (Мандић и др., 2002, 13–20), остаци рачанског скрипторија (Јанковић и Праштало, 2008, 143–145) или већ уништени рујански манастир (Вукадин и Ивковић, 1987, 81–89). С друге стране, поједина археолошка истраживања никада нису публикована – црква у Високој код Ариља, или нису публикована у целости, као што је случај са Ужичким градом (Поповић, 1995, 1–166).

Изучавање прошлости западне Србије, односно некадашње земље Моравице, водило нас је и кроз мања тематска рекогносцирања појединих њених делова. Тако се десило да се 2018. године приликом рекогносцирања Ивањице, региструју цркве у Сивчини и Заглавку, за чије су истраживање интересовање показали и мештани ова два села. Спој интересовања мештана са научном знатижељом резултирао је истраживањима ове две цркве које публикујемо у овом раду. Иако без атрактивне архитектуре и више него скромних налаза, ипак завређују пажњу. Чињеница да су обе грађевине истражене исте године навела нас је да у оквиру једног рада обухватимо обе грађевине. На овај начин је лакше сагледати околности под којима су се дизале црквене грађевине у османско време, као и који су облици народног градитељства примењивани за њихову изградњу.

Црква у Заглавку

Прва црква је из села Заглавак подно Кадињаче, уз реку Дервенту у Златиборском округу, надамак Бајине Баште. До сада у селу није забележен нити један археолошки локалитет, први засад познати помен у историјским изворима је у османском попису овчарине и торовине у кадилуку Сребреница из 1596. године, када је у селу уписано 3.745 оваца.¹ Материјалне трагове вредне спомена нису забележили ни истраживачи народних старина. Тек у једној краткој оцени етнолог Љуба Павловић забележио је као доказ старине села *стара гробља у Дервенти и на Јаворини, старе ископине на изворишту*

¹ Извор се налази у Османском архиву Председништва државних архива Председништва Републике Турске у Истанбулу и чини део архивске серије *Kâmil Kereci*, група дефтера *Mevkufat Kalemî Ganem Kitabeti No 3949*. Захваљујем на податку др Драгани Амедоски из Историјског института.

Дервенте и стара огњишта по планинама... На другом месту пак поменуо је Црквину на Орашцу, али у погрешном контексту постојања старог гробља (Павловић 1930, 328, 397). Село је било познато једино по кући и надгробном споменику соколског кнеза Николе Новатовића.²

Међутим, помињани топоним Црквина, данас обрастао у растиње и шуму, постао је предмет интересовања Историјског института.³ Утврђено је да се на поменутој локацији налазе остаци мањег објекта (приближне површине 10 x 10 м), за који мештани држе да је црква. Начињен је договор да се постојећи локалитет ослободи растиња, сондажно истражи, утврди његов габарит, првобитна намена и време градње.

Археолошка истраживања обављена су у периоду од 20. јула до 4. августа 2018. године на локалитетима Црквина⁴ и Орашац–Звонара,⁵ оба у засеку Деспотовићи.⁶ На локалитету Црквина, показало се, после сондажног истраживања, да не постоје остаци цркве, већ остаци једне профане грађевине, зидане уз употребу блата као везива, потпуно у духу народног градитељства овог краја. Много индикативнији био је локалитет Орашац, удаљен свега неколико стотина метара од прве локације, на коме се по традицији налазила звонара цркве. Локалитет се налазио на гребену, данас обраслом у шуму. Гребен је некада био поред трасе пута Бајина Башта (преко Дуба) – Ужице (преко Јелове Горе) – Пожега – Косјерић и својевремено имао отворен поглед ка селима Церју и Варди.

Већ се у конфигурацији терена назирало постојање овалног објекта, приближне оријентације исток–запад, са заобљеном источном страном, која је индицирала постојање апсиде, односно цркве.⁷ Делимично видљиви

² Кућа је из друге деценије 19. столећа, али иако под заштитом Завода за заштиту споменика културе, препуштена је пропадању.

³ Сеоска општина Заглавак обратила се Историјском институту са жељом да се поменути локалитет истражи, а затим према условима Завода за заштиту споменика културе Краљева на том месту постави спомен-плоча са именима погинулих мештана у Великом рату.

⁴ Локалитет Црквина налази се на шумском газдинству Бајина Башта, број парцеле 425, к. о. Бајина Башта.

⁵ Локалитет се налази на шумском газдинству Бајина Башта, број парцеле 405/1, к. о. Бајина Башта.

⁶ Комплетне материјалне трошкове истраживања на име радова које је извео Историјски институт, смештаја екипе и трошкова на име физичке радне снаге, сносила је МЗ Заглавак, општина Бајина Башта. Археолошка истраживања је водио археолог др Дејан Булић, научни сарадник Историјског института – Београд, док су део стручног тима чиниле: Радмила Јочић, археолог Народног музеја из Ужица, и Аница Јанковић, студент археологије, такође из Ужица. Цркву је технички снимлио Александар Матовић, архитектонски техничар Завода за заштиту споменика из Краљева.

⁷ Истраживању је претходило крчење простора предвиђеног за археолошка истраживања и уклањање неколико стабала.

Сл. 1. Удужни и попречни профил кроз цркву
Fig. 1. Longitudinal and transverse profile throughout the church

Сл. 2. Обрушена полукалота у апсиди

Fig. 2. Crushed semi-calotte in the apse

остац објекта подељени су на две приближно једнаке половине осом запад–исток. У источном делу ископа са северне стране ове осе, постављена је најпре ров сонда, ширине 1,30 м и дужине 4 м, којом се желела пресећи претпостављена апсида објекта. Након што је унутар укопа уочено унутрашње лице апсиде, уследило је његово *праћење* ка северу, да би накнадно цела ова површина североисточног дела цркве била обухваћена јединственим ископом.

Са два контролна профила осом исток–запад ширине 0,5 м и осом север–југ, ширине 1 м, црква је подељена на 4 квадрата (сл. 1). Приликом уклањања хумуса (тамномрка земља и лишће) и присутног камена пронађене су релативно бројне чауре од муниције.⁸ Следио је слој мрке земље са бројним камењем различите величине, уломцима сиге и спорадичним уломцима кровне опеке. Унутар апсидалног дела констатована је агломерација сиге, која је представљала обрушену полукалоту апсиде (сл. 2). Такође је само овде уз унутарње лице апсиде пронађено неколико уломака античке кровне опеке типа тегула (сл. 3). Измерене дебљине тегула износе: 3,5–4 цм код очуваних димензија: 14 x 14,5 цм; 26 x 18,5 цм и 20 x 13 цм, док је висина руба 5,5–6 цм, а дебљина руба: 2,5; 3,5 и 4 цм. Никаквих других налаза или остатака грађевинског везива није било.

⁸ Због некадашње отворености простора и доброг прегледа околног терена око цркве, а изгледа и унутар ње, овде је било ситуирано митраљеско гнездо, а нешто ниже на северној падини још један пешадијски ров.

Сл. 3. Налази тегула

Fig. 3. Findings of *tegulae*

Црквени храм

Црква представља једнобродну грађевину правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни. Спољне димензије цркве износе 9,60 x 6 м, односно 7,96 x 4,17 м, колико износе унутрашње мере (Т. 1). Грађена је скромно и немарно, локалним, ломљеним каменом, без постојања правилних редова. Пажљиво је зидан једино унутрашњи спој апсиде и северног рамена цркве. Као везиво коришћена је искључиво жута иловача, без додатака малтера. Очуваност зидова износи од једног реда камена (око 0,20 м) до максимално очуване висине од три до четири реда камена или 0,69 м.

Због такве технике зидања и недовољно чврстог везива, те пада терена са северне и јужне стране, зидови нису сачували у потпуности правце пружања, већ је долазило до њихове дилатације и нагињања делова зида према паду терена. На такво стање зидова утицале су и атмосфералије, а нарочито корење околног растиња, због којег се јужни део западног зида готово потпуно обрушио. Због свега наведеног ширина зидова је променљива и износи: западни зид око 0,77 м; северни зид 0,72–1,05 м; јужни зид 0,85–0,92 м, те апсида 0,67–0,77 м.

Приликом археолошког ископавања није уочен улазни отвор на западном зиду, где се извесно налазио, док висина очуваних зидова цркве није досезала до прозорских отвора. Неколико мањих уломака сиге пронађених уз западни зид цркве омогућавају претпоставку да је архиволт био над улазним вратима, или некакав прозорски отвор изнад њих (сл. 4).

Сл. 4. Основа цркве (снимак са запада)

Fig. 4. Base of the church (photo from the west)

Сл. 5. Основа цркве (снимак са северозапада)

Fig. 5. Base of the church (photo from the north-west)

Под цркве био је од набијене земље. Траг пода сачувао се само у апсиди испод слоја обрушене сиге, где је констатован танак слој глиновите црвенкасте земље. На другим деловима цркве под није уочен, нити се читавао у контролним профилима (сл. 5).

Налази уломака сиге сведоче о материјалу од кога је израђена полукалота апсиде, док налази уломака тегула унутар апсиде указују и да је кров овог дела цркве био покривен античким тегулама. На осталим површинама цркве нису пронађени делови кровног покривача, нити било какви метални налази и клинови, што указује на дрвену конструкцију крова изведена на две воде и покривену шиндром уз употребу дрвених клинова. Нису констатовани остаци пиластара или других конструктивних архитектонских елемената; нема налаза секундарне камене пластике и делова црквеног мобилијара.

Због непостојања било каквих покретних археолошких налаза и јасно формираног пода закључено је да је црквени храм био кратко у употреби. На овај закључак указује и околност да се око цркве није формирала некропола, а да је народна традиција локацију цркве заборавила, а Црквину везала за оближњи локалитет.

Како о цркви нема никаквих историјских извора, патрон храма и њен ктитор је остао непознат. Једино је на аустријским картама из 1894. године означена позиција цркве у засеоку Деспотовићи.⁹ Ипак, у то време црква је већ била одавно срушена, јер Љ. Павловић бележи Црквину на Орашцу само као старо гробље, док било какву традицију о цркви не бележи (Павловић 1930, 328, 396). Међутим, у *Рачанском поменику* село Заглавак помиње се у више наврата уз имена мирјана, а у једном случају наводи се и презвитер Томаш (*Поменик манастира Раче* 2005, 47а, 64б, 65а, 66а, 69б, 79б, 80б, 82а, 82б, 89а, 94б, 98б, 146а, 154а, 162б, 167а, 167б, 169а, 169б). Како се настанак поменика везује за 17. век, односно за период између 1616. и 1682. године, када су забележени најмлађи и најстарији запис, следило би да је црква у Заглавку подигнута током 17. столећа (Руварац 1924, 30–34). У складу са закључцима изнесеним на основу археолошких истраживања, црква је била изграђена пред последњу деценију 17. столећа. Храм је убрзо запустео, након што су у Великој сеоби 1690. године напуштени стари крајеви и становништво се упутило ка северу. У прилог овоме говори и чињеница да у Соколској нахији међу црквама 18. столећа нема помена цркве у Заглавку (Радосављевић 2000, 142). Претпоставка да је градња цркве започета у време Првог српског устанка и да никада није окончана нема основа.¹⁰

⁹ Трећа војна мапа Аустроугарске – Zvornik 37–44. Генералне мапе централне Европе, размера 1:200.000, 1913. Извор:https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:3rd_Military_Mapping_Survey_of_Austria-Hungary&filefrom=Reczyca+-+48-52.jpg#/media/File:Zvornik_-_37-44.jpg, приступљено 30. 05. 2020 године.

¹⁰ Овоме се противи непостојање било каквог извора из овог доба у вези са њеном градњом, као и чињеница да је Црквина ситуирана на другој позицији, што би било мало вероватно за црквену грађевину из тако блиске прошлости.

Сл. 6. Локалитет Градина

Fig. 6. The site of Gradina

До сада у атару овог села није забележен нити један археолошки локалитет, међутим, на маргини ових истраживања извршено је и рекогносцирање неколико локалитета у самом селу, индикативног назива.

На граници двају села Злодола и Заглавка налази се брдо Градина, које именован указује на постојање утврђења. Простор је данас нарастао у високу шуму, а површину тла покрива папрат и оструга, због чега није било могуће утврдити да ли има било каквих покретних налаза. На заравњеном платоу видљиви су уски пешадијски ровови и бројни шири овални укопи за артиљеријска оруђа. Међу њима је био један дубљи од осталих, за који држимо да је представљао земуницу за складиштење муниције (сл. 6). На врху овог омањег брда нема видљивих бедема или неких других зидина, што дисквалификује позицију као утврђење из античког или средњовековног времена, али не искључујемо могућу егзистенцију овог брда као праисторијског локалитета.

На омањем брежуљку, сада обраслом у шуму, тик крај асфалтног пута који води у село и на око 1 км од главног магистралног пута за Ужице, налази се мање *Грчко* гробље (сл. 7). Од некадашњег гробља, које је већим делом искрчено, остала су тек 2–3 мања аморфна усадника и једно улегнуће од гробне раке. Позиција испод овог брежуљка назива се Подгробље, а један део невеликог гробља – сећа се водич Радојко Тимотијевић – својевремено је раскрчен. Споменици су без украса и натписа, и могу се датовати у 17–18. век.

Сл. 7. Локалитет Грчко гробље
Fig. 7. The site of Greek cemetery
 (“Grčko Groblje”)

Сл. 8. Надгробни споменик соколског
 кнеза Николе Новатовића
Fig. 8. Tombstone of the Sokol prince
 Nikola Novatović

На савременом гробљу у засеоку Стојићи, најстарији сигурно датирани споменик је типичан студенички надгробни крст из 1819. године, који је припадао помињаном соколском кнезу Николи Новатовићу (сл. 8).¹¹ На гробљу је видљив и већи број углавном аморфних усадника са уклесаним равнокраким крстом на источној страни – код главе покојника – и без натписа. Припадају 18. веку, али су доброно загазили и у 19. столеће. Присутни су и новији споменици занатске израде, али и поједини крстови од сиге. Може се закључити да је старост гробља око 250 година и да датира из времена досељавања данашњих најстаријих родова у селу.

Захвљујући археолошком ископавању и адекватном документовању остатака сачувано је сведочанство некадашњег постајања цркве у селу Заглавак. Црква је необичне градње за храм, али грађена традиционалном техником и у духу народног градитељства овог краја. Техника градње указује на локалног ктитора и на локалне мајсторе, вероватно из самог села.¹² Иако

¹¹ Кратку биографију и релевантну литературу о кнезу видети код: Марковић 1999, 398.

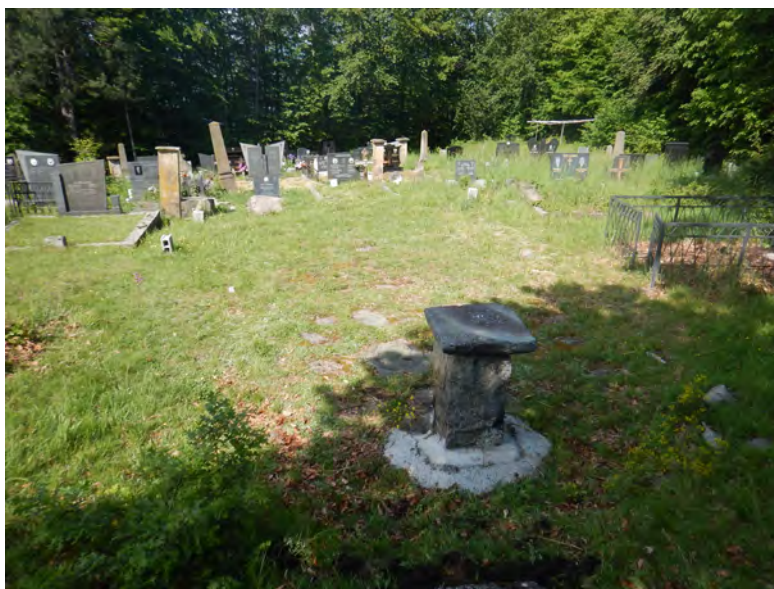
¹² У селу се и данас могу видети објекти народног градитељства подизани на овај начин, који датирају и из прве половине 20. столећа.

историјски токови нису наменили дуго трајање црквеном храму, због добро познатих и тешких историјских околности, храм представља обележје једног времена, у коме је био подвиг подићи црквени храм, који носи сва обележја народног градитељста од технике градње и материјала, али и скромну економску моћ ктитора и верујућег народа.

Црква у Сивчини

Друга црква се налази у селу Сивчина, локалитет Баре, на 1.006 метара надморске висине и на десетак километара западно од Ивањице. Са турским освајањем село се нашло на простору Босанског санцака у оквиру нахије Моравица. Управо у то време турске власти подигнута је и ова црква.

У мају 2018. године, након рекогносцирања села Сивчина, на локалитету Баре, у североисточном делу сеоског гробља установљено је постојање остатака цркве.¹³ На тлу су се делимично учавали северни, јужни зид и апсида на источној страни, док се западни зид могао приближно одредити према осушеном растињу. У источном делу цркве стајала је часна трпеза, чији су камени делови били бетоном везани. Камени под цркве је био прекривен маховином (сл. 9).

Сл. 9. Изглед цркве пре ископавања

Fig. 9. Appearance of the church before excavations

¹³ Локалитет се налази у власништву црквене општине Миланца, на парцели бр. 1291/2, коју окружује сеоско гробље – бр. парцеле 1291/1.

О самој цркви нема никаквих историјских или етнографских података. Није нам познат патрон храма или њен ктитор. Сеоска слава Св. арханђела Гаврила верујемо указује и на првобитну посвету храма.

Први помен села у историјским изворима налазимо у попису влаха Сјенице, у зеамету Барча, у поседу Синан-бега, где се нашло и село Сивча са 19 домова, за које претпостављамо да је данашња Сивчина (Aličić 2008, 26). У каснијим објављеним пописима нахије Моравица из друге половине 16. века и у опширном попису Босанског санџака из 1604. године, село се не помиње (Мушовић 1988, 163–172; Buzov i Gazić 2000). Нема га ни још у два необјављена пописа нахије Моравица из 1516/1517. године, односно 1549/1550. године.¹⁴ Поново га налазимо тек у попису из 1708. године, под данашњим називом Сивчина, као махалу Доње Брезове.¹⁵ У међувремену, у већ помињаном *Рачанском поменику* насталом у 17. веку налазимо Драгића, Радоја и Сима из села Сивац, односно данашње Сивчине (*Поменик манастира Раче* 2005, 55а).

Убрзо након рекогносцирања, у периоду од 13. до 17. јула 2018. године извршена су археолошка истраживања Црквине.¹⁶ У унутрашњости цркве, када је уклоњено бусење траве, откривен је камени под, изведен од квадратних и правоугаоних камених плоча сивог и жућкастог кречњака (сл. 10). На средини храма, такође на каменом поду, формирана је неправилна цементна превлака, која представља остатак мешања бетона за изградњу околних гробница. У западном делу цркве у једној од обнова, већи део подних плоча замењен је квадратним плочама израђеним од жућкастог пешчара из каменолома у селу Луке код Ивањице.¹⁷ Мању и најкаснију интервенцију у поду представља накнадно и спорадично убацивање правоугаоних плоча, од сивог кречњака, прецизније израде са траговима штоковања. На поду према апсиди лежи правоугаона подна плоча са плитко урезаном кружном амвонском розетом, пречника 0,54 цм (сл. 11).

Од осталог мобилијара у цркви је затечена часна трпеза квадратне форме, димензија 0,60 x 0, 60 м, израђена од шкриљца, коју носи масиван камени постамент. Мештани су бетоном везали часну трпезу и постамент, те постамент такође причврстили за под дебљим слојем бетона.

¹⁴ TD 56, s. 41; TD 57, s. 22; TD 768. Захваљујемо др Срђану Катићу на још непубликованим преводима које нам је љубазно уступио на увид.

¹⁵ MAD 4480, s. 24. Још увек непубликовани превод др Срђана Катића.

¹⁶ Археолошка истраживања извео је Историјски институт у Београду. Руководилац истраживања био је археолог др Дејан Булић, научни сарадник Историјског института из Београда, док је цркву архитектонски снимео Александар Матовић, архитектонски техничар Завода за заштиту споменика културе из Краљева. Радну снагу чинили су мештани села Сивчина, заправо породица Раца Секулића и његови пријатељи.

¹⁷ О пореклу камена сведоче мештани.

Сл. 10. Основа цркве (снимак дроном)

Fig. 10. Base of the church (drone shot)

Сл. 11. Амвонска розета

Fig. 11. Ambon rosette

Сл. 12. Основа и пресеци цркве

Fig. 12. Base and cross-sections of the church

Црква је једнобродна грађевина, правоугаоне основе са тространом апсидом која се без рамена у пуној ширини брода развила на источној страни. Унутрашње димензије цркве брвнаре износе 8,20 x 4,20 м, на које треба додати дебљину зидова, па спољне димензије износе 9,40 x 5,20 м. Првобитни положај дрвене олтарске преграде види се на основу слога каменог пода, према коме је презвитерски део обухватао простор ширине 1,80 м. Оријентација цркве је И-З са девијацијом од 20 степени ка северу (сл. 12).

Као што је и уобичајено код цркви брвнара, црква није имала укопанних темеља, већ су греде *темељаче* биле постављене на соклу формираном од камена сложеног *у суво*. На темељаче су потом слагане хоризонталне греде

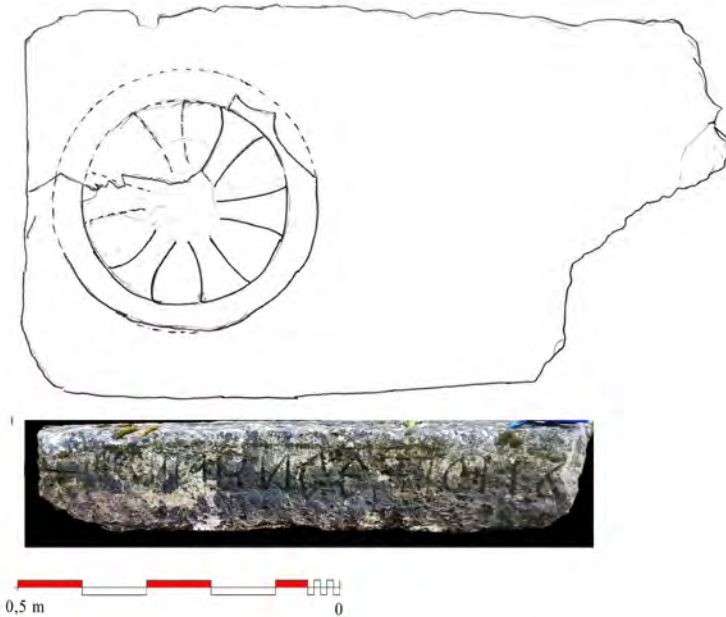
Сл. 13. Надгробни споменик из темеља цркве

Fig. 13. Tombstone from the foundations of the church

формирајући дрвене зидове.¹⁸ Са спољне стране темељачи био је поређан један ред камена, који је спречавао продирање воде. Уз апсиду, међу каменом употребљеним за ову функцију налазио се и један надгробни споменик са рељефном представом људског лика, у маниру раних студеничких споменика (сл. 13). Међутим, у овом случају није употребљен студенички мермер, већ локални шкриљац, што говори у прилог локалној изради надгробника, уз имитирање студеничког узора. Истовремено, овакав споменик израђен од шкриљца у маниру студеничке школе, колико нам је познато, представља први регистровани примерак овакве врсте.¹⁹ Овакав споменик није лако датовати, због непостојања директних аналогича, али пластичност лика указује на студеничке узоре 16–17. века. Рељефно представљени портрети ктитора и покојника припадају 16–17. столећу (Станић, 2007, 57–66; Премовић-Алексић, 2011, 471–486; Дудић, 1995, 36–37). Да је заиста реч о 16–17. веку, показује одсуство оваквих споменика међу корпусом надгробника 18. века из Студенице (Дудић, 1995, 366–385) и Петрове цркве (Поповић, 1984, 64–72). Очито је споменик настао у периоду када студенички надгробници нису

¹⁸ За технику градње цркава брвнара видети: Павловић, 1962, 58–75.

¹⁹ Да није једини, већ у ивањичком крају уобичајена појава, уверили смо се на сеоском гробљу у Братљеву, где је такође регистрована имитација студеничког надгробника у локалном камену, додуше, нешто млађе варијанте.

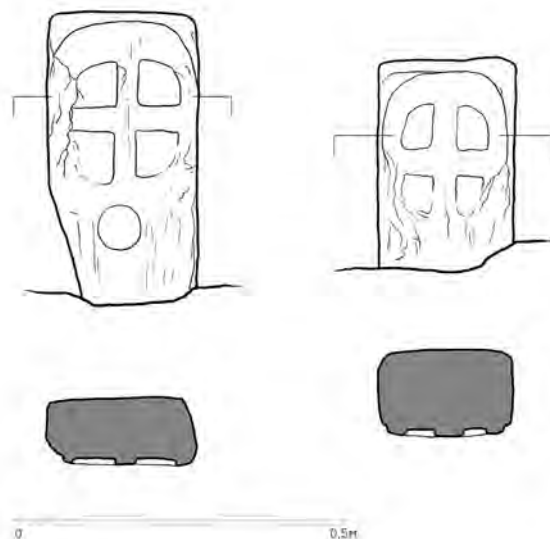
Сл. 14. Надгробна плоча са натписом

Fig. 14. Tombstone with an inscription

били тако чести у овом крају или када су били скупи, те недоступни појединим становницима Сивчине. Споменик је овде у секундарној употреби, али чињеница да је копија датира га у 17. или сам почетак 18. века.

Са североисточне источне стране, уз апсиду лежала је фрагментована надгробна плоча, сачуваних димензија 1,10 x 0,60 x 0,14 м (сл. 14). Првобитно место споменика је било северозападно од цркве, али је приликом ранијих интервенција на гробљу, премештен на садашњу позицију.²⁰ Плоча на предњој страни има линеарно усечену представу точка, док је са бочне стране уклесан натпис, нажалост, само делимично сачуван: † **представи се раб божији поп у...** Овакав орнамент, који у суштини представља астрални симбол, односно сунце, среће се на једној надгробној плочи из Студенице, где је описан као кружница издељена на сегменте (Поповић 2015, 385, Т. III/5). Неуобичајено је постављен натпис са стране споменика, а непостојање датираних аналогја онемогућава и његово прецизно датирање. Можемо да претпоставимо да је споменик временски близак изградњи цркве, оквирно другој половини 17. столећа.

²⁰ О дислокацији надгробника сведоче мештани, али се са сигурношћу не може прихватити његова првобитна позиција.

Сл. 15. Надгробни усадници

Fig. 15. Tombstones

Са јужне стране цркве леже два мања правоугаона усадника рађена од сивог кречњака. На предњој страни споменика налази се рељефна декорација крста у кругу, док је позадина издубљена (сл. 15). Један од споменика има и истурену представу постамента крста у виду кугле, односно представу крста на Голготи. Усадници представљају споменике најранијих сахрана уз постојећу цркву. Уз описану плочу најстарији су надгробници на гробљу, које се с временом формирало око црквеног храма. Компарације у третирању површине споменика налазимо на конзоли изнад лунете врата Цркве Св. Лазара у Живелићима, у сливу реке Људске код Новог Пазара, са уклесаном 1624–25. годином (Станић 1981, 152–153; Дудић 1995, 256.). Слично третирање површине налазимо и на надгробним споменицима из 17. и 18. столећа уграђених као сполије у бастione фортификације Београдске тврђаве (Поповић 2005, 213–226). Због тога их према аналогијама датујемо у крај 17. или пре у 18. столеће.

Цркву окружује гробље, са студеничким крстовима, крајпуташима и савременим надгробницима, међу којима је летимичним прегледом констатован најстарији надгробник са натписом из 1833. године. Истиче се и једна изузетна велика крстача из 1899. године са траговима плаве, црвене, сиве и беле боје.

Сл. 16. Археолошки налази
Fig. 16. Archaeological findings

Од покретних археолошких налаза пронађена су два гвоздена ексера – један уз спољни северозападни угао цркве и други уз северни зид, у зони где су код цркава брвнара северна врата. Такође, код улаза цркве, на нивоу пода, пронађен је један мањи блокеј за обућу (сл. 16). Спорадично је проналажен мањи број уломака керамике, у две зоне – уз северозападни угао цркве и уз спољно лице југоисточног полигона апсиде. Малобројни налази кованика и блокеја нису сами по себи хронолошки осетљиви. Кованици су вероватно припадали цркви и датују се у време њене изградње, док се блокеј ту могао наћи и након уништења црквеног храма. Пронађени керамички уломци представљају делове неколико мањих посуда народне грнчарије, које сведоче периоду коришћења цркве, и то њеној последњој фази трајања. Датирају се у 18. столеће и евентуално сам почетак 19. столећа.

Што се тиче датирања цркве, бројне аналогне цркве брвнаре подигнуте су током османске власти и често страдале у Аустријско-турском рату с краја 17. века.

Сличних димензија и истог изгледа је црква брвнара са Латинског гробља у Врсеницама, која је страдала крајем 17. столећа (Премовић-Алексић, 1997, 27–35; Премовић-Алексић, 2014, 581).²¹ Сличне основе је и црква на Грчком гробљу у Маринковићима (Поповић, 1991, 26; Премовић-Алексић, 2014, 207). Такође у исто време је страдала и црква брвнара из села Гоње, са лок. Црквина.²² Црква брвнара је и храм са сеоског гробља у Шароњама (Премовић-Алексић, 2014, 72), Буковцу (Премовић-Алексић, 2014, 86), Тунова (Премовић-Алексић, 2014, 91). Поред поменутих цркава, пострадала је такође 1690. и црква из села Вапе (Поповић, 1996, 33–49; Премовић-Алексић, 2014, 531), док је у време Првог српског устанка пострадала црква у Избицама (Премовић-Алексић, 2014, 149).

Према археолошким истраживањима, аналогјама и надгробницима који је окружују, црква у Сивчини највероватније је подигнута у другој половини 17. столећа. Секундарно уграђени споменик у темељ цркве, израђен према студеничким узорима 16–17. столећа, датиран је у 17. столеће. Најстарији споменици су два мања усадника са јужне стране цркве и припадају самом крају 17. столећа, или вероватније 18. столећу. Поменути споменици су временски најближи настанку цркве и сведоче о већ постојећем црквеном храму.

Обнова пода цркве чак у два наврата сведочи о дуготрајној употреби храма и њеним страдањима. Без поузданих историјских података, за страдање

²¹ Премовић-Алексић, 1997, 27–35.

²² Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево са археолошких ископавања цркве брвнаре из села Гоње, под руководством Гордане Гаврић.

Сл. 17. Изглед цркве након ископавања (снимак са југа)

Fig. 17. Appearance of the church after excavations (photo from the south)

Сл. 18. Изглед цркве након ископавања (снимак са североистока)

Fig. 18. Appearance of the church after excavations (photo from the north-east)

цркве, након кога је уследила обнова, намеће се 1690. година, као и 1737–1739. и време аустријско-турских ратова. Коначан крај цркве видимо у годинама слома Првог српског устанка, када су и бројне цркве у околини страдале.²³ Тешко да је реч о нешто каснијем периоду јер не постоји народно сећање на време страдања цркве, што би требало да се очувало у случају неке ближе историје. Пронађени уломци грнчарије потврђују време 18. и почетка 19. столећа и последње године употребе храма и његово коначно страдање.

Црквени храм у Сивчини спада у ретку групу на тлу ивањичке општине који је стручно истражен и документован (сл. 17 и 18).

*

О црквама у Заглавку и Сивчини немамо готово никаквих историјских података. Иако не знамо патроне храма, имена ктитора и неимара, ова чињеница као и градитељске карактеристике снажно сугеришу услове у којима су настали црквени храмови. Начин градње и употреба јефтинијих материјала указују на чињеницу да су зидане у тешким околностима, када политичке и економске прилике нису ишле наруку градитељима.

То се нарочито уочава код цркве из Заглавка, где је градитељ користио искуства профане градње сеоских грађевина. Градитељска техника подразумева употребу локалног камена и земље као везива, рециклирајући материјал са старих античких објеката, који, иако уобичајен, ипак је дефицитан. Мада не треба искључити и могућност да се употреба античких опека доводи у везу и са погрешним веровањем да потичу са некадашњих цркава, како се често остаци античких вила перципирају. Друга црква из Сивчине користи најбоља искуства градње брвнара и обраде камена на простору данашње Ивањице.

Презентоване грађевине носе обележја колико самосвојна толико и типична за неимаре свога времена и краја. Представљају прави одраз прилика у којима су настале, као творевине локалних мајстора и локалних градитељских техника, на најбољи начин осликавају моћ ктитора и фолклорне градитељске традиције. Настале из потребе за физичким и духовним самоодржањем две сеоске заједнице у тешким временима, далеко су од некадашњег сјаја српског средњовековног стваралаштва и репрезентативних храмова османског доба. У посебним историјским условима, представљају вредна градитељска остварења – прожета народним духом – која су одиграла пресудну улогу у очувању духовног бића народа.

²³ О страдању цркава и манастира видети: Марковић 1999, 319–331.

БИБЛИОГРАФИЈА

Aličić, A. 2012. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Tapu Tahrir Defterleri (TD): TD 56, s. 41; TD 57, s. 22; TD 768.

Buzov, S. i Gazić, L. 2000. *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, II, Sarajevo: Bošnjački institut Zurich, Odjel Sarajevo; Orijentalni institut u Sarajevu.

Вукадин, О. и Ивковић, З. 1987. *Духовни и материјални остаци рујанског манастира*, УЗ 16: 81–89. Ужице: Историјски архив.

Дудић, Н. 1995. *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; Просвета.

Ђорђевић, М. 1996. Бела Црква – Каран, археолошка истраживања у припрати 1995. године, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 20: 104–107.

Ивковић, З. и Ђокић, М. 1988. Брезова, црква св. Николе, *Раика Баштина* 3: 317–318.

Јанковић, Ђ., и Праштало, П. 2008. Археолошко истраживање на локалитетима Лађевац – Скит Св. Ђорђа и Градина код Бајине Баште, *Археолошки преглед* 4 н. с.: 143–145.

Мандић, М., Мандић, Љ. и Ђурић, Ј. 2002. Прелиминарни извештај о заштитним археолошким истраживањима на локалитету Савинац, у селу Висибаба, СО пожега, Извршеним од 5. јуна до 14. јула 2001. године, *Пожешки годишњак* 2: 13–20.

Марковић, Ж. 1999. *Ужички крај у доба Карађорђа*. Пожега: Народна библиотека Пожега.

Мушовић, Е. 1988. Нахија Моравица (Ивањица) у XVI веку. *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића* 12: 163–172. Пријепоље: СИЗ културе; Дом револуције у Пријепољу.

Павловић, Љ. 1930. *Соколска нахија*, Насеља и порекло становништва, књ. 26. Београд: Српска краљевска академија.

Павловић, Д. 1962. *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења V, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Поменик манастира Раче, 2005. приредио Томислав Јовановић. Бајина Башта: Фондација Рачанска баштина.

Поповић, Д. 1984. Надгробни споменици из цркве Светог Петра код Новог Пазара, *Новопазарски зборник* 8: 51–75.

Поповић, Д. 1996. Старо гробље у Вапи код Сјенице, *Новопазарски зборник* 20: 33–50.

Поповић, Д. 2015. Средњовековне надгробне плоче у Студеници, у М. Поповић, *Манастир Студеница: археолошка открића*, 381–394. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; Археолошки институт.

Поповић, М. 1995. *Ужички град*, Београд: Археолошки институт; Ужице: Историјски архив Ужице.

- Поповић, М.** 2005. Трагови једне београдске некрополе 17. века, *Наслеђе* 6: 213–226.
- Премовић-Алексић, Д.** 1997. Латинско гробље у Врсеницама, *Новопазарски зборник* 21: 27–35.
- Премовић-Алексић, Д.** 2011. Прилог проучавању скулпторалних портрета ктитора у околини Новог Пазара, *Зборник Народног музеја XX-1*: 471–486.
- Премовић-Алексић, Д.** 2014. *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар: Музеј „Рас”.
- Радосављевић, Н.** 2000. *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*. Ваљево: Историјски архив.
- Руварац, Д.** 1924. *Манастир Беочин*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампариа.
- Станић, Р.** 1981. Један облик стварања у сливу реке Људске код Новог Пазара, *Саопштења* 13: 143–161.
- Станић, Р.** 1993. Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице, *Саопштења* 25: 97–145.
- Станић, Р.** 2007. Скулпторални портрети ктитора и мајстора на црквама XV–XVII века у западној Србији и Санцаку, *Одабрани радови*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе: 57–66.
- Тошић, Т.** 1997. Манастир Ковиле – археолошка истраживања, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 2: 96–97.
- Трећа војна мапа Аустроугарске – Zvornik 37–44.** Генералне мапе централне Европе, размера 1:200.000, 1913. Извор: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:3rd_Military_Mapping_Survey_of_Austria=Hungary&filefrom-Reczyca+-+48-52.jpg#/media/File:Zvornik_-_37-44.jpg. Приступљено 30. 05. 2020. године.
- Цветковић-Томашевић, Г.** 1990–1991. Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана, Археолошка ископавања у цркви 1975. године, *Саопштења* 22–23: 159–176.
- Цуњак, М. и Јордовић, Ч.** 1982. Некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу, *Саопштења* 14: 231–241.
- Чанак-Медић, М.** 2002. *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Dejan Bulić

Institute of History, Belgrade

TWO CHURCHES FROM THE OTTOMAN PERIOD IN WEST SERBIA

Keywords: *West Serbia, Zaglavak, Sivčina, Ottoman period, church, 17th century, Bajina Bašta, Ivanjica*

In 2018, the Institute of History performed archaeological researches on two churches from the Ottoman period. The first one is located in the village of Zaglavak, near Bajina Bašta, on loc. Orašac. The church is a one-nave building with a rectangular basis and a semi-circular apse on the eastern side, with outer dimensions of 9.60 m x 6m (T. 1). It was built in a modest and inattentive manner, with local, broken stone, without regular rows being formed. Yellow clay was used as a binding material, without the addition of mortar. The maximal preservation of the walls is three to four rows of stone, or 0.69 m.

The floor of the church was made of compacted earth. Traces of the floor were preserved only in the apse, under a layer of collapsed tufa, where a thin layer of clayish red earth was registered. The findings of tufa bear witness on the material used to make the semi-calotte of the apse, while fragments of *tegulae* inside the apse indicate that the roof of this church had been covered with antique *tegulae*.

Due to a lack of any mobile archaeological findings, a clearly formed floor and the circumstance that a necropolis hadn't been formed around the church, it was deduced that the church was in use for a short period of time. On the basis of archaeological researches and the mention of a priest in the *Račanski pomenik*, the church was most probably built just before the last decade of the 17th century, and it was destroyed already during the Great Migration of the Serbs in 1690. The church was built in the traditional technique, in the spirit of popular building systems, with the use of broken stone and clay as a binder, which would suggest a local ktetor and local craftsmen.

The second church is located on the site of Bare in the village of Sivčina, ten kilometres to the west from Ivanjica. After the Turkish conquest, it was in the area of the Sanjak of Bosnia, within the Nahiyah of Moravica. The patron saint of the village Saint Archangel Gabriel, we believe, could probably be the saint to whom the church was consecrated.

The church is a log-building, with one nave, rectangular basis, and a three-sided apse, which spread along the full length of the nave, on the eastern side. The

outer dimensions of the church are 9.40 m x 5.20 m. The original position of the wooden altar septum can be seen on the basis of the layout of the stone floor, according to which the presbytery comprehended an area which was 1.80 m wide.

According to archaeological researches, analogies and tombstones which surround it, the church was dated into the second half of the 17th century. The restoration of the floor of the church on two occasions bears witness on it being demolished, and the final destruction of it can be traced into the years when the First Serbian Uprising collapsed, when numerous churches in its vicinity were also destroyed.

There are almost no historical data on the churches from Zglavak and Sivčina. The construction manner and use of cheap materials indicate the fact that they were built in difficult circumstances, when political and economic situation weren't favourable for the builders. They represent a true reflection of the circumstances in which they were built, as creations of local craftsmen and local building techniques, and they depict, in the best manner possible, the power of their ktetors and folk building traditions.

МЕРКУР БОЦЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ПОЖАРЕВЦУ

Антонија С. Ропкић Ђорђевић

Београд

e-mail: antonijaropkic@yahoo.com | Кратко саопштење

Примљено: 1. 5. 2020. | УДК: 904:738"01/02"(497.11)

Прихваћено: 31. 7. 2020. | 069.51:903.23"01/02"(497.11)

Апстракт: У збирци Народног музеја у Пожаревцу налазе се разноврсни облици стаклених посуда које потичу са некропола римског Виминацијума. У тексту је обрађено пет посуда четвртастог реципијента, које су због специфичне форме опредељене као Меркур боце. Нађене су приликом заштитних археолошких ископавања некропола Пећине и Више гробаља.¹ На основу покретног материјала и новца датоване су у период од прве половине II до друге половине III века и највероватније представљају импорт из италских и галско-германских радионица.

Кључне речи: Народни музеј Пожаревац, Виминацијум, некропола Више гробаља, некропола Пећине, стаклене посуде, Меркур боце, II–III век

Током деценијских заштитних археолошких истраживања римског Виминацијума, у гробовима и на жртвеним површинама, нађено је преко 2000 стаклених посуда (Спасић-Ђурић, Д. 2002, 108). У богатој колекцији предмета од стакла посебну пажњу заслужују посуде које не представљају тако честе налазе на територији данашње Србије. Ради се о пет Меркур боца (тип *Isings* 84). Са некрополе Пећине потиче једна боца (Кат. 1, Т. 1), а четири боце су констатоване приликом истраживања некрополе Више гробаља (Кат. 2, Т. 2; Кат. 3, Т. 3; Кат. 4, Т. 4; Кат. 5, Т.5).

Меркур боце карактерише четвртасти реципијент, чија висина варира од 14 до 21 цм, и цилиндрични, издужени врат. Рађене су од дебљег стакла, техником дувања у калуп, са слободно формираним вратом и ободом. Боца нађена у гробу Г1-625 на некрополи Више гробаља (Кат. 3, Т. 3) рађена је од дебљег стакла, које ка дну, са унутрашње стране реципијента, постаје још дебље, што смањује запремину боце. Визуелна варка којој су прибега-

¹ Заштитна археолошка ископавања на античким некрополама Пећине и Више гробаља спровели су Републички завод за заштиту споменика културе, Археолошки Институт САНУ и Народни музеј у Пожаревцу. Стаклене посуде се налазе у депоу Народног музеја у Пожаревцу, а пратећа теренска и техничка документација коришћена у овом раду налази се у Одељењу за истраживање, заштиту и документацију Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.

вали антички трговци како би купце уверили да се у посуди налази више течности него што заправо посуда садржи (Morin-Jean 1913, 68 Fig. 61, 62). Две боце су рађене од зеленкастог, слабо прозирног стакла, док су три боце рађене од слабо прозирног стакла млечнобеле боје. Код два примерка на благо удубљеном дну налазе се рељефни печати у виду кружића распоређених на угловима и у средини (Кат. 2, Т. 2) и рељефни печат у облику розете са четири латице (Кат. 3, Т. 3). Обе боце су нађене на некрополи Више гробаља.

Боце су похрањене у гробовима спаљених покојника етажног типа, с богатим гробним прилозима. У гробу Г1-1122 са некрополе Пећине, осим Меркур боце (Кат. 1, Т. 1), нађени су фрагментовани црвено печен и црвено бојен жижак и бронзани новац.² У гробу Г1-129, поред Меркур боце (Кат. 2, Т. 2), нађени су и бронзани новац, наруквица од гвоздене жице кружног пресека, бронзана алка, пређица од бронзе са трном кружног облика.³ У гробу Г1-625, који је девестиран укупима млађих гробова, уз две Меркур боце (Кат. 3, Т. 3; Кат. 4, Т. 4) нађени су фрагменти стаклене посуде без елементарна за реконструкцију и фрагменти црвено печене и бојене амфориске.⁴ У гробу Г1-719 нађени су бројни предмети: бронзани новац; два лонца рађена од каолинске глине ребрасто профилисаних трбуха са једном тракастом дршком; фрагменти црвено печеног и бојеног крчага са две тракасте дршке; фрагментована бронзана игла са главом у виду шишарке; мања бронзана спатула са кружном главом; две фрагментоване украсне коштане игле са равно зарезаним главама; фрагментована коштана игла за шивење; минђуше типа каричице од златне жице са привеском од златног калотастог лима.⁵ На основу гробних прилога, боце су датоване у период од прве половине II до средине III века.

Меркур боце карактерише дуг цилиндричан врат са прстенасто задебљаним ободом и уским отвором, који су омогућавали постепено и одмерено изливање течности. На основу форме сврстане су у тоалетне боце у којима су могли бити чувани козметички или медицински препарати (Fadić, I. 2011, 336; Taborelli, L. 1983, 45, са нап. 63). Morin-Jean помиње боцу нађену у Клермару, у близини Ремса, са натписом који је прочитан

² Гроб је, на основу новца кованог у време цара Хадријана (117–138), датован у период II века (Vojvoda, M., Mrđić, N. 2017, 155, kat. 638).

³ Г1-129 није публикован. Подаци о гробу и гробним прилозима преузети су из теренске документације.

⁴ Г1-625 није публикован. Подаци о гробу и гробним прилозима преузети су из теренске документације.

⁵ Гроб је, на основу новца кованог у време цара Хадријана (117–138), у периоду од 125. до 134. г., датован у период II века (Vojvoda, M., Mrđić, N. 2015, 130, kat. 697).

као *Firmi Hilari ad tylosim aromaticum*. Читање и препознавање речи *Tylosis*, која означава обољење очних капака, навели су на смелију претпоставку да су се у боци налазиле капи за очи (Arveiller, V. 2006, 125; Morin-Jean. 1913, 68–70, са нап. 3).

Меркур боце своје име дугују примерцима који су на бази имали рељефне представе бога Меркура. Римски бог Меркур, гласник богова и бог трговине, трговаца и изобиља, приказиван је у више варијанти и његови атрибути су се мењали. Представе бога са препознатљивим атрибутима: путничким шеширом (*petasos*), крилатим сандалама (*pedila*), петлом, овном или корњачом, врећом новца (*marsupium*) или кадуцејем (*caduceus*) у рукама, налазе се на примерцима из Пуле и Задра (Eterović, A., Štefanac, B. 2013, 133–137; Fadić, I. 2005, 205–213). На појединим примерцима, на базама се налазе представе богиње среће Фортуне са рогом изобиља (*Cornucopia*) или велом, и Генија на олтару, такође са рогом изобиља. Приказане су и различите животиње, амфоре и куће. Јављају се и флорални и геометријски мотиви: палме, гроздови, бршљан, розете, кругови на угловима база или концентрични кругови. Рељефне представе су често биле уоквирене и ознакама које су интерпретиране као ознаке мајстора или радионица, или су означавале медицинске или козметичке препарате који су се налазили у боцама, или произвођаче препарата (Arveiller, V. 2006, 125; Foy, D. 2015. 382; von Saldern, A. 2004, 311–312; Whitehouse, D. 2001, 85).⁶ Постоје примерци без икаквог рељефног печата. Рељефни печати произвођача, као што је напоменуто, уочени су само на базама две Меркур боце из Народног музеја у Пожаревцу: геометријски мотив у виду кругова постављених у угловима и средишњем делу базе (Кат. 2, Т. 2) и рељефно изведен флорални мотив у виду четворолисне розете (Кат. 3, Т. 3).⁷ Описани рељефни печати произвођача слични су печатима на базама бочица с простора античке Либурније, које су, због мање запремине, односа реципијента и врата 1:2, специфичне морфологије, али и квалитета и боје стакла које је тање, означене као псеудо-Меркур бочице и сматрају се производом локалних радионица (Fadić, I. 2011, 336, Sl. 3:6, Sl. 3:9). Меркур боца са кружним испупчењима на бази нађена је и на некрополи у Будви, у гробној конструкцији XXVI, која је помоћу Трајановог новца (98–117 н. е.) датована у период II века (Marković, Š. 2012, 183, Т. 104, 14).

⁶ Печати на базама Меркур боца предмет су студиозних и вишегодишњих истраживања. Више о рељефним печатима погледати у: Arveiller, V. 2006, 12–132; Buljević, Z. 2011, 180–181; Gandolfi, D. 2002, 295–302; Foy, D. 2009, 144–153; Fadić, I. 2011, 335; Eterović, A., Štefanac, B. 2013, 134.

⁷ Рељефни печати су слабо видљиви, што је онемогућило квалитетну фотографију и цртеж.

Производња Меркур боца највероватније је започета крајем I века, трајала је током II и III века, када је произведен највећи број ових посуда, са смањеним капацитетима и у IV веку (Isings, 1957, 100–101). Упркос новим истраживањима која анализирају рељефне печате на дну, дистрибуцију, квалитет стакла и израде, још увек се не могу прецизно одредити радионице у којима су боце произведене, али се могу претпоставити области у којима су се радионице налазиле, сагледати хронолошки оквири производње у областима и јасније дефинисати путеви које су ове посуде прелазиле до крајњих корисника. Пратећи највећу концентрацију налаза Меркур боца, уједначеност ознака радионица или мајстора, аналогичне рељефних представа, може се претпоставити да је постојало неколико производних центара. Највећи број посуда нађен је у северним деловима Галије, на територији данашње Француске, нарочито око Ремса, у долини Роне, око Арла; у Швајцарској; Белгији и у Доњој Германији, у долини Рајне, око Келна. Мањи проценат се може уочити на локалитетима у северном делу Италије, у долини реке По и око Рима; у Словенији и Хрватској. На појединим примерцима који потичу са територије Ломбардије, Хрватске и Словеније уочени су печати радионица или мајстора који се не могу видети на боцама из Галије или Германије. На територији Велике Британије и Иберијском полуострву ове тоалетне боце су веома ретке (Arveiller, V. 2006, 125–132; Calvi, M.C. 1968, 58; Foy, D. 2015. 377–384, Foy, D. 2017, 265–300; Gandolfi, D. 2002, 298; Lazar, I. 2003, 173; Mandruzzato, L. 2007, 134; Morin-Jean, 1913, 66; Stern, M. 1977, 65–66; Whitehouse, D. 2001, 85).

Меркур боце су редак налаз на некрополама на територији Србије. Осим на некрополама Више гробаља и Пећине, потврђене су на некрополи Гомилице на Космају (Глумац, М. 2014, 53, сл. 126)⁸, на некрополи у Коловрату и у Костолу (*Pontes*) (Ružić, M. 1994, 20). Период у коме су виминацијумске Меркур боце биле у употреби представља период најинтензивније производње ових посуда, нарочито на простору северне и источне Галије, али се само на основу технике израде, квалитета и боје стакла, рељефних печата на дну боца, односно њиховог недостатка, а без релевантних анализа, не може прецизно одредити из којих радионичких центара потичу. Оне свакако представљају вредан налаз који указује на потребу и жељу за луксузнијим производима, као и на трговинску везу са западним и северним провинцијама Царства током II и III века.⁹

⁸ Меркур боца нађена у гробу типа Мала Копашница Сасе I означеном као Г24 похрањена је у Збирци Дуњић Народног музеја у Београду.

⁹ Срдачно захваљујем колегиници Драгани Спасић-Ђурић, музејском саветнику Народног музеја у Пожаревцу на уступљеном материјалу.

Каталог

1. Боца (Т. 1)

Локалитет Пећине (1987.), Ц-12709, гроб спаљеног покојника G1-1122

Техника: дување у калуп

В = 16,8 цм, Ш дна = 3,0 цм, Р обода = 4,0 цм

Инв. бр. ЦР 2570

Боца дебљих зидова, издуженог четвртастог реципијента који се при дну благо сужава, цилиндричног врата. Обод је разгрнут, прстенасто профилисан. Раме је наглашено. Реципијент украшен елипсоидним удубљењима. Дно је благо удубљено. Рађена је од дебљег, слабо прозирног стакла зеленкасте боје.

Однос реципијента и врата је приближно 1:1.

Датовање: прва половина II века

Непубликована.

2. Боца (Т. 2)

Локалитет Више гробаља (1984.), Ц-1733, гроб спаљеног покојника Г-129

Техника: дување у калуп

В = 14,4 цм, Ш = 3,7 цм, Р обода = 3,8 цм

Инв. бр. ЦР 2483

Фрагментована боца дебљих зидова, издуженог четвртастог реципијента који се при дну благо сужава, цилиндричног врата. Обод је разгрнут, прстенасто профилисан. Раме је наглашено. Дно је благо удубљено, на угловима и у средини распоређени су рељефно изведени кружићи, слабо видљиви. Рађена је од дебљег, слабо прозирног стакла зеленкасте боје.

Однос реципијента и врата је приближно 1:1.

Датовање: II–III век

Публикована: Zotović, 1990, 92.

3. Боца (Т. 3)

Локалитет Више гробаља (1984), Ц-5051, гроб спаљеног покојника Г1-625

Техника: дување у калуп

В = 16,6 цм, Ш = 3,1 цм, Р обода = 3,6 цм

Инв. бр. ЦР 2545

Боца дебљих зидова, издуженог четвртастог реципијента који се при дну благо сужава, цилиндричног врата. Обод је разгрнут, прстенасто профилисан. Раме је наглашено. Дно је благо удубљено са рељефним печатом

у облику розете са четири латице. Рађена је од дебљег, слабо прозирног стакла зеленкасте боје.

Однос рецепијента и врата је приближно 1:1.

Датовање: II–III век

Непубликована.

4. Боца (Т. 4)

Локалитет Више гробалја (1984.), Ц-5052, гроб спаљеног покојника Г1-625

Техника: дување у калуп

В = 21 цм, Ш = 4,8 цм, Р обода = 4,2 цм

Инв. бр. ЦР 2494

Фрагментована боца дебљих зидова, издуженог четвртастог рецепијента цилиндричног врата. Обод је разгнут, прстенасто профилисан. Раме је наглашено. Дно је благо удубљено. Рађена је од дебљег, слабо прозирног стакла млечнобеле боје.

Однос рецепијента и врата је приближно 1:1.

Датовање: II–III век

Непубликована.

5. Боца (Т. 5)

Локалитет Више гробалја (1984.), Ц-5693, гроб спаљеног покојника Г1-719

Техника: дување у калуп

В = 16 цм, Ш = 3 цм, Р обода = 3 цм

Инв. бр. /

Фрагментована боца дебљих зидова, издуженог четвртастог рецепијента и цилиндричног врата. Обод је разгнут, прстенасто профилисан. Раме је наглашено. Дно је благо удубљено. Рађена је од дебљег, слабо прозирног, беличастог стакла.

Врат је дужи у односу на рецепијент.

Датовање: прва половина II века

Непубликована.

БИБЛИОГРАФИЈА

Arveiller, V. 2006. Les bouteilles Mercure. *Corpus des signatures et marques sur verres antiques* (Vol. 1). Lyon: 125–132.

Buljević, Z. 2011. Imprints on the bottoms of glass bottles from Dalmatia held in the Archaeological Museum in Split, in: D. Foy, M-D. Nenna, (eds.). *Corpus des signatures et marques sur verres antiques 3*. Aix-en-Provence – Lyon: 179–195.

- Calvi, M. C.** 1968. I vetri romani *del Museo di Aquileia*. Aquileia: Associazione Nazionale per Aquileia.
- Eterović, A. i Štefanac, B.** 2013. Mercury Bottles from the Site of Vrt Relja in Zadar, in: *Per un corpus dei bolli su vetro in Italia, Atti delle XIV Giornate Nazionali di Studio sul Vetro, Trent*. Diani, M. G., Mandruzzato, L. (dir.), 16–17 ottobre 2010, Crémone, 133–137. Association internationale pour l'histoire du verre (coll. AIHV – Atti delle Giornate Nazionali di Studio sul Vetro). Comitato Nazionale Italiano.
- Fadić, I.** 2005. Merkur boca iz Arheološkog muzeja Istre u Puli. *Histria antiqua 13*: 205–2011.
- Fadić, I.** 2011. Pseudo Merkur bočice s područja Liburnije – proizvodi lokalne staklarske radionice. *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*. Zbornik I međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica. Ur. G. Lipovac Vrkljan; I. Radić Rossi; B. Šiljeg, Crikvenice, 23–24. oktobar 2008, Crikvenice, Hrvatska, 333–360. Crikvenica: Institut za arheologiju, Grad Crikvenica, Muzej grada Crikvenice.
- Foy, D.** 2009. La Bouteille Mercure CEVHODIA d'Arles: Cheminements et vicissitudes d'une documentation archéologique. *Journal of Glass Studies* Vol. 51: 144–153.
- Foy, D.** 2015. Les marques sur les récipients en verre découverts en Gaule: indices de production et de relations commerciales (milieu du Ier s.-Ve s. apr. J.-C.). *Gallia 72/2*: 351–401.
- Foy, D.** 2017. An Overview of the Circulation of Glass in Antiquity, in: *Trade, Commerce and the State in the Roman World*. Ed. A. Wilson, A. Bowmann, actes du colloque du 1–3 October 2009, Oxford, 265–300, Oxford: Oxford University Press.
- Gandolfi, D.** 2002. Una bottiglia-mercuriale Isings 84 con bollo C. EVHODIA dal Civico Museo Archeologico di Ventimiglia (Liguria, Italia), in: *Vivre, produire et échanger : reflets méditerranéens. Miscellanes offerts a Bernard Liou Istres*, 295–302. ed. Montagnac: Monique Mergoïl.
- Глумац, М.** 2014. *Римска некропола Губеревац – Гомилице на Космају. Социјална структура становништва од I до III н. е.* Докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Isings, C.** 1957. Roman Glass from dated Finds. *Archaeologica Traiectina II*. Groningen-Djakarta: J. B. Walters.
- Lazar, I.** 2003. *Rimsko steklo Slovenije*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU
- Mandruzzato, L.** 2007. Nuovi studi e nuove prospettive per lo studio del vetro antico nell'Italia Settentrionale e rapport con l'area Transalpina. *Quaderni Friulani di Archeologia XVII*: 133–141.
- Marković, Č.** 2012. *Antička Budva; nekropole: istraživanja 1980–1981*. Podgorica
- Morin-Jean, A. J.** 1913. *La verrerie en Gaule sous l'Empire romain; essai de morphologie et de chronologie*. Paris: H. Laurens.
- Ružić, M.** 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*. Beograd: Centar za arheološka istraživanja. Knjiga 13.
- Спасић-Ђурић, Д.** 2002. *Виминацијум – Главни град провинције Горње Мезије*. Пожаревац: Народни музеј у Пожаревцу.

- Stern, E. M.** 1977. Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) Paris. *Archaeologica Traiectina, XII*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Taborelli, L.** 1983. Nuovi esemplari di bolli già noti su contenitori vitrei dell'area centro-italica (Regg. IV, V, VI). *Picus, studi e ricerche sulle Marche nell'antichità 3*: 23–69.
- Vojvoda, M. i Mrđić, N.** 2015. *Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Više grobalja i njihova uloga u pogrebnom ritualu*. Beograd: Arheološki institut.
- Vojvoda, M. i Mrđić, N.** 2017. *Nalazi novca sa viminacijumske nekropole Pećine i njihova uloga u pogrebnom ritualu*. Beograd: Arheološki institut.
- Von Saldern, A.** 2004. Antikes Glas. Handbuch der Archäologie. München: C. H. Beck.
- Whitehouse, D.** 2001. *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*. Vol.2. Corning Museum of Glass. New York: Hudson Hill Press.
- Zotović, Lj. i Jordović, Č.** 1992. *Viminacium: nekropola Više grobalja*. Beograd: Arheološki institut, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Antonija S. Ropkić Đorđević

Beograd

**MERCURY BOTTLES FROM
THE NATIONAL MUSEUM IN POŽAREVAC**

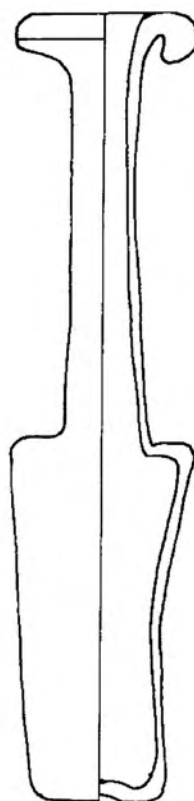
Keywords: *National Museum in Požarevac, Viminacium, necropolis, glass vessels, Mercury bottles*

This paper presents very interesting and not particularly common glass vessels named after the image of the god Mercury which was on the bases of some of these bottles. Beside the god Mercury, some bases have various relief decorations: the name or mark of the manufacturer, animals, floral or geometric decorations: palm, rosettes, amphora, dots in the corners, crosses, Fortuna or a genius with a cornucopia. There are also examples with no relief stamps.

Mercury bottles can be dated into the period from the end of the 1st century to the early 4th century AD, but the majority of these vessels are dated into the 2nd and 3rd century. Different variations of the base relief stamps indicate that they were produced in different production centres of the western part of the Roman Empire, particularly in the Rhine region, and especially around Cologne, Rhone Valley water routes and Northern Italic region, primarily grouped in Rome and along the Po Valley water routes. Distribution of the vessels indicates the movement of products between provinces and developed trade with the Balkans and eastern provinces.

There are five Mercury bottles in the collection of the National Museum in Požarevac, found during rescue excavations of the *Viminacium* necropolises Više Grobalja and Pećine. Mercury bottles were found in cremation burials from the 2nd and 3rd century AD. These medium size bottles have a four-sided body and a long cylindrical neck, with a horizontal and flattened rim. The long neck and narrow mouth prevented rapid evaporation of the contents, probably medicinal or aromatic substances. Bottles from the National Museum in Požarevac were made of greenish and whitish opaque glass or glass of limited transparency, with thick walls. They were blown into a mould, with a loosely formed neck and rim. Two bottles have a relief stamp on the base: four-leaf rosettes and four embossed circles in the corners and embossed circles in the centre. Their closest analogies are pseudo-Mercury bottles, products of a local glass workshop or workshops from the eastern Adriatic coast, former southern *Liburnia*, and a Mercury bottle with four circles in the corners and the centre of the base, from a necropolis in Budva.

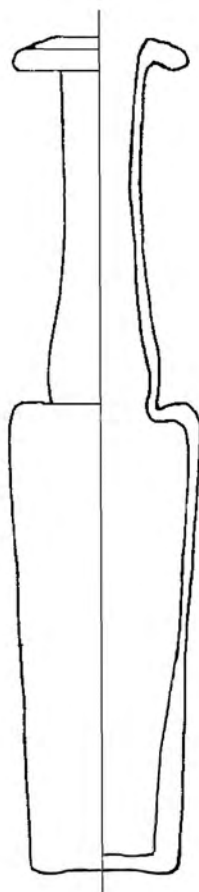
Mercury bottles from the National Museum in Požarevac collection can be dated into the period from the first half of the 2nd to the mid-3rd century AD and their dating is confirmed by some of the grave goods. Based on their glass colour and quality, production technique and relief stamps or lack of the stamps on the bases, it is not possible to determine their workshop provenance, but they are certainly good examples of demand for luxury products and interactions with the western provinces of the Roman Empire.

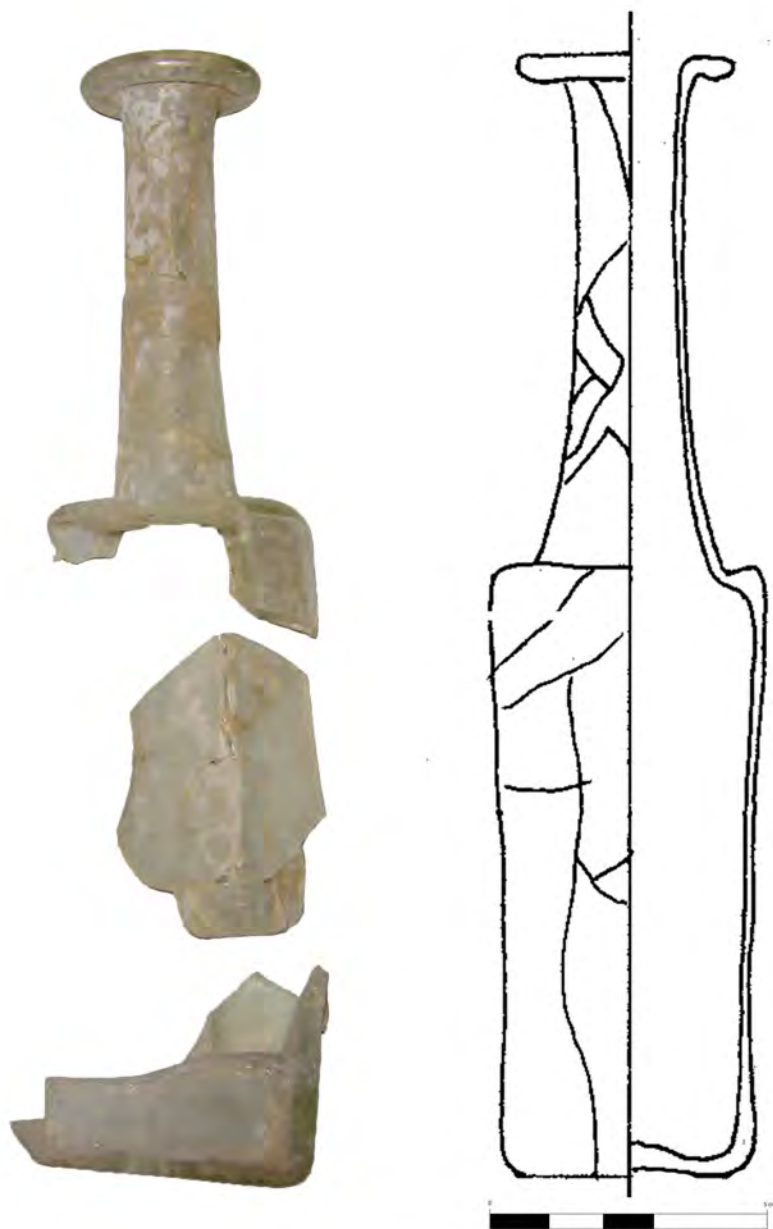
Т. I Меркур боца Ц-12709, локалитет Пећине, Г1-1122
Pl. I Mercury bottle C-12709, the necropolis of Pećine, grave G1-1122

Т. II Меркур боца Ц-1733, локалитет Више гробаља, Г1-129
Pl. II Mercury bottle C-1733, the necropolis of Više Grobalja, grave G1-129

Т. III Меркур боца Ц-5051, локалитет Више гробалја, Г1-625
Pl. III Mercury bottle C-5051, the necropolis of Više Grobalja, grave G1-625

T. IV Меркур боца Ц-5052, локалитет Више гробалја, Г1-625
Pl. IV Mercury bottle C-5051, the necropolis of Više Grobalja, grave G1-625

Т. V Меркур боца Ц-5693, локалитет Више гробаља, Г1-719
Pl. V Mercury bottle C-5693, the necropolis of Više Grobalja, grave G1-719

ДЕЛОВИ ПОЈАСНИХ ГАРНИТУРА ОД 5. ДО 7. ВЕКА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА КРУШЕВАЦ

Душан Рашковић

Беч

e-mail: raskovic.dusan@gmail.com | Кратко саопштење

Примљено: 29. 4. 2020. | УДК: 904:739.2"04/06"(497.11)

Прихваћено: 31. 7. 2020. | 069.51:903.25"04/06"(497.11)

Апстракт: Народни музеј Крушевац поседује збирку од 22 примерка делова појасних гарнитура датованих у период од 5. до 7. века. Реч је углавном о бронзаним копчама типа Сучидава и бронзаним појасним апликацијама. Бронзане копче и пређице, без окова, са продуженим трном из збирке музеја у Крушевцу, делови су византијских појасних гарнитура. Миннијатурне копче су делови гарнитура за закопчавање обуће и копчање торбица за појас.

Кључне речи: рановизантијски период, копче типа Сучидава, апликације, копче, пређице

Појасне гарнитура од 5. до 7. века у збирци Народног музеја Крушевац археолошка су сведочанства рановизантијског периода, историјске епохе настале под притиском Велике сеобе народа. То време ограничиле су две ратне катастрофе, хунски поход, четрдесетих година 5. века, и аварска најезда, током првих деценија 7. века. Ратна разарања потпуно су променила конфигурацију насељавања балканских провинција. Равничарска насеља су напуштена, а налази на брдским локалитетима, односно налази остатака висинских утврђених насеља показују прелазак на кастелијерски начина живота.

Археологија од 5. до 7. века, односно период рановизантијске археологије заокупио је рад археолошког одељења Народног музеја Крушевац током припрема за Трећу југословенску конференцију византолога, одржану у мају 2000. године, у Крушевцу. Наиме, међу пратећим активностима конференције византолога, крушевачки музеј се припремао за пратећу изложбу „Рановизантијска насеља у Крушевачком окружју”. Археолошка збирка крушевачког музеја, поред керамичког материјала прикупљеног рекогносцирањем, од занимљивијих артефаката рановизантијске епохе тада је поседовала тек неколико предмета, са локалитета Градиште у Пуховцу и локалитета Градац у Горњим Левићима. Да би се направила релевантна збирка рановизантијског периода, приступило се интензивнијем рекогносцирању и прику-

пљању преко откупа и поклона. Такав начин прикупљања се показао више него успешан. На широком простору крушевачког окружја, од долине Јужне Мораве до Копаоничког региона, с прикупљањем предмета се наставило и након затварања ове изложбе, тако да данас примерци накита, новца, оружја и оруђа алата и појасне опреме, па и копчи и пређица, датованих у рановизантијски период, представљају део археолошке збирке Народног музеја Крушевац. Појасне гарнитуре и копче, што је тема овог рада, биле су излагане у сталној поставци Народног музеја Крушевац и помињане у литератури, али никада нису на прави начин, нити појединачно и целовито публиковане.

Што се тиче територијалног опсега подручја рада Народног музеја Крушевац, видимо да је реч о моравској долини и брдско-планинском окружењу, Јухора, Јастрепца и Копаоника. Ако то подручје сагледамо из историјско-географског угла, крушевачки крај је у орбити трију касноантичких римских провинција, Медитеранска Дакија, Прва Мезија и Дарданија. Ако се сагледа конфигурација терена, осовина простора Медитеранске Дакије је Јужна Морава, и та провинција се могла простирати до окружја Крушевца и Јастрепца. Провинција Прва Мезија је била на северу, односно северно од долине Западне Мораве, у Левчу и Шумадији, а Дарданија се простирала на западу и, како претпостављамо, пратила је ибарску долину и допирала до Копаоничке регије (Mócsy 1974, 274–276).

Налазишта од 5. до 7. века у широј околини Крушевца, па и налази копчи и пређица, лоцирана су углавном на брдском терену, на вишим подручјима (Рашковић 2002, 29–72). Северно од обале Западне Мораве, у Левчу на Гледићким планинама, налази се локалитет Градац у Доњем Дубичу, док се Градац у Брезовици налази на прелазу из Крушевачке у Краљевачку котлину. Градиште у Дупцима је на размеђи Расинске долине и Топлице, на падинама Копаоника. Укоса је на месту става Јужне Мораве и Западне Мораве, на Мојсињским планинама. Градиште у Љубинцима је на побрђу питоме Александровачке жупе. Градиште у Петини и Градиште у Златарима гравитирају ка Великом Јастрепцу, док је Градац у Бресници готово на врху Великог Јастрепца.

Треба истаћи чињеницу да је крушевачки крај археолошки недовољно истражен. Први конкретни корак у систематском истраживању рановизантијских локалитета Народног музеја Крушевац, стицајем околности, била су систематска археолошка ископавања на локалитету Бедем у селу Маскаре, започета 2001. године.¹ Поред ископавања на локалитету Бедем

¹ Ентузијазам за археологију у Крушевцу је био толики да је чак захваљујући донацији 1999. године читав вишеслојни локалитет Бедем, у селу Маскаре, са значајним рановизантијским слојем постао власништво Народног музеја Крушевац.

Карта 1. Карта налазишта

Map 1. Map of the site

(Бугар 2014, 197–214), археолошка ископавања спроведена су на пет рановизантијских локалитета у окружју Крушевца. Најзначајнија истраживања су систематска ископавања Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева, локалитета Небеске столице на Копаонику, започета 1998. године. Захваљујући њима Копаоник и околна се налазе међу најзанимљивијим подручјима у Србији када је реч о раносредњовековној археологији (Тошић, Рашковић 2007, 27–45). Не треба заборавити прва археолошка ископавања рановизантијског утврђења, која је спровео Регионални завод за заштиту споменика културе из Краљева у окружју Копаоника; ископавања на локалитету Градиште на брду Гобеља код Бруса, из 1987. године (Богосављевић-Петровић, Рашковић 2001, 99–121), и мању кампању на локалитету Градац у селу Горње Левиће, из 2005. године, што све потврђује значај брдског копаоничког краја у периоду од 5. до 7. века. Поред ископавања на Бедему у селу Маскаре, у окружју саставака Јужне Мораве и Западне Мораве, сондажна ископавања су спроведена на локалитету Укоса у селу Град Сталаћ, на Јужној Морави (Рашковић 2016а, 285–303).

Археолошка ископавања спроведена у околини Крушевца занимљива су због елемената из периода настанка и пропасти рановизантијске власти у централној Србији, али та ископавања за наш рад на тему о копчама и пређицама нису била од користи као у случају поклона и откупа. Изузетак су ископавања локалитета Укоса, где је 2009. године пронађен један примерак копче типа Сучидава, чиме ћемо почети овај преглед.

Копче типа Сучидава

Копче типа Сучидава су налази типични за рановизантијски период, током 6. и почетком 7. века, на локалитетима широм ромејске државе, а по броју се истиче основни облик D1 копче типа Сучидава (Werner 1955, 49–50). Исто је и на подручју Србије. Ту су примери копчи пронађених у Неготинској Крајини (Јанковић 1981, 175) на подручју Пчињског округа (Mitrović 2010, 99), Сокобањске котлине (Рашковић 2016b, 32–34) и на археолошким налазиштима Ђердапа (Šprehar 2010, 54–55). Копче Народног музеја Крушевац се уклапају у општу слику распрострања налаза копчи типа Сучидава. То су омање бронзане једноделне копче, ливене из једног дела, са квадратном алком и овалним оковом (Madgearu 1998, 2). Украшене су на пробој, са крстоликим мотивом и полумесечастим мотивом испод. Крстолики мотив је изведен у варијантама са оштрим угловима или обликом завршецима. На полеђини су три ушице за причвршћивање на каиш. Копче Народног музеја Крушевац добро су очуване, осим у случају налаза са Градишта у Златарима, који је у већем делу оштећен. У два случаја сачуван је и профилисани трн на пређици.

На локалитету Градац код Бресничког језера пронађена је копча типа Сучидава са облом али делимично оштећеном алком и штитасти оковом, украшена на пробој у облику три тачке и полумесецом (Т. II/1). Према класификацији Ј. Ангелове Трајкове, копчу датујемо у другу половину 6. века и прву половину 7. века (Ангелова Трајкова 2017, 87, тип, VIII b2).

Каталог:

- 1) Једноделна копча са правоугаоном алком и фиксираним штитасти оковом типа Сучидава. Бронза, ливење са проламањем. Мотив крста облику крајева и полумесеца. Делимично очувана, недостаје трн. Датовање. Димензије: дужина: 4,7 цм, ширина 2,8 цм. Место налаза: Укоса у селу Град Сталаћ (Рашковић 2016а, 291). Т. I/1
- 2) Једноделна копча са правоугаоном алком и фиксираним штитасти оковом типа Сучидава. Бронза, ливење са проламањем, знатно оштећена.

- Сачуван је део мотива крста и полумесеца. Сачуване димензије: дужина 3,7 цм, ширина 2,8 цм. Место налаза: Градиште у селу Златари (Тошић, Рашковић 2009, 186). Т. I/2
- 3) Једноделна копча са правоугаоном алком и фиксираним штитастином оковом типа Сучидава. Делимично сачувана, без игле. Бронза, ливење са проламањем. Мотив крста оштрих крајева и полумесеца. Димензије: дужина: 4,8 цм, ширина, 2,6 цм. Место налаза: Градац у селу Брезовица (Рашковић 2014, 240). Т. I/3
 - 4) Једноделна копча са правоугаоном алком и фиксираним штитастином оковом типа Сучидава. Цела сачувана са профилисаним трном. Бронза, ливење са проламањем. Мотив крста оштрих крајева и полумесеца. Димензије: дужина: 4,7 цм, ширина 2,5 цм. Место налаза: Градиште у селу Дупци (Тошић, Рашковић 2009, 186). Т. I/4
 - 5) Једноделна копча са правоугаоном алком и фиксираним штитастином оковом типа Сучидава. Трн није сачуван. Бронза, ливење са проламањем. Мотив крста облик крајева и полумесеца. Димензије: дужина, 4,1 цм, ширина 3,1 цм. Место налаза: Градиште у селу Петина (Тошић, Рашковић 2009, 186). Т. I/5
 - 6) Једноделна копча са правоугаоном алком и фиксираним штитастином оковом типа Сучидава. Потпуно очувана са профилисаним трном. Бронза, ливење са проламањем. Мотив крста оштрих крајева. Димензије: дужина: 3,8 цм, ширина 2,4 цм. Место налаза: Градиште у селу Петина (Тошић, Рашковић 2009, 186). Т. I/6
 - 7) Копча типа Сучидава са облом али делимично оштећеном алком и штитастином оковом. Бронза, ливење са проламањем. Мотив у виду три круга и полумесеца. Димензије: висина 4,5 цм, ширине 2,5 цм. Место налаза Градац код села Бресница (Рашковић 2016б, 31). Т. II/1

Појасне апликације

Четири примерка појасних апликација Народног музеја Крушевац, које датујемо у период од 5. до 7. века, пронађене су на два локалитета рановизантијских утврђења у крушевачком окружју, на Градишту у селу Петина под Великим Јастрепцом и Градишту у селу Љубинци, у Александровачкој жупи. Реч је о апликацијама штитастином облика, украшених на проламање.

Занимљив је и налаз делимично сачуване бронзане Т-апликације, из збирке крушевачког музеја, украшене на проламање, пронађене на локалитету Градиште у Љубинцима (Т. II/2). Такве апликације датујемо у другу половину 6. до почетка 7. века (Ангелова Трајкова 2017, 133, кат. бр. 1564, тип XV).

На вишеслојном локалитету у вишим подручјима, на Градишту у Љубинцима код Александровца Жупског, пронађене су три штитасте појасне апликације. Реч је о апликацијама украшеним идентично на проламање, са по два наспрамно постављена полумесечаста мотива и две тачке између. Копче датујемо у другу половину 6. века (Ангелова Трајкова 2017, 126, кат. бр. 1427–29, тип II b1). Две копче део су налаза нелегалних трагача са локалитета Градиште у Љубинцима, које је полиција запленила 2007. године (Рашковић, Димовска и Црнобрња 2010, 37). Једна од три идентичне апликације, са Градишта у Љубинцима, чува се у крушевачком музеју. Детаљ по ком се разликује само је једна тачка између полумесечастих мотива (Т. II/5).

Појасна апликација, која потиче са локалитета Градиште у Петини, под Великим Јастрепцом, истог је штитастиг облика као и три апликације пронађене на Градишту у Љубинцима (Т. II/4). Украшена на проламање, али за разлику од примерака из Љубинаца, са крстастим и полумесечастим мотивом и са два окаста удубљења, на врху, са страна (Samu 2018, 235, Taf. 1, VI, 59).

Са локалитета у Петини под Јастрепцом потиче и налаз минијатурне апликације, дела појасне опреме, украшен такође на проламање, са мотивом маске (Т. II/3), карактеристичним за другу половину 6. и почетак 7. века (Ангелова Трајкова 2017, 125).

Каталог:

- 1) Део појасне Т-апликације, са одломљеним тракастим наставком округлог пресека. Бронза, ливење са проламањем. На штитастом делу украс на проламање, у виду тачака поређаних у полумесечастом и окомитом низу, са две тачке и водоравном траком на врху. На полеђини штитастиг дела су три ушице за качење. Горњи део сломљен, сачуван део тракастиг наставка. Димензије: сачувана дужина 4,8 цм, ширина 2,7 цм. Место налаза: Градиште у селу Љубинци (Рашковић, Димовски и Црнобрња 2010, 31–32). Т. II/2
- 2) Минијатурна апликација. Бронза, ливење са проламањем, са мотивом маске. Димензије: висина 2,5 цм, ширина 2,1 цм. Датовање друга половина 6. века. Место налаза: Градиште у селу Петини (Рашковић 2014, 240). Т. II/3
- 3) Појасна апликација. Бронза, ливење са проламањем. Мотив крста облик крајева и полумесеца, са два окаста удубљења са страна. Димензије: висина 3,8 цм, ширина 3,5 цм. Место налаза: Градиште у селу Петини (Рашковић 2014, 240). Т. II/4

- 4) Појасна апликација. Бронза, ливење са проламањем. Мотив два наспрамно постављена полукруга и једна тачка између. Димензије: висина 3,9 цм, ширина 3,2 цм. Место налаза: Градиште у селу Љубинци. Т. II/5

Копче са продуженим трном

Украшавању ремења у појасном делу, као и ремења пребаченог преко рамена, придавана је највећа пажња у касноантичком и рановизантијском периоду. Копче су биле незаобилазан део ношње која је као део војне опреме била наметнута милитаризацијом друштва. Бронзане ливене копче без окова, са наглашеним трном, карактеристични су налази на локалитетима рановизантијских насеља. Три бронзане пређице са продуженим трном, једна гвоздена и један трн без копче пронађени су на локалитетима утврђења у околини Крушевца и налазе се у збирци Народног музеја Крушевца.

Пажњу привлаче две рановизантијске копче елипсоидног облика, са стањеном задњом страном за уметање трна. Оне потичу са локалитета Брусови, смештеног у зони локалитета Градац у Брезовици, на око 500 м источно од утврђења. Једна од копчи је са равно одсеченим продуженим трном, троугаоног пресека (Т. III/1). Друга копча елипсоидног облика, са истог локалитета, бронзана је копча са продуженим трном овалног пресека (Т. III/2). Облици одговарају рановизантијским копчама, датованим у прву половину 6. века (Schulze-Dörrlamm 2009, 16–18; Ангелова Трајкова 2017, 112, кат. бр. 117). Постоје аналогije које упућују и на варварски утицај на облик ових копчи (Ангелова Трајкова 2017, 112). Слични налази потичу и са германске некрополе у Раковчанима код Приједора (Miletić 1970, 149, Т. IV, 33).

Овалну копчу са Градишта у Дупцима, у збирци крушевачког музеја, директно везујемо за германске копче 5. и 6. века, што би могао бити прилог германским налазима на простору централне Србије (Milinković 2011, 129–141). Реч је о бронзаној копчи, са масивним продуженим трном (Т. III/3). Аналогije видимо међу налазима карактеристичним за оставштину Источних Гота на Балканском полуострву (Mrkobrad 1980, 36).

Гвоздену копчу са бубрежастом и профилисаном алком са равним, продуженим трном, пронађену такође на Градишту у селу Дупци, датујемо у другу половину 6. и прву половину 7. века (Т. III/4). Аналогije налазимо у копчи пронађеној у околини Варне (Ангелова Трајкова 2017, 53, кат. бр. 364) и византијским копчама с подручја Мале Азије (Schulze-Dörrlamm 2009, 68–78, тип, В15–В18).

У ову групу налаза можемо додати и трн са повијеним крајем који је прелазио преко пређице, израђен од сребра, у чијем се корену налази пра-

воугаоно лежиште за стаклени уметак (Т. III/5). Недостаје део са куком за причвршћивање на носач.² Аналогију за овакав облик трна са правоугаоним лежиштем за стаклени уметак налазимо у југозападној Бугарској, на локалитету Кошарево, где је у гробу германског ратника, датованог у другу половину 5. века, пронађена копча са истим типом трна (Schulze-Dörrlamm 2009, 310–311). Више копчи са идентичним типом трна налазимо на германским налазиштима у Другој Панонији (Tejral 2015, 332). Можда бисмо могли у вези са овим налазом из Љубинаца, због историјског контекста, поменути и добро познату златну копчу пронађену у Крушевцу, датовану у 5. век. Она се приписује Источним Готима, а чува се у Народним музеју у Београду (Вински 1964, 173).

Каталог:

- 1) Копча елипсоидног облика и равно одсеченим продуженим трном, троугаоног пресека, који кљунастим завршетком прелази преко алке. Трн петљом привезан за носач. Бронза ливење. Димензије: висина 3,3 цм, ширина 3,4 цм. Место налаза: Градац у Брезовици – Брусови (Рашковић 2014, 240). Т. III/1
- 2) Копча елипсоидног облика, округлог пресека, са продуженим трном, који кљунастим завршетком прелази преко алке. Трн петљом привезан за носач. Бронза ливење. Димензије: висина 3,1 цм, ширина 2,7 цм. Место налаза: Градац у Брезовици – Брусови (Рашковић 2014, 240). Т. III/2
- 3) Овална копча, са кружном алком округлог пресека. Масивни продужени трн, округлог пресека, прелази преко обле алке. Трн је петљом причвршћен за носач. Бронза ливење. Димензије: висина 3,6 цм, ширина 2,7 цм. Место налаза: Градиште у Дупцима (Рашковић 2014, 240). Т. III/3
- 4) Копча са профилисаном пређицом бубрежастог изгледа и стањеном површином за уметање трна. Задњи део трна савијен попут куке и тако причвршћен на носач. Наглашен продужени, кљунасти трн, полукружног пресека. Гвожђе ковање. Димензије: висина 2,8 цм, ширина 4 цм. Место налаза: Градиште у Дупцима (Рашковић 2014, 240). Т. III/4
- 5) Сребрни трн са повијеним крајем, који је прелазио преко пређице, у чијем се корену налази правоугаоно лежиште за стаклени уметак, дужине 3,1 цм. Место налаза: Градиште у Љубинцима (Рашковић 2014, 240). Т. III/5

² Трн је део налаза више предмета; током нелегалног рада на локалитету Градиште у селу Љубинци групу трагача је осујетила и предмете им одузела полиција.

Копче за обућу и за копчање торбица за појас

Један од сегмената збирке рановизантијских копчи Народног музеја Крушевац, које у овом раду издвајамо, јесу копче мањих димензија, којима се закопчавала обућа, али и прикопчавале торбице за појас. У збирци Народног музеја Крушевац, постоји више копчи мањих димензија углавном датованих у касноантички период. Међутим, део примерака датујемо у период од 5. до 7. века. На основу њиховог облика, као и места налаза, на локалитетима са рановизантијским слојем, ове пређице мањих димензија датују се у рановизантијски период.

Као аналогије за копче мањих димензија, било за копчање обуће или торбица за појас, могу послужити копче пронађене међу гробним налазима германске некрополе на локалитету Раковчани код Приједора (Miletić 1970, 150, Т III/18, Т IV/43).

Народни музеј Крушевац чува шест примерака, пређица, делова мањих копчи. Четири примерка су пронађена на локалитету Градац у селу Доњи Дубич недалеко од манастира Љубостиња. Од тога су три примерка, са локалитета у Доњем Дубичу, карактеристичне масивне пређице, са стањеним делом за уметање трна (Т. IV/1, II, III), које датујемо у 5. и 6. век (Ангелова Трајкова 2017, 112). На истом локалитету у Доњем Дубичу, пронађена је и цела сачувана копча са елипсоидном пређицом и стањеним делом за уметање равнотрна, који прелази преко алке (Т. IV/4), датована у другу половину 5. века до прве половине 6. века (Ангелова Трајкова 2017, 112, кат. бр. 1101–04).

Два примерка из збирке Народног музеја Крушевац потичу са локалитета Градиште у Љубинцима, код Александровца. Мања гвоздена копча са делимично сачуваним оковом од гвозденог лима (Т. IV/5) и елипсоидна пређица са равним стањеним делом за уметање трна (Т. IV/6) датују се у 5. и 6. век (Ангелова Трајкова 2017, 111–112. кат. бр. 1077–79).

Каталог:

- 1) Пређица елипсоидног облика, са стањеном површином за уметање трна. Трн није сачуван. Бронза ливење. Димензије: висина 2,0 цм, ширина 1,4 цм (Рашковић, Тошић 2009, 76). Т. IV/1
- 2) Пређица елипсоидног облика, са стањеном површином за уметање трна. Трн није сачуван. Бронза ливење. Димензије: висина 1,6 цм, ширина 1,1 цм (Рашковић, Тошић 2009, 76). Т. IV/2
- 3) Пређица, елипсоидног облика, са стањеном површином за уметање трна. Трн није сачуван. Бронза ливење. Димензије: висина 1,8 цм, ширина 1,2 цм (Рашковић, Тошић 2009, 76). Т. IV/3

- 4) Копча елипсоидног облика, цела сачувана, са продуженим равним трном округлог пресека. Задњи део трна савијен попут куке и тако причвршћен на носач. Бронза ливење. Димензије: дужина 2,3 цм, ширина 2,1 цм (Рашковић, Тошић 2009, 76). Т. IV/4
- 5) Минијатурна гвоздена копча, цела сачувана са овалном пређицом и трном, са стањеном површином за уметање трна. Димензије: висина 2,0 цм, ширина 1,4 цм (Рашковић, Димовски и Црнобрња 2010, 31-32). Т. IV/5
- 6) Пређица елипсоидног облика, са стањеном површином за уметање трна. Трн није сачуван. Бронза ливење. Димензије: висина 2,0 цм, ширина 1,4 цм (Рашковић, Димовски и Црнобрња 2010, 31–32). Т. IV/6

Уместо закључка

Током 5. века римска насеља силом историјских околности прелазе на брдске просторе, на висове, унутар мање или више тврђих градских зидина (Милинковић 2015). Унутар бедема заштићених насеља, услед рата, сеоба и мешања народа, створени су нови обичаји и нови облици материјалне културе. Контакти Ромеја са германским племенима, током Велике сеобе народа, завршиће симбиозом ромејске и германске цивилизације. Копче и пређице, као специфичан део ношње, сведоче, између осталог, и прожимању култура, присутном у животу у подручјима на вишим надморским висинама, од 5. до 7. века у Србији и у крушевачком крају.

Међутим, морамо се суочити са чињеницом да двадесетак случајних налаза у крушевачком музеју не могу заменити недовољну истраженост рановизантијске археологије. У том погледу светла тачка у раду Народног музеја Крушевац јесу археолошки радови у зони става Јужне и Западне Мораве, где је Народни музеј Крушевац подузео археолошка ископавања на два локалитета, Бедем у селу Маскаре и Укоса у селу Град Сталаћ. Ова ископавања су изнедрила археолошке резултате који заслужују пажњу. Откриће рановизантијске цркве, остава новца 5. века, јаме и керамичка пећ и ситни налази, међу којима је и једна копча типа Сучидава, наговештавају боље дане. Чак мислимо да су се захваљујући новим резултатима на пољу археологије од 5. до 7. века и резултатима ископавања Регионалног завода за заштиту споменика културе из Краљева на локалитету Небеске столице на Копаонику стекли услови да Народни музеј Крушевац, након 20 година рада на прикупљању археолошке грађе, обнови изложбу из маја 2000. године – „Рановизантијска насеља у Крушевачком окружју”.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ангелова Трајкова, Ј.** 2017. *Коланът јужно от Долен Дунав – края на III – началото на VII в.* (Дисертации, том 10), Националният археологически институт, Софија.
- Богосављевић-Петровић, В., и Рашковић, Д.** 2001. Рановизантијско утврђење на брду Гобелја код Бруса, *Саопштења*, Београд: 99–120.
- Бугар, М.** 2014. Рановизантијска базилика на локалитету Бедем, *Зборник Народног музеја Крушевац*, 16, Крушевац: 197–214.
- Vinski, Z.** 1964. Okov Teodorikova vremena sa ostrva Sapaja na Dunavu, *Zbornik Narodnog muzeja*, IV, Beograd: 173.
- Janković, Đ.** 1981. *Podunavski deo oblasti Akvis u VI i početkom VII veka*, Beograd: 175.
- Madgearu, A.** 1998. The Sucidava tipe of Buckles and the relations between the Late Roman and Barbarians in the 6-th Century, *Arheologia Moldovei*, 21, Iasi: 217–222.
- Miletić, N.** 1970. Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXV, Sarajevo: 119–177.
- Milinković, M.** 2011. Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad, in: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008, Hrsg. G. v. Bülow-H. Zabeckly, Bonn: 129–141.
- Милинковић, М.** 2015. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд.
- Mitrović, G.** 2010. *Katalog metala I*, Vranje: 99.
- Mócsy, A.** 1974. *Pannonia and Upper Moesia*, London: 274–275.
- Mrkobrad, D.** 1980. *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, Beograd: 36.
- Рашковић, Д. и др.** 2000. *Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју* (Каталог изложбе), Крушевац.
- Рашковић, Д.** 2002. Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у Љ. Максимовић и др. [ур.], *Трећа југословенска конференција византолога: Крушевац, 10–13. мај 2000.* (Зборник радова), Крушевац–Београд: 29–72.
- Рашковић, Д. и Тошић, Г.** 2009. Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у Калић Ј. [ур.] *Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици*, Научни скуп, 5–6. октобар, 2008, Каленић, Београд, САНУ – Одељење историјских наука, Београд–Крагујевац: 76.
- Рашковић, Д., Димовски, Н. и Црнобрња, С.** 2010. Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима – Жупа Александровачка, *Жупски зборник*, 5, Александровац: 29–52.
- Рашковић, Д.** 2014. Антички археолошки локалитети у широј околини Манастира Љубостиња, у Мишић, С. и Јечменица, Д. [ур.], *Кнегиња Милица-монахиња Јевгенија и њено доба*, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године у манастиру Љубостиња, Трстеник: 240

- Рашковић, Д.** 2016а. Налази из рановизантијског и средњовековног периода на локалитету Укоса у Граду Сталаћу, *Гласник Српског археолошког друштва*, 32, Београд: 285–303.
- Рашковић, Д.** 2016б. Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање, *Караџић*, 8, Алексинац: 33–35.
- Samu, L.** 2018. Über die Zusammenhänge den Gürtelschnallen mit festem Beschlag und Motiven in Durchbruchornamentik und den Gürtelbeschlägen der zweiten Hälfte des 6. und beginnenden 7. Jahrhunderts, 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period, *Disertationes Archaeologicae, Supplementum*, 2, Budapest: 233–256.
- Schulze-Dörrlamm, M.** 2009. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. *Kataloge RGZM*, 30, 1–2, Mainz.
- Špehar, P.** 2010. *Materijalna kultura ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд: 54–55.
- Tejral, J.** 2015. Zum Problem der Feinschmiedeproduktion im Mitteldonauraum während des 5. Jahrhunderts nach Chr., *Pamatky Archeologicke*, CVI, Prague: 332.
- Тошић, Г. и Рашковић, Д.** 2007. Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника, *Зборник радова Византолошког института*, 44/1, Београд: 27–45.
- Тошић, Г. и Рашковић, Д.** 2009. Хришћански мотиви на археолошком материјалу из околине Крушевца и Алексинца, *Ниш и Византија*, VII, Ниш: 186.
- Werner, J.** 1955. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, I, Berlin: 49–50.

Dušan Rašković

Vienna

**PARTS OF BELT SETS FROM THE 5TH UP TO THE 7TH
CENTURY FROM THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF KRUŠEVAC**

Keywords: *Early Byzantine period, Sucidava type buckle,
belt-applications, buckles, belt-rings*

The National Museum of Kruševac has a collection consisting of 22 examples of parts of belt sets, dated into the period from the 5th up to the 7th century. Those are mostly bronze buckles of the Sucidava type and bronze belt applications. Bronze buckles with extended thorns, from the collection of the Museum of Kruševac, were parts of Byzantine belt sets. Miniature buckles were parts of sets for fastening footwear and fastening belt sashes. Certain examples display traits of the barbarian style from the period of the Great Migration.

During the 5th century, Roman settlements moved, due to historical circumstances, to hill areas, and elevated locations, within more or less fortified city walls (Миљинковић 2015). Inside those settlements protected by ramparts, a period of war, migration and mixing of peoples lead to the creation of new customs and new forms of material culture. Contacts between the Romaian with German tribes, in the period of the Great Migration, would end in a symbiosis of the Romaian and German civilizations. Buckles and belt-rings, as a specific part of traditional costumes, bear witness, among other things, on the intertwining of cultures, present in the life on mountainous areas, from the 5th up to the 7th century, in Serbia and the Kruševac region.

We must face, however, the fact that ca twenty accidental findings from the Museum of Kruševac cannot compensate for the insufficient research level of Early Byzantine archaeology. In this sense, a bright spot in the work of the National Museum of Kruševac are archaeological works in the zone of the confluence of the Južna Morava and Zapadna Morava, where the National Museum of Kruševac undertook archaeological excavations on two sites, Bedem, in the village of Maskare, and Ukosa, in the village of Grad Stalać. These excavations yielded results worthy of attention. The discovery of an Early Byzantine church, a hoard of coins from the 5th century, pits and a ceramic kiln, as well as small findings, among which was one buckle of the Sucidava type, bring hope for some better days. We even believe that thanks to the new results in the field of archaeology

of the period from the 5th and the 7th century and thanks to the results achieved by the regional Cultural Monument Protection Institute from Kraljevo at the site of Neveske Stalice at the mount Kopanik, it would be possible for the National Museum of Kruševac to finally, after 20 years of gathering archaeological material, restore the exhibition from May 2000 entitled “Early Byzantine settlements in the region of Kruševac” (“Ranovizantijska naselja u Kruševačkom okružju”).

T.I

T. I 1. Копча типа Сучидава. Локалитет Укоса у селу Град Сталаћ; 2. Копча типа Сучидава. Локалитет Градиште у селу Златари; 3. Копча типа Сучидава. Локалитет Градац у селу Брезовица; 4. Копча типа Сучидава. Локалитет Градиште у селу Дупци; 5. Копча типа Сучидава. Локалитет Градиште у селу Петина; 6. Копча типа Сучидава. Локалитет Градиште у селу Петина.

Pl. I 1. Sucidava type buckle. Site of Ukosa in the village of Grad Stalać; 2. Sucidava type buckle. Site of Gradište in the village of Zlatari; 3. Sucidava type buckle. Site of Gradac in the village of Brezovica; 4. Sucidava type buckle. Site of Gradište in the village of Dubci; 5. Sucidava type buckle. Site of Gradište in the village of Petina; 6. Sucidava type buckle. Site of Gradište in the village of Petina.

Т. II

Т. II 1. Копча типа Сучидава. Локалитет Градац у селу Бресница; 2. Део појасне Т-апликације. Локалитет Градиште у селу Љубинци; 3. Минијатурна апликација. Локалитет Градиште у селу Петина; 4. Појасна апликација. Локалитет Градиште у селу Петина; 5. Појасна апликација. Локалитет Градиште у селу Љубинци.

Pl. II 1. Sucidava type buckle. Site of Gradac in the village of Bresnica; 2. Part of a T-shaped belt application. Site of Gradište in the village of Ljubinci; 3. Miniature application. Site of Gradište in the village of Petina; 4. Belt application. Site of Gradište in the village of Petina; 5. Belt application. Site of Gradište in the village of Ljubinci.

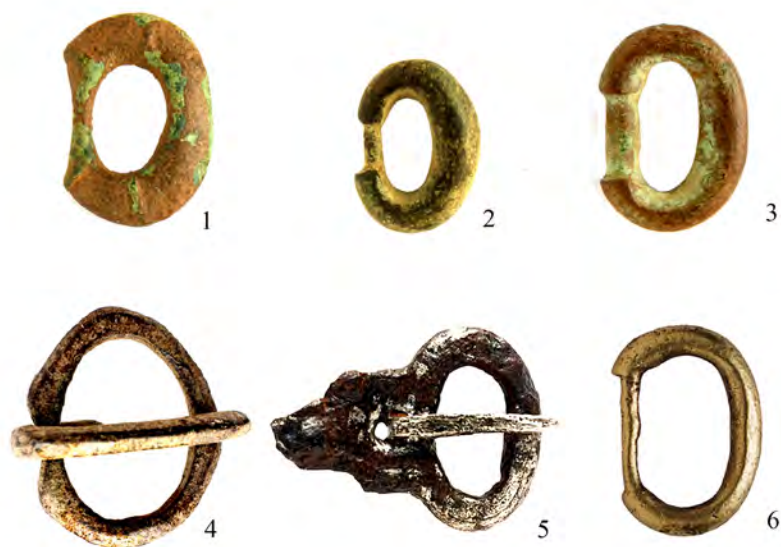
Т. III

Т. III 1. Копча елипсоидног облика. Локалитет Градац у селу Брезовица (Брусови); 2. Копча елипсоидног облика. Локалитет Градац у селу Брезовица (Брусови); 3. Копча са овалном алком. Локалитет Градиште у селу Дупци; 4. Копча са профилсаном алком. Локалитет Градиште у селу Дупци; 5. Трн са повијеним крајем и правоугаоним лежиштем за стаклени уметак. Локалитет Градиште у селу Љубинци.

Pl. III 1. Elliptical buckle. Site of Gradac in the village of Brezovica (Brusovi); 2. Elliptical buckle. Site of Gradac in the village of Brezovica (Brusovi); 3. Buckle with an oval hoop. Site of Gradište in the village of Dubci; 4. Buckle with a profiled hoop. Site of Gradište in the village of Dubci; 5. Thorn with a bent end and rectangular groove for a glass implant. Site of Gradište in the village of Ljubinci.

T. IV

T. IV 1. Пређица елипсоидног облика. Локалитет Градац у селу Доњи Дубич; 2. Пређица елипсоидног облика. Локалитет Градац у селу Доњи Дубич; 3. Пређица елипсоидног облика. Локалитет Градац у селу Доњи Дубич; 4. Копча елипсоидног облика. Локалитет Градац у селу Доњи Дубич; 5. Гвоздена копча. Локалитет Градиште у селу Љубинци; 6. Пређица елипсоидног облика. Локалитет Градиште у селу Љубинци.

Pl. IV 1. Elliptical belt-ring. Site of Gradac in the village of Donji Dubič; 2. Elliptical belt-ring. Site of Gradac in the village of Donji Dubič; 3. Elliptical belt-ring. Site of Gradac in the village of Donji Dubič; 4. Elliptical buckle. Site of Gradac in the village of Donji Dubič; 5. Iron buckle. Site of Gradište in the village of Ljubinci; 6. Elliptical belt-ring. Site of Gradište in the village of Ljubinci.

КАДИОНИЦА СА ЛОКАЛИТЕТА ПЕРЛЕК–ХУМКА КОД БЕЧЕЈА

Рашко Рамадански

Градски музеј Бечеј

Александар Ристић

Народна библиотека „Др Милован Спасић” Рековац

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

e-mail: r.gamadanski@gmail.com | Прегледни рад

Примљено: 8. 5. 2020. | УДК: 904:726”05/06”(497.11)

Прихваћено: 31. 7. 2020. | 069.51:904”05/06”(497.11)

Апстракт: *Кадионица са локалитета Перлек – Хумка код Бечеја у Бачкој, иако је реч о случајном налазу, представља вишеструко значајно откриће. Кадионице саме по себи нису честе а примерак из Перлека, ако се узму у обзир стилске особености, представља за појмове данашње Србије и региона јединствен налаз. Овај примерак се условно може датовати у 6. или прву половину 7. века, те је према томе реч о рановизантијском предмету. Кадионицама није једноставно одредити место израде. Према смерницама које нам допуштају неке од расположивих паралела из југоисточне Европе, Мале Азије и црноморског приобаља, радионицу бисмо могли потражити на простору источног Средоземља. С обзиром на то да није документован изворни археолошки контекст налаза, може се само претпоставити порекло ове кадионице, притом на територији која није била у саставу РOMEЈСКОГ царства. Једна од вероватнијих могућности јесте да је донесена као плен са неког од аварских или словенских похода у префектуру Илирик. Налаз кадионице са локалитета Перлек–Хумка представља један од најранијих примера хришћанске материјалне културе у Бачкој.*

Кључне речи: *Перлек, Бечеј, Бачка, рана Византија, кадионица, богослужбени предмет*

Током радова на позајмишту земље у атару Перлек и у подножју истоимене хумке северно од Бечеја, приликом изградње успона и нове деонице пута од Бечеја према Бачком Петровом Селу, приликом багеровања је 1970. године пронађена бронзана кадионица.¹ Овај случајан налаз, иако нажалост изостаје документовани стратиграфски контекст, свакако завређује посебну пажњу, пре свега ако се узме у обзир географско место налаза, које значајно одступа од досадашњих просторних одредница ове врсте налаза. Осим тога,

¹ Инвентарна књига археолошке збирке Градског музеја Бечеј: ИБ (А)883.

Сл. 1. Радови на позајмишту земље у подножју хумке у Перлеку
(Фототека Археолошког одсека Градског музеја Бечеј)

Fig. 1. The works in the earth deposit at the base of the mound in Perlek
(Town Museum Bečeј photo library)

стилске особености и репрезентативност, као и реткост ове врсте предмета, додатно одликују овај налаз. Кадионица је похрањена у Градском музеју Бечеј, налази се на Археолошком одсеку и заведена је у археолошкој збирци под ознаком ИБ (А)883. Узорно је очишћена и конзервирана, а најскорији захвати на предмету изведен је приликом припреме за изложбу поводом педесетогодишњице Музеја у Бечеју 2003, односно изложбе поводом издања *Едикт* у Музеју Војводине у Новом Саду 2014. године.² У литератури се срећу само општи подаци, без подробнијих запажања или интерпретације (Група аутора 2014, 77–79, кат. бр. 71). Ово је први пут да је налаз кадионице са локалитета Перлек–Хумка тема засебног рада и надамо се да ће се овом приликом скренути неопходна пажња на овај вредан и необичан налаз, уз његово што је могуће правилније датовање и интерпретирање.

Перлек је назив за атар северно од Бечеја у Бачкој и налази се на алувијалној равни реке Тисе. Перлек и Доњи рит простиру се дуж лесне греде, или старе обале на западу, све до јужне стране насеља Бачко Петрово Село, а од мртваје Медењаче и Великог рита на истоку, атар Перлек је одвојен тра-

² Видети: Микић-Антонић 2003; Група аутора 2014.

сом данашњег пута. На северном излазу из Бечеја налазиле су се две хумке, од којих је до данас у целисти опстала само она већа, епонимна хумка, док је мања, јужна хумка у највећој мери разорена приликом рада копача и механизације који су у прошлости одатле црпили земљану сировину (сл. 1). У профилу мање хумке, или њеној непосредној околини, пронађена је кадионица а ови профили су и данас доступни (сл. 2). Хумка Перлек се среће на картама почев од Другог војног премера Хабзбуршког царства, где је уписана пре 1869. године под називом (немачки) *Perleg Hügel*.³ Најранији познати помен топонима Перлек (лагински *Perlek*), као насеља са царинарницом у надлежности Бечеја, потиче из 1440. године, а као посед српског деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) помиње се 1441. године (Szekeres 1983, 43–44). У том светлу, на археолошком локалитету недалеко од хумке констатовано је и позносредњовековно насеље, док се о месту раносредњовековног насеља још увек само претпоставља (Станојев 1996, 42). Локалитет у целисти називамо Перлек–Хумка.

Кадионица из Перлека начињена је од бакарне легуре, највероватније бронзе.⁴ Кадионица је цилиндрична, хоризонтално наглашеног тракастог обода, на којем су распоређене три вертикалне, овалне ушице. Реципијент је украшен са девет паралелно урезаних жлебова, од којих четири прате један или више тањих уреза, а цео предмет је почивао на три ноге у облику слова

Сл. 2. Кадионица из Перлека код Бечеја
(Према: Група аутора 2014, 79)

Fig. 2. The censer from Perlek near Bečej
(According to: Група аутора 2014, 79)

³ *Die zweite militärische Aufnahme 1806-1869*, ARCANUM Adatbázis Kft, Digitized Historical Maps – DVD издање, љубазношћу Историјског архива у Сенти.

⁴ Упутно би било предузети испитивање како ове тако и других рановизантијских кадионица у Србији преко XRF спектрометрије, помоћу које бисмо много боље сагледали метални састав предмета те направити корак у правцу утврђивања места израде.

Сл. 3. Кадиионица из Перлека код Бечеја (Фотографисао Рашко Рамадански)
 Fig. 3. The censer from Perlek near Bečej (Photographed by Raško Ramadanski)

„Г”. Нажалост, кадионица је пронађена оштећена. Наиме, недостаје приближно половина обода са једном од ушица и делом реципијента. Недостају и две ноге, док је код преостале трећина одломљена. На једном месту на ободу примећују се и неравнине настале услед дејства штетне корозије, која је приликом чишћења и конзервације заустављена и неутралисана. Укупна висина кадионице, од ушице до ноге, износи 8 цм, док је сам реципијент висок 5,4 цм. Ширина обода варира од 0,8 до 0,9 цм. Пречник реципијента је 9,5 цм док је пречник обода 11 цм. Размаци између паралелних бразди су до 0,5 цм. Нога је висока 1,2 цм и истурена је 0,6 цм у односу на реципијент. Предмет је тежак 368 грама. Кадиионица је сасвим сигурно ливена, вероватно применом технике „изгубљеног воска”, на шта нас упућује хомогеност целог предмета као и ситне пукотине на површини метала које настају приликом самог ливења. Затим, примећујемо трагове ручне дораде, углавном абразијом на местима где је било потребно уклонити трагове неправилности, или раскуцавањем на местима где је требало кориговати неки облик. Ушице на којима је кадионица висила очигледно су пробушене након ливења а трагови перфорације су састругани. Поменути паралелни украси на спољашњости реципијента кадионице израђени су стругом, на шта нас упу-

ћују местимични зупчасти трагови у украсним браздама, који настају услед трења сечива струга приликом урезивања у метал док се предмет окреће у правцу супротном углу струга. Ово као и релативна симетрија украса и делимично понављање неких од уреза у плићем негативу упућује на примену некакве ручне (или ножне) центрифуге. Свакако, реч је о сложеној и постепеној техници израде предмета.

Богослужбени предмет под називом *кадионица* (или кадњаница, грчки *θυμιατήριον*, лат. *thuribulum*) представља посуду у коју се тамјан додаје поврх жара, те се њоме кади⁵ на одређеним местима и у одређено време током богослужења (Мирковић 1918, 120). Према форми и начину употребе се могу поделити на висеће и ручне. Висеће кадионице, најчешће израђиване од бронзе, причвршћиване су за ланце и могу бити подељене на оне са поклопцем или без њега, уз додатак звончића или без њих. Постоје и једноставнији примерци са звончићима, само без ланаца, који се користе током одређених служби као нека врста цимбала које прати појање (Ивковић 1988, 103; Фундулис 2004, 36). Кадионицама се испољава поштовање икона и других реликвија, док се кађењем верника примају њихове молитве, а уједно и дели освећење кроз мирис тамјана (Мирковић 1918, 120; Фундулис 2004, 36). Приликом чинодејствовања, свештеник се (на)клања и осећује крсним знаком оне који се каде и истовремено клањају. У храму се могу кадити олтар или цео храм, као и поједини делови сакралног простора или саме реликвије. Ј. Мирковић сматра да су првобитне кадионице биле са дршком, док су у каснијем периоду добиле данашњи изглед (Мирковић 1918, 120, 318-319), док Ј. Фундулис указује да је кадионица првобитно употребљавана приликом опела и помена, то јест у контексту поштовања мртвих (Фундулис 2004, 36). Византијски историчар цркве, Евагрије Схоластик, бележи податак да је персијски цар Хозроје II (590–628) поклатио цариградској цркви *καὶ θυμιατήριον, τὰ πάντα χρυσά*, што сасвим сигурно указује да су кадионице већ биле у употреби у том периоду (Bidez и Parmentier 1898, 238; Мирковић 1918, 130). Цариградски патријарх Герман I (715–730) сматрао је да ови богослужбени предмети имају и симболичко значење, према коме *Et statim thuribulum subindicat humanitatem Christi, ignis divinitatem et fragrans fumus indicat illum bonum odorem sancti Spiritus praecedentem* (*кадионица значи човечанство Христа, жеравица божанство, а дим што се диже из кадионице означава добар мирис Св. Духа*).⁶ Иако постоје извори,

⁵ „кадити, 3. цркв. при верском обреду махати кадионицом из које се шири дим и мирис запаљеног тамјана”, према: Стевановић *et al.* 1967, 623.

⁶ Према: Migne 1865, 399.

попут *Liber Pontificalis*, који указују да је Константин I даровао златне кадионице Латеранској базилици, не може се прихватити њихова еклезијална употреба пре самог краја 4. века (Augusti 1831, 72). С друге стране, поједини аутори описују и случајеве профане употребе кадионица и током 6–7. века (Brokalakis 2005, 44). Све до 8. века, кадионице су биле кубичног, полигоналног или цилиндричног облика, са нешто ређом употребом поклопца. Најчешћи тип кадионица тог времена биле су оне облика путира на ниској стопи, и са рељефним представама јеванђеља. Такав тип кадионица заступљен је са преко 50 познатих примерака и претпоставља се да су коришћене и након иконоклазма (Bouras и Kazhdan 1991, 397). Позније кадионице, из времена одмаклог и позног средњег века, било да је реч о источноправославном или римокатоличком обреду, зацело су другачије од својих претеча.⁷

Археолошки материјал хришћанског карактера са територије централног Балкана, у мери у којој је до сада откривен и проучен, указује на центре и области одакле се хришћанство постепено ширило на простор северног Илирика. Наиме, хришћанство је у овој области већ у 6. веку било веома распрострањено, чему сведоче бројне документоване сеоске цркве, које се неретко налазе и на мање приступачним местима (Милинковић 2015, 33). Покретни материјал сакралног карактера израђиван је у радионицама широм Царства, а поједини примерци су и трговачким везама допремани на простор централног Балкана, те њихова бројност указује на већи степен христијанизације на овом простору у распону од 4. до 7. века (Плић 2006, 47–48). Хронолошки и географски најближа паралела кадионици са локалитета Перлек–Хумка код Бечеја откривена је 1977. године у касноантичкој вили близу рудника Бела вода у Пернику (Бугарска). Овај објекат, приближних димензија 40 x 40 м, датован је у време од краја 3. до почетка 5. века (Любенова 1995, 6). Приликом ових истраживања откривен је предмет готово идентичан нашем примерку, цилиндричног облика, са плитко урезаним хоризонталним круговима и са хоризонтално профилисаним ободом. На врху предмета се налазе алке за качење, а на дну су постављена три стопала у облику слова „Г”. Висина кадионице износи 6 цм, док њен пречник износи 7,3 цм. Троструким ланцем дужине 24 цм предмет је био окачен за алке. Међутим, овај налаз је неадекватно интерпретиран као светиљка, односно кандило. Поред нетачне типолошке детерминације, предмет је и хронолошки проблематично датован у време 4. века (Любенова 1995, 9, Обр. 3, Обр. 10/г).

⁷ Видети: Zdravković и Simić 1956, 247–248; Брмболић 1984, 21; Ивковић 1988, Сл. 1, 4; Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 217–218; Lovag 1999, 81–84, 220–226; Minić и Vukadin 2007, 148–149; Миловановић 2008, 310–327.

Сл. 4. Шестоугаона кадионица из Гамзиграда (Према: Јанковић 1983, 138)

Fig. 4. The hexagonal censer from Gamzigrad (According to: Јанковић 1983, 138)

Још један близак налаз откривен је у слоју С–Е унутар куле старијег утврђења Гамзиграда, где је пронађена остава црквених предмета од бронзе. У питању је скуп налаза састављен од полијелеја, кадионице, канделабра и различитих окова. Бронзана шестоугаона кадионица има профилисану основу и обод, три ножице и три ушице. Предмет је био окачен на три ланца, спојена при врху кариком у облику осмице, али код овог примерка недостају крст и рукохват. На једној од страна кадионице је накнадно затворен правоугаони отвор (сл. 4). Висина предмета је 7,5 цм, а читава ова група налаза сведочи о распрострањености хришћанства на подручју око Гамзиграда у 6. веку. О томе говоре и остали предмети религијског карактера, као и остаци сакралне архитектуре (Јанковић 1983, 135–136, 138). Такав тип кадионица представља чест налаз на читавом простору Царства, што указује на уједначеност у њиховој производњи и упућује на постојање производних центара, највероватније у Египту, или на Криту (Brokalakis 2005, 48; Илић 2006, 51). Неки од локалитета

где су пронађене шестоугаоне кадионице јесу Сард у Малој Азији и Елефтерна на Криту (Brokalakis 2005, 44–45, Fig. 14–16). Постоје и луксузнији варијетети шестостране кадионице, од сребра са позлатом и рељефима са мотивима из Новог завета, попут кадионице из Несебра у данашњој Бугарској, која се датује у крај 6. или сам почетак 7. века (Frazer и Evans 1999, 37, кат. бр. 45). Други налаз кадионице на територији данашње Србије, иако нешто позније, откривен је у атару села Пепељевца код Куршумлије, уну-

Сл. 5. Конишна кадионица из Пепељевца код Куршумлије
(Према: Ћоровић-Љубинковић 1950, 72)

Fig. 5. The conical censer from Pepeljevaca near Kuršumljia
(According to: Ћоровић-Љубинковић 1950, 72)

тар остатака Цркве Св. Недеље. У питању је viseћа бронзана биконишна кадионица на ноzi, или стопи, без поклопца, израђена ливењем, а на њој се налазе новозаветне рељефне представе. На ободу се налазе три кружне петље, којима је предмет био причвршћен за ланце (сл 5). Висина предмета је 8,5 цм, пречник отвора је 12 цм, пречник стопе је 4,8 цм а висина ноге 1,5 цм (Ћоровић-Љубинковић 1950, 70–72). Слични примерци, који углавном воде порекло из Египта, нађени су и у области Средоземља и неким деловима Европе, па је изнета претпоставка да радионичарске центре у којима су израђиване овакве кадионице, крајем 7. или почетком 8. века, треба тражити на простору данашњег Египта (Плић 2006, 51; Илић 2008, 129–130; Шпехар 2017, 186). Готово идентичан примерак са сценама из Христовог живота данас се налази у збирци Историјског музеја у Сочију (Khrushkova 2018, 61–63, Fig. 3–8). Поменули бисмо још и то да се веома слична кадионица из Музеја Института за уметност у Детроиту датује чак и до 10. века (Sandin 1993, 47, Figure 2). Осим раније наведених налаза који деле хронолошку или географску блискост са налазом из Перлека, типолошки можда најсличнија рановизантијска кадионица јесте цилиндрична кадионица са наглашеним ободом, натписом и три ноге и ушице, из колекције П. Анагносту из Атине (Touchais *et al.* 1998, 712–713, Fig. 7). Неки од предмета из исте збирке датују се у 6. век (Touchais *et al.* 1998, 712). Сматрамо да је смислено поменути и неке од познијих примерака кадионица које су сличне налазу са локалитета Перлек–Хумка. Ради се о две кадионице пронађене у оставама при-

ликом археолошких истраживања на простору античког каструма Понтес (лат. *Pontes*) током 1981. и 1982. године. Остава II састојала се од бронзане кадионице, гвоздене узенгије, гвоздених српова и копче за појас, док се у оближњој Остави III налазила бронзана кадионица са копчама за корице књиге (Гарашанин и Васић 1987, 81). Кадионица из прве оставе је мања и плића, биконичног је облика и садржи три кружне петље кроз које су пролазили ланци за качење предмета. Други предмет има нешто дубљи конични лимени рецепијент са стопом, на чијем су ободу симетрично постављена три мања кружна отвора за провлачење ланаца, у горњем делу повезивана куком. Оставе су датоване у 9–10. век (Шпехар 2017, 189). Географски нешто даља, али хронолошки ближа паралела потиче из Старе Врлике у Далмацији. Тамо је откривена богато украшена сребрна кадионица, која је била причвршћена за три ланца и за коју се претпоставља да је настала средином 8. века (Vinski-Gasparini 1958, 93–103). Узмемо ли у обзир ликовне изворе, запажамо да је хронолошки најприближнији извор управо приказ кадионице на мозаику Базилике Сан Витале у Равени, задужбине византијског цара Јустинијана I (527–565), која је завршена 547. године. Лево од представе цара приказани су епископ и двојица ђакона, од којих један у десној руци држи висећу кадионицу (Andrescu-Treadgold и Treadgold 1997, 708; Sales-Carbonell *et al.* 2017, Fig. 2). Изглед кадионице из овог ликовног извора упадљиво подсећа на тип кадионице из Перлека.

Ако узмемо у обзир интерпретације нама доступних паралела, склон смо да датујемо кадионицу из Перлека у другу половину 6. или половину 7. века, и да је сматрамо за пример рановизантијске материјалне културе, а да њено место израде потражимо у источном Средоземљу (Крит, Синај, Египат). Ради се о типу кадионице који до сада није био документован код нас, а чињеница да је пронађена на територији која није била у саставу Царства додатно наглашава њен значај. У делу *Едикт* наведено је да кадионица потиче са локалитета насеља или некрополе 8–9. века (Група аутора 2014, 78). Међутим, о томе не постоје трагови у музејској документацији и по свој прилици је реч само о претпоставци. Познати локалитет средњовековног насеља налази се око 300 метара југозападно од хумке док се на ораници која дели два локалитета не запајају уломци керамике савремене кадионици, што у целини не оспорава да је и тај део потеза био настањен. У међувремену је установљено да је почетком седамдесетих година 20. века механизација, попут багера и камиона, кориштена на позајмишту земље које се налазило западно од данашњег пута, у подножју хумке. И заиста, на траговима мање хумке запајају се јасни показатељи експлоатације жуте зе-

мље – леса. Са саме хумке, како велике тако и мале, не потичу други познати археолошки налази, али с обзиром на то да се ради о хумкама, односно трајним и препознатљивим одликама у рељефу, можемо претпоставити и да је кадионица део својеврсне оставе или одложеног (можда одбаченог) плена из неких од похода Авара или Словена у префектуру Илирик. Није незамисливо да су они понели између осталог и кадионицу као део опљачканог инвентара или ризнице неке цркве. С друге стране, не искључујемо могућност да се могло радити и о некаквом станишту или гробној целини, а ако се у будућности веродостојнијим испостави неко позније датовање саме кадионице, за шта такође постоје полазишта у датовању неких од паралела, налаз потенцијално може упућивати и на локацију раносредњовековне богомоље, у том случају веома ране за појмове Бачке. Независно од претпоставки о томе како је ова кадионица доспела у своје коначно исходиште, овај налаз представља један од најранијих примера хришћанске материјалне културе у Бачкој и као такав заслужује да буде познат научној и широкој јавности, и да буде разматран у неким будућим радовима.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Andrescu-Treadgold, I.** и **Treadgold, W.** 1997. Procopius and the Imperial Panels of S. Vitale, *The Art Bulletin* 79/4: 708–723.
- Augusti, J. C. W.** 1831. *Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie* 12. Leipzig: in der Dykschen Buchhandlung.
- Бајаловић–Хаџи-Пешић, М.** 1992. О налазима неких предмета у готичком стилу на територији Србије, *Саопштења XXIV*: 217–222.
- Bidez, J.** и **Parmentier, L.** (уп) 1898. *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. London: Methuen & Co.
- Bouras, L.** и **Kazhdan, A.** 1991. Censer, у *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ур. А. Р. Kazhdan, 397. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Брмболић, М.** 1984. *Манастир Намасија*. Параћин: СИЗ културе општине Параћин.
- Brokalakis, Y.** 2005. Bronze Vessels from Late Roman and Early Byzantine Eleutherna on Crete, *AnTard* 13: 37–50.
- Vinski-Gasparini, K.** 1958. Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike, *Starohrvatska prosvjeta* III/6: 93–103.
- Гарашанин, М.** и **Васић, М.** 1987. Castrum Pontes – Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години, у *Берданске свеске IV*, ур. В. Кондић, 71–116, Београд: Археолошки институт, Народни музеј, Одељење за археологију Филозофског факултета.
- Група аутора.** 2014. Каталог, у *Едикт*, ур. А. Озер, 67–152. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Zdravković, I.** и **Simić, M.** 1956. Manje crkvene građevine i zgrade iz turskog doba na Novom Brdu i okolini, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije I*: 247–248.

- Ивковић, З.** 1988. Кадионице и њихове ликовне представе у средњовековној Србији, у *Рашка баштина* 3, ур. С. Ђорђевић, 103–116. Краљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Пић, О.** 2006. Ranohrišćanski import na teritoriji severnog Ilirika u periodu od IV do početka VII века, *Arheologija i prirodne nauke* 2: 47–68.
- Илић, О.** 2008. Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије, у *Ниш и Византија* VI, ур. М. Ракоција, 125–136. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар.
- Јанковић, Ђ.** 1983. Рановизантијски Гамзиград, у *Гамзиград – касноантички царски дворац*, ур. С. Ђелић, 120–141. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Khrushkova, L.** 2018. Unpublished and Little-Known Late Antique and Byzantine Artifacts from the Eastern Black Sea Region, *Archaeologia Bulgarica* XXII/2: 61–102.
- Любенова, В.** 1995. Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник „Бела вода“, Перник, *Археология* 3/1995: 6–17.
- Lovag, Zs.** 1999. *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Migne, J. P.** прир. 1865. *Traditio Catholica. Saeculum VIII-IV, Annus 715–806. Του εν αγιος πατρος ημων Γερμανου αρχιεπισκοπου Κωνσταντινουπολεως, τα ευρισκομενα παντα. S. P. N. Germani Archiepiscopi Constantinopolitani, Opera Omnia, Juxta editiones card. Ang. Mai, Joan. Dominici Mansi, Jacobi Greiseri, Francisci Combefissi ad prelum revocata. Accedunt... Scripta quae supersunt. Tomus Unicus*. Paris: Lutetiae Parisiorum.
- Милинковић, М.** 2015. *Рановизантијска насеља у Србији*. Београд: Досије студио.
- Микић-Антонић, Б.** 2003. Археолошки одсек, у *Градски музеј Бечеј 1953–2003*, ур. Б. Микић-Антонић, 36–77. Бечеј: Градски музеј Бечеј.
- Minić, D. и Vukadin, O.** 2007. *Srednjovekovni Stalać*. Београд: Археолошки институт.
- Миловановић, Д.** 2008. *Ризнице манастира Хиландар*. Београд: Музеј примењене уметности.
- Мирковић, Ј.** 1918. *Православна литургија или наука о богослужењу православне Источне цркве – Први, опћи део*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Sales-Carbonell, J, Sancho Planas, M, De Castellet, L.** 2017. ‘Incensium in monasterium’ in Preandalusian Hispania (centuries 5th-8th), *Hortus Atrium Mediaevalium* 23/1: 107–113.
- Sandin, K.** 1993. Liturgy, Pilgrimage, and Devotion in Byzantine Objects, *Bulletin of the Detroit Institute of Arts* 67: 46-56.
- Szekeres, L.** 1983. *Középkori települések Északkelet-Bácskában*, Novi Sad: Forum Könyvkiadó, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások.
- Станојевић, Н.** 1996. *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад: Музеј Војводине.
- Стевановић, М., Марковић, С., Матић, С., Пешикан, М.** прир. 1967. *Речник српскохрватскога књижевног језика* 2, Ж–К. Нови Сад – Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
- Touchais, G. et al.** 1998. Chronique des fouilles et découvertes archaéologiques en Grèce en 1996 et 1997, *Bulletin de correspondance hellénique* 122: 705–988.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1950. Стара кадионица из околине Куршумлије, *Музеји* 5: 70–86.

Frazer, M. E. и **Evans, H. C.** 1999. Censer, with Six Figures, у *Mirror of the Medieval World*, ур. W. D. Wixom, 37. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Фундулис, Ј. 2004. *Литургика I – Увод у свето богослужење*. Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке.

Шпехар, П. 2017. *Централни Балкан од 7. до 11. века – Археолошка сведочанства*. Београд: IP Booka.

Raško Ramadanski

Town Musem Bečej

Aleksandar Ristić

National Library “Dr Milovan Spasić” Rekovac

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

A CENSER FROM THE SITE OF PERLEK–HUMKA NEAR BEČEJ**Keywords:** *Perlek, Bečej, Bačka, early Byzantine period, censer, liturgical item*

The censer from the site of Perlek – Humka near Bečej in Bačka, despite being a stray find, can be considered a rather significant discovery. Censers, in general, are scarce finds and the specimen from Perlek, given its characteristics, represents a unique find in the archaeological landscape of modern Serbia and the region. It is plausible that this censer is from the 6th or the first half of the 7th century, thus being identified as an early Byzantine item. Bringing the censer into connection with a particular workshop is not a simple task. Suggested by what parallels from South-eastern Europe, Asia Minor and the Black Sea area we can gather, the location of the workshop that made the censer was likely somewhere in the Eastern Mediterranean. Even though this find is lacking a documented archaeological context, the origin of this item in a territory that wasn't associated with the Byzantine Empire at all can only be a matter of assumption. One of the more probable possibilities is that it was brought as loot from one of the raids carried out by Avars or Slavs in the Prefecture of *Illyricum*. The find of the censer from the site of Perlek – Humka represents one of the earliest examples of Christian material culture in the Bačka region.

ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИК ИЗ ЖУПАЊЕВЦА У ЗБИРЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У КРАГУЈЕВЦУ

Александар Ристић

Народна библиотека „Др Милован Спасић” Рековац
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

e-mail: arh.aleksandar.ristic@gmail.com	Оригинални научни рад
Примљено: 28. 4. 2020.	УДК: 069.51:904”15/16”(497.11)
Прихваћено: 4. 9. 2020.	904:726.825”653”(497.11)

Апстракт: У археолошкој збирци Народног музеја у Крагујевцу налази се камени споменик који потиче из села Жупањевац, насеља које припада суседној општини Рековац. На њему се налази текст ктиторско-меморијалног карактера, из кога се сазнаје да је споменик подигао локални кнез у сећање на своју кнегињу Аниђелију, као и то да га је направио извесни занатлија Вранеш. До сада није било израженијег научног интересовања за овај споменик, већ је о њему узредно писано од прве половине 19. века. На њега се први осврнуо учитељ из Свилајнца Јован Живановић у свом раду о „Граду Жупањевицу”, објављеном у листу Подунавка 1843. године, где је предочио своје виђење читања текста на споменику. Други пут је споменут у 19. веку у делу Феликса Каница, код кога није изазвао веће интересовање, јер се није радило о римском споменику како је очекивао. Од тог периода, овај споменик је свега неколико пута узредно поменут, без детаљније анализе. У овом раду су приложени опис, стилска анализа споменика и извршен је покушај нешто приближнијег датовања.

Кључне речи: камени споменик, ћирилички натпис, Народни музеј Крагујевац, Жупањевац, Левач, Белега, кнез, османски период

Део атара села Жупањевац под именом *Белега*, на коме се налазио епиграфски споменик који представља тему овог рада, простире се на југо-источној страни атара, са леве и десне стране данашњег пута који у насеље води из правца истока.¹ У питању је заселак на ком се налазе данашња сеоска домаћинства и обрадиве површине. Реч „белег” у српском језику, између осталог, означава „надгробни споменик”, као и камен „међаш” (Лома 2008, 83). Међе су у средњовековним сеоским атарима могле бити, осим природних, и вештачке, па су према томе обележаване и камењем укопаном у земљу на којима су се могле налазити одређене ознаке. У функцији значења „међе”, ову реч срећемо у повељи краља Стефана Уроша III из 1325. године, на осно-

¹ Топографска карта 531-1-3 Крушевац 1-3 (Rekovac) 1:25000.

ву које се прилажу одређена села манастиру Хиландару – „меџа теџьзи селоџь ѡтъ села Тръни прѣѣи белеџь Горѡуни љоугъ” (Louis Petit и Korablev 1915, 448). Такође, налазимо и податак по ком је међа селу Србици код Призрена 1348. године ишла „оу бѣлѣге коудѣ постависмо мраморѣ” (Шафарикъ 1862, 274–275), а у међе села Пирама са Крушијем су била укопана четири „мрамора” и два „камена” (Благојевић 1999, 38). Доста касније, у једној дечанској повељи из 1565. ова се реч такође користи да би означила одређену међу (границу) – „Ѡцѣпї старацъ Несторъ и братїа ѡдъ ѡнен ливаде ꙗꙗ десо, белега: ѡсен и Крѣва Река, съ едне стране Ласанова ливада, с двѣ стране Живков стѣп” (Стојановић 1923, 64). Као ознаку за надгробни споменик, ову реч чешће срећемо у натписима на стећцима (Стојановић 1902, 74; Веšlagić 1982, 32; Зечевић 2005, 77; Лома 2008, 86), док се у појединим документима назив *белег* јавља и као топоним – „оу бѣлѣзѣ Гѡрославъ оуѡратнѡевникъ” (Лома 2008, 86).

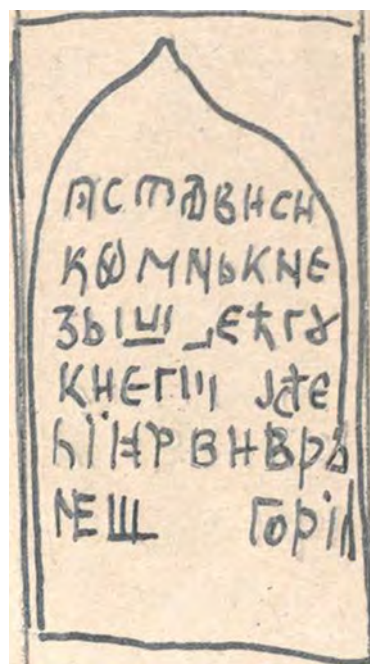
За *Белег* у Жупањевцу и споменик на том месту први пут сазнајемо из једног новинског чланка који је објавио свилајначки учитељ Јован Живановић у листу *Подунавка* 1843. године. Након описа утврђења Град у Жупањевцу и препричавања сеоских легенди о њему, Јован Живановић говори о „једном усред поља дупке побијеном камену”, 500–600 корака у правцу истока², на коме је „грдним словима” исписан текст – „Постави ови каменъ Кнезъ Иванъ-Бегъ Кнегинѣи Анђелии, а направи га Вранешъ майстор”. У фусноти стоји објашњење да је „саобштитель” преписао текст у истој форми као што је на камену, па га је аутор тако и прочитао (Живановић 1843, 193). У наставку се говори о легенди, према којој је кнегиња Милица са овог места топовима гађала Николу Жупана, који је боравио у утврђењу Град. Након што је усмртила поменутог жупана, кнегиња Милица се вратила и поставила камен на Белеги као знак свог доласка у Жупањевац. У фусноти након ове приче Јован Живановић закључује да прочитани натпис „сасвим друго казује, како се види” (Живановић 1843, 194).³ Путописца и истраживача Ф. Каница су мештани упутили до усамљеног „биљега” који „нико не уме да прочита”. Пошто се није радило о римском споменику како је очекивао, Феликс Каниц није оставио подробнији опис овог споменика и записао је само да се на њему налазе „искривљена црквенословенска слова” (Каниц 2007, 625). Тодор Бушетић 1903. године помиње „камен побијен у земљу” у дну села Жупањевац, који је према његовој процени био висок 1,5 м од нивоа земље. Као и Јован Живановић, он подсећа на предање о рушењу града Николе Бољара топовима са тог места (Бушетић 1903, 496).

² Ради се о удаљености већој од једног километра.

³ Ово предање о сукобу кнегиње Милице и Николе Жупана може се чути и код данашњих мештана села Жупањевац.

Сл. 1. Епиграфски споменик из Жупањевца
Fig. 1. Epigraphic monument from Županjevac

Сл. 2. Скица споменика из инвентарне књиге Народног музеја у Крагујевцу
Fig. 2. Drawing of a monument from the inventory book of the National Museum in Kragujevac

Камени споменик који потиче са „локалитета” *Белега* у селу Жупањевац заведен је у инвентарној књизи Народног музеја у Крагујевцу под редним бројем 3147 (сл. 1). У напомени стоји да је предмет био узидан у зид штале Стојанке Савић, а да је пре тога стајао укопан поред пута недалеко одатле. Посредством Богољуба Мркића 1955. године постао је музејско власништво. Наредна рубрика инвентарне књиге садржи број 100.000, што по свему судећи представља износ који је музеј издвојио за откуп споменика. У продужетку колоне је приложена и скица споменика са делимично прочитаним натписом, као и опис врсте материјала од кога је сачињен (сл. 2).⁴

Поред података из инвентарне књиге, из сведочења мештана се такође сазнаје да је са првобитне локације камен однесен и узидан у шталу,

⁴ Инвентарна књига Народног музеја у Крагујевцу, бр. 3147. Овом приликом захваљујемо археологу кустосу Народног музеја у Крагујевцу Игору Ђуровићу на уступљеном музејском предмету, на подацима из инвентарне књиге, као и на могућности да се изврши RTI анализа споменика и изради његов 3D модел.

Сл. 3. Зграда у чијем зиду је споменик био узидан (са назначеном позицијом)
(фото А. Ристић)

Fig. 3. Building with the stone built in (with its position marked) (photo by A. Ristić)

како би после одређеног времена био извађен и пренесен у крагујевачки музеј (Марковић 2004, 158, 163).⁵ На Белеги још увек постоји поменути објекат и налази се са десне стране старог пута који води од Жупањевца према Богалинцу. Ради се мањој правоугаоној згради са озиданим приземним делом, где је и данас видљиво лежиште на његовом југозападном углу, у који је споменик био хоризонтално узидан. Позиција извученог споменика се добро уочава услед накнадног малтерисања отвора насталог услед његовог извлачења (сл. 3). Пошто је споменик веома тежак, по свему судећи се налазио негде у непосредној близини поред поменутог пута који пролази поред објекта, као што је и записано у инвентарној књизи Народног музеја у Крагујевцу.⁶

⁵ Сведочење о померању и искоришћавању споменика у грађевинске сврхе дао је Хранислав Ракић из Жупањевца, рођен 1925. године. С обзиром на то да у излагању наводи да је споменик са натписом стајао на првобитној локацији док је био дете, претпостављамо да је извађен и узидан у објекат највероватније током тридесетих година 20. века. За предања о споменику *белеги* и другим споменицима и налазиштима у селу Жупањевцу види : Марковић 2004, 157–166.

⁶ Данашњи најстарији мештанин села Жупањевац не зна где би могла бити тачна првобитна локација овог споменика.

Сл. 4. Доња и горња страна споменика са видљивим оштећењима

Fig. 4. The lower and the upper part of the monument with visible damaged parts

Дужина овог споменика правоугаоног пресека, израђеног од кречњака, износи 68 цм, ширина 30–31 цм, док дебелина достиже између 15–17 цм са десне и до 18 цм са леве стране. Споменик је оштећен подједнако на горњој и доњој страни, што се највише уочава на доњем делу, где је укосе „засечен” (сл. 4). На једној од широк страна исклесан је „оквир” за потребе формирања натписа. Ивице тог поља паралелно прате дуже стране споменика, да би се у горњем делу постепено савијале формирајући тако полукружни облик. При самом врху, линије се извијају у супротном смеру, спајају се и чине зашиљени врх. На обе „кривине” које се спајају у зашиљени врх налази се по један декоративни испуст ка спољашњости у виду „шиљка”, од којих је онај са

леве стране нешто уочљивији (сл. 5).⁷ Чини се да се један такав испуст налази и са стране, на заврштеку првог реда исклесаног текста. Доњи део овог оквира завршава се правом линијом, која се не може у целости сагледати због оштећења на том делу. Дужина тако исклесаног поља, од шпицастог врха лука до доње линије, износи 53,5 цм, а ширина 21 цм. На бочним странама споменика уочљива је излизаност и углачаност површине, што највероватније представља траг његове накнадне секундарне употребе. На горњем делу десне бочне стране формирано је удубљење правоугаоног облика, што може представљати последицу накнадног узиђивања споменика у објекат, или је настало у контексту могуће првобитне локације споменика (сл. 6).

Тирилички текст у овом пољу изведен је у шест редова и започиње на око 15 цм од висине зашиљеног врха лука (сл. 7). Висина исклесаних слова износи у просеку 3,5–4 цм. На целокупном споменику приметне су неравнине и бројна оштећења површине. Текст је углавном фланкиран два дужим паралелним линијама исклесаног оквира, с тим што последње

⁷ Оријентацију споменика посматрамо према хералдичким правилима. Види: Ацовић 2008, 80.

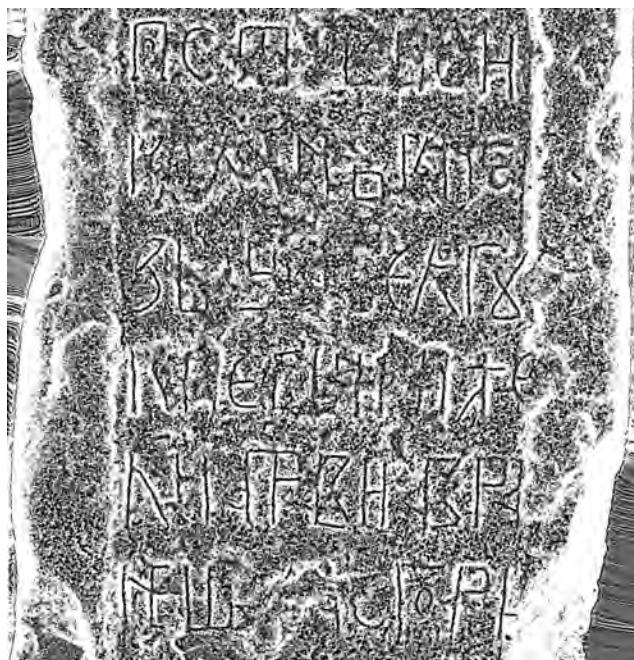
Сл. 5. Горњи део исклесане површине споменика,
са карактеристичном декорацијом

Fig. 5. The upper part of the monument's carved area, with the distinctive decoration

Сл. 6. Десна и лева бочна страна споменика

Fig. 6. The right and the left side of the monument

Сл. 7. Калк натписа

Fig. 7. The calque of the inscription

слово у петом реду излази ван тог простора. Највећа оштећења на тексту се запажају на срединама првог, трећег и шестог реда, као и на последњим словима у четвртном реду. Према нашем читању, текст на споменику гласи:

П[О]СТ[А]В[Ь]СН
 КАМ[Е]Н[Ь]КНЕ
 ЗЪ[...]БЕЛ[Е]ГЪ
 КНЕГІНІ[АН] (Ђерв)Е
 ЛІТАПР[А]ВН-АВРА
 НЕШЪ[МА]СТОРЪ

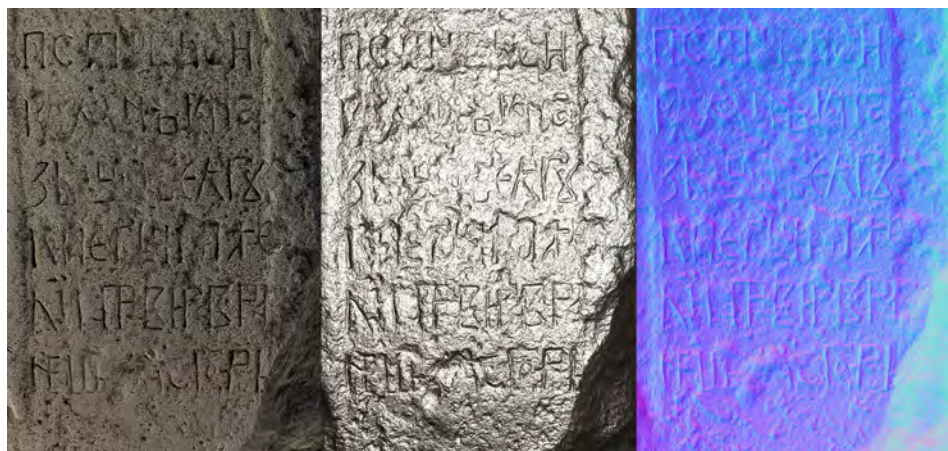
Текст је претрпео најтеже оштећење на месту резервисаном за име кнеза који је поставио овај споменик. Може се рећи да очувани делови слова и смерови исклесаних црта на овом месту не одговарају имену „Иван”, како га је прочитао Јован Живановић 1843. године. На основу тога, претпостављамо да се и тада на овом месту налазило оштећење, те да оно није наступило као последица узиђивања у објекат, нити каснијег извлачења из њега. На овом делу је научљивији симбол који може представљати надмет-

нуто слово Ѡ.⁸ Након њега следе још два (?) симбола и чини се да оба имају доњу квачицу, па према томе могу представљати слова К, Н или Ћ. На основу најочуванијег симбола овог дела натписа, чини нам се смисленије да је име на овом месту могло гласити *Јован* (ЮѦНЪ). Овај предлог би се могао оправдати и претпоставком да је у времену објављивања 1843. године натпис био у нешто бољем стању, па су тумачи овог текста могли јасније видети нека слова, нпр. последња два, што би их навело да закључе да се ради о имену Иван. Као алтернативу овом тумачењу, прилажемо претпоставку према којој се у овом случају не би радило о надметнутом слову Ѡ, већ о слову ук. Према оваквом тумачењу, прва два слова имена би могла гласити КҮ..., а у случају да последња два слова оставимо како су некада прочитана, могли бисмо помишљати на име *Вукан*. Напослетку, пошто је последњи знак оштећених слова исклесан без јасно видљиве доње хоризонталне црте, у том случају можемо условно елиминисати слово Ћ и узети у разматрање име које се завршава на слово К. Овакав начин писања овог слова би највише одговарао слову К са почетка другог реда, али у доста умањенијој представи (*Влк?*). С обзиром на висок степен оштећења овог дела текста, коначан суд о овом проблему остављамо лингвистима и стручњацима за ћириличку епиграфику. Након дела *белегу кнегињи*, по свему судећи следи правилно прочитано име *Анђелију*.⁹ Услед оштећења првог дела речи, не може се сасвим јасно прочитати реч која је првобитно протумачена као *мајстор*. Забуну додатно уноси слово Т, које по начину клесања у много већој мери подсећа на Г, каква се јављају у другим деловима текста, док је једино Т у целом тексту написано на другачији начин.¹⁰ Прво слово је готово у потпуности уништено, али би се на основу очуваног дела зашиљене горње кукице могло претпоставити да се ради о слову М. Услед велике збијености почетних слова и очуваних трагова дијакритике, претпостављамо да се највероватније ради о извесној лигатури МѦЇ, након које би следила јасније читљива слова СТОРЪ.

⁸ У обзир би се могло узети и надметнуто слово Х, али се због благе закошености врха десне вертикалне линије ка унутрашњости мора најпре помишљати да се ради о слову Ѡ.

⁹ Одбацили смо могућност да се ради о имену *Јелена*, иако смо узели у разматрање могућност по којој је клесар натписа услед лоше процене која је довела до недостатка простора могао слово Ѧ да напише са краком на супротној страни, како би редуковао простор за наредно слово Е, које је, и као такво, изашло из предвиђеног исклесаног оквира. Уваживши мишљење проф. др Ирене Шпадијер, сложили смо се да се ипак ради о слову „ђерв”. Као други разлог за одбацивање хипотезе о имену Јелена ишао би и начин писања потенцијалног слова Н, где се на основу других појављивања истог слова уочава да клесар косу линију не исписује до самог дна, већ се она по правилу налази у горњем делу слова. Исто тако, уочљива је и дијакритика изнад слова І, што додатно потврђује да се овде не ради о том женском имену.

¹⁰ Могућност да се ради о речи *ктитор* одбацили смо услед појављивања облог слова, по свему судећи слова Ѓ, на средини речи, иако би таква могућност променила читав контекст и смисао натписа.

Сл. 8. Стандардни, Specular Enhancement и Normals Visualization RTI режим приказа натписа на споменику

Fig. 8. Default, Specular Enhancement and Normals Visualization RTI rendering mode of the monument's inscription

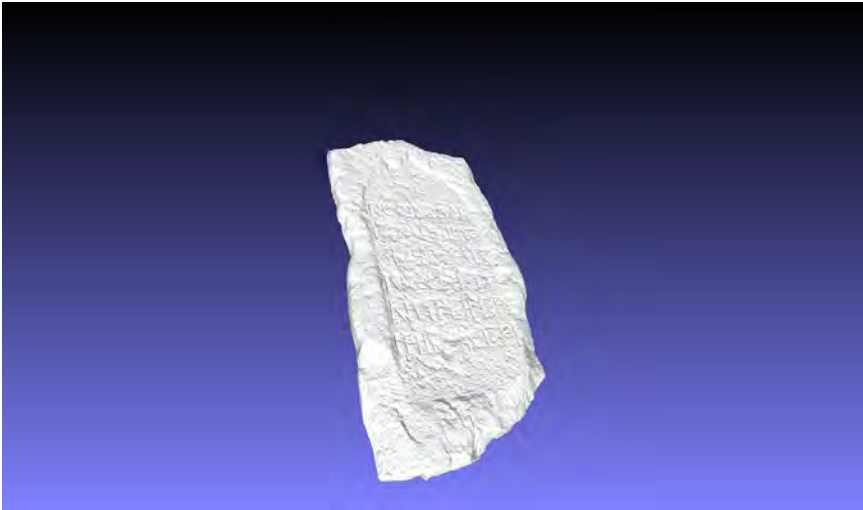
Према нашем схватању, овај натпис би у транскрипцији гласио: *Постави овај камен кнез (...) у спомен кнегињи Анђелији, а прави га Вранеш мајстор*. Већ на основу начина писања појединих слова, као што су **Н** и **И**, може се уочити одређена старија традиција исписивања натписа. У прилог томе иде и појава танког „јер” (**Ь**), што унеколико указује на рашку традицију (редакцију). У тексту је запажена и појава „стилске симетрије”, архаичне фигуре према којој се о једној ствари говори два пута, а која води порекло још из псалама. Условно, у нашем тексту би се то могло односити на речи „камен” и „белег”. Сви ови параметри указују на одређену архаичност самог натписа.¹¹

Како би се утврдило постојање евентуалних старијих натписа, на фронтално лице споменика је примењена RTI (Reflectance Transformation Imaging) фотографска метода, чији су резултати показали одсуство било каквих трагова раније клесарске активности (сл. 8). Овом приликом је израђен и 3D модел лица споменика на коме се налази епиграфски натпис (сл. 9).¹²

Индикативан елемент за стилско опредељење споменика би у овом случају био изглед уклесаног, на горњем делу лучно савијеног, а затим зашиљеног оквира, у коме је исклесан текст. Бројнији слични при-

¹¹ Захваљујемо проф. др Ирени Шпадијер са Филолошког факултета Универзитета у Београду на корисним саветима из области средњовековне лингвистике.

¹² RTI узорак и 3D модел лица споменика из Жупањевца израдио је Југослав Пендић из BioSense института у Новом Саду, на чему му овом приликом најсрдачније захваљујемо.

Сл. 9. 3D модел лица споменика (аутор Ј. Пендић)

Fig. 9. 3D model of the monument's surface (created by J. Pendić)

мерци на којима би се могао наћи овакав начин клесарске интервенције изостају на ширем простору. Најприближнија аналогија за овакав детаљ који фланкира текст налази се на надгробнику откривеном на простору испред северозападног бедема Горњег града Београдске тврђаве. Ради се о прикљесаној надгробној плочи, која је припадала скупини споменика узиданих као сполије у лице бедемске куртине са кордон венцем полукружног профила у периоду између 1693. и 1697. године (Поповић 2005, 213–214, 217, Сл. 2/Кат. бр. 11). Она представља део вертикалног надгробног споменика – усадника са горњом лучно моделованом страном. Као и жупањевачки примерак, израђен је од кречњака. На предњој страни се налази поље са натписом, изведено у виду плитке нише, изнад које се налази шиљати „сараценски” лук. Натпис на овом споменику био је изведен у три реда и гласио је РЯБ БЖИ ВЯСНАЪ (сл. 10). Ширина споменика са Београдске тврђаве је нешто мања, док је дебљина готово истоветна са нашим примерком и износи 17 цм (Поповић 2005, 217).¹³ Претпостављено је да су ови вертикални надгробници-усадници могли били високи 1–1,20 м (Поповић 2005, 220), што се у великој мери поклапа са податком Тодора Бушетића о висини споменика из Жупањевца од 1,5 м (Бушетић 1903, 496). За разлику од нашег примерка, на теменом делу споменика са Београдске тврђаве налази се рељефна представа крста (Поповић 2005, 217).

¹³ У периоду изласка рада о овој скупини споменика, аутору Марку Поповићу нису биле познате сличне стилске паралеле за споменик под каталожним бројем 11. Види: Поповић 2005, 220.

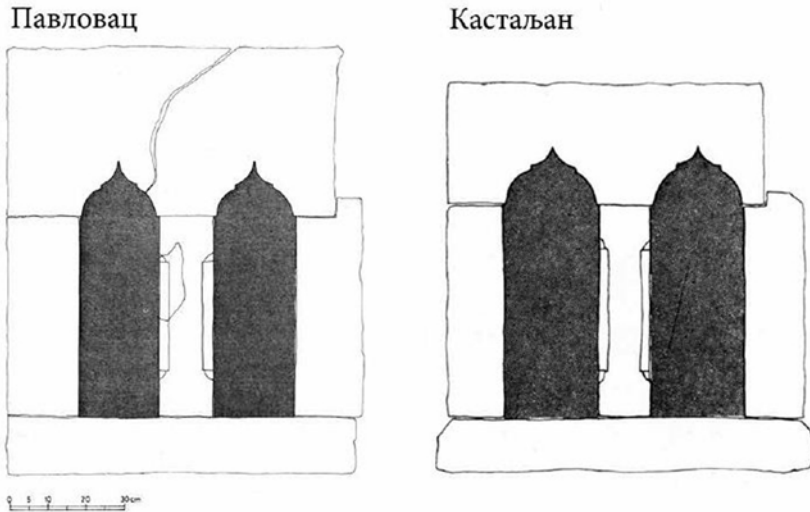

Сл. 10. Камени споменик – сполѝја са каталoшким бр. 11,
из севеорозападног бедема Београдске тврђаве

Fig. 10. Stone monument – *spolia*, cat. no. 11, from the
north-western part of the Belgrade Fortress wall

Оштећење горњег дела споменика из Жупањевца не даје одговор на питање да ли се ради о правоугаоном или полукружном заврштеку, али је сасвим могуће да би овај споменик могао припадати првој групи споменика са Београдске тврђаве, коју сачињавају вертикални усадници правоугаоног пресека са лучно завршеним горњим делом. Такав облик споменика карактеристичан је за рано турско раздобље (Ердељан 1996, 103; Поповић 2005, 220). Ова скупина споменика из Београда, заједно са плочом „раба божјег Васи́ла” на којој се налази сараценски лук, оквирно је датована у 17. век, првенствено према доминантним стилским карактеристикама (рељефни двоструки крст), као и на основу контекста налаза (Ердељан 1996, 103; Поповић 2005, 221; Поповић 2006, 200). Марко Поповић истиче да се по начину клесања и облицима слова ова плоча приближава споменицима 15. века. Међутим, све њене друге карактеристике је смештају у нешто млађе раздобље, што може указивати на континуитет старијих традиција међу српским грађанством Београда у ранијем периоду турске владавине (Поповић 2005, 221).

Клесари споменика из Жупањевца и Београда су узоре за стилизацију изведену у виду „сараценског лука” могли пронаћи и на архитектури цркава моравске градитељске школе. У питању је одређени тип бифора које су на овим споменицима израђиване управо у оваквом облику. Примера ради, њих налазимо нешто раније на црквама манастира Раванице (Вуловић 1966, 173; Т. XLII) или Љубостиње (Ђурић 1985, 53; Сл. 34, 36–38), док се најдиректније аналогије налазе на профаној архитектури космајских манастира са почетка 15. века, Кастаљана и Павловца (сл. 11). У оба случаја ради се о готово идентичним облицима бифора са уклесаним оквиром, на којима се чак налазе и мали

Сл. 11. Бифоре из манастира Павловца и Кастаљана

Fig. 11. Biforas from the monasteries of Pavlovac and Kastaljan

„шиљци”, попут оних исклесаних на полукружном делу мотива споменика из Жупањевца и Београдске тврђаве (Мојсиловић 1981, 132; Сл. 7; Поповић 2017, 38; Сл. 19). Овакве подударности индицирају да су можда управо овакви архитектонски делови послужили клесарима као узор.¹⁴ Такозвани сараценски или шиљсти лук, као мотив из исламске уметности, продира значајније током 16. и 17. века у српску сакралну уметност (Шево 2016, 576–577), што се може уочити на појединим споменицима тог доба, попут Цркве Св. Богородице у Ковачеву код Новог Пазара (Тодоровић 1989, 215, Сл. 2, 5) или Цркве Св. Димитрија у Митровој Реци (Премовић Алексић 2011, 472, Сл. 1, 2). Исти такав лук са „шиљцима”, који одговара онима са споменика из Жупањевца и Београдске тврђаве, али и бифорама поменутих космајских средњовековних манастира, налази се на северозападној фасади Чесме Мехмед-паше Соколовића на Београдској тврђави, подигнутој у другој половини 16. века (сл. 12) (Поповић 1980, 71–72, 76, Сл. 7).

На први поглед, поменута лингвистичка архаичност и верно опонашање одређених елемената моравске архитектуре могли би навести да се настанак овог споменика условно смести у прву половину 15. века и доба српске деспотовине. Међутим, текст споменика упућује нас на унеколико другачије размишљање. Сама титула кнеза у периоду деспотовине била је

¹⁴ Слично обликовање лука може се уочити и на делу фонтане са готичком рељефном декорацијом откривеном у комплексу средњовековне митрополије у Београду. Види: Поповић и Бикић 2004, 61; Сл. 26, 45).

Сл. 12. Северозападна фасада Чесме Мехмед-паше Соколовића – детаљ каменог корита са декоративним плочама и отворима за луле

Fig. 12. The north-western façade of the Mehmed Paša Sokolović's Fountain – detail of the stone trough with decorative slabs and openings for the spouts

резервисана једино за службеника у рударским градовима, попут Новог Брда или Сребренице, а ту дужност углавном су обављали Дубровчани (Радојичић 1962, 52; Веселиновић 2006, 257; Ивановић 2013, 230; 277). Функција народних старешина кнезова уводи се након пада српске деспотовине 1459. године и формирања Смедеревског санцака. Ову титулу нису донела турска освајања, већ су је Османлије установиле на основу друштвеног уређења из српске средњовековне државе, чији се почеци могу пратити од титуле кнеза катуна, коју помињу домаћи и дубровачки извори. Кнезови су се у првим деценијама османске власти налазили на челу влашких заједница, да би након укидања влашког статуса у Смедеревском, Крушевачком, Видинском, Зворничком и Босанском санцаку око 1530. године постали старешине народа (раје). Они се поименце помињу већ у првим детаљним пописима након пада српске средњовековне државе у којима су регулисана њихова права и дужности (Миљковић-Бојанић 1998, 88). Њихове обавезе, као и примићура, биле су да помажу приликом прикупљања пореза, штите и чувају поверену им територију, брину о кретању становништва и спречавају његово иселавање, као и да учествују у војним походима. Заузврат су уживали тимаре, тј. кнежинске баштине, које су биле ослобођене дажбина, као и десетак од новчаних глоба које је убирао санцак-бег (Миљковић-Бојанић 1998, 90).¹⁵

¹⁵ За детаљније информације о значењу и улози кнеза у првим вековима турске управе види: Бурђев 1948, 3–37; Миљковић-Бојанић 1998 87–97.

У првим релевантним и доступним пописима кнезова Смедеревског санцака не налазимо име *Иван*, као што је првобитно прочитано (Миљковић-Бојанић 1998, 94). Друго предложено име нам се чини извеснијим. Име Јован чешће се појављује почевши од пописа влаха Смедеревског санцака из 1476. године, али не постоје елементи на основу којих би се географски приближили са нашим претпостављеним кнезом.¹⁶ Име кнеза Јована у Левчу срећемо и 1757. године, али се на основу стилских и лингвистичких карактеристика споменика он свакако мора одбацити као прилично позни (Павловић 2017, 348, 360). Поуздано се у Левчу 1476/7. године помињу три кнеза – Драгиша, Вукач и Ђурђ – док је у попису из 1528. убројано њих 11. У овом каснијем попису село Жупањевац се јавља у оквиру групе насеља, која су уско територијализована око самог Жупањеваца (Надрље, Каленић село и манастир, Сибница, Комаране и Маслешево). На челу ове групе села налазио се кнез Пава, син Владислава, са браћом Вуком, Рајаном и Чавом и њиховим синовима. Они су уписани на почетку пописа села Маслешева (Малешева), а осталим селима су управљали преко примићура.¹⁷

Име Анђелија често се помиње у овом периоду. У српским поменицима 16–17. века уписано је 185 пута, и то у Пећком 83 пута, Крушевском 73 пута, Крушедолском 20 пута и у Врдничком 9 пута (Новаковић 1875, 41). Име кнегиње која се помиње заједно са кнезом није усамљена појава у овом периоду, али је свакако ретка. Тако се нпр. у Цркви Св. Николе манастира Лапушња, на обронцима планине Ртањ, налази ктиторски натпис на основу ког се сазнаје да је црква живописана *трудом и средствима кнеза Богоја и његове госпође Маре и деце 1510. године* (Кнежевић 1986, 90).

Име Вранеш на крају текста нам указује да се највероватније ради о особи влашког порекла (Храбак 1990, 21, 32).¹⁸ Након 1459. године долази до великог пустошења насеља у северној Србији, услед чега је уследила турска ак-

¹⁶ Под врховним кнезом влаха Малугом, Николиним сином, налазило се двадесет потчињених кнезова, од којих је један био *Јован, Станисавов син*, који је имао 19 премићура, 27 села, 290 кућа и 181 табију. У истом списку је уписан и *Јованко, Станимиров син*, са 8 премићура, 13 села, 256 кућа и 200 табија (види Миљковић-Бојанић 1998, 93–94). Ипак, овај кнез Јован је управљао 1476. године кнежином Моравом, са селима у околини Брвеника и Рудника, што географски не одговара локацији нашег споменика. Види: Храбак 1990, 19. Међу хришћанима-спахијама у попису из 1476. године јавља се већи број особа са овим именом, али није наведено да ли је још неко од њих могао понети титулу кнеза. Ту су уписани *Јован Рудевац, Јован син Радосаља, Јован Ресић, Јован Санчић, Јован син Радована, Јован син пребега и Јован син Војина*. Види: Миљковић-Бојанић 2007, 91–93.

¹⁷ Захваљујемо др Александру Јаковљевићу из Историјског института на подацима о пописима из необјављене изворне грађе.

¹⁸ У нахији Љубовића је постојала утицајна влашка скупина Вранеша, чији је оснивач био кнез Херак Вранеш. Види: Тошић 1996, 101–113.

ција насељавања Влаха у овим областима. Они су већ у другој деценији турске власти заузели велики део Смедеревског санџака, па је 1476. године регистровано 7.600 влашких домова, што указује на готово трећину читаве популације. У поречју Западне Мораве тај број је износио и више од једне трећине (Храбак 1990, 13–14). Из текста се да закључити да је овде реч о занатлији, мајстору клесару, чији нам други радови нису познати. Најближа географска аналогија за овакав начин „потписивања” сопственог дела налази се у оближњем манастиру Љубостиња. Градитељ Боровик Рад (Боровић Раде, у народној песми *Раде неимар*) доста раније је од времена жупањевачког клесара оставио свој потпис на прагу између припрате и наоса Цркве Успења Пресвете Богородице у Љубостињи, са звањем **ПРОТОМАНИСТОРЪ** (Ђурић 1985, 45; Сл. 11).

Услед потешкоћа због непостојања довољног броја релевантних паралела за овакав тип надгробног споменика, принуђени смо да се за његово ближе датовање руководимо хронолошким опредељењем јединог нам познатог аналогног примерка. Иако је читава скупина надгробних споменика из Београда оквирно датована у 17. век, склонили смо да период настанка нашег примерка нешто шире датујемо, у период 16–17. века, с тим што извесну предност дајемо 16. веку као раздобљу могућег настанка. То је првенствено условљено чињеницом да овај споменик карактеришу већ поменути архаични елементи, чије се постојање може наћи још у времену прве половине 15. века, што је у палеографском аспекту примећено и за паралелу из Београда (Поповић 2005, 221). Стога се 16. веку, као времену када су те традиције још увек могле бити неговане, даје извесна предност. Притом, од 16. века долази и до веће популаризације оријенталних стилских елемената, попут „сараценског лука”, који је све чешће заступљен у српској сакралној уметности (Тодоровић 1989, 215, Сл. 2, 5; Шево 2016, 576–577), док се идентичан облик лука оном из Жупањевца јавља и на појединим исламским споменицима 16. века (Поповић 1980, 71–72, 76, Сл. 7). На крају, у овом столећу налазимо и сличне примере потписивања супруга локалних кнезова, попут оног на ктиторском натпису манастира Лапушње из 1510. године (Кнежевић 1986, 90).

Приметно је постојање одређене сличности у начину клесања појединих слова између споменика из Жупањевца и Београдске тврђаве, што одаје утисак да су споменици рађени у сличном периоду и на сличном географском простору. Начин обликовања слова и избор специфичног и ретког орнамента клесара могу указивати да аутори потичу из исте или сличне клесарске школе, док би помисао да се ради о истој особи засад била једино у домену претпоставки. Ипак, одређене закључке о лингвистичким и епиграфским својствима текста мора донети стручњак из тих области.

Ако се има у виду тако конципиран текст споменика, није сасвим изванредан његов фунерарни карактер. На њему нема уобичајеног дела *раба Божјег*, нема године упокојења, а поменуто је и више личности, што не представља уобичајени текст епитафа. Мора се претпоставити и то да је овај камен, за нас још увек анонимни кнез, поставио у спомен („белегу“) кнегињи Анђелији као сведочанство о неком значајнијем догађају који се могао догодити на том месту. Пошто се камен, условно, налазио крај пута који спаја два стара насеља, Жупањевац¹⁹ и Богалинац²⁰, он је ту могао бити постављен у улози својеврсног подсетника или кенотафа, који је на таквом месту био приступачан пролазницима и путницима. Сличних споменика на овом месту није било, као ни трагова који би указивали да се на том месту налазила некропола. По свом карактеру, овај споменик нас у великој мери подсећа на споменик деспоту Стефану Лазаревићу, који се налази у порти данашње цркве села Марковац и сведочи о месту његове смрти (Мишић 2008, 1–6). Претпостављени меморијални карактер споменика имплицира делимичну исправност народне традиције. Она овај споменик није повезала са гробним местом неке важне личности, већ са одређеним догађајем.²¹ На основу самог споменика, као и према видљивој речи *Белег* на њему, читав део данашњег села је понео назив *Белега*, док су помен кнегиње на њему становници с временом повезали са кнегињом Милицом, која је и боравила недалеко одатле крајем 14. века. Услед одсуства прецизних података о тачној првобитној локацији споменика, као и чињеници да се ради о некарактеристичном епитафском натпису, питање првобитне намене споменика мора остати отворено.

Било да се ради о неком локалном кнезу о коме није остало података у писаним изворима, или кнезу који је владао у периодима између настанка дефтера па стога није у њима уписан, као и у случају да је у питању један од важнијих народних вођа чије име нисмо успели правилно да протумачимо а који се налази у пописима, ради се о једином епиграфском споменику са територије данашњег Левча из периода позног средњег века и периода раније османске власти. Први његов значај огледа се у томе што рефлектује

¹⁹ Жупањевац се као манастир помиње 1398. године, а као насеље први пут 1530. године. Највероватније је убележено и у непубликованом дефтеру из 1476. године. види: Младеновић 2007, 234; MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530) 2009, 39.

²⁰ Село Богалинац је, за сада, први пут убележено 1502. године. Види: Катић и Амедоски 2017, 13.

²¹ Ради се о већ поменутом доласку кнегиње Милице/Силне Јерине и њеним сукобом са властелином Николом, који је гађан топовима са те локације. Види: Живановић 1843, 194; Марковић 2004, 163.

клесарове афинитете ка специфичним елементима, који се подједнако могу наћи на делима моравске архитектуре и исламске уметности, што представља специфичност и редак случај на овим просторима, а и шире. Друго, натпис сведочи о друштвеним категоријама и присуству досељених припадника влашке племенске групе током 16–17. века, као и о самом значају села и манастира Жупањевац тог доба.²² На крају, ради се о специфичној врсти споменика који сведочи и о материјалној снази локалног жупањевачког кнеза да физички обележи одређену локацију, њему тада важну, у спомен на своју кнегињу.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ацовић, Д.** 2008. *Хералдика и Срби*. Београд: Завод за уџбенике.
- Actes de l'Аthos. V. Actes de Chilandar.** 1915. у *Византійској временникъ. Приложеніе къ XIX тому. № 1*, ур. Р. Р. Louis Petit и В. Korablev, 369–651. Петроградъ : Типографія Императорској Академіи Наукъ.
- Bešlagić, Š.** 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: IRO Veselin Masleša.
- Благојевић, М.** 1999. Белег. у *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михалчић, 38–39. Београд: Knowledge.
- Бушетић М, Т.** 1903. Левач. у *Насеља српских земаља, књига II. Српски етнографски зборник, књига пет*, ур. Ј. Цвијић, 459–511. Београд: Српска краљевска академија.
- Веселиновић, А.** 2006. *Држава српских деспота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вуловић, Б.** 1966. Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља. *Саопштења VII*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Грковић, М.** 2013. Резултати археолошких ископавања цркве у средњовековном граду Жупањевцу. *Гласник ДКС 37*: 89–92.
- Ђурђевић, Б.** 1948. О кнезовима под турском управом. *Историјски часопис I*: 3–37.
- Ђурић, С.** 1985. *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*. Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе.
- Ердељан, Ј.** 1996. *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*. Београд: Археолошки институт, Музеј Рас, Нови Пазар.
- Живановић, Ј.** 1843. Придатци къ србскимъ споменицима. Градъ Жупањѣваць (Саобштіо Јованъ Живановићъ, учитель Свилаеначкій.). *Подунавка. Додатакъ къ србскимъ новинама за годину 1843*: 193–194.
- Зечевић, Е.** 2005. *Мраморје – стећци у западној Србији*. Београд: Српско археолошко друштво.

²² За археолошке податке о манастиру Жупањевац у времену османске владавине види: Ристић 2015, 115–128.

- Ивановић, М.** 2013. *Властела државе српских деспота*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Каниц, Ф.** 2007. *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*. Прва књига. Београд: Логос Арт.
- Катић, Т. и Амедоски, Д.** 2017. Караванције нахије Петруш из Левча 1502. године. *Мешовита грађа XXXVIII*: 7–25.
- Кнежевић, Б.** 1986. Манастир Лапушња. *Саопштења XVIII*: 83–114.
- Лома, А.** (ур.) 2008. *Етимолошки речник српског језика*, свеска 3: БЕ–БЈ. Београд: САНУ Одељење језика и књижевности, одбор за етимолошки решник, Институт за српски језик САНУ, етимолошки одсек.
- MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)**. 2009. ур. Y. Sağınay, M. Budak, Ö. Bayır, A. Zeki İzgöer и M. Yüzbasioğlu. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Марковић, С.** 2004. *Приповетке и предања из Левча – нови записи*. Крагујевац–Београд: Чигоја штампа.
- Миљковић-Бојанић, Е.** 1998. Кнежинска самоуправа у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века. *Зборник Матице српске за историју 57*: 87–97.
- Миљковић-Бојанић, Е.** 2007. Хришћани спахије у Смедеревском санцаку у другој половини 15. века. у *Моравска Србија, историја-култура-уметност. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре*, ур. С. Мишић, 85–94. Крушевац: Историјски архив Крушевац, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду.
- Мишић, Б.** 2008. *Споменик на месту смрти деспота Стефана Лазаревића*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Младеновић, А.** 2007. *Повеље и писма деспота Стефана*. Београд: Чигоја штампа.
- Мојсиловић, С.** 1981. Средњовековни манастир у Павловцима на Космају. *Саопштења XIII*: 127–46.
- Новаковић, С.** 1875. Српски поменици XV–XVIII века. *Гласник Српског ученог друштва 42*: 1–152.
- Павловић, М.** 2017. *Смедеревски санцак 1739–1788*. Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, М.** 1980. Чесма Мехмед паше Соколовића. *Годишњак града Београда XXVII*: 71–81.
- Поповић, М.** 2005. Трагови једне београдске некрополе 17. века. *Наслеђе VI*: 213–226.
- Поповић, М.** 2006. *Београдска тврђава*. Београд: Јавно предузеће „Београдска тврђава”.
- Поповић, М.** 2017. Сакрално окружење Београда у доба деспота Стефана. у: *600 година манастира Павловац*, ур. В. Катић и Н. Марковић, 11–44. Младеновац: Градска општина Младеновац.
- Поповић, М. и Бикић, В.** 2004. *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*. Београд: Археолошки институт.

- Премовић Алексић, Д. Р.** 2011. Прилог проучавању скулптуралних портрета ктитора црква у околини Новог Пазара. *Зборник радова Народног музеја XX-1*: 471–487.
- Радојичић, Н.** 1962. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Београд: Научно дело, САНУ.
- Ристић, А.** 2015. *Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања*, мастер рад, Универзитет у Београду.
- Стојановић, Љ.** 1902. *Стари српски записи и натписи*, књига I. Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љ.** 1923. *Стари српски записи и натписи*, књига четврта. Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Тодоровић, Д.** 1989. Црква Св. Богородице у Ковачеву. *Саопштења XX–XXI*: 215–223.
- Тошић, Ђ.** 1996. О влашкој скупини Вранеша у нахији Љубовића. *Милешевски записи 2*: 101–113.
- Храбак, Б.** 1990. Власи старинци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570. године). *Зборник Народног музеја Чачак XX*: 5–45.
- Шафарикъ, Др. Ј.** прир. 1862. Хрисовоула цара Стефана Душана, којомъ оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?. *Гласникъ Друштва српске словесности XV*: 266–317.
- Шево, Љ.** 2016. Исламски утицај на српску уметност у доба отоманске власти, у *Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, ур. Д. Војводић и Д. Поповић, 575–579. Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт САНУ.

Aleksandar Ristić

National Library “Dr Milovan Spasić” Rekovac
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**AN EPIGRAPHIC MONUMENT FROM
THE VILLAGE OF ŽUPANJEVAC IN THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM IN KRAGUJEVAC**

Keywords: *stone monument, Cyrillic inscription, National Museum in Kragujevac, Županjevac, Levač, Belega, prince, Ottoman period*

In the Archaeological Collection of the National Museum in Kragujevac, one stone monument originating from the village of Županjevac (Municipality of Rekovac) can be found. The inscription on this monument was read by the teacher Jovan Živanović in 1843 and thereafter published in the paper “Podunavka”. There, we can find the following version of the reading of the inscription: “*This stone was set by prince Ivan-beg in memory of princess Anđelija, and it was made by Vraneš the Craftsman*”. Later, authors such as Felix Kanitz and Todor Bušetić briefly mentioned this stone monument in their works. In this paper, we attempted to provide a more detailed physical description and stylistic analysis of the monument.

Our reading of the text is quite similar to the original one, although we cannot accept the reading of the prince’s name as *Ivan*. Based on few carvings from the heavily damaged part of the inscription, our opinion is that his name could possibly be read as *Jovan* or *Vukan*. By applying the RTI photographic method, we concluded that there are no traces of a potential older inscriptions on this monument.

The text is positioned in the engraved central part of the stone. That part has a specific “Saracen” arc, which can be found on some medieval biforas, such as those from the monasteries of Pavlovac and Kastaljan from the first half of the 15th century, as well as on some parts of early Islamic monuments from the 16th century. Our closest and only parallel is to be found on a single 17th century gravestone from the Belgrade Fortress. Based on the palaeographic and already mentioned stylistic details, our opinion is that the monument originates from the 16-17th century, but more likely the 16th century. It is important to notice that this kind of text doesn’t leave an impression that the stone had a funerary character; it is more likely to have been a reminder of some event that happened at that place. This stone is the only known epigraphic monument from the area of present-day Levač that originates from the Late Medieval and Early Ottoman period.

МЕСТО И УЛОГА ЕКСПЕРИМЕНТАЛНЕ И ИСКУСТВЕНЕ АРХЕОЛОГИЈЕ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ ПРОШЛОСТИ

Ана Ђуричић

Лабораторија за биоархеологију, Одељење за археологију,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Видан Димић

Археолошки институт, Београд

e-mail: ana.djuricic@f.bg.ac.rs | Прегледни рад

Примљено: 1. 8. 2020. | УДК: 001.92:902.3

Прихваћено: 4. 9. 2020. | 37.018.58:902/904

Апстракт: *Експериментална археологија је као поддисциплина археологије дефинисана шездесетих година 20. века, међутим, њени зачеци се могу видети још у 19. веку. Развој експерименталне археологије одсликава и теоријско-методолошке промене кроз које је пролазила целокупна археологија. Експериментална археологија је прошла кроз бројне трансформације – од појединачних експеримената у 19. веку и првој половини 20. века, преко дефинисања теоријско-методолошког оквира, све до данашњих дана. Будући да се најпотпунији подаци могу добити приликом спровођења комплексних експеримената, у којима учествује велики број стручњака из различитих области археологије, у другој половини 20. формирају се истраживачки центри експерименталне археологије. У оваквим центрима, експериментални археолози праве читава насеља из различитих периода прошлости. Атрактивност ових насеља и могућност практичног преноса знања на ширу јавност отвара ова насеља за посетиоце. Ствара се нови концепт музеја – археолошки музеј на отвореном, чији број расте из године у годину. Интересовање за откривање живота у прошлости расте, те поред музеја на отвореном, јављају се и бројне емисије, а у последњих неколико година, и специјализовани јутјуб канали који се баве традиционалним занатима. На тај начин, из експерименталне археологије настаје искуствена археологија, чији је фокус управо у преносу знања преко личних доживљаја, како археолога, тако и шире јавности. Циљ овог рада је да се прикаже развој експерименталне и искуствене археологије, како у свету, тако и у Србији.*

Кључне речи: *експериментална археологија, искуствена археологија, теоријска археологија, методологија*

Увод

Експериментална археологија је, попут других друштвених и природних наука, током 20. века доживела низ промена, које су дефинисале њен садашњи облик. Иако су у почетку поједини археолози критиковали

експерименталну археологију као недовољно научну област археологије, услед непостојања дефинисаног методолошког приступа, средином 20. века, уз велико залагање малог броја истраживача, она успева да постигне широку научну афирмацију (Ascher 1961; Coles 1966; 1973; 1979). Како су се теоријски приступи у археологији мењали, тако се мењао и поглед на улогу и функцију археолошког експеримента.

Са утврђивањем теоријско-методолошких оквира експерименталне археологије, јавља се потреба за експериментима у којима учествује велики број стручњака. Њихово спровођење изискивало је формирање издвојених истраживачких центара експерименталне археологије. У оквиру ових центара настају целокупна насеља и отварају се за посете шире јавности. Из истраживачких центара експерименталне археологије настају археолошки музеји на отвореном, у којима се нужно не спроводе експерименти, већ се реконструише начин живота у прошлости. С појавом археолошких музеја на отвореном и развојем савремених технологија, јавља се још једна област археологије, која се ослања на експерименталну археологију – искуствена археологија.

Циљ овог рада је да прикаже развој експерименталне археологије од њених почетака као још недефинисане поддисциплине у оквиру археологије, до данашњих дана, како у свету, тако и у Србији. Значајан корак у развоју експерименталне археологије чини и дефинисање искуствене археологије. Будући да често долази до забуне приликом употребе ова два термина, један од циљева рада је и да се прикаже разлика између експерименталне (experimental) и искуствене (experiential) археологије.

Развој експерименталне археологије

Још током 19. века, археолози су почели да производе и користе реплике археолошких артефаката како би покушали да одреде њихову функцију. Међутим, овакви експерименти су представљали изоловане случајеве и нису били део неког ширег археолошког истраживања (Carrell 1992, 4). Неке од првих експеримената спровели су: С. Нилсон (Nilsson 1868) у Данској, Џ. Еванс (Evans 1860; 1881) у Енглеској, Џ. Макгвајер (McGuire 1891; 1892; 1893; 1894) и Ф. Х. Кушинг (Cushing 1894) у Сједињеним Америчким Државама (Ascher 1961, 794). Њихови експерименти базирали су се махом на испитивању техника израде и употреби различитих врста предмета (од окресаног и глачаног камена, керамике и метала), док су структуре, попут пећи за топљење бакра, биле у фокусу тек малог броја истраживача (Cushing 1894: 94–95).

Ови појединачни примери раних експеримената илуструју потребу археолога за разумевањем артефаката које проналазе, али непостојање устављеног теоријско-методолошког оквира и њихове шире научне утемељености класификује их као један корак у развоју ове поддисциплине, а не као производе експерименталне археологије.

У првим деценијама 20. века експерименти у археологији постају све чешћи. У фокусу истраживача још увек су, махом, појединачни предмети, међутим, осим израда реплика, археолози почињу да се баве и испитивањима трагова употребе, компаративним анализама итд. Један од раних експеримената спровео је Сире (Siret 1925), са циљем да идентификује кости коришћене за ретуширање мустеријенских кремених алатки. Посебно се издвајају експерименти С. Курвена (Curwen E. Cecil) (Curwen 1930; и накнадно поновљени експеримент 1935), који се бавио траговима употребе на кремелим сечивима. Курвен је спровео експеримент израде и употребе сечива натифијенске композитне алатке (интерпретиране као срп), пронађене у једној од неколико пећина на планини Кармел (Mount Carmel) у Израелу. У циљу утврђивања трагова употребе, упоређивани су трагови видљиви на оригиналним сечивима са оним на експерименталним сечивима. Реплике су тестиране сечењем различитих материјала (слама, дрво и кост). Тип сјаја који се јавио на репликама након сечења сламе у највећој мери је одговарао сјају видљивом на оригиналним сечивима српа (Ascher 1961, 794). Резултати Курвеновог експеримента допринели су успостављању једне од главних категорија за дефинисање сечива коришћених у пољопривреди (срп) – силикатног сјаја – и постали су један од првих доказа о раној земљорадњи на Блиском истоку (Curwen 1935). Треба истаћи и експерименте скандинавских истраживача: Ј. Иверсена (Iversen 1956), С. Јоргенсена (Jorgensen) и А. Стинсберга (Steensberg 1957), усмерених ка испитивању каменог оруђа са сечицом и реконструкцији пољопривредних активности у неолиту Селанда. Њихов најпознатији експеримент потврдио је могућност практиковања тзв. slash-and-burn земљорадње, којом се плодно обрадиво земљиште ствара преко сече и паљења шума и поља (Iversen 1956; Steensberg 1957). Технологијом израде и употребом праисторијских оруђа од кости, рога и камена бавио се и руски археолог С. Семјонов (Semenov 1964). У својим анализама, Семјонов комбинује етноархеолошка истраживања, археолошке имитативне експерименте и анализе трагова употребе (трасеолошке анализе), чиме поставља стандарде у проучавању поменутих категорија археолошког материјала.

Значај наведених експеримената не огледа се само у њиховим револуционарним резултатима већ и у другачијој перцепцији и поставци експе-

римента. Они су најави новог позитивистичког приступа у експерименталној археологији и дефинисања ове поддисциплине.

У другој половини 20. века, заједно са значајним променама у археологији и успостављањем позитивистичког приступа (Џонсон 2008 са референцама), експериментална археологија почиње да се формира као поддисциплина, добијајући свој теоријско-методолошки оквир (Coles 1979; Mathieu 2002; Cunningham *et al.* 2008). Експеримент у археологији постаје средство за тестирање хипотеза или истраживачких питања. У том периоду настају и бројни радови још увек релевантних експерименталних археолога: Ашера, Колса, Рејнолдса, Сарајдра и Шимаде, Стоуна и Планела, Метјуа, Тексијеа, Пелеграна и других (Ascher 1961; Coles 1966; 1973; 1979; Saraydar and Shimada 1973; Reynolds 1976; 1979; 1980; 1985; 1994; 1999a; Stone and Planel 1999; Mathieu and Meyer 1997; Mathieu 2002; Texier 1984a; 1984b; Pelegrin 1982; 1984a; 1984b; 1984c; 1988). Појединачни експерименти постају велики пројекти. Оснивају се и истраживачки центри у Данској – Експериментални центар Лејре (Experimental Centre at Lejre), и Великој Британији – Древна фарма у Батсеру (Butser Ancient Farm), у којима се спроводе експерименти израде, употребе и пропадања предмета и структура. Овакви центри представљају идеалну локацију за проучавање тафономских процеса. У њима се деценијама граде куће и израђују предмети, те је могуће пратити процесе који настају након напуштања стамбених објеката и одбацивања предмета (Niels 2006; Holtorf 2014). Будући да је препознат потенцијал који могу имати у промоцији археологије и реконструкцији живота у прошлости, овакви центри отварају се и за посетиоце. Тиме се у њима спроводи и едукација не само шире јавности већ и будућих археолога (Reynolds 1999b). Оваква пракса постаје широко распрострањена и данас постоји велики број сличних центара у свету (примери на: <http://openarchaeology.info/category/archaeological-open-air-museum>).

Иако данас широко прихваћена, експериментална археологија је трпела критике. Један од критичара експерименталне археологије, Р. Трингам, навела је два главна разлога због којих је ова поддисциплина са правом, по њеном мишљењу, била занемарена у археолошким истраживањима. Прву мањкавост експерименталне археологије види у недостатку јаке теоријске базе која резултира немогућношћу да се генерално примени у тестирању археолошких хипотеза. Други је недостатак озбиљности и мањак пажње усмерен ка научним (science) експерименталним процедурама када је реч о припреми, извођењу и документовању експеримента и анализа (Tringham 1978, 171). С појавом постпроцесне археологије, долази до критике пози-

тивистичког приступа у археологији, а самим тим и археолошког експеримента утемељеног у стриктном хипотетичко-дедуктивном приступу (Beck 2011). За разлику од Р. Трингам, поједини критичари мисле да су археолошки експерименти превише научно оријентисани. Сматрају да археолошки експеримент, поред тога што тежи егзактности, треба да садржи, истражи и покуша да разуме и субјективне – људске елементе (мотиве, осећаје, емоције, понашање). Сходно томе, користећи се искључиво научним приступом (science), истраживачи лако могу да упадну у замку и пропусте „хуманистички” – социјални аспект прошлости (Cunningham et al 2008: vi). Дискусије о циљевима и методологији експерименталне археологије још увек трају, а међу заговорницима *хуманистичке експерименталне археологије* махом су скандинавски археолози: М. Расмусен (Rasmussen 2001; 2007), А. Бек (Beck 2011), Б. Петерсон и Л. Е. Нармо (Petersson and Narmo 2011).

Археолошки експеримент је од почетка присутан у археологији, мада је с временом мењао форму, фокус, циљеве и методологију. Веома рано је уочено да су експерименти добар начин презентације археологије, културне баштине и прошлости, што је свакако допринело популарности и очувању праксе извођења експеримената. Данас постоји велики број археопаркова и музеја на отвореном у којима се спроводе археолошки експерименти. На тај начин експеримент је из чисто научне сфере прешао у сферу туризма, едукације и забаве. Телевизијске куће су почеле да снимају емисије утемељене на експерименталној археологији. Једна од првих емисија је и била *Живот у прошлости* (*Living in the past*), снимљена 1978. године у продукцији Би-Би-Си-ја. Данас постоје бројне емисије у којима се на забаван начин приказују разни аспекти живота у прошлости.

Експериментална археологија – теоријско-методолошки оквир

Експериментална археологија је као засебна поддисциплина дефинисана шездесетих година прошлог века, са циљем да објасни технолошки аспект људске прошлости – израду и употребу различитих предмета и структура. Експериментална археологија је одговор школе процесне археологије на тежњу ка емпиријском приступу изучавања прошлости, уз ослањање на провере, хипотезе, процесе, законе, системе и објашњења. Поред реконструисања процеса израде и употребе предмета, ова поддисциплина се бави и праћењем стварања археолошког записа преко тафономских или друштвених процеса напуштања или уништавања предмета или конструкција. Етноархеологија често иде руку подруку са експерименталном археологијом и има циљ да премости јаз између савременог човека који изводи

експеримент и статичног археолошког записа, описујући процесе производње и употребе предмета код неиндустријских заједница (Грин 2003, 330).

За дефинисање експерименталне археологије најзаслужнији су били археолози процесне школе археологије, који су предложили методологију спровођења експеримената (Asher 1961; Coles 1973; Reynolds 1998;1999a). Њихов приступ је још увек основа експерименталне археологије и темељи се на хипотетичко-дедуктивном методу. Целокупан процес заснивао се на формирању хипотезе или сета истраживачких питања, који би били тестирани преко археолошког експеримента. На основу резултата експеримента, била би утврђена валидност хипотезе и/или понуђени одговори на постављена питања. Уколико би се утврдило да хипотеза није одржива, она би била одбачена. Првобитна хипотеза би била модификована на основу нових сазнања, а њена верификација би се истоветно спроводила. С друге стране, уколико би се утврдило да је хипотеза одржива и да је њена провера могућа уз понављање експеримента, сматрала би се валидном. Термин „валидна” не значи да је она апсолутно истинита, већ да је поткрепљена сетом података и резултата произашлих из експерименталне провере (Outram 2008, 1). Схватајући методолошке проблеме са којима се сусретала експериментална археологија, Колс даје осам смерница за спровођење експерименталних истраживања (Coles 1973, 15–18):

1. Коришћење материјала доступних заједници која је тема научног истраживања.
2. Служење техникама израде предмета и структура чије је практиковање потврђено или претпостављено код заједница које су тема научног истраживања.
3. Коришћење тековина савременог друштва са опрезом. Савремени алат не би требало користити приликом спровођења експеримента, али је пожељно користити анализе приликом одређивања материјала и савремену технологију за документовање експеримента (фото-апарат, камеру, рачунар, пирометар – прим. аут.).
4. Прављење детаљног плана извођења експеримента, пре почетка његовог спровођења.
5. Адекватно спровођење и документовање експеримента, како би се могао накандно поновити.
6. Успешност експеримента се не одликује само у изради предмета или структуре на један претпостављени начин већ треба испробати више потенцијалних техника.
7. Успешан експеримент не представља апсолутну истину, већ једно од могућих решења.

8. Оцењивање поузданости експеримента – од истраживачког питања, преко начина спровођења и документовања, све до блежења грешака до којих је дошло током експеримента.

Експерименти у археологији се могу поделити на две основне врсте – имитативне (израда копија предмета) и функционалне (употреба копија) (Coles 1966). Како би резултат експеримента био прецизнији, битно је анализирати материјале од којих су оригинални предмети прављени и користити исте материјале. У оба случаја потребно је направити копије предмета користећи оригиналне материјале (дрво, камен, кост, глину или метал), јер су једино такви експерименти валидни. Под имитацијом се не подразумева само да предмет личи на оригинал већ да се прави што приближније оригиналном техником. Израђујући реплике, археолози стичу увид у процес производње предмета у прошлости, док тестирање њихове употребе и праћење трагова насталих на њима може допринети правилној класификацији предмета (Coles 1966, 1; Carrell 1992, 5; Schiffer 2013).

Приликом израде реплике, најидеалније је употребити технике за које се претпоставља да су коришћене у периоду из којег оригинални предмет датира. За потребе израде брзих копија, могуће је прескочити одређене кораке, међутим, то утиче на распон добијених употребљивих података. Наиме, уколико правимо праисторијску кућу, и потребни су нам дрвени елементи за њену конструкцију, идеално би било користити копију камене секире. Ипак, често се посеже за комбиновањем техника (једно дебло исечено копијом камене секире, а остатак савременим алатом), или се пак користи искључиво савремени алат. На тај начин нам измиче податак о времену потребном за израду једног дрвеног стуба, али и подаци о потешкоћама на које је могуће наићи приликом њихове израде (Coles 1966, 2–3). Такође, за поједине категорије предмета, уколико се праве савременим алатом, немогуће је утврдити трагове који на предмету остају приликом његове израде. Приликом спровођења експеримента, за добијање најпотпунијих резултата неопходно је знати податке о техникама израде предмета у периоду који је у фокусу истраживања, економији заједнице и њеном природном окружењу. Такви подаци су кључни приликом одабира сировина, техника које ће бити коришћене, али и одређивања функције предмета, која може бити ограничена економским потребама дате заједнице (Carrell 1992, 5).

Рејнолдс истиче значај провере археолошког експеримента у будућности. Процес експерименталног истраживања види као циклични систем (Reynolds 1999a). Процес почиње истраживањем/испитивањем археолошких података, што доводи до формирања хипотезе и сета истраживачких

питања. Њихово тестирање се обавља путем експеримента, из којег произилази сет резултата. Добијени резултати се упоређују са сетом примарних археолошких података. На тај начин долази до потврде или одбацивања почетне хипотезе (Reynolds 1998; 1999a).

Археолошки експеримент пружа широк опсег података и резултата везаних за технологију израде и начин употребе археолошких објеката, односно предмета које каткад нисмо у стању да у потпуности разумемо из данашње перспективе. Колс наводи да је један од основних циљева експерименталне археологије репродукција некадашњих појава (Coles 1979, 1). Слично размишљање може се препознати и код Метјуа и Мејера, који истичу да је археолошки експеримент осмишљен тако да реконструише феномене из прошлости (Mathieu and Meyer 2002, 76). Рејнолдс се противи употреби термина „реконструкција” и упозорава да са његовом употребом треба бити обазрив. Истиче да је могуће реконструисати само оне елементе из прошлости за које постоје сви подаци, док би у супротном (пример праисторијских кућа) такве „реконструкције” биле плод маште и уметничке експресије (Reynolds 1994, 3).

Велики проблем у експерименталној археологији представља субјективност истраживача. Истраживач долази из другачијег културног окружења и живи другачијим начином живота. Он никада не може имати менталитет припадника заједница у прошлости и у потпуности разумети све аспекте њиховог духовног живота. Зато истраживач треба да тежи ка неутралисању личног утицаја, док фокус треба да буде на различитим природним факторима (Coles 1966, 3).

Свако ко се бави експерименталном археологијом мора бити свестан ограничења експеримента и не треба пренаглашавати његов значај. Циљ експеримента је да допуни знања о одређеном проблему, тако да има смисла једино у корелацији са осталим сегментима археолошких истраживања. На основу материјала и изгледа локалитета, стварају се хипотезе о употреби предмета и начину живота на локалитету, а циљ експеримента је да те хипотезе тестира. За разлику од експеримената у природним наукама, у којима су они директна потврда хипотезе, у археологији су они само показатељ једне од могућности. Дакле, археолошки експеримент нам пружа увид у један од могућих начина израде и употребе предмета, а не једини начин на који су људи у прошлости могли обављати дате активности (Coles 1966, 5; Coles 1973, 15).

Археологија се бави прошлим догађајима. Они су заувек нестали и њима истраживач никада неће моћи да присуствује. Експерименти крећу од претпоставке истраживача да је одређени предмет направљен и коришћен

на одређени начин. Истраживач жели да потврди или оповргне ту хипотезу (Outram 2008, 2). Међутим, археолошки експерименти некад могу доказати да поједини предмети вероватно нису били коришћени у претпостављене сврхе. Пример за ово је могуће наћи у контекстима из бронзаног доба, у којима се јавља врста предмета од бронзаног лима, интерпретирана као штит. Његовом експерименталном израдом и употребом показано је да није функционалан као дефанзивно оружје. Тачна намена предмета није утврђена, међутим, почетна хипотеза о дефанзивном оружју је са сигурношћу одбачена (Coles 1966, 6). Дакле, археолошки експеримент мора одговорити на специфична истраживачка питања. Треба да има јасно истакнуте циљеве или хипотезе, као и јасно назначене употребљене материјале и методологију, како би могао бити поновљен.

Циљеви истраживања експерименталне археологије обухватају три велике групе које се тичу питања спремања и конзумације хране, изградње и пропадања грађевина и структура и израде те одређивања функције предмета (Coles 1966, 6–7). Археолошки експерименти се могу спроводити у контролисаним условима (лабораторији) или на терену. Контролисане лабораторијске експерименте одликује могућност понављања експеримената у високо контролисаним условима са веома малим бројем варијабли. Код експеримената на терену тешко је контролисати варијабле и фокус није на њиховој контроли, већ је њихов циљ да се реплицирају што приближније ситуације из прошлости, услед чега их је и теже поновити (Marsh and Ferguson 2010, 4). Сматра се да успешна реплика треба да задовољи три критеријума. Прво, релевантни атрибути реплицираног предмета морају бити суштински идентични као код оригиналних примерака. Друго, отпаци или нуспроизводи израде морају да одговарају онима из археолошког записа. Треће, трогови употребе на предметима морају да одговарају троговима на археолошком материјалу. Прва два критеријума се често сматрају одлучујућим (Schiffer 2013, 44). Међутим, увек треба имати на уму да резултати спроведених експеримената не дају коначне одговоре на постављена питања, нити увид у апсолутну истину, већ приказују неке од могућих начина израде и употребе предмета. Зато експериментална археологија не нуди магичну формулу за разумевање друштава у прошлости, већ сет опција и могућности, које је неопходно упоредити са осталим археолошким подацима.

Експериментална археологија у Србији

Експериментална археологија на нашим просторима нажалост није развијена као у другим деловима Европе и до сада у Србији није успостављен неки већи, дуготрајни експериментални пројекат. Сви археолошки ек-

сперименти произашли су из личних иницијатива неколико истраживача и скоро сви су окончани након њиховог примарног спровођења.

Почетак експерименталне археологије код нас може се сместити у крај седамдесетих година 20. века, експериментом који су спровели С. Банкоф (S. Bankoff) и Ф. Винтер (F. Winter), у сарадњи са тимом археолога из Народног музеја у Београду. Током рекогносцирања терена у долини реке Мораве 1977. године, тим је наишао на напуштен омањи објекат грађен у техници плетера и лепа, у којем су видели идеалну прилику за испитивање процеса горења стамбених структура и њихових остатака. Након откупа, објекат је запаљен и читав процес је документован (Bankoff and Winter 1979). Оваквим експерименталним истраживањем они су тежили да боље разумеју процесе горења кућа и формирања лепа у винчанској култури. Сличном проблематиком неколико година касније бавила се и М. Стевановић. Њено истраживање се базирало на испитивању различитих врста материјала од којих су грађени стамбени објекти у касном неолиту централног Балкана, њихове реакције на излагање јакој ватри, анализи њихових остатака након горења и компарацији са оригиналним остацима лепа са винчанских локалитета (Stevanović 1985).

Након ових првих примера и покушаја успостављања експерименталне археологије у Србији, наступила је пауза дуга скоро две деценије. Године 2001. на локалитету Винча – Бело брдо одржана ја радионица израде керамичких посуда (Karigan 2007). Године 2011, Ј. Вуковић спровела је експерименте израде и печења каснонеолитских керамичких посуда (Vuković 2011; 2018). Након тога, долази до већег интересовања за експерименталну археологију. Тако коауторка овог чланка, А. Ђуричић, у оквиру своје мастер тезе, 2012. године, на локалитету Винча – Бело брдо, спроводи експеримент израде и употребе каснонеолитске пећи са истоименог локалитета (слика 1) (Ђуричић 2012; 2014а; 2018).

Године 2013, у сарадњи Народног музеја и Пољопривредног факултета у Београду, спроведен је археолошки експеримент израде неолитских композитних српова и њихове употребе у жетви. Експеримент је подразумевао и трасеолошке анализе и испитивање образаца стварања силикатног сјаја на сечивима. Руководилац експеримента била је В. Богосављевић Петровић из Народног музеја у Београду, док је у тиму, задуженом за извођење експеримента, био и коаутор овог рада, В. Димић. Жетва реконструисаним пољопривредним алаткама поновљена је и наредне 2014. године (Bogosavljević Petrović i dr. 2017) (слика 2). Године 2013. Народни музеј, у сарадњи са Завичајним музејом у Књажевцу и Институтом *Сервантес*,

Сл. 1. Експеримент израде и употребе каснонеолитске пећи (Ђуричић 2014а, 266, Fig. 5)

Fig. 1. Experimental construction and use of a Late Neolithic oven (Ђуричић 2014а, 266, Fig. 5)

спровео је пројекат израде реплике римске грнчарске пећи у селу Равна код Књажевца. Руководилац пројекта ове српско-шпанске сарадње била је Б. Ђорђевић из Народног музеја, а екипу су чинили стручњаци из Шпаније и коауторка овог рада, А. Ђуричић (Padilla Fernandez et al. 2014). Исте године, истраживачки тим пројекта Виминацијум реконструираше погребни обичај спаљивања покојника код Римљана (Таравићи – Илић and Мрђић 2015). Године 2014, М. Радивојевић са тимом спроводи експерименте топљења малахита, сакупљеног на локалитетима Рудна Глава и Ждрело (Radivojević 2014).

Године 2014. спроведен је и пројекат *Израда реплика фигурина са локалитета Благодина* у оквиру Народног универзитета Трстеник, којим је руководила А. Ђуричић. У оквиру пројекта, покушана је израда и печење реплика фигурина, а резултати су приказани у оквиру изложбе *Оживљавање прошлости: експериментално реконструисање „Богоња са Благодина”* у Музејској збирци Народног универзитета Трстеник (Ђуричић 2014b). У оквиру израде докторске дисертације, А. Ђуричић је спровела низ експеримента израде и употребе ранонеолитских и каснонеолитских пећи и огњишта, у периоду од 2014. до 2018. године (Ђуричић 2019).

Сл. 2. Експериментална употреба српова, детаљи експеримента (Bogosavljević Petrović i dr. 2017, 49, Sl. 13)

Fig. 2. Experimental use of sickles, details of the experiment (Bogosavljević Petrović i dr. 2017, 49, Sl. 13)

Године 2017, коаутор овог чланка В. Димић спровео је експеримент на локалитету Прљуша – Мали Штурац, на планини Рудник. Експеримент се базирао на реконструкцији начина израде и употребе три основна типа рударских камених батова пронађених на поменутом локалитету (Dimić 2019) (слика 3). Исти истраживач је у оквиру своје докторске дисертације спровео дужи низ експеримената који су укључивали реконструкцију комплетног оперативног ланца израде и употребе неолитског глачаног каменог оруђа са сечицом, почевши од експлоатације сировине, израде оруђа, његове употребе, оштећења, поправке/оштрења до фрагментације (Dimić 2020). Ови експерименти пропраћени су сукцесивним трасеолошким анализама, чиме је формирана и референтна колекција трагова употребе глачаног каменог оруђа са сечицом у различитим дрводељским активностима.

Сл. 3. Експериментална употреба гљачаних камених секира, тесли и длета; детаљи из експеримента (фотографија: В. Димић)

Fig. 3. Experimental use of polished stone axes, adzes and chisels; details of the experiment (photo by V. Dimić)

Године 2020, А. Ђуричић и С. Живановић, у оквиру Археолошког музеја на отвореном СТАПАРК¹ у Стапарима код Ужица, спровели су експерименте израде каснонеолитске пећи, одељка за складиштење и сточића од блатног малтера (слика 4). Експерименти употребе поменутих структура нису спроведени до тренутка писања овог чланка, али су планирани у будућности. У оквиру истог пројекта В. Димић је израдио више од две стотине предмета од кости, рога, камена, дрвета и керамике. Израда реплика ових предмета не представља пример експерименталне, већ искуствене археологије, о којој ће бити речи у наредном поглављу. Поменуте реплике израђене су махом помоћу савременог алата са циљем да прикажу претпостављени изглед алатки које су могле чинити инвентар неолитских кућа.

¹ Пројекат: „New life of Neolithic heritage in recognized natural areas of great importance – NeoLIFE”.

Сл. 4. Експериментална израда каснонеолитске пећи, одељка за складиштење и сточића (фотографија А. Ђуричић)

Fig. 4. Experimental construction of a Late Neolithic oven, storage compartment and small table (photo by A. Đuričić)

Последњих година значај експерименталне археологије препознат је и у нашој земљи. Демонстрација и истраживање праисторијских технологија израде и украшавања бронзанодопске керамике спроведена је кроз међународни пројекат „CRAFTER”,² у коме су учествовали истраживачи из Немачке, Мађарске, Србије и Шпаније. У оквиру Српског археолошког друштва оформљена је и редовна секција за археометрију, археотехнологију, геоархеологију и експерименталну археологију, чији су организатори Д. Антоновић, С. Витезовић и К. Шарић.

Ова нагла експанзија експеримената у последњих десетак година свакако је веома охрабрујућа. Иако српска експериментална археологија касни за остатком Европе, с обзиром на повећано интересовање археолога, можемо очекивати још већи број пројеката и стручњака у будућности.

Експериментална археологија и искуствена археологија

Савремени начин живота, који често подразумева живот у градовима или гравитирање становништва ка урбаним центрима, развој технологије,

² Пун назив пројекта „Crafting Europe in the Bronze Age and Today”.

индустрије и масовне куповине готових производа, током 20. века, одвојили су људе од бројних практичних знања која су поседовали или са којима су се свакодневно сусретали у прошлости. Данас купујемо прехрамбене намирнице на пијаци или у продавници, често конзумирамо већ припремљене оброке, одећа коју носимо углавном је масовно произведена у фабрикама, што је случај и са свим осталим предметима које имамо у станovima и кућама саграђеним од савремених материјала, савременим алатом. Тек покоји украс у нашим домовима производ је рада занатлија или уметника, а не резултат масовне индустријске производње. Самим тим, како људи који изучавају прошлост, тако и људи који се за њу интересују, све слабије познају начин функционисања традиционалних заната и начина живота пре савремених тековина. С друге стране, постоји и повећано интересовање јавности за откривање живота у прошлости, што је делимично вероватно и последица извесне мистерије коју са собом доноси прошлост, али и свеопшта временска, а пре свега културолошка дистанца између савременог сложеног високотехнолошког друштва и наизглед једноставног живота пре појаве савремене технологије. Као резултат, јавља се све већи број комерцијалних емисија и документарца, поготово на специјализованим телевизијским или јутјуб каналима, који илуструју различите сегменте живота из прошлости, посвећене како интригантним темама и личностима, тако и људској свакодневици.

Захваљујући управо овом интересовању јавности за откривање начина на који су прављени и коришћени предмети и структуре у прошлости, како се живело у кућама од природних материјала без струје и текуће воде, све више се јављају музеји на отвореном. У овим музејима реконструишу се читава насеља из одређеног периода, израђују се бројне реплике предмета, а водичи, занатлије или демонстратори објашњавају посетиоцима како се предмети производе и користе. У појединим парковима на отвореном организоване су радионице у којима се посетиоци могу сами опробати у изради разних предмета уз инструкције демонстратора. Одређени музеји на отвореном нуде и вишедневни боравак, током којег посетиоци спавају у репликама кућа и живе у складу са периодом којем је посвећен дати музеј (Jakobsen and Barrow 2015). Музеји на отвореном нуде посетиоцима својеврсни „пут кроз време”, у којем кроз сопствено искуство уче о прошлости. Искуство не подразумева само знање које су стекли већ и емоције које су осећали током фиктивног боравка у прошлости. И управо се музеји на отвореном фокусирају на искуство које нуде посетиоцима – искуство у прављењу и употреби предмета, искуство живота на који нису навикли (Svendsen 2010, 52). Међутим, искуство које нуде музеји на отвореном –

предмети који се налазе и производе у њима, куће и реконструкције живота, не треба аутоматски повезивати са експерименталном археологијом (Cunningham et al. 2008, v).

Музеје на отвореном, документарце, емисије, посебне јутјуб канале посвећене старим занатима и технологијама треба уврстити у искуствену археологију. Искуство подразумева да људи сами праве и користе предмете, самостално откривајући својства материјала и технологија (Reynolds 1999a, 161). По једној од дефиниција, искуствена археологија описује покушај људи у садашњости да искусе живот људи у прошлости, кроз акумулацију сопствених искустава, преко разних практичних средстава, као што су – боравак у дивљини, вишедневно искуство живота без склоништа, налет адреналина током лова, ишчекивање јела током касапљења животиње, осећај топлоте поред ватре итд. (Ch'ng 2009, 458). Будући да не постоји једна јасна дефиниција искуствене археологије, најбоље је описати разлику између искуствене и експерименталне археологије. Археолошки експеримент мора одговорити на јасна истраживачка питања. У њему јасно морају бити наведени циљеви и/или хипотезе, као и коришћени материјали и методологија, како би он могао бити поновљен у будућности. У археолошком експерименту треба навести и варијабле, које треба контролисати у складу са могућностима које пружа дати експеримент (Cunningham et al. 2008, v; Outram 2008). Искуство је важна компонента и у експериментима. Иако су та искуства савремена, експериментални археолози се управо током експеримента боље упознају са материјалима и техникама које користе, на основу чега могу модификовати и неке своје хипотезе и будућа истраживања (Cunningham et al. 2008, vi). Путем искуства током спровођења експеримента могуће је и осетити одређену дозу емпатије према занатлијама у прошлости, будући да током експеримента археолози могу схватити и колико је велик физички напор био потребан за израду појединих предмета и структура (Reynolds 1999a, 161). Самим тим, сваки експеримент садржи и искуство, док с друге стране свако искуство не представља и експеримент (Cunningham et al. 2008, vi). И искуствена и експериментална археологија имају свој значај у едукацији. Ипак, искуство је најбоље за пренос знања, будући да ће појединац најбоље усвојити знање путем сопственог искуства (Reynolds 1999a, 161). Иако музеје на отвореном треба сврстати у искуствену археологију, они су добра локација и за спровођење археолошких експеримената. Поједини музеји на отвореном сарађују са експерименталним археолозима, те се у склопу њих повремено спроводе и археолошки експерименти, који имају посебан значај у едукацији музејских посетилаца (Comis 2010; Deriu and Ferdella 2010).

Иако не треба мешати експерименталну и искуствену археологију, обе имају велики значај. Експериментална археологија има циљ да објасни начин израде, употребе и пропадање предмета и структура у прошлости, те има јасан теоријски и методолошки оквир, док искуствена археологија има кључни значај у едукацији шире јавности и промоцији археологије.

Закључак

Кроз овај приказ експерименталне археологије у свету и код нас, могуће је уочити различите фазе њеног развоја, од појединачних покушаја израде реплика предмета до утемељене поддисциплине археологије, са јасно дефинисаним правилима и теоријско-методолошким оквиром. Из експерименталне археологије развила се и искуствена археологија, која је усмерена ка едукацији шире јавности и промоцији културне баштине, преко емисија занимљивог садржаја и музеја на отвореном. У овим музејима реконструишу се читава насеља и спроводе бројне активности, попут корпарства, ковања метала или израде керамичких предмета, алатки од камена и кости, припреме и конзумације хране, итд. Иако могу бити повезани, потребно је направити разлику између методолошки утемељеног археолошког експеримента и садржаја који нуде пренос искуства. Понекад се ове две гране археологије могу преплитати, а границе између њих постати нејасне. Музеји на отвореном могу бити добра подлога за развој истраживачких центара експерименталне археологије. Овакви истраживачки центри су потребни за спровођење експеримената већих размера, у којима могу учествовати читави тимови стручњака, специјализовани за различите врсте материјала и периода. Потреба за успостављањем истраживачких центара или званичних институција експерименталне археологије посебно је изражена у Србији. Без оваквих институција експериментална археологија у Србији ће остати на нивоу експеримената малих размера, који се спроводе искључиво захваљујући ентузијазму појединаца.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ascher, R.** 1961. Experimental Archeology. *American Anthropologist* 63(4): 793–816.
- Bankoff, H. A. and Winter, F. A.** 1979. A house-burning in Serbia: what do burned remains tell an archaeologist?. *Archaeology* 32: 8–14.
- Beck, A. S.** 2011. Working in the Borderland of Experimental Archaeology. On Theoretical Perspectives in Recent Experimental Work, in *Experimental archaeology: between enlightenment and experience*, eds. B. Petersson and L. E. Narmo, 167–194. Lund: Lund University, Department of Archaeology and Ancient History.

- Bogosavljević Petrović, V., Borojević, K., Dimić, V. i Marković, J.** 2017. Proces sečenja kultivisanih žitarica u poznom neolitu Srbije – eksperimentalna istraživanja. *Arhaika* 5: 27–64.
- Vuković, J.** 2011. *Neolitska грнчарија – tehnološki i socijalni aspekti*. Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu.
- Vuković, J.** 2018. Late Neolithic Vinča pottery firing procedure: Reconstruction of Neolithic technology through experiment. *Opuscula archaeologica* 39: 25–35.
- Грин, К.** 2003. *Увод у археологију*. Београд: Клио.
- Deriu, R. and Fredella, C.** 2010. From archeological evidence to experimental reconstruction and back. *euroRea* 7: 41–45.
- Dimić, V.** 2019. Hammering the Past: The Experimental (re)construction and usage of Prehistoric Mining Hammerstones from the Prljuša–Mali Šturac site, Rudnik Mountain. *Старинар* LXIX: 85–112.
- Dimić, V.** 2020. *Izrada i upotreba neolitskog glačanog kamenog oruđa sa sećicom. Eksperimentalna istraživanja i komparativne traseološke analize*. Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu.
- Đuričić, A.** 2012. *Eksperimentalna arheologija – analiza konstrukcije i gradnja peći na osnovu nalaza sa lokaliteta Vinča – Belo brdo*. Master teza, Univerzitet u Beogradu.
- Đuričić, A.** 2014a. The Construction and Usage of the Neolithic Oven: Experimental Archaeology, in *Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages*, eds. D. Antonović and S. Vitezović, 257–277. Belgrade: Srpsko arheološko društvo.
- Đuričić, A.** 2014b. *Oživljavanje prošlosti: eksperimentalno rekonstruisanje „Boginja sa Blagotina”*. Trstenik: Narodni univerzitet Trstenik.
- Đuričić, A.** 2018. Experimental reconstruction of a Neolithic oven from the site of Vinča, in *Algo más que galbos y cacharros. Ethnoarqueología y experimentación cerámica/Something more than galbos and pots. Ethnoarchaeology and ceramic experimentation: MENGA Revista de prehistoria de Andalucía, Serie monográfica* 4, eds. E. Alarcón García, J. J. Padilla Fernández, L. Arboledas Martínez and L. Chapon, 329 – 337. Sevilla: Junta de Andalucía Consejería de cultura, Conjunto Arqueológico Dólmenes de Antequera.
- Đuričić, A.** 2019. *Ognjišta i peći u neolitu Centralnog Balkana – tehnike izrade i upotreba*. Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu.
- Evans, J.** 1860. On the occurrence of flint implements in undisturbed beds of gravel, sand and clay. *Archaeologia* 38: 280–307.
- Evans, J.** 1881. *The ancient bronze implements, weapons and ornaments of Great Britain and Ireland*. London: Longmans, Green and Co.
- Iversen, J.** 1956. Forest clearance in the Stone Age. *Scientific American* 194: 36–41.
- Jakobsen, B. and Barrow, S.** 2015. *Management of Open-Air Museums*. OPENARCH.
- Kapuran, A.** 2007. Eksperimentalna arheološka radionica – Vinča 2001. *Petničke sveske* 62: 34–38.
- Marsh, E. J. and Ferguson, J. R.** 2010. Introduction, in *Designing experimental research in archaeology: examining technology through production and use*, ed. J.R. Ferguson, 1–12. Boulder: University Press of Colorado.

- Mathieu, J. R.** 2002. Introduction, in *Experimental Archaeology: Replicating Past Objects, Behaviours and Processes*, ed. J. R. Mathieu, 1–4. Oxford: BAR International Series, Archaeopress.
- Mathieu, J. R. and Meyer, D. A.** 1997. Comparing Axe Heads of Stone, Bronze, and Steel: Studies in Experimental Archaeology. *Journal of Field Archaeology* 24: 333–351.
- McGuire, J. D.** 1891. The stone hammer and its various uses. *American Anthropologist* 4: 301–312.
- McGuire, J. D.** 1892. Materials, apparatus, and processes of the aboriginal lapidary. *American Anthropologist* 5: 165–76.
- McGuire, J. D.** 1893. On the evolution of the art of working in stone. *American Anthropologist* 6: 307–19.
- McGuire, J. D.** 1894. A study of the primitive methods of drilling. *Report of the United States National Museum, Smithsonian Institution* 17: 623–756.
- Niels, J.** 2006. Beowulf's Great Hall. *History today* 56(10): 40–43.
- Nilsson, S.** 1868. *The Primitive Inhabitants of Scandinavia: An Essay on Comparative Ethnology, and a Contribution to the History of the Development of Mankind: Containing a Description of the Implements, Dwellings, Tombs, and Mode of Living of the Savages in the North of Europe During the Stone Age*. London: Longmans, Green and co.
- Outram, A. K.** 2008. Introduction to experimental archaeology. *World Archeology* 40 (1): 1–6.
- Padilla Fernandez, J. J., Giron Anguiozar, L., Đorđević, B. and Đuričić, A.** 2014. *Rescuing forgotten technologies: the experimental building of a roman pottery kiln in Timacum Minus (Ravna, Serbia)*. Paper presented at the IV International Congress On Experimental Archaeology, May 8–11, in Burgos, Spain.
- Pelegrin, J.** 1982. Approche expérimentale de la méthode de production des lamelles d'Orville, in *Tailler! Pour quoi faire: Préhistoire et technologie lithique II*, eds. D. Cahen and J. Tixier, 149–159. Tervuren: Studia Praehistorica Belgica.
- Pelegrin, J.** 1984a. Approche technologique expérimentale de la mise en forme des nucléus pour le débitage systématique par pression, in *Préhistoire de la Pierre Taillée, 2 – Économie du débitage laminaire*, eds. J. Tixier, M. L. Inizan et H. Roche, 93–103. Paris: Cercle de Recherches et d'Études préhistoriques.
- Pelegrin, J.** 1984b. Systèmes expérimentaux d'immobilisation du nucléus pour le débitage par pression, in *Préhistoire de la Pierre Taillée, 2 – Économie du débitage laminaire*, eds. J. Tixier, M. L. Inizan et H. Roche, 105–116. Paris: Cercle de Recherches et d'Études préhistoriques.
- Pelegrin, J.** 1984c. Débitage par pression sur silex : nouvelles expérimentations, in *Préhistoire de la Pierre Taillée, 2 – Économie du débitage laminaire*, eds. J. Tixier, M. L. Inizan et H. Roche, 117–127. Paris: Cercle de Recherches et d'Études préhistoriques.
- Pelegrin, J.** 1988. Débitage par pression expérimental : « du plus petit au plus grand », *Notes et Monographies Techniques du CRA* 25: 37–53.
- Petersson, B. and Narmo, L. E.** eds. 2011. *Experimental archaeology: between enlightenment and experience (Vol. 62)*. Lund: Lund University, Department of Archaeology and Ancient History.

- Radivojević, M.** 2014. *Cooking met(al): rekonstrukcija najstarije metalurgije na svetu*. Rad prezentovan na Međunarodnoj konferenciji Metodologija i Arheometrija, decembar, 4–5, u Zagrebu, Hrvatska.
- Rasmussen, M.** 2001. Experiments in Archaeology – A View from Lejre, an “Old” Experimental Centre. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 58: 3–10.
- Rasmussen, M.** 2007. Building Houses and Building Theories. Archaeological Experiments And House Reconstruction, in *Iron Age Houses in Flames. Testing House Reconstructions at Lejre. Studies in Technology and Culture* 3, ed. M. Rasmussen, 6–15. Lejre: Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter.
- Reynolds, J. P.** 1976. *Farming in the Iron Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reynolds, J. P.** 1979. *Iron-Age Farm: the Butser experiment*. London: British Museum Publications.
- Reynolds, J. P.** 1980. *Butser Ancient Farm: Impressions*. Petersfield, Hampshire: Archaeological Research.
- Reynolds, J. P.** 1985. *Iron Age Agriculture Reviewed*. Council for British Archaeology Group 12.
- Reynolds, J. P.** 1994. Experimental archaeology; A perspective for the future. C. J. C. *The Reuvens Lecture 5, Stichting voor de Nederlandse Archeologie*, Alphen aan den Rijn: 1, 3.
- Reynolds, J. P.** 1999a. The nature of experiment in archaeology, in *Experiment and design; Archaeological studies in Honour of John Coles*, ed. A. F. Harding, 156–162. Oxford: Oxbow.
- Reynolds, J. P.** 1999b. Butser Ancient Farm: A Unique Research & Educational Establishment, in *The Constructed Past: Experimental archaeology, education and the public*, eds. P. G. Stone and P. G. Planel, 1–10. London and New York: Routledge.
- Saraydar, S. and Shimada, I.** 1973. Experimental Archaeology: A New Outlook. *American Antiquity* 38(3): 344–350.
- Semenov, S. A.** 1964. *Prehistoric Technology*, translated by M.W. Thompson. Barnes and Noble: New York.
- Siret, L.** 1925. Emploi de l’os dans la retouche des silex moustériens. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 22(5): 208–210.
- Svensen, A. R.** 2010. Learning through experience, *euroREA* 7: 51–54.
- Stevanović, M.** 1985. *Izgradnja i rušenje kuća u vinčanskoj kulturi eksperimentalno arheološko istraživanje*. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu.
- Schiffer, M. B.** 2013. *The Archaeology of Science: Studying the Creation of Useful Knowledge*. New York: Springer.
- Stensberg, A.** 1957. Some recent Danish experiments in Neolithic Agriculture. *The Agricultural History Review* 5(2): 66–73.
- Stone, P. G. and Planel, P. G.** 1999. *The constructed past: Experimental archaeology, education and the public*. London and New York: Routledge.

- Ђавићки-Илић, М. and Мрдић, Н.** 2015. Roman Burial Rite in Viminacium, The Latest Discovery, in *Culti e religiosità nelle province danubiane, Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20–22 Novembre 2013*, ed. L. Zebrini, 483–496. Ferrara: LAD Laboratorio di studi e ricerche sulle Antiche province Danubiane, Università degli Studi di Ferrara, Dipartimento di Studi Umanistici, Università degli studi di Ferrara.
- Техиер, Р. Ј.** 1984а. Un débitage expérimental de silex par pression pectorale à la béquille. *Bulletin de la Societe Prehistorique Francaise* 81: 25–27.
- Техиер, Р. Ј.** 1984б. Le débitage par pression et la mécanique de la rupture fragile : initiation et propagation des fractures, in *Préhistoire de la Pierre Taillée, 2 – Économie du débitage laminaire*, eds. J. Tixier, M. L. Inizan et H. Roche, 139–149. Paris: Cercle de Recherches et d'Études préhistoriques.
- Трингхам, Р.** 1978. Experimentation, ethnoarchaeology, and the leapfrogs in archaeological methodology, in *Explorations in ethnoarchaeology*, ed. R. A. Gould, 169–199. New Mexico: University of New Mexico Press.
- Холторф, С.** 2014. The time travellers' tools of the trade: some trends at Lejre. *International Journal of Heritage Studies* 20(7-8): 782–797.
- Каррелл, Т. Л.** 1992. Replication and experimental archaeology. *Historical archaeology* 26(4): 4–13.
- Колс, Ј. М.** 1966. Experimental archaeology. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 99: 1–20.
- Колс, Ј. М.** 1973. *Archaeology by experiment*. London and New York: Routledge Library Edition.
- Колс, Ј. М.** 1979. *Experimental archaeology*. London, New York: Academic Press.
- Комис, Л.** 2010. Experimental Archaeology: Methodology and new perspectives in Archaeological Open Air Museums. *euroREA* 7: 9–12.
- Куннингам, Р., Хеб, Ј. and Паардекоопер, Р.** eds. 2008. *Experiencing archaeology by experiment*. Proceedings of the experimental archaeology conference, Exeter 2007. Oxbow Books.
- Курвен, Е. С.** 1930. Prehistoric flint sickles. *Antiquity* 4: 179–86.
- Курвен, Е. С.** 1935. Agriculture and the flint sickle in Palestine. *Antiquity* 9: 62–66.
- Кushing, F. H.** 1894. Primitive copper working; an experimental study. *American Anthropologist* 7: 93–117.
- Ч'нг, Е.** 2009. Experiential archaeology: Is virtual time travel possible?. *Journal of Cultural Heritage* 10: 458–470.
- Џонсон, М.** 2008. *Археолошка теорија*. Београд: Clío.
- Open archeology – open air museums, <http://openarchaeology.info/category/archaeological-open-air-museum>

Ana Đuričić

Laboratory for Bioarchaeology, Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Vidan Dimić

Archaeological Institute, Belgrade

**PLACE AND ROLE OF EXPERIMENTAL AND EXPERIENTIAL
ARCHAEOLOGY IN THE RECONSTRUCTION OF THE PAST**

Keywords: *experimental archaeology, experiential archaeology,
theoretical archaeology, methodology*

Experimental archaeology, as a sub-discipline of archaeology, was defined in the second half of the 20th century, but its origins date back to the 19th century. The beginnings of experimental archaeology can only be defined as individual small-scale experiments, without any theoretical base. Those experiments were conducted for the sake of the experiments alone and their results were not compared with other research data. Changes in experimental archaeology follow theoretical and methodological changes in archaeology. Therefore, logical positivism of the processual archaeology was the perfect base for the establishment of experimental archaeology. The hypothetico-deductive method of the new archaeology has remained the main methodological approach in experimental archaeology up until today. In this paper, the formation and changes in experimental archaeology were presented, illustrating different stages that this sub-discipline went through.

The first examples of experimental archaeology in Serbia date back to the late 1970s and the early 1980s, but those experiments were isolated cases. The real emergence of experimental archaeology in Serbia occurred during the first and second decade of the 21st century. Experiments were more frequent in the last decade, and several experimental archaeologists have obtained formal education in this field. Unfortunately, these experiments are still small-scale research activities, conducted without proper funding, fuelled mostly by individual enthusiasm. Examples from the rest of the world have shown that experimental archaeology has to be institutionalised in some way, so that the research could reach its full capacity and so that new generations of experimental archaeologists could be produced. In order for the experimental archaeology in Serbia to grow and develop further, there is a necessity for institutionalisation of experimental archaeology, by opening either an independent research centre or a department within some of the existing institutions.

During the second half of the 20th century, large scale and long-lasting experiments started to be conducted, involving not only experimental archaeologists, but specialists from different fields of archaeology. As the number of experimental archaeologists and the complexity of experiments grew, the need for the foundation of formal institutions emerged. Research centres for experimental archaeology were formed in different European countries. In those centres, whole settlements were being reconstructed, including houses, farms, workshops and objects. Opening those centres for the public made a major impact on archaeology and presentation of the past. A new museum type was born – archaeological open-air museum. Those museums consisted of reconstructed settlements from different time periods, showing a variety of activities that people conducted in the past, including, but not limited to: pottery, basketry, textile, stone tool production and metal smelting. In a short period of time, a number of archaeological open-air museums appeared all over Europe, gaining popularity with the public. Seeing the appeal of the mysteries of the past, television houses started making television series which showed different aspects of life, from Prehistory to the Middle Ages and beyond. Now, there is a number of shows and specialised television channels dedicated exclusively to the past – events, intriguing people or everyday activities. The considerable technological progress and the emergence of YouTube gave birth to specialised YouTube channels, which demonstrate various traditional crafts all over the world. However, open air museums, television shows and YouTube channels cannot be considered experimental archaeology, as they lack the theoretical base and obligatory methodological approach. They do offer the experience of the past, so they cannot be classified as experimental, but rather as experiential archaeology.

Branislav Anđelković

**ARHEOLOGIJA SMRTI. KA RAZUMEVANJU STAROG EGIPTA.
Beograd: Arhipelag, 2018 (400 str. s ilustracijama, ISBN 978-86-523-0263-5)**

The new monograph of Branislav Anđelković, *Archaeology of Death: Towards an understanding of ancient Egypt* (Serbian original title: “Arheologija smrti: Ka razumevanju starog Egipta”) is the first monograph on death in ancient Egypt written in Serbian language and is, as such, the first monograph on this topic written in a language which can be understood by majority of the people living in the west Balkans. The market in the west Balkans is flooded by pseudo-scientific literature on this subject and a professional take was much necessary. Nevertheless, although it will certainly be useful to the general public interested in the subject, and to some extent to the students of archaeology, its impact on both Serbian and international Egyptology remains limited at best. This view of the book will be elaborated in the review below, focusing on each chapter separately and providing a general comment at the end. The book has five main chapters, a list of abbreviations, a list of illustrations and a list of references.

The first chapter is a fairly long preface (pp. 12–88) titled “Preface: Dust of Earth” (in Serbian: “Prolog: Prah zemlje”). Although rich in information ranging from the Epic of Gilgamesh, royal necropolis of Ur, earliest finds of meteoric iron, rather short history of archaeology, problems with culture-historical archaeology, ethnicity, co-existence of modern humans and Neanderthals, Neolithic package, earliest copper, the site of Göbekli Tepe, illicit digging and archaeological black market, violence in past societies from early hominins to organized warfare, the origins of agriculture in Europe, sacrifice and cannibalism, LBK culture, Ötzi the Iceman etc. (pp. 12–58), the connecting thread is entirely missing. Rather, one has the impression that the author is jumping from theme to theme without clearly formulating their mutual relation. Numerous digressions make this first part of the preface extremely hard to follow and one is left without the information crucial for the preface or an introduction to any scholarly study such as: research aims, goals, questions, theory and methodology (compare with numerous contributions in Tarlow and Stutz 2013). It remains unclear how this study differs from earlier monographs of broad scope dealing with the same topic (e.g. Richards 2005; Snape 2010; Harrington 2013). None of these studies are referred to in the book.

The preface becomes more clear starting with a section titled “Obsession of Egyptian mysticism: agenda of denial of death” (in Serbian: “Opsesija egipatske mistike: agenda poništavanja smrti”), when the author finally starts to focus on

ancient Egypt (pp. 58–65). This section opens with a discussion on Egyptology as a discipline and its components, its history, colonial roots, ancient Egyptian language and script and their development, geographical features of Egypt, Pyramid Texts, Coffin Texts, Book of the Dead. Again, a clear thread is missing and one is still left without the information expected from an introduction. The relation to the section subtitle remains elusive. The chapter then continues with a section titled “Making of the state: war, profit and illusion” (“Pravljenje države: rat, profit i iluzija”), which is the only section of the chapter with a clear focus. This section deals with formation of the ancient Egyptian state, a topic which has been extensively studied by the author already (e.g. Anđelković 2012; Anđelković 2014). He strongly criticises the model which advocates for the unification of Lower and Upper Egypt. Instead, he argues for a violent encounter between the rulers from Upper Egypt and the societies of Lower Egypt. The author comes back to this problem in his second chapter. This section is also abundant in digressions and comments which would have been better placed in footnotes or endnotes. Several terms the author uses and the points he makes deserve more comment. The use of the word “hipopotam” for hippopotamus is strange in the Serbian language (pp. 68). In the discussion of the knife handle from Gebel el-Arak he does not mention the Near Eastern iconography (Pittman 1996), especially evident on its reverse (pp. 71). He discusses the custom of mutilation of enemies and refers to the work of Danijela Stefanović (2003) dealing with cutting of the hands of enemies. Because he does not consult the primary sources, he writes that hands were cut off only from uncircumcised enemies, whereas phalli would be cut off from circumcised enemies (pp. 73). In fact, during the New Kingdom hands were cut from circumcised and uncircumcised enemies, and phalli shafts were cut off from uncircumcised Libyans during the reigns of Merenptah and Ramesses III, according to the attestations known so far (Matić 2019, 40–64). It is not clear why the author writes that executions of prisoners were conducted in the capital. He refers to the New Kingdom stelae with depictions of smiting of the enemy motif and quotes the article of Harco Willems (1990), which only secondarily deals with this problem. In fact, the study of the private stelae with smiting of the enemy motif was conducted by Alan Richard Schulman (1988) and his conclusion that the motif can be interpreted as an event witnessed by the stelae owners has been criticised and rejected by several scholars so far (e.g. Devauchelle 1994; Matić 2019, 12–13; Müller-Wollermann 1988). The author does not refer either to Schulman or criticism of his work and further claims that ancient Egyptians offered human sacrifice before and after battle and he argues that this is attested in Mirgissa (pp. 76–77). There is, however, no evidence for human sacrifice to

gods before and after battle (Matić 2019) and the careful reading of the report on the finds from Mirgissa indicates that the human skeletal remains found in it were deposited there secondarily. This is because the lower jaw of the individual was missing from the dislocated head usually interpreted as a result of a decapitation conducted with a silex blade found in this context. The blade in question is actually rather small, 9x2x0.4cm (Villa 1963, 147), which makes its use as a decapitation weapon a complete nonsense. Again, the author does not refer to the report and the original publication (Vila 1963; Vila 1973) but to secondary literature dealing with the “human sacrifice” in ancient Egypt. That is why he fails to mention that the interpretation of the skeletal remains as belonging to a Nubian man was based on craniometry and anthropological experience of the publisher and that even he had some doubts on both sex and “racial” identity of this individual (Vila 1973, 637). Even the dating into around 1850 BC (pp. 77) which he provided for the Mirgissa deposit is not precise, as the pottery from the deposit is dated into end of the 12th or even beginning of the 13th Dynasty (Seiler 2005, 177). In his explanation of the term execration texts he again refers to secondary literature. When discussing attestations for decapitation in early dynastic Egypt he misses the seal impression from Abydos, found in the vicinity of the tomb of Den (Müller 2008).

The second chapter of the book (pp. 89–172), titled “Prehistoric Egypt: The Beginnings of the Quest for Immortality” (in Serbian: “Preistorijski Egipat: Počeci traganja za besmrtnošću”), is a lengthy chapter opening with Palaeolithic burial remains in Egypt, continuing with Neolithic evidence, Badari and Naqada cultures and discussing each most important Pre-/Early Dynastic site separately (Naqada, Hierakonpolis, Abydos). The chapter ends with evidence from Lower Egypt. The overall impression is that the chapter is abundant in summarised published data which is presented in a very descriptive manner, with abundant digressions (e.g. eugenics of William Mathew Flinders Petrie, settlement remains in Hierakonpolis, sebakh pits and grave robbing, dwarves in ancient Egypt and modern reception of god Bes, Palermo stone, Heinrich Schliemann and Troy, etc.), which make the chapter hard to follow, as there is still no clear goal, research aims, results or discussion. The exception to this is a rather firm position the author has against the idea of the unification of Lower and Upper Egypt (pp. 159). Several places in the chapter deserve some comments. Although the author presented the culture-historical paradigm shortly in the first chapter, the second chapter provides us with a sequence of archaeological cultures with little discussion on their succession. On one side, the author is critical towards this paradigm, and on the other, he does little to criticise it or provide an alternative.

He argues that the cohesion of nomadism and sedentism is unexpected (pp. 92), where in fact this is not so unexpected (e.g. Morris 2018 with several examples). When mentioning the so-called magic wands/birth tusks, he does not quote the seminal study of Hartwig Altenmüller (1965). Although mentioning eugenic associations of Petrie, he himself takes little distance from racial terminology in works he refers to, e.g. Caucasian type in HK43 (pp. 114). His comment that the umbilical cord was associated with Apophis, snake-like deity of primordial chaos, and that by cutting it off one interrupted the connection between the newborn and the chaotic primordial waters of the womb (pp. 115), is rather imprecise and not collaborated with any sources rather than with secondary literature. Apophis is in later texts (Metternich stela of the 30th Dynasty and Ptolemaic Papyrus Bremner-Rhind) attested as the umbilical cord of Re (Quack 2006; Ritner 2017). Bearing in mind that this book was written in Serbian for Serbian audience, it is strange that the author discusses dwarves in ancient Egypt, but does not refer to the study on dwarves in Serbian by Vera Vasiljević (1984). Even stranger is his comment on a woman with dwarfism from T47 on cemetery HK6 in Hierakonpolis, when he claims that a ceramic vessel, which broke during firing, was placed with the deceased and that it matches physical imperfection of the buried woman! (pp. 121). This assumption is not based on any substantial arguments and is rather bizarre. The author is overtly critical to documentation practice, publication and interpretation of results of the Polish mission at Tell el-Farcha. He finds that the importance of this site has been overemphasized (pp. 160–165). This is a rather harsh statement considering the challenges of work in eastern Delta and the low number of excavated Predynastic and Early Dynastic sites and settlements in the Delta.

The third chapter, titled “Dynastic Egypt: Funerary Industry of the Netherworld” (in Serbian: “Dinastički Egipat: Funerarna industrija Onostranog”), continues with the data from dynastic Egypt, largely concentrating on the Early Dynastic Period and the Old Kingdom at the beginning (pp. 173–262), and then quickly going over millennia, skipping the First Intermediate Period to start with Senwosret III of the Middle Kingdom 12th Dynasty, skipping the Second Intermediate Period and moving from one example to another of the New Kingdom, ending with the tomb of Tutankhamun, the mummy of Nesmin in Belgrade and animal cemeteries in Egypt (pp. 262–306). Again, like in the previous chapters, the thread is lacking, and so are the research aims, goals, results and discussion. Rarely does the author provide anything else than a description of already published data, largely based on secondary literature. One exception is his comment on the tomb of Hetepheres I (pp. 228–230). Several places in the chapter deserve

a closer look. His observation that ancient Egyptians did not recognise the existence of dynasties in later Manethonian sense (pp. 174) is erroneous. Although the numbering on earlier king lists is certainly not Manethonian, a notion of a dynasty related to the capital or origin of the rulers was certainly there! A digression to the history of the Marriott Mena House hotel (pp. 225), dream interpretations in Roman Egypt (pp. 247) or Alister Crowley in Egypt (pp. 251–252) are only some of many unnecessary digressions in the book which make the chapter harder to follow. The comment of the author that although George Andrew Reisner discovered the tomb of Hetepheres I, he stayed in the shadow of the discovery of the tomb of Tutankhamun by Howard Carter (pp. 226), entirely neglects the scholarly legacy of Reisner, who, unlike Carter, provided some of the most comprehensive studies of his time (e.g. Nubian archaeological cultures). The author erroneously refers to Papyrus Leiden 334 (recto) as to Papyrus of Ipuwer (in Serbian “Ipuverov papirus”), using genitive and expressing a belonging (pp. 261). In fact, this papyrus is dated into the 19th Dynasty of the New Kingdom, much later than the events the text refers to. Ipuwer is the protagonist complaining about the state of the world in his time and not an owner of the papyrus. When referring to the end of the Old Kingdom, he explains it as a consequence of climate changes which caused draughts and dropping of the Nile levels (pp. 262). This, more often than not encountered explanation is also not without criticism (Moeller 2005). His summary of the Second Intermediate Period is erroneous and not corroborated by data, as he refers to the Hyksos as a people of mixed ethnic origin from western Asia which settled in northern Egypt around 1650 BC and occupied Delta and formed the 15th Dynasty (pp. 273). This view is based on a late 19th and early 20th century scholarship which has been refuted (e.g. Candelora 2018). The Hyksos is a designation for the ruling class of Avaris (Tell el-Dab^a), capital of their kingdom in eastern Delta. Their rulers did not have only foreign (north-west Semitic) but also Egyptian names and used Egyptian titles and epithets. The term should not be transferred to the population of the city or eastern Delta which has seen continuous movement of populations since prehistory. The author’s assertions that Akhenaten did not really care about state matters (pp. 284) is entirely based on an erroneous romantic view of the “heretic king” (Montserrat 2000) and does not match reality. One only has to think about the Amarna letters and the diplomatic activity of this pharaoh. When describing the tomb of Tutankhamun and when referring to the life and death of this pharaoh, he does not refer to new seminal studies of Marc Gabolde (2015) and Marianne Eaton-Krauss (2016). The section on the mummy of Nesmin and his coffin is a summary of the already published works of the author.

The fourth chapter, titled “Marketing of eternal life: Legacy of ancient Egypt” (in Serbian: “Marketing večnog života: Legat drevnog Egipta”), deals with the reception of ancient Egypt and Egyptomania on only 8 pages and covers obelisks, pyramid of Gaius Cestius in Rome, tomb robbing and consumption of mummies (pp. 307–314). Serbian audience is advised to consult a more comprehensive overview by Vera Vasiljević (Васиљевић 2016). The connection between this and preceding chapters is rather weak and random.

The fifth chapter, titled “Epilogue” (in Serbian: “Epilogue”), is actually on only one page (pp. 315) and opens with a highly problematic statement that the direct descendants of ancient Egyptians are modern Copts (pp. 315). It would have been correct to write that the Coptic language is the direct descendant, or rather a phase of the ancient Egyptian language. Claiming that only the modern Copts are descendants of ancient Egyptians is problematic because it reduces identity to speakers of a language. If we understand ethnic identity as socially constructed, historically contingent and continuously negotiated facet of collective identity (Jones 1997), we should be aware that Arabic speaking population of modern Egypt not only proudly boasts of their pharaonic ancestors (in some context more than in others, see Sonbol 2018), but also that, as it has been argued already, there are cultural elements with ancient Egyptian ancestry, especially when funerary customs are concerned, still present in modern Egypt among both the Muslim and the Christian population (e.g. El-Shohoumi 2004).

The bibliography is extensive (pp. 323–396) and counts around 1047 cited units. The author is thus to be congratulated on the scope, but the number could have been significantly reduced if there had been a clear thread in the book, less unrelated topics and digressions, and more references to primary publications and not to secondary literature. Most of the references are in English, then follow the ones in Serbian and only around 15 of them are in French and around 10 in German. This selection is particularly informative on the sources used by the author.

Finally, it remains unclear what the aims of this monograph were. The author does not state them himself. If the aim was to provide an overview of the funerary customs and beliefs of ancient Egyptians then the first chapter is largely off topic and the rest of the chapters full of unrelated digressions and loosely related passages and sections, which, although informative, do not have a connecting thread. In the case that the aim was to provide unprofessional readers and non-Egyptologists with a ready at hand publication on death in ancient Egypt, then the book fails to be readable. The general impression is that the work is clouded with data which are not put into a research frame. The author does

not bring to light any unpublished data. The material listed and described in the book has been published and extensively discussed already. Much of the general interpretative narratives for this material are quotes from published works and not many are the opinions of the author himself. One of several exceptions is found in the second chapter where the author clearly positions himself against the idea of the unification of Lower and Upper Egypt by two equal partners. Here he also presents convincing contra arguments and a framed discussion. However, this subject has been covered by the author extensively already in his other publications. One expected to find more content related to death in ancient Egypt. This book will certainly be welcomed by general audience and the students of archaeology because it is rich in descriptions, summaries and illustrations, but it is not particularly useful to Egyptologists because of the lack of clear aims and its unclear research results and impact.

REFERENCES

- Altenmüller, H. 1965.** *Die Apotropaia und die Götter Mittelägyptens. Eine typologische Untersuchung der sog. 'Zaubermesser' des Mittleren Reichs.* München.
- Anđelković, B. 2012.** Hegemony for Beginners: Egyptian Activity in the Southern Levant during the Second Half of the Fourth Millennium B.C. *Etnoantropološki problemi* 7.3: 793–807.
- Anđelković, B. 2014.** The Molding Power of Ideology: Political Transformations of Predynastic Egypt. *Etnoantropološki problemi* 9.3: 713–722.
- Candelora, D. 2018.** Entangled in Orientalism: How the Hyksos Became a Race. *Journal of Egyptian History* 11. 1-2: 45–72.
- Devauchelle, D. 1994.** Un archetype de relief culturel en Egypte ancienne. *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 131: 38–60.
- Eaton-Krauss, M. 2016.** *The Unknown Tutankhamun.* London and Oxford: Bloomsbury.
- Gabolde, M. 2015.** *Toutankhamon.* Paris: Pygmalion.
- Harrington, N. 2013.** *Living with the Dead: Ancestor Worship and Mortuary Ritual in Ancient Egypt.* Oxford: Oxbow Books.
- Jones, S. 1994.** *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present.* London and New York: Routledge.
- Matić, U. 2020.** *Body and Frames of War in New Kingdom Egypt: Violent Treatments of Enemies and Prisoners.* Philippika 134. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Moeller, N. 2005.** The First Intermediate Period: A time of Famine and Climate Change? *Ägypten und Levante* XV: 153–167.
- Montserrat, D. 2000.** *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt.* London and New York: Routledge.
- Morris, E. 2018.** *Ancient Egyptian Imperialism.* Oxford: Wiley-Blackwell.

- Müller, V. 2008.** Nilpferdjagd und geköpfte Feinde-zu zwei Ikonen des Feindvernichtungsrituals. in *Zeichen aus dem Sand: Streiflichter aus Ägyptens Geschichte zu Ehren von Günter Dreyer*, Hrsg. E.-M. Engel, V. Müller und U. Hartung. 477–494. Weisbaden: Harrassowitz Verlag.
- Müller-Wollermann, R. 1988.** Der Mythos vom Ritus ‘Erschlagen der Feinde’. *Göttin-ger Miszellen* 105: 69–77.
- Pittman, H. 1996.** Constructing Context: The Gebel el-Arak Knife: Greater Mesopotamian and Egyptian Interaction in the Late Fourth Millennium B.C.E. in *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-first Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference*, eds. J. S. Cooper and G. M. Schwartz, 9–32. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Quack, J. F. 2006.** Apophis, Nabelschnur des Re. *Studien zur altägyptischen Kultur* 34: 377–379.
- Richards, J. 2005.** *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ritner, R. K. 2017.** The Origin of Evil in Egyptian Theological Speculation. in *Essays for the Library of Seshat: Studies Presented to Janet H. Johnson on the Occasion of Her 70th Birthday*. *Studies in Ancient Oriental Civilization* 70, ed. R. K. Ritner, 281–290. Chicago: The Oriental Institute.
- Schulman, A. R. 1988.** *Ceremonial Execution and Public Rewards: Some Historical Scenes on New Kingdom Private Stelae*. *Orbis Biblicus et Orientalis* 75. Freiburg, Schweiz and Göttingen: Universitätsverlag and Vandenhoeck & Ruprecht.
- Seiler, A. 2005.** *Tradition und Wandel. Die Keramik als Spiegel der Kulturentwicklung Thebens in der Zweiten Zwischenzeit*. DAIK Sonderschrift 32. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Sonbol, H. 2018.** Identitätsbildung durch kulturelles Erbe: Zur Instrumentalisierung des pharaonischen Kulturerbes in ägyptischen Unterrichtsmaterialien. *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik* 11.3: 289–304
- Stefanović, D. 2003.** The Counting of the Dead Enemy’s Hands. *Гласник српског археолошког друштва* 19: 149–167.
- El-Shohoumi, N. 2004.** *Der Tod im Leben. Eine vergleichende Analyse altägyptischer und rezenter ägyptischer Totenbräuche - Eine phänomenologische Studie*. Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Instituts 22. Denkschriften der Gesamtakademie 27. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Snape, S. R. 2010.** *Ancient Egyptian Tombs: The Culture of Life and Death*. Oxford: Willey-Blackwell.
- Tarlow, S. and Stutz, L. N. eds. 2013.** *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford: Oxford University Press.
- Vasiljević, V. 1984.** *Svedočanstva o patuljcima u starom Egiptu*. Magistarski rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Васиљевић, В. 2016.** *Сенка Египта*. Београд: Досије Студио.

Vila, A. 1963. Un dépôt de textes d'envoûtement au Moyen Empire, *Journal des savants* 3: 135–160.

Vila, A. 1973. Un rituel d'envoûtement au Moyen Empire égyptien In *L'Homme hier et aujourd'hui. Recueil d'études en Hommage à André Leroi-Gourhan*, ed. M. SAUTER. Paris: Cujas, 625–639.

Willems, H. 1990. Crime, Cult and Capital Punishment (Mo'Alla Inscription 8). *The Journal of Egyptian Archaeology* 76: 27–54.

Uroš Matic

Österreichisches Archäologisches Institut
Österreichische Akademie der Wissenschaften
uros.matic@oeai.at

Ghislaine Elisabeth van der Ploeg
THE IMPACT OF ROMAN EMPIRE ON THE CULT OF
ASCLEPIUS, Series: Impact of Empire, Volume XXX, Brill, Leiden 2018
(348 страница, 50 илустрација, 9 табли, ISSN (print): 1572-0500, ISBN
(print): 978-90-04-37252-8, ISBN (online): 978-90-04-37277-1)

Студија ауторке Гислејн Елизабет ван дер Плег, проистекла из докторске дисертације истоветног наслова, посвећена је римском утицају на развој култа Асклепија и процесу његовог распрострањања дуж свих области медитеранског Царства. Дисертација је одбрањена 2016. године на Универзитету Ворвик.

Култ Асклепија/Ескулапа, једног од значајнијих божанстава грчког и римског пантеона, има дугу традицију поштовања, кроз коју је доживео многе трансформације. Трагови поштовања Асклепија могу се пратити од (пред)хомерске грчке прошлости. Култ је пренесен и прилагођен римском свету посредством хеленских колонија у Великој Грчкој (Magna Graecia), као и уз ангажовање грчких лекара у римском муниципалном, приватном и државном систему. Култ се даље ширио посредством мобилних заједница, првенствено војних, али и кроз деловање посвећених појединаца. Као божанство првенствено лекарске, исцелитељске праксе, поштовано у свакодневном животу античких заједница, било је веома заступљено у археолошкој, епиграфској, нумизматичкој и историјској грађи.

Израда приказа мотивисана је идејом упознавања стручне, делимично и шире јавности са основним идејама и закључацима до којих је ауторка дошла проучавајући наведену проблематику. Публикација показује резултат исцрпних истраживања, чије исходиште представља опсежна слика о модалитетима настанка, прилагођавања, ширења и поштовања култа Асклепија/Ескулапа.

Ауторски приступ који је пружила Гислејн Елизабет ван дер Плег заснован је на анализи начина којима су Римљани преузели изворни грчки култ и прилагодили га религијским потребама становништва, како у престоници, тако и у провинцијама.

Приказ прати ауторско излагање проблематике, уз наглашавање најзначајнијих идејних претпоставки. Циљ је указивање на остварене резултате обимног подухвата, али и иницирање нових размишљања, која могу довести до дубљег одгонетања свих аспеката у вези са култом античког божанства лекарства.

Сматрали смо да је потребно да укажемо на одређене недостатке у самом тексту, првенствено оличене у недовољном представљању налаза са појединих подручја – конкретно Горње Мезије, што ће бити илустровано

адекватним примерима. Претпостављамо да је, у овом питању, допуна вероватно потребна и за неке друге географске области, али тај задатак препуштамо истраживачима упућенијим у карактеристике појединих простора.

Посебно наглашавамо да одређени недостаци у публикацији представљају првенствено аспекте у вези са питањима каталожке природе (преглед и бројност светилишта и споменика) и одређену дискутабилност у вези са датовањем појединих примера, док теоретски оквири посвећени настанку и развоју култа представљају заокружену целину у вези са досегнутим сазнањима и могу бити допуњавани током времена, у складу са новим теренским и теоријским открићима.

Почетак књиге представља осврт на значај култа бога Асклепија/Ескулапа у римским провинцијама. Излагање започиње освртом на настајак култа у Грчкој, потом прати разнолике манифестације његовог развоја током класичног и хеленистичког периода, након чега приказује начине распрострањања унутар Римског царства, где је дошло до процвата поштовања указиваног божанству лекарске вештине.

На страницама првог поглавља, ауторка објашњава зашто је управо култ Асклепија одличан пример и путоказ за проучавање мобилности и повезаности идеја у античком периоду и представља теоретске оквире свог истраживања. Проучавани култ био је привлачан поклоницима из свих друштвених група и цветао је, на широком географском подручју, све до 4. века нове ере.

Конкретно, наводи се да је изворни грчки култ настао током 5. века пре нове ере и, током непуних девет векова, био поштован на више од девет стотина кулних места широм грчко-римског света. Култ је прихваћен у Риму 293. године пре нове ере и, већ две године касније, посвећено је Асклепијево светилиште на Тибарском острву (Isola Tiberina).

Наведене околности представљале су основе за стварање ризнице података значајних за све аспекте проучавања античке религијске праксе. Ауторка представља идеје о могућим решењима питања о проблематици локалних карактеристика култа и процесу њиховог прилагођавања, након успостављања контаката са глобалним карактеристикама развијеним у Римском царству. У тексту се наглашава значај комуникација, повезаности и мобилности, што се илуструје примерима о настајању нових центара Асклепијевог култа, основаних на местима где божанство није било поштовано у ранијим раздобљима. Развој и ширење култа није био једносмеран процес и отварао је путеве за стварање бројних нивоа повезаности и прожимања старих и нових религијских схватања и образаца њиховог испољавања.

Утицај Римског царства на ширење изворног грчког култа објашњава се као резултат комбинације великог броја узрочника. Елементи који су довели до прилагођавања и развоја култа назначени су на страницама дела. Ауторка наглашава да су свој допринос у распрострањавању култа пружили: императори, дворјани, новостворена професионална војска и развој међупровинцијских комуникација и контаката. Дакле, широк спектар елемената, од којих је оставио печат на стварање широко распрострањеног култа, како по географским параметрима, тако и по заступљености у различитим слојевима античке популације.

Ауторка истиче да постоје бројни фактори који издвајају култ Асклепија од осталих божанстава и да они представљају одличну основу за израду студије случаја у вези са истраживањем римских утицаја на развој страних култова, као и питања о међусобном прожимању општих (ауторка принципијелно користи термин „глобални” сматрајући да је за Римљане њихов свет могао имати значење универзалног појма) и локалних веровања. Првенствени значај култа Асклепија за ову врсту истраживања представља његова отвореност и доступност припадницима оба пола и свих друштвено-економских група, што значи да ниједна групација није била искључена и, због тога, студија може обухватити податке у вези са свим категоријама становништва.

За разумевање проблематике рада неопходно је познавање услова настанка и карактеристика култа, током класичног и хеленистичког периода. Овом питању посвећено је друго поглавље, где се предочава развој култа, почев од првог познатог помена до епохе римског диктатора Гаја Јулија Цезара. Наглашено је да најстарији писани извор, Хомер, Асклепија познаје само као смртног исцелитеља и да култ посвећен божанству није био распрострањен све до 5. века пре нове ере.

Као место најзначајнијег светилишта означен је Епидаурус, према делфском пророчишту родно место божанства, уз напомену да би се корени култа могли налазити у тесалској Трики, данашњој Трикали. Акценат је стављен на брзо ширење култа у грчком свету, иако је Пелопонез, у којем се налазио највећи број светилишта, наставио да буде његово средиште. Ауторка представља историјат појединачних светилишта (Епидаурус, Атина, Кос, Пергам, светилишта у Италији), а осврће се и на Асклепијеве епитете, религијске функције и иконографију.

Треће поглавље нас одводи у римски свет, односно осликава улогу важних личности тога поднебља у прихватању и ширењу култа. Посебна пажња посвећена је питању повезаности царева са култом, при чему је на-

гласак стављен на три императора – Клаудија, Хадријана и Каракалу. Први цареви, како делује на основу садашњих сазнања, иако нису званично посвећивали много пажње овом култу, ипак су понекад упућивали своје молбе божанству. До велике промене долази током владавине Клаудија, када почињу да се одају велике почести коском Асклепију. Ова промена може се објаснити блиском односом цара са личним лекаром, Гајом Стертинијем Ксенофоном, чије порекло се повезује са острвом Кос.

Друга половина поглавља описује снажну повезаност култа са појединим царевима. Илустрацију за ову повезаност представљају описи поклоничких посета императора, првенствено Хадријана и Каракале, светилиштима посвећеним Асклепију, што доводи до њиховог процвата и ширења култа до најудаљенијих делова Царства. Посебан осврт пружен је ликовним представама Асклепија на ковањима царског новца.

На страницама четвртог поглавља представљена је повезаност култа Асклепија са животом и свакодневном праксом римских војних јединица. Акценат је стављен на проучавање утицаја војске у обликовању и ширењу култа на подручју северног дела Балкана и подунавских провинција (Панонија, Мезија, Дакија и Тракија). Овај регион изабран је због великог броја војних јединица распоређених у близини лимеса. Са изузетком Тракије, ни у једној од провинција на овом подручју није био познат култ Асклепија пре римских освајања.

Из тог разлога географски простор Балкана и Подунавља представља одличан пример за проучавање утицаја војске на развој и обликовање култног поштовања Асклепија. Као основни фактори за развој процеса подвлачи се формирање медицинских јединица у оквиру новоприсутних сталних војних снага, као и улога официра, који су вршили дужност у више јединица, и на тај начин доприносили ширењу култа. Процес је праћен кроз примере у вези са сачуваним вотивним споменицима и остацима архитектуре. Дат је и осврт на примере синкретизма са локалним божанствима, првенствено на повезаност са Трачким коњаником, као и на култне заједнице са другим припадницима римског пантеона.

На овом месту морамо застати и открити одређене мане у делу које, само по себи, заслужује сваку пажњу. Наиме, реч је о недовољној заступљености представљеног археолошког материјала са подручја Горње Мезије. Поменути недоследност вероватно је настала због неажурирања основног текста докторске дисертације, пре његовог преуређења приликом припреме за штампу публикацију. Уочена мана још више је појачана чињеницом да је наведеном простору посвећено посебно потпоглавље у књизи.

Ауторка у публикацији користи само два извора за ове области: у много чему превазиђено Мочијево (А. Mócsy) дело из 1974. и публиковану тезу Д. Младеновић (2012. година) о урбанизму Горње Мезије. Овакав одабир литературе довео је до мањкавости као што су изостављање важних налаза и основаних теоријских претпоставки у вези са култом Асклепија у поменутој римској провинцији.

Дело би било свеобухватније и утемељеније да су у њему прецизно наведени налази са поручја Сингидунума, чија локација и значај представљају одличан пример за бројне аспекте култа којима студија придаје велики значај. Сличан пример можемо навести и за изостављање ситуације у царској палати Феликс Ромулијани. Налази из Ромулијане у вези са култом Асклепија (вероватно и Хигије) могу се сматрати очекиваним у грандиозном комплексу царске палате, али морамо оставити могућност повезаности култа ијатричких божанстава са недалеким лековитим изворима у Гамзиградској Бањи. Неоспорне потврде које недостају (натпис из комплекса или налаз пронађен непосредно поред извора) онемогућавају доношење коначног става, али може се основано претпоставити да је на избор прецизне локације царског комплекса утицало и присуство оближњих лековитих извора, што је могло довести до снажног исказивања поштовања култа Асклепија. Потврду за ово размишљање налазимо и у мотивима локалних песама из влашког фолклора, где се наглашава спасоносни значај вода са лековитих извора.

Још значајнији пример који је ауторкине претпоставке могао додатно утемељити, са простора Горње Мезије, проналазимо у Медијани. На овом локалитету налази указују на могућност постојања светилишта посвећеног Асклепију, а можда и другим божанствима ијатричког карактера. За отворену тему најзначајнији је групни налаз, који је садржавао шеснаест фрагментованих скулптура (Асклепије, Хигија, Дионис, Херакле...). Међу налазима се нарочито издвајају две порфирне статуете – заветни дарови високог чиновника трачког порекла Реметалка и његове супруге Филипе.

Стручњаци су сагласни у виђењу да су скулптуре припадале светилишту које је било повезано са лековитим својствима извора у близини. Споменици су, вероватно, били постављени у оквиру сакраријума принципије/виле са перистилом на Медијани и представљају прворазредне споменике за проучавање, са њиховог социјалног и религијског аспекта. Основана је претпоставка да је Асклепијево светилиште подигнуто, или обновљено, за време кратке епизоде владавине Јулијана Апостате, која се може посматрати као завршна фаза и финални одсјај античког доба. Прихватљивост ове прет-

поставке појачавају и касније откривени налази са овог локалитета, попут бронзане ограде са бистама Ескулапа и Луне и фрагмента велике мермерне статуе која, највероватније, такође представља бога лекарске вештине.

Наведени недостаци извесно представљају ману у делу које представљамо, али они не умањују досегнуте теоретске оквира, но пружају и смерницу, како ауторки приказаног дела, тако и истраживачима којима простор Горње Мезије представља примарно поље проучавања, да је потребна израда исцрпног и прегледног корпуса споменика посвећених Асклепију, али и другим античким божанствима.

Пето поглавље предочава специфичности у ширењу и прихватању култа у различитим околностима и просторима. Студија случаја за ово поређење пронађена је у римској Африци, везано за специфичности култа у провинцијама Проконзуларној Африци и Нумидији. У Проконзуларној Африци култ је био познат знатно пре римских освајања и с временом је синкретизован са локалним божанством Ешмуном, при чему је развио сопствене карактеристике. Сасвим различита ситуација уочава се у Нумидији, где је поштовање Асклепија пристигло заједно са римским војним јединицама. Ауторка посебно истиче улогу легије III Августе, међу чијим припадницима је култ био врло распрострањен, што посведочују бројни археолошки налази.

Завршно поглавље пружа рекапитулацију претходно изнетих података и продубљује изведене закључке у вези са темом истраживања. Књига се окончава исцрпним списком цитираних библиографских јединица.

Публикација предочава резултате опсежних истраживања и приказује нове погледе на развој, симболику и значај култа Асклепија, што је скупа чини незаобилазном литературом за све проучаваоце античке религије и представља показатељ за будуће приступе овој проблематици.

Љубиша Васиљевић
Народни музеј Крушевац

IN MEMORIAM

Агнеш Секереш
(1968–2020)

Двадесет четвртог марта 2020. године, након дуже и тешке болести, прерано нас је напустила колегиница и велики пријатељ, кустос Градског музеја Суботица, Агнеш Секереш.

Родила се 21. септембра 1968. у Суботици, где је завршила основну и средњу школу. Одрасла је у музеју уз оца, археолога Ласла Секереша, који јој је пренео своју страст према археологији.

Завршила је мастер студије археологије на Универзитету Етвеш Лоранд у Будимпешти 1995. године и исте године је почела да ради као археолог у Градском музеју Суботица. Била је кустос за Праисторијску и античку збирку музеја.

Мало је завода за заштиту споменика културе и музеја у Србији где су се колеге археолози тако добро слагали и сарађивали као што је било у Суботици. Многе колеге могу да посведоче о њеној предусретљивости. Сарађивала је и са колегама из других музеја и радо делила податке са својих истраживања.

Највише је уживала у теренским истраживањима. Бавила се преваходно античким периодом и материјалном културом Сармата, али је одлично знала археологију свих периода северне Бачке.

Бројна су археолошка истраживања којима је руководила и у којима је учествовала. Међу њима можемо издвојити: заштитна ископавања праисторијских локалитета Рибарски трг у Кањижи и Хоргош Водовод, античких локалитета Кањижа „Керамика”, сарматско насеље Стуб 148, Верушић (вишегодишња ископавања), заштитна археолошка ископавања локалитета Макош, Макошпарт и Фермин у Сенти, локалитета из средњовековног периода Спеса Кањижа, Одводни канал у Мартоношу, Стуб 116 у Малој Босни, Каменити Хат у Суботици, Кудељара у Сенти, Капоња у Таванкуту.

Писала је и објављивала резултате својих истраживања на српском и мађарском језику у бројним домаћим и страним часописима.

Њена музеолошка делатност је посведочена кроз бројне изложбе, међу којима можемо издвојити „Сармати у северној Бачкој”, „Каменити Хат – средњовековна црква и гробље”, „Векови керамике”, изложба у Културном центру Спеса у Кањижи.

Захваљујући Агикином ведром духу свако ископавање и рад са њом били су право уживање.

Заувек ће нам остати у сећању.

Звонимир Недељковић

IN MEMORIAM

Сава П. Тутунџић
(1928–2020)

Природни поредак овоземаљског постојања налаже ученику, кад куцне тај час, тужну дужност писања некролога свом поштованом учитељу.

Професор Сава П. Тутунџић рођен је у Београду 2. септембра 1928, као једино дете оца Панте и мајке Злате (*née* Поповић). Породица, ако је веровати породичној традицији, потиче из Смедерева и у време турске владавине презивала се Стојановић. Будући да су се бавили трговином дуваном, били су познати као тутунџије, одакле је касније настало и презиме Тутунџић. Његов отац, Панта С. Тутунџић (1900–1964), прозван од својих студената Панта Златоусти, био је немачки докторанд, утемељивач електрохемије у Србији, један од оснивача, професор и први декан Технолошког факултета, председник Српског хемијског друштва, уредник *Гласника Српског хемијског друштва*, редовни члан Српске академије наука и уметности. Наградом „Панта С. Тутунџић” се до дан-данас награђују најбољи студенти Технолошко-металуршког факултета. Мајка Злата била је песникиња школована у Александрији. Син Сава је свет угледао у њиховој породичној вили на београдском Сењаку.

Основну школу и Прву мешовиту гимназију (матурирао 1947) завршио је у Београду. Прве склоности ка раној прошлости Блиског истока

увидео је у својој тринаестој години. Нове, комунистичке власти послератне Југославије нису заборављале (ни праштале) добро српско порекло па је Саву, пред крај гимназије, у школским дневницима често пратило, црвеним мастилом уписано поред имена, мало слово „р” да упућенима сугерише да је ученик потенцијални реакционар. Славио је славу Св. Николу.

Сава Тутунџић је студирао историју и археологију на Филозофском факултету у Београду, на коме је дипломирао 1955. Током студија волонтирао је 1952/53. у Народном музеју у Београду. У војсци у Вршцу школован је за резервног коњичког официра. За професора средње школе на раду на групи за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду изабран је 1957, а за асистента 1958. Специјализацију у области археологије провео је у Египту, на Филозофском факултету Универзитета у Каиру, школске 1959/60. и 1960/61. године. Докторирао је на Филозофском факултету у Београду 1965. одбранивши дисертацију *Халколитик Доњег Египта и његов однос са културама Палестине и Сирије*. Изабран је за научног сарадника 1971, за доцента 1980, а за ванредног професора 1987. У том звању дочекао је 1993. и пензију. Није се оптерећивао стицањем формалног звања, јер је првенствено вредновао и имао знање. Мада је, свакако, могао да изабере неки од већ увелико трасираних путева археолошке науке у Србији, одабрао је да искрчи стазу археологије Блиског истока, предмета који је такорећи утемељио на Одељењу за археологију Филозофског факултета. Ход том стазом није био лак, посебно због неразумевања у домаћим круговима струке. Међутим, бескомпромисне чари откривања новог биле су и више него довољна награда. Катедра за археологију Блиског истока основана је школске 1968/69. године, а професор Тутунџић био је шеф катедре од 1983. до пензионисања.

По Сави Тутунџићу сте могли да дотерате сат, јер је у свој кабинет 470 долазио око поднева, а одлазио тачно у 20.30 часова, сваког дана у недељи, све до 2009, кад је исељен из кабинета. Треба поменути и чињеницу да се на месту данашњег Филозофског факултета некад налазио Хотел „Гранд”, у власништву Савине баке по мајци.

Путеви професора Тутунџића и потписника ових редова (његовог дипломца, магистранта, докторанда и, од 1990, асистента) трајно су се укрстили средином осамдесетих година 20. века. Заједно смо иницирали оснивање Секције за археологију Блиског истока Српског археолошког друштва, маја 1991. у Вршцу. Требало је подићи и научно-стручни статус *Гласника Српског археолошког друштва*, што је започео, посебно као његов главни уредник (2001–2004) Сава Тутунџић, а наставио такође као главни уредник (2005–2008) потписник ових редова. Био је главни уредник и *Зборника*

Филозофског факултета (серија А). Није згорег прочитати интервју с професором Тутунџићем објављен у *Гласнику Српског археолошког друштва* 15–16 (1999–2000), стр. 407–413.

Име професора Сава П. Тутунџића било је, у научном домену којим се бавио, светски познато. Учествовао је на ископавањима у Египту, Израелу и Јордану, и био члан Међународне асоцијације египтолога. Написао је око 50 научних и стручних радова, већином публикованих на енглеском језику. Учествовао је на више међународних конференција. Писао је полако, прецизно и пажљиво, долазио до оригиналних тумачења и виђења, срећом лишен „морања” назовинаучне хиперпродукције неких каснијих времена. У издању Српског археолошког друштва објављене су му две књиге: *Доњи Египат у халколитском периоду и односи са јужним Левантом: прва половина IV миленијума* (2004) и *Јужни Левант у халколитском периоду: од V до пре половине IV миленијума* (2007).

Уочљиво је да је професор Тутунџић по основној вокацији био преисторичар, с посебним интересовањем за индустрију бакра Палестине, као и њеним везама с египатском Ма’ади културом. Од страних језика говорио је енглески, а служио се немачким и француским.

Зналац на предавањима, вољен и поштован од својих студената, духовити козер у колегијалном и приватном дружењу. Чувене су биле вечере, често у амбасадорском друштву, које је са својом супругом Вером Митровић Тутунџић (1931–2011), професорком Шумарског факултета, приређивао у вили с баштом пуном борова у Суворовској улици. Иза њих је остао син јединац, магистар пејзажне архитектуре, Андреја, рођен 1972.

Проф. др Сава П. Тутунџић преминуо је у 91. години мирно, у свом кревету, у сну, 30. марта 2020, дисциплинован и свесног ума до задњег дана. Сахрањен је у породичној гробници на Новом гробљу у Београду. Последњи пут видели смо се у његовој радној соби, на Св. Прокопија, заштитника рудара, 21. јула 2019. Фино смо попричали и попили по чашу-две вискија. Био је господин и научник старе школе. Људи одлазе, али дела и сећања остају. Слава му и хвала, почивао у миру.

Бранислав Анђелковић

IN MEMORIAM

Предраг Педа Вучковић
(1940–2020)

Последњег дана априла 2020. године напустио нас је колега Предраг Педа Вучковић, један од пионира археологије и музеологије у средњем Поморављу.

Педа је рођен 14. октобра 1940. године у Параћину, где је завршио основну школу и гимназију. На избор животног позива пресудно је утицао његов први сусрет са археологијом крајем педесетих година 20. века када је, као гимназијалац, имао прилику да у родном граду присуствује археолошким ископавањима некрополе на Глождаку, под руководством Милутина и Драге Гарашанин. Иако се најпре обрео на Правном факултету, Педа убрзо уписује студије археологије на Филозофском факултету у Београду и завршава их 1965. године одбранивши дипломски рад код професора Јована Ковачевића.

Већ на самом почетку професионалног бављења археологијом, Педа је испољио врлину која га је водила током целе каријере, задуживши њоме све настављаче свог рада – био је иницијатор. Обдарен огромном покретачком енергијом и радећи у различитим срединама, Педа је поставио добру основу за рад будућих истраживача и допринео оснивању и развоју неколико музејских кућа у Србији и БиХ.

По завршетку студија, почетком 1966. године добио је прво запослење у Завичајном музеју у Ћуприји, као први професионални кустос десетак година раније основаног музеја. Примењујући новостечена знања из музеологије, обезбедио је израду првих инвентарних књига и започео систематизацију музејског инвентара, па је за годину дана, до Пединог одласка на служење војног рока у пролеће наредне године, комплетан археолошки и етнолошки инвентар ћупријског музеја добио одговарајући музеолошки третман.

По повратку из армије 1969. године, пут га је одвео у Добој, на место руководиоца тамошњег музеја. Одмах по доласку започео је и теренска истраживања, најпре палеолитског налазишта са средњовековном некрополом Марковац – Доњи Детлак у околини Дервенте 1970. године, а потом и средњовековне тврђаве у Брестову и Добојске тврђаве.

Године 1974, вратио се у родни крај и у Сењском руднику се придружио иницијативи за оснивање првог и јединог музеја угљарства код нас, који је званично почео да ради 1980. године. Ту је провео најплодније године своје каријере – иако је био на важном руководећем месту, Педа се једнако бавио теренским радом и прикупљањем археолошког материјала. Учествовао је у ископавањима манастира Раванице, започео археолошка истраживања пећина Бељанице и Јужног Кучаја – Бушне (1984) и Аловске пећине (1989), док су му Речке до краја живота заокупљале пажњу. Поред археологије, Педа је пружио огроман допринос праћењу развоја угљарства код нас. Покренуо је и годинама уређивао гласило Сењског рудника „Рудар”. Адаптацијом зграде старог централног магацина 1980. године, обезбедио је адекватан простор за смештај јединственог техничког Музеја угљарства у Србији, чија стална поставка прати развој рударства од античког периода до савременог доба. Данас је овај музејски комплекс споменик културе од великог значаја.

Као професионалац са богатим искуством 1990. године вратио се у Параћин, на место директора Завичајног музеја. Упоредо са увећавањем археолошких фондова формирао је и нове збирке (Палеонтолошка) и истрајно радио на прикупљању историјске и етнографске грађе свог родног краја. Интензивно се бавио топономастиком, а посебно је био посвећен изучавању граница Петрушке области у средњем веку. Покренуо је низ од пет тематских скупова – Археолошких радионица, обезбеђујући млађим колегама непосредан увид у археолошку грађу и стицање практичних знања преношењем искуства с једне генерације на другу. Пред крај радног века, узео је учешће у обновљеним истраживањима средњовековног Петруса.

Предрага Педу Вучковића памтићемо како по огромној радној енергији и љубави према позиву, тако и по непосредности, једноставном приступу животу и ведрини којом је зрачио. Радо се сећам свих савета, подршке и помоћи које ми је као тек запосленом археологу у суседском музеју безрезервно пружао. И увек ће ми сећање на Педу измамити осмех.

Смиљана Додић

IN MEMORIAM

Марко Поповић
(1944–2020)

Претходних 50 година српску археологију обележило је деловање Марка Поповића, посвећеног истраживача средњег века, врсног познаваоца и чувара српске културне баштине. Широко образован не само у археологији већ и у историји уметности и архитектури, био је суверен и у пољима организације и реализације археолошких ископавања. Уз то одликовала га је изузетна ревност и темељност у објављивању резултата истраживања, поглавито у монографијама, које поред неоспорне научне вредности краси особен визуелни израз, како илустративних прилога тако и дизајна књиге у целини.

Марко Поповић рођен је у Ужицу, а основну школу и гимназију завршио је у Београду. Студирао је археологију на Филозофском факултету у Београду, где је дипломирао 1966. године. На истом факултету завршио је постдипломске студије 1971. године, одбравивши магистарски рад с темом *Две црквене грађевине 11–12. века у околини Требиња*. Докторску дисертацију под насловом *Настанак и развој фортификација Београдске тврђаве* одбранио је 1980. године, такође на Филозофском факултету у Београду. Прво запослење добио је 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе

* Фотографија из Архиве Политике

града Београда. Након осам година (1976) прелази у Археолошки институт, где је остао пуне 42 године, напредујући у научним звањима у прописаним петогодишњим циклусима, истовремено остварујући изузетно запажене резултате у областима археолошких истраживања али и програмима у области рестаурације и презентације споменичке баштине. Са истим ентузијазмом наставио је да ради и након одласка у пензију.

Истраживачки рад започео је још у студентским данима, усмеравајући се посебно на проблеме археологије пуног и позног средњег века. У тим оквирима се развијало и ширило његово научно интересовање за проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века, као и настанка и облика средњовековних градова на нашем тлу. С тим у вези су и његова истраживања проблема владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Осим овог основног усмерења, бавио се проучавањем сакралних комплекса, како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата до којих се долазило археолошким истраживањима, његова проучавања су била усмерена ка анализи и тумачењу физичких структура, то јест архитектонских остатака објеката у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња. Међутим, иако интересовање за сакралне комплексе остаје и даље присутно, о чему сведоче познији радови, његово темељно ангажовање неразлучиво је везано за дугогодишње проучавање српских средњовековних фортификација, у првом реду Београдске тврђаве.

Један је од оснивача и дугогодишњи руководилац научноистраживачког центра за Београдску тврђаву, где је прикупљена огромна грађа, не само о овом споменичком комплексу већ о граду у целини. Истовремено, то је било место за практичну обуку млађих научних кадрова. Стрпљиво сакупљена датотека, каталог свих старих планова Београда, затим ликовних извора и посебно археолошких налаза, представљају узор који следе археолошки истраживачки центри у Србији и земљама нашег окружења. Више од четири деценије водио је истраживања која за резултат имају разрешена нека од најважнијих питања настанка и развоја фортификација, посебно оних из раздобља средњег века – градња византијског кастела у 12. веку, позније доградње у време цара Душана и, нарочито, градитељска делатност деспота Стефана Лазаревића, која представља изузетно важну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. У непосредној вези с истраживачким процесом и постигнутим сазнањима, учествовао је у изради чита-

вог низа конзерваторско-рестаураторских пројеката, као и напорима да се споменичко наслеђе Београдске тврђаве што боље представи. У том циљу, осмислио је поставку сталне изложбе Београдске тврђаве у Сахат капији и сачинио комплетну документацију за израду три макете с реконструкцијом изгледа тврђаве, у распону од почетка 15. до краја 18. века, које су ту постављене као стални експонат. Дао је, такође, немерљив допринос и изучавању урбаног развоја Београда у раздобљу од 16. до 18. века (са Ж. Шкаламером), на основу проучавања материјалних остатака и картографске грађе. Уз то проучавао је проблематику античког Сингидунума, где је, осим посебних прилога, покренуо и уређивао тематску едицију Зборника радова *Сингидунум*, од које су до сада изашла четири тома. Када је реч о позној антици, морају се истаћи његови резултати у истраживањима Светиње, рановизантијског Виминакона.

Своја интересовања Марко Поповић врло рано усмерио је ка решавању неких кључних проблема који задиру у нашу националну прошлост и спровео систематска истраживања у Рашкој области, централном подручју средњовековне Србије. У средишту ових, две деценије дугих истраживања налазио се комплекс на Градини изнад Пазаришта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као тврђава Рас, чији се развојни пут прати од касне антике до првих деценија 13. века. У наставку, систематски је истражио и Градину у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту су откривени остаци античког и палеовизантијског утврђења, као и раносредњовековни културни хоризонт с веома важним траговима утврђивања из 9. века. Упоредо са систематским истраживањима, осмислио је и реализовао програме рекогносцирања и прелиминарних сондажних ископавања на више десетина археолошких локалитета Рашке области, међу којима је била и скупина од двадесетак касноантичких и рановизантијских утврђења. Резултати до којих се дошло умногоме омогућавају сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни на крају антике и у раздобљу раног средњег века.

Значајан сегмент научног рада Марка Поповића био је усмерен на проучавање фортификација и система одбране на подручју српских земаља средњег века, уз ослањање на расположиву изворну грађу, сазнања ранијих истраживача, као и сопствена археолошка истраживања низа споменика, међу којима су, поред Београда, Смедерево, Сланкамен, Ужице, Добрун, Маглич, Ново Брдо. Нарочиту пажњу задржао је на владарским и властeosким боравиштима. Компаративном анализом података о боравку првих Немањића у области Раса, сазнањима о познијим дворовима крај ишчезлог

језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, настојао је да успостави моделе резиденција средњовековних српских владара. На то су, сасвим природно, дошла и изучавања средњовековних урбаних насеобина у српским земљама, тачније настанак градова и њихови појавни облици. Своје закључке темељио је у великој мери на резултатима археолошких истраживања, као и на анализи очуваних физичких структура.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића обухватају истраживања сакралних комплекса. У оквиру бројних теренских радова, истражио је остатке неколико мањих манастирских комплекса и средњовековних цркава, што је уз детаљне анализе и публиковао. Својеврсне подухвате представљају публикације, посебно монографије, о сакралним комплексима које су плод како вишегодишњих сопствених истраживања тако и тумачења резултата ранијих истраживача, често у мултидисциплинарним тимовима. Уз средњовековну Митрополију у Београду, манастир Павловац, Куманицу на Лиму, Цркву Св. Николе у Станичењу, Цркву Св. Стефана на Шћепан Пољу под Соко-градом, манастир Студеницу, катедралу града Новог Брда, свакако би се требало подсетити и његових студија о ктиторским сахранама, укључујући и оне новије о Бањској и Ресави. Уз то његов научни опус обухватао је и запажене прилоге из хералдике и сигилографије.

Аутор је близу 280 научних студија, прилога и чланака, од тога 19 монографија, међу којима има и оних написаних у коауторству, *Београдска тврђава* (1982, друго издање 2006), *Ужички град* (1995, друго издање 2004), *Хералдички симболи на јавним здањима Београда* (1997), *Тврђава Рас* (1999), *Комплекс средњовековне митрополије у Београду* (2004, са В. Бикић), *Манастир Куманица на Лиму* (2004, са Д. Поповић), *Врсенице – касноантичко и раносредњовековно српско утврђење* (2008, са В. Бикић), *Маглички замак* (2012), *Манастир Студенца – археолошка открића* (2015), *Црква Св. Николе. Катедрала Новог Брда* (2018, са И. Бјелићем). Две најновије, тек одштампане, такође су коауторске: *Утврђења средњовековног града Новог Брда* (са Горданом Симић) и *Манастир Шудикова у Будимљи* (са Даницом Поповић). Један је од аутора *Историје Београда* (1974), *Историје Ужица* (1989) и монографија *Приватни живот у српским земљама средњег века* (2004) и *Daily Life in Medieval Serbia* (2016), две последње наведене заједно са Смиљом Марјановић Душанић и Даницом Поповић. Аутор је више одредница у *Лексикону српског средњег века* (1999) и у до сада објављеним томовима *Српске енциклопедије*.

За научни рад стекао је угледна признања. Добио је три Октобарске награде града Београда 1974, 1976. (колективне) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикић), затим награ-

де града Ужица „С. Пенезић – Крцун” 1989. године и награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је Орденом Круне I степена, године 2019. уручена му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

Обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Научног већа Археолошког института (1996–2002), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010), председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству, при Министарству културе (2008–2013). Такође, био је председник Српског археолошког друштва (1988–1990) и, у том својству, организовао три годишња скупа, у Новом Пазару, Кикинди и Пожаревцу. Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Сингидунум*, уредник је *Зборника Народног музеја* и члан редакција часописа *Старинар*, *Саопштења*, *Новопазарски зборник*. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

Марко Поповић је био, више од свега другог, посвећен и неуморан истраживач. Истичући у свакој прилици да је *археолог*, својим укупним деловањем и постигнутим резултатима током вишедеценијске успешне каријере уздигао је археологију у Србији, најпре у методолошком погледу, у једнакој мери у областима теренских истраживања, обраде и анализе откривене грађе и, нарочито, публикавања резултата. Био је познат по успешној примени картографске грађе у археолошким истраживањима, као и по беспрекорним архитектонским анализама. Уз то био је отворен за нове методолошке и теоријске приступе, што је све видљиво у његовим радовима. Поменимо само то да је међу првим истраживачима у Србији испословао геофизичка истраживања на Београдској тврђави сада већ давне 1990. године, која је обавио проф. Божидар Слапшак са Филозофског факултета Универзитета у Љубљани.

Чврста дисциплина у раду, коју је наметао најпре себи, али и другима, била је Марков начин да се „заврши посао” квалитетно и на време – то је по правилу доносило изузетне резултате, а нарочито онда када околности нису биле наклоњене археологији и култури у целини, што је нажалост често случај. Одликовала га је изузетна радна етика, што се огледа, поред осталог, и у чињеници да је завршио све започете послове и благовремено објавио резултате свих истраживања којима се бавио. Његово непрестано трагање за знањем, неисцрпна енергија, мотивација и, надасве, знатижеља да се про- никне у прошлост најбољи су узор у обављању археолошког посла. Уз све

поменуто, познато је да је имао изузетан дар да пренесе своје огромно знање језгровито, једноставним речима, о чему сведочи и успех његових јавних наступа, укључујући и документарне програме у којима је учествовао. Тај његов дар нарочито је долазио до изражаја у обуци младих колега. Уводио их је у посао стрпљиво, пружајући при томе помоћ сваке врсте и у сваком тренутку. Такође, налазио је начин да сараднике охрабри у датим околностима и подржи иницијативу, чак и онда када је била опречна његовом личном ставу. Под његовим менторством „ширење крила” млађих сарадника било је природан след ствари и, слободно се може рећи, препоручљиво.

Стручност Марка Поповића у области археологије средњег века је неспоран, а значај његових резултата далекосежан, због чега је стекао велики углед у широј заједници археолога и медијевиста. Током каријере пратио га је глас да има „незгодан” карактер, ипак, неретко је показивао предусретљивост, дарежљивост, племенитост. За нас, његове најближе сараднике, Марко је био учитељ, колега, пријатељ – тачка ослонца у комплексној свакодневици истраживања. Недостајаће нам заувек.

Весна Бикић

IN MEMORIAM

Мирослава Мирковић
(1933–2020)

Са великом тугом примили смо вест да нас је након краће и тешке болести 3. маја у Београду напустила драга професорка Мирослава Мирковић, професорка емерита Филозофског факултета Универзитета у Београду. Професор, предавач, ментор, сарадник бројних образовних, културних и научних институција како у земљи тако у иностранству, неуморни писац и проучавалац античке прошлости наше земље, своје знање са великим ентузијазмом делила је не само са стручном јавношћу већ и са широм публиком заинтересованом за предримску и римску прошлост на овим просторима.

Током више од шест деценија радног века и научног прегалаштва, написала је бројна дела посвећена најразличитијим темама античке, првенствено грчке и римске прошлости, превела капитална дела важна за разумевање почетака римске власти и извела бројне генерације историчара, док су археолози током основних и последипломских студија имали прилику да своја знања надграђују на њеним веома посећеним предавањима о античкој прошлости, увек повезаној са археолошким сведочанствима, интерпретираној кроз различите призме римског управног, религијског или социјалног стратума.

Професорка Мирослава Мирковић, рођена у Косовској Митровици 1933. године, образовање је стицала на Филозофском факултету у Београду, где је, након дипломирања на одељењу за класичну филологију 1957. године, прешла на суседну катедру, на одељењу за историју. На овом одељењу је докторирала 1964. године и на њему ће касније проћи све степенике на академском путу, од асистента до редовног професора, и емерите на последипломским студијама. Захваљујући стипендијама, нарочито оној престижној *Хумболтовој*, усавршавала се у Бону седамдесетих година 20. века код једног од највећих познавалаца римске и ранохришћанске историје, професора Јоханеса Штрауба, као и на *Принстону* током осамдесетих година 20. века, код професора Френка Гиљајама, стручњака за папирусе и римску војску.

Као предавач на факултету, више од две деценије је обављала дужност шефа Катедре за историју старог века и припадајућег семинара, а била је и шеф Центра за епиграфику и нумизматику, који је изнедрио низ значајних публикација, од којих су међу археолозима веома цењени, радо читани и цитирани „Натписи из Горње Мезије” (*Inscriptions de la Mésie Supérieure*), у пет томова објављених од 1976. до 1995. године. Професорка Мирковић била је коаутор првог тома посвећеног натписима Сингидунума и његове територије (1976), са проф. Слободаном Душанићем, док је натписе из Виминацијума и Маргума објавила самостално 1986. године.

Научна интересовања професорке Мирковић била су веома широка и усмерена на проучавање готово свих врста извора, који су јој помагали у тумачењу појава, личности и догађаја из античке прошлости. Проучавала је папирусе, епиграфску грађу, археолошке налазе, којима се нарочито у последњим деценијама радо бавила и које је са великим ентузијазмом презентовала у часописима, поглављима публикација или монографијама. За археологе, као и друге стручњаке римске старине, једно од основних дела у проучавању развоја римског лимеса на средњем Дунаву, у војном, цивилном и религијском смислу, незаобилазно дело представља допуњени рукопис њене докторске дисертације „*Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*”, коју је објавио Савез археолошких друштава Југославије 1968. године, у едицији *Dissertationes*. Књига је представљала резултат преданог кабинетског рада, уз прикупљање обиља података из литературе, али и детаљног обиласка дунавске обале 1963. године у пратњи локалних археолога, од Београда до Голупца и од Доњег Милановца до Текије, као и рад у припадајућим музејима, у време када су тек започети први радови на откривању утврђења и римских насеља у области Ђердапа I и када су се тек назирали први конкретнији и бројнији трагови римског присуства у тим крајевима.

Резултати које је проф. Мирковић сабрала у овој књизи послужили су бројним истраживачима римског лимеса у том периоду да се лакше снађу у тумачењу откривених остатака, а књига ни до данас није изгубила на својој актуелности и поузданости података.

Римски лимес и градови на њему, и нарочито натписи са деонице у Ђердапу, били су неке од омиљених и често обрађиваних тема у радовима проф. Мирковић. Нарочито издвајамо прилоге са конференција у Кладову 1993. (*The Iron Gates (Đerdap) and Roman Policy on the Moesian Limes AD 33–117*), Халмирису 1996. (*The Legionary Camps Singidunum and Viminacium in the Defensive System in the Fourth, Fifth and the Sixth Century: Romans and Barbarians*), Познању 1997. (*Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century AD*) и Свиштову 1998. (*Eine Schiffslände des späten 6. Jahrhunderts bei Viminacium?*). Захваљујући сарадњи са Народним музејом у Зајечару и Музејом Крајине из Неготина, проф. Мирковић је сабрала све до сада познате натписе из Ђердапа и објавила их у монографији „Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi” (Зајечар 2015), осврнувши се на историју освајања доњег Дунава од доба Августа, на распоред војних јединица, путеве и подизање утврђења у различитим фазама римске доминације, документујући историјску и археолошку слику области кроз публикавање више од 60 натписа и бројне опеке са печатима.

Једна од веома важних тема којом се проф. Мирковић бавила била је урбанизација Горње Мезије, о чему је објавила поглавља у више капиталних издања (*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. 6, Berlin 1977 и *Историја српског народа*, Београд 1982), кроз појединачне чланке, као и у монографији *Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau* (Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007), која представља изузетно компетентно, али на веома пријемчив начин написано дело, где су сабрани најважнији историјски и археолошки подаци о развоју провинције која се највећим делом налазила на тлу данашње Србије. У фокусу њених истраживања била је историја појединих важних римских градова, нарочито Сирмијума, коме је посветила већи број чланака и монографија. Једно од најзначајнијих дела је студија „Sirmium, its history from the 1 century AD to 582 AD”, која представља увод у историју и археологију престонице (*caput Illyrici*) објављеној 1971. године у првом тому новопокренуте међународне едиције *Sirmium*. Овај текст је преточен у књигу, преведен на српски и допуњен новим епиграфским налазима и сазнањима нових археолошких истраживања у издању „Блага Сирмијума” из Сремске Митровице 2008. године, под насловом „Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka. Drugo izdanje”. Поред

тога, бавила се питањима развоја Сингидунума, Виминацијума, Наисуса, Медијане, Комина (*Municipium S...*) и других центара.

Посебан сегмент њених проучавања била је историја касне антике на тлу Србије, нарочито у вези са развојем раног хришћанства. Међу њима издвајамо радове о приватним иницијативама обнове цркава у Полимљу (*Antistes Stefanus* и грађевинска делатност Јустинијанова времена у Полимљу, *Зборник радова Византолошког института* 18, 1978), улози епископа Аква у сузбијању боносијанске јереси (*Episcopus Aquensis and Bonosiarocorum scelus*, in: *The Age of Tetrarchs*, Belgrade 1995) и развоја хришћанства на централном Балкану у касној антици (*Die Christliche Kirche und das Christentum in den zentralillyrischen Provinzen im 4. und 6. Jahrhundert*, in: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube: from the 4th to the 6th century A.D.*, Poznań 1997).

Професорка Мирковић, поред учешћа на бројним конгресима и конференцијама, веома успешно је 2003. године организовала међународну конференцију посвећену римским градовима и утврђењима на Дунаву („*Römische Städte und Festungen an der Donau*”), коју је подржала фондација *Хумболт*, на којој су учествовали бројни историчари, археолози и филолози из већег броја европских земаља и публиковали 28 радова у актима, чији је уредник била проф. Мирковић. Поводом одржавања скупа објавила је и мању и веома корисну публикацију о најзначајнијим налазиштима на нашој деоници лимеса (*Römer an der mittleren Donau. Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Beograd 2003).

Интересовања професорке Мирковић су била веома широка и обухватала су бројне аспекте историје античке грчке и римске цивилизације, о којима ће више рећи њени сарадници и познаваоци тема ужестручних римских историјских проблематика. Свеобухватна, радознала, увек у корак са најновијим достигнућима науке, како у свету, тако и на домаћем терену, умела је да сагледа бројне феномене античке историје на нашим просторима и интерпретира је на веома компетентан начин. Њено посебно интересовање увек је било везано и за археологију, коју је са великом радошћу и занимањем пратила. Остварила је бројне сарадње са музејским институцијама у земљи, међу којима су, између осталих, Музеј Срема – Сремска Митровица, Народни музеј Зајечар, Народни музеј Пожаревац, Музеј Крајине – Неготин. То су само неке од установа са богатим епиграфским фондовима које је професорка Мирковић са пажњом проучавала и тумачила. Ова сарадња нарочито је била интензивиранија у периоду када је професорка била у пензији и могла да се са пуном пажњом посвети темама које су је посебно интересо-

вале. Своја сазнања радо је делила не само са стручном публиком већ и кроз јавна предавања и промоције својих издања, обогаћујући сваког слушаоца или читаоца непознатим или мање познатим сазнањима о прошлости сопственог завичаја.

Српска археологија је с одласком драге професорке Мирославе Мирковић изгубила великог стручњака и сјајног саговорника међу историчарима класичне старине, са великим слухом за античке археолошке теме. Њени радови наставиће да живе у стручним круговима трајно, док ће њена енергија, ентузијазам и упорност у раду те перманентом усавршавању бити стални узор за бројне генерације које стасавају. Вечна јој слава.

Гордана Јеремић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

ГЛАСНИК / Српско археолошко друштво ; уредник Драгана Антоновић.
- 1984, бр. 1- . - Београд : Српско археолошко друштво, 1984- (Београд :
Colorgrafx). - 24 cm

Годишње. - Текст на срп., енгл. и рус. језику. - Наслов од бр. 10 (1995) на
срп. и енгл. језику: Гласник Српског археолошког друштва = Journal of the
Serbian Archaeological Society.

ISSN 0352-5678 = Гласник - Српско археолошко друштво
COBISS.SR-ID 6519298